

—01 809 т

Zol

Е.ЗОЛЯ

твори

IX

ГРОШІ

Державне видавництво
України

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

ТОМ ІХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

Г Р О Ш І
L'ARGENT

1891

Р О М А Н

Переклав ВІКТОР В. ДУБРОВСЬКИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“. „Нартковому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати

Обкладинка худ. Є. Глускін

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ - ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1203 (406).
Х а р к і в — К и ї в.
Т р е с т „К и ї в - Д р у к“,
6-та друк., вул. Леніна, 19.
Замовл. 1409—5000—1929 р.
26 арк.

1.

Дзигарі на біржі саме вибили одинадцяту годину, коли Саккар увійшов до Шампо, до білої з позолотою залі, що її високі два вікна виходили на пляц. Він перебіг очима ряди маленьких столиків, коло яких щільно, лікоть об лікоть, сиділи відвідувачі, у свої справи заглиблені; він, здавалося, був здивований, не побачивши особи, що її шукав.

Серед метушні подавання пробіг слуга, навантажений тарелями:

— Скажіть, пан Гюре ще не приходив?

— Ні, пане, ще.

Тоді, поміркувавши, Саккар сів в амбразурі одного з вікон до столика, що саме звільнився. Він гадав, що спізнився; і поки міняли скатертину, дивився на вулицю, розглядаючи перехожих. Столика було вже накрито, але зразу він не замовив нічого й хвилю дивився на пляц, осяяний веселим, яскравим світлом перших травневих днів. Цієї години всі снідали, й пляц був майже порожній: на лавах, під каштанами, що вже вкрились ніжною, молодю зеленню, не було нікого; уздовж штахетів, коло стоянки коляс від одного кінця до другого простяглася ціла низка фіякрів; бастільський омнібус спинився біля контори, на розі садка, не взявши й не зсадивши нікого. Сонце своїм прямим промінням заливало монументальний будинок біржі з його колонадою, двома статуями та просторою терасою, що на ній струнко вишикувалася цілісінька армія стільців.

Повернувшись, Саккар коло сусіднього столика побачив біржового фактора Мазо. Простяг руку.

— А! Це ви! Добридень!

— Добридень, — відповів Мазо, неуважно стиснувши йому руку. Мазо, невеличкий, смаглявий чоловік, дуже жвавий та вродливий, оце допіру, мавши тридцять два роки, дістав спадком свою посаду від одного з своїх дядьків. І, здавалось, він увесь був до послуг того відвідувача, гладкого пана з червоним, голеним обличчям, що сидів напроти нього; то був славетний Амадьє, якого біржа дуже почала шанувати, після того, як він утнув штуку з селсіськими копальнями. Коли акції були впали до п'ятнадцятьох франків і коли всі за божевільного мали всякого, хто їх купував, він у це діло вклав все своє багатство — двісті тисяч франків — на пропале, не рахувавши, не міркувавши, з упертістю щасливого грача; і того дня, коли в копальнях відкрили нові багатенні жили і курс акцій перескочив за тисячу франків, він виграв 15 мільйонів. І його безглузда операція, що раніш за неї до божевільні ладні були його посадити, піднесла Амадьє до рангу фінансового генія. Усі низенько вклонялися йому та залюбки з ним радилися, хоч він більше не давав ордерів немов би вже зовсім задоволений із свого виключного й легендарного успіху. Мазо мріяв прилучити його до своєї клієнтури.

Саккар, не діставши навіть усмішки від Амадьє, привітався з трьома спекулянтами — Пільро, Мозером та Сальмоном, що сиділи коло столика напроти нього.

— Добридень! Як ведеться?

— Та не погано... Добридень!

І тут він ізнов відчув холод, ба навіть ворожість. Між цими панами Пільро, дуже високий та худий чоловік, із рвачкими рухами, з носом, мов лезо шаблі, з кістявим обличчям мандрівного лицаря, визначався фамільярністю грача, що риск зводить до принципу, та запевняв, що з ним обов'язково станеться катастрофа, коли тільки в біржовій грі почне міркувати. Це була палка вдача грача на підвищення, що завжди прагне перемоги, тим часом, як Мозер, маленький, жовтий на виду, що слабував на хворобу печінки, навпаки, повсякчас бідкався та завжди боявся кризи. Щождо Сальмона, то це був красунь, що боровся із своїми п'ятдесятьма роками; він пишався розкішною бородою, як

чорнило чорною, і всі вважали його за дуже велику голову. Він ніколи не розмовляв, а відповідав тільки по-смішками, і ніхто не знав, як він грає, ба навіть чи взагалі грає. Але Сальмонова маніра слухати так впливала на Мозера, що частенько він, розповівши Пільро про свої пляни, біг скасувати виданий перед тим ордер, спантеличений Сальмоновою загадковою мовчанкою.

Не вважаючи на загальну до нього байдужість, Саккар перебігав по залі задирливим та гарячковим поглядом. Він легеньким покивом привітався з високим молодиком, красунем Сабатані, левантійцем із походження, що сидів коло третього столика. Це був довгобразий, смаглявий красунь із чудесними, чорними очима, але негарним, неспокійним ротом, що вельми його псував. І Сабатанієва ввічливість остаточно Саккара зіритувала: певне то був вигнанець з якоїсь чужоземної біржі, один із тих таємничих паничів, що їх так люблять жінки. Він з'явився тут тільки минулої осені й уже встиг у банкрутстві якогось банку показати свою спритність, як підставна особа. Помаленьку він здобувся на довіру коша та куліси¹ через свою надзвичайну коректність і незмінну ввічливість до всіх, навіть найбільш зганьблених осіб.

До Саккара підійшов льокай.

— Що панові дати?

— Ах, правда!.. Та що-небудь... котлету, спаржі.

І знов перепитав льокай.

— Ви цілком певні, що пан Гюре не приходив і не виходив передо мною?

— О, цілком певен!

Так от до чого він докотився після, жовтневого краху, що примусів його ще раз зліквідувати свої справи, продати палац в парку Монсо й узяти звичайну квартиру. Самі тільки Сабатані вітають його тепер; а як увійде він до ресторації, де він колись царював, то вже всі голови не повертаються та всі руки не простягаються до нього, як тоді. Бувши спра-

¹ „Кошем“ тут автор зве офіційну біржу, а „кулісою“—неофіційну, де так само спекулюють з цінними паперами.

вжнім грачем, він не згадував лихом оту останню аферу з землею, скандальну та руйнівну, що з неї він ледве тільки свою шкуру врятував. Але жадоба реваншу обхопила всю його істоту. І відсутність Гюре, що конче обіцявся прийти сюди на одинадцятую годину, щоб розповісти про свої переговори з братом Саккаровим, Ругоном, всевладним під ту пору міністром, найбільше його обурювала проти останнього. Гюре, отой слухняний депутат, креатура великої людини, був тут тільки за посередника. Та невже ж Ругон, що все може зробити, невже ж і він так само його покине на призволяще? Ніде правди діти, з нього ніколи не був добрий брат. Те, що він розгнівався після катастрофи і одверто порвав із ним, щоб самому не скомпрометуватись, — це річ зрозуміла. Але ж тепер, по шістьох місяцях, чи не повинен він був йому в допоміг стати, коли Саккар удався до нього через третю особу, бо піти не насмівся сам, боючись, щоб той, бува, не спалахнув гнівом. Досить було б Ругонові одне слово сказати, і він знов зіп'яв би його на ноги, а той паскудний, величезний Париж опинився б під його п'ятою.

— Якого вина дати панові? — спитав льокай.

— Вашого звичайного бордо.

Саккар, що дав своїй котлеті захолонути, затоплений у свої думки, звів очі, побачивши, що якась тінь майнула на скатертині. То був Масья, огрядний, червонопикий чоловік, біржовий агент, що його Саккар знав ще в злиднях. Він протискався поміж столиків із курсовим листком у руці. Саккара в саму душу вразило, що той пройшов повз нього, не спиняючись, і простяг листок Пільро та Мозерові. Захоплені своєю розмовою, вони ледве скинули на той листок оком: ні, вони тепер не даватимуть ордерів, нехай іншим разом. Масья, не наважившись підступити до славетного Амадьє, що, схилившись над салатою з омарів, як-раз розмовляв стиха з Мазо, повернувся до Сальмона; той узяв листок, довгенько студіював його, потім повернув, не сказавши ні слова. В залі жвавішало. Щохвилини ввіходили інші агенти, грюкаючи дверима, дехто голосно перегукувався здалека. Ділова гарячка дедалі все розпалювалася і

Саккар, що ввесь час поглядав надвір, бачив як пляц по-троху сповнювався, як прибували повози та пішоходці, а тим часом на східцях біржі, осяяних сонцем, один по одному почали з'являтися люди немов ті чорні плями.

— А я вам знов кажу, — говорив своїм нудним голосом Мозер, — що оті додаткові вибори 20 березня — надто тривожний знак... Зрештою, тепер увесь Париж перейшов до опозиції.

Але Пільро знизав плечима. Коли на лавах лівих буде ще Карно чи Гарнье-Паже, то яку це може мати вагу?

— Це так само, як справа з князівствами, — мовив далі Мозер. — Ого, тут криються великі ускладнення... Звичайно! Можете собі сміятись. Я не кажу, що ми повинні були виповісти Пруссії війну, щоб не дати їй погладшати коштом Данії, але були й інші способи... Так, так, коли великі починають ковтати малих, то ніхто не знає, де цьому буде край... А що вже до Мехіки...

Тут Пільро, що того дня з усього задоволений був, перебив його вибухом реготу.

— Та годі вам, мій любий, не докучайте нам вашими страхами з приводу Мехіки... Мехіка — це буде славетна сторінка імперії... Де в біса ви взяли, що імперія хвора? Хіба січнева державна позика на триста мільйонів не покрилася більше, як у п'ятнадцять разів? То ж величезний успіх! Стривайте! Я вам призначаю отут побачення року шістдесят сьомого, за три роки, коли відкриється всесвітня виставка, що її імператор допіру ухвалив.

— А я вам кажу, що все йде на гірше! — безнадійно твердив Мозер.

— Ат, дайте нам спокій, — все йде гаразд!

Сальмон дивився то на того, то на того і глибоко-думно посміхався. А Саккар, що чув їхню розмову, ставив свою особисту скруту в зв'язок із отією кризою, що, здавалося, насунула на імперію. Настрій його знов упав. Невже ж оця імперія, що його створила, отак самісінько, як і він сам, від одного удару долі скотиться з своєї високости в безодню? Дванадцять уже

років, як він любить і боронить цей режим, що він за нього жив, ріс, наливався його соком, немов те дерево, що його коріння дійшло до пожиточних шарів ґрунту. Та коли брат хоче його вирвати звідси, коли його хочуть усунути, витиснути з-поміж тих, що смокчуть оту буйну землю насолоди, — тоді нехай все завалиться.

Тепер він чекав на спаржу, захоплений спогадами і зовсім далекий думками від тієї залі, де хвилювання безупинно зростало. У широкому люстрі, напроти, Саккар побачив свій образ. І здивувався. Роки ні трохи не відбилися на його маленькій постаті, у п'ятдесят років він виглядав на тридцять вісім. У нього збереглася худорлявість та жвавість молодика. Ба навіть роками його обличчя маріонетки, смагляве та запале, з гострим носом, з вузькими блискучими очима, немов посвіжішало та набуло чар тривалої молодости, гнучкої та діяльної. Волосся було ще густе, без жодної сивої волосини. Саккар мимоволі пригадав, як він прибув до Парижу, на другий день після державного перевороту; йому пригадався зимовий вечір, коли він опинився на брукові, порожні кишені, голод та всі його жадання, що вимагали задоволення. О! Ця перша біганина вулицями в стоптаних черевиках та полинялому пальті, коли, не розпакувавши ще навіть своєї валізи, він відчув потребу поглянути на місто, щоб його підгорнути собі.

Після того вечора він часто дуже високо підносився, річка мільйонів текла в нього між руками, але він ніколи не міг опанувати багатства, як чогось свого, живого, та матеріального, як чогось такого, що можна замкнути і зробити з ним що хочеш. Завжди самі тільки брехні та вигадки сповнювали його скрині, бо золото з них вивітрювалося якимись невидимими шпарами.

І ось тепер він ізнов на брукові, так само, як за тих далеких часів, коли він покинув домівку такий молодий, такий зголоднілий, завжди невгамовний, з вічним потягом до втіх та перемог. Саккар покуштував усього й ніщо його не задовольняло, бо, на його думку, не мав ні нагоди, ні часу як слід учепитися зубами в людей та в речі. І цієї хвилини він відчув, яке то лихо опинитись на брукові, в становищі гіршому, ніж людина,

що тільки починає, бо її принаймні підтримують ілюзії та надії. І він аж трусився, щоб наново все почати, та все знов завоювати, підвестися ще вище, ніж він будь-коли підносився, підгорнути під себе переможене місто. Не фалшивого багатства, зверхнього тільки, йому треба, а міцної будівлі справжнього добробуту, царства золота, що на повних мішках царюватиме.

Мозерів голос, гострий та пронизливий, знов залунав і перебив Саккарові думки.

— Експедиція до Мехіки коштує чотирнадцять мільйонів на місяць, це ж довів Тьер... І треба бути справді сліпим, щоб не бачити, що в палаті більшість хитається. Ліва вже має більш, як тридцять чоловіка. Сам імператор чудово розуміє, що самодержавна влада стає неможливою, і тому перший почав говорити про волю.

Пільро більше не заперечував, обмежившись презирливою усмішкою.

— Авжеж, я знаю, вам здається, що настрої біржі якнайкращий, і що справи йдуть гаразд. Але почекаймо кінця... У Парижі аж надто багато руйнували і надто багато будували! Великі роботи поглинули всі заощадження. А щодо могутніх кредитових установ, що на вашу думку так добре маються, то пождіть — нехай хоч одна з них збанкрутує, тоді ви побачите, як усі вони одна по одній упадуть... Ота інтернаціональна спілка працівників, що її засновано, щоб поліпшити умови існування робітників, мене вельми жахає... У Франції знати якийсь протест, якийсь революційний рух, що день-у-день дужчає... Я вам кажу, що яблуко вже точить червак. Усе піде внівець.

Це викликало бурхливий протест. Цей проклятий Мозер мав напад печінкової хвороби, це безперечно. Але ж і він сам розмовляючи, весь час не відводив очей від сусіднього столика, де Мазо та Амадьє, серед гомону, провадили тихеньку розмову. І помалу ціла заля збентежилася з цих таємничих балачок. Про що це вони там розмовляють і чого отак тишкуються? Певна річ, Амадьє дає ордера, готує удар. Ось уже три дні, як про суецькі роботи кружляють лихі чутки. Мозер підморгнув та й собі знизив голос:

— Ви знаєте, англійці хочуть перешкодити роботі. Чого доброго, дійдеться до війни.

Цього разу новина своєю грандіозністю просто аж вразила Пільро. Це була неймовірна річ, а проте в ту мить чутка полинула від столика до столика, набуваючи цілковитої певности. Англія прислала ультиматум, вимагаючи негайно припинити роботи. Очевидячки, Амадьє про це саме й розмовляв із Мазо, давши йому ордер на продаж усіх його суецьких акцій. Тривожне гудіння знялося в повітрі, напоєному масним духом, серед чимраз голоснішого брязкоту посуду. Але хвилювання дійшло найвищого ступня, коли до залі раптово увійшов службовець біржового фактора, маленький Фльорі, з тендітним лицем, що ховалося в густій темно-русявій борідці. Він швидко підійшов із пачкою блянків у руці й передав їх своєму патронові, шепочучи щось на вухо:

— Гаразд! — відказав коротко Мазо, ховаючи блянки до своєї записної книжки.

І глянувши на годинника, сказав:

— Незабаром дванадцята! Скажіть Берт'є, щоб чекав на мене. І самі будьте там. Забіжіть по телеграми.

Фльорі пішов, і він знову зайшов у розмову з Амадьє, вийнявши інші блянки з своєї кишені та поклавши на скатертині коло своєї тарілки. Щохвилини то той, то той клієнт, що виходив, нахилився мимохідь, казав йому одне слово, а він записував швиденько на клаптик паперу, між двома ковтками. Фалшива звістка, що не знати звідки взялася, утворена з нічого, ширилася мов грозова хмара.

— Ви, звичайно, продаєте? — запитав Мозер у Сальмона.

Але німа усмішка Сальмонова була така витончено гостра, що Мозер зовсім збентежився і почав сумніватися, чи справді був той англійський ультиматум, якого він сам невзнаки собі вигдавав.

— А я купую, скільки хочете, — мовив Пільро з чванливою сміливістю грача.

Сп'янівши від хмелю біржової гри, що все дужче розпалювалася в отій тісній залі під кінець сніданку,

Саккар ізнову відчув обурення проти Гюре, на якого вже не сподівався, і почав їсти свою спаржу. Вже кілька тижнів він, такий скорий на рішенець, вагався й губився в нерішучості. Він почував, що обов'язково треба скинути стару шкуру, і мріяв про зовсім нове життя в сфері адміністративній чи політичній. Чом би з законодатного корпусу не міг він, як його брат, перейти до ради міністрів. Він робив закид спекуляції за оту вічну непевність, оті величезні суми, що їх так само швидко втрачаєш, як і виграєш: ніколи він ще не спав на справжньому мільйоні, не буди нікому й нічого винним. І оце тепер, коли Саккар зазирає у свою свідомість, він собі сказав, що може занадто палко брався до цього бою за гроші, що вимагає такої спокійної розважності. Цим дається пояснити, чому після життя в таких надмірних розкошах і в такій скруті, він опинився зруйнованим та збанкрутованим по тих десятих роках нечуваного торгу земельними ділянками в новому Парижі, коли інші, не такі палкі, величезні гроші понаживали. Авжеж, може він справді таки помилився щодо свого дійсного хисту, може він із своєю енергійністю, з своєю палкою вірою зразу затріюмфував би в царині політики. Все залежить від братової відповіді. Коли ж брат його відтрутить, коли він кине його в вир ажіотажу, гаразд! Тоді буде гірше і йому й іншим, бо тоді він наважиться на діло, що про нього ще не казав нікому, — діло, що про нього він марить вже кілька тижнів і що страшить його самого, — таке воно широке та велике. І чи розквітне воно, чи завалиться, однаково зрушить увесь світ.

Пільро запитав голосно.

— Мазо, чи ви вже впоралися з Шльосеровою справою?

— Авжеж, — відказав біржовий фактор, — оповіщення вивісять таки сьогодні... Чого ж ви хочете? Це завжди неприємно, але я одержав найтривожніші звістки, і перший здисконтував його векселі. Не завадить коли-не-коли взятися за віника.

— Мене запевняли, — обізвався Мозер, — що ваші колеги — Жакобі та Делярок вклали туди не абиякі гроші.

Мазо зробив непевний рух.

— Ну, що ж, це діло ризиківте... Отой Шльосер напевно з якоїсь банди, і поквитається тим, що поїде десь знімати вершки на берлінській чи віденській біржі.

Саккар скинув оком на Сабатані, бо випадково довідався, що той був за таємного Шльосерового спільника. Вони разом провадили біржову гру, один на підвищення, а другий на зниження тих самих акцій. Той, що втрачав, надолужував баришами свого товариша, що виграв, а сам, не плативши прогри, зникав. Але молодик спокійно платив гроші за свій тонкий сніданок. Потім із привітною грацією, властивою східним народам, підійшов привітатися з Мазо, що його клієнтом він був. Сабатані нахилився й дав ордера, якого Мазо записав собі на блянкові.

— Він продає свої суецькі акції... — прошепотів Мозер.

І зовсім голосно, поступаючись перед потребою та опанований сумнівом, спитав:

— Ну, а яка ваша думка про Суец?

Гомін раптом ущух, і голови всіх, що сиділи коло сусідніх столиків, обернулися. Запитання ніби підсумувало ростущу стурбованість. Але спина Амадьє, що простісінько запросив Мазо на те, щоб йому свого небожа відрекомендувати, лишалась спокійною й нічого не показувала. А біржовий фактор, що його одержувані на продаж ордери почали вже дивувати, обмежився тільки непевним порухом голови, мавши професійну звичку повздержуватись.

— Суец, — справа з ним стоїть дуже добре, — оповістив своїм співучим голосом Сабатані, що перед тим, як вийти, звернув на бік, щоб ввічливо з Саккаром привітатися.

І в Саккара на якийсь час збереглося відчуття потиску отієї руки, пухкої, тендітної, сливе жіночої. Міркуючи про те, яким шляхом йому піти, як своє життя наново влаштувати, він тепер уважав отих усіх людей, що тут були, просто за шахраїв. О! як він їх мокрим рядом накриє, коли тільки його на це змусять, як він їх стригтиме, отих страхопудливих Мозерів, отих чвань-

куватих Пільро, отих дурних, як колода, Сальмонів, ба навіть самого Амадьє, що через успіх зажив собі слави генія!

Брязкіт тарілок та склянок усе дужчав, гомін голосів лунав усе голосніше, двері грюкали щораз усе дужче, бо всі поспішали бути там, при грі, на біржі, якщо тільки крах суецьких акцій має статися. І крізь вікно він бачив посеред пляцу, затопленого фіякрами та пішоходцями, осяяні сонцем сходи біржі, немов мухами вкриті від безупинного руху людської комашні — чоловіків у чорній одежі, що виповнювали колонаду. Тим часом, за штахетами манячило кілька жінок, що тинялися під каштанами.

Аж раптом, коли Саккар брався до сиру, що звелів собі подати, грубий голос примусів його підвести голову.

— Вибачте мені, мій друже, але я ніяк не міг прийти раніш. То був, нарешті, Гюре, нормандець із Кальвадосу, з товстим, широким обличчям лукавого мужика, що вдає з себе простака. Він загадав дати йому будь-що, першу-ліпшу чергову страву з городиною.

— Ну? — спитав сухо Саккар, стримуючи себе.

Але той не поспішав, поглядаючи на нього з виглядом людини, пронозуватої та обережної. Потім, беручись їсти, нахилився і сказав стиха:

— Егеж, я бачив велику людину... Так, у нього вдома, сьогодні вранці... О! він до вас дуже й дуже прихильний!

Гюре зупинився, випив велику склянку вина й поклав собі до рота картоплину.

— А далі?

— А далі, друже мій, ось що... Він хоче зробити для вас усе, що тільки може... Він хоче дати вам найкращу посаду, але тільки не у Франції... Наприклад, посаду губернатора в одній з наших колоній, — в добрій, звичайно. Ви там будете цілковитим господарем, справжнім маленьким князем.

Саккар аж сполотнів.

— Скажіть, будь ласка, це ви глузувати надумали, чи що?.. Чом тоді мене просто не вирядити на заслання!..

А! Він хоче мене здихатись? Нехай же він стережеться, щоб я йому справді не завдав клопоту!

Гюре, з повним ротом, заспокоював Саккара.

— Та годі, годі, вам бажають тільки добра, здайтеся на нашу волю...

— Щоб я дозволив вам зовсім знищити себе, чи не так?.. Так слухайте! Тут щойно говорили, що імперія допускає помилки за помилками... Справді бо! Війна з Італією, Мехіка, ускладнення з Прусією... Дійсно, це все правда!.. Ви наробите такого безглуздя й таких дурниць, що вся Франція повстане, щоб вас скинути!

Депутат, вірна креатура міністрова, враз занепокоївся; він зблід і почав оглядатися навкруги.

— Та дозвольте, дозвольте, я ніяк вас не розумію... Ругон чесна людина, і поки він буде там, немає ніякої небезпеки... Ні, не кажіть, ви його зовсім не знаєте, запевняю вас...

Знавісний Саккар, зціпивши зуби, перепинив його:

— Нехай, цілуйтеся з ним, порайтесь в своїй пекарні... Кажіть просто — хоче він допомогти мені тут, у Парижі, чи ні?

— У Парижі — ніколи!

Не сказавши більше й слова, Саккар підвівся і покликав льокая, щоб заплатити, тоді як Гюре, що знав його несамоовитість, ковтав собі великі шматки хліба й не спиняв його, боючись скандалу. Але тієї ж хвилини в залі зчинилося велике заворушення.

Увійшов Гундерман, король банкірів, владар біржі та світу, людина під шістдесят років, з величезною лисою головою, з товстим носом, круглими банькатими очима, що показували тверду вдачу та надмірну втому. Ніколи він не ходив на біржу, ба навіть офіційного заступника туди не посилав. Ніколи він не снідав на людях. І тільки коли-не-коли йому траплялося, як оце сьогодні, зайти до ресторану Шампо, де він сідав до столика та замовляв собі склянку віші. Мавши якусь шлункову хворобу, він уже більше як двадцять років споживав саме тільки молоко.

Увесь персонал ресторану заметушився, щоб йому склянку води подати, а всі присутні якось принишкли.

Мозер, зовсім приголомшений, вдивлявся в цю людину, що знала всі секрети й робила з власної волі підвищення та зниження акцій, як бог грім робить. Навіть Пільро, що вірив тільки в переможну силу мільярдів, вклонився йому низенько. Було пів до першої, і Мазо, нашвидку попрощавшись із Амадьє, низенько вклоняючись, підійшов до банкіра, що від нього мав колись за честь одержувати ордери.

Багато біржовиків, що збиралися вже виходити, оточили свого бога, утворивши щось подібне до шанобливого почиту, стоячи серед столів із брудними скатертинами. Вони святобожно дивилися, як він пив свою воду, підносячи тремтячою рукою склянку до своїх блідих губ.

Колись, ще як Саккар спекулював землею в околиці Монсо, він частенько з Гундерманом сперечався, ба навіть сварився. Вони не могли порозумітися: один палкий розкошник, а другий — людина твердої й холодної логіки. І Саккар у запалі гніву, до того ще й роздратований отією тріумфальною зустріччю, хотів піти собі, коли це Гундерман звернувся до нього:

— Скажіть, будь ласка, мій добрий друже, чи то правда? Ви кидаєте справи? Слово честі, ви робите прекрасно... це багато краще.

Це був для Саккара удар нагаєм просто в обличчя. Він випростав свою невеличку постать і відказав гострим, як шпада, голосом.

— Я закладаю кредитову інституцію з капіталом у двадцять п'ять мільйонів і незабаром сподіваюсь бути у вас.

Він вийшов, залишивши Гундермана серед палкого гомону залі, де всі юрмилися, щоб не спізнитися на відкриття біржі. О, коли б, нарешті, досягти успіху, підгорнути собі під ноги усіх отих людей, що повертаються до нього спиною, та стати до бою з тим королем золота, а може колись і повалити його. Саккар ще, власне, не наважився розпочати оте грандіозне діло, і фраза, що сказав він через потребу відповісти Гундерманові, була для нього до певної міри несподіванкою. Чи міг він спробувати щастя в чомусь іншому

тепер, коли брат його покинув, коли люди та обставини трутили його, щоб знов кинути на боротьбу, як покривавленого бика знову витягають на арену?

І ввесь тремтячи, Саккар на мить опинився на краю пішоходів. То була година, коли життя Парижу, здавалося, збігалося на отому осередковому пляцові, між вулиць Монмартр та Рішельє, двох переповнених артерій, що ними сила людей вливалася. З чотирьох вулиць, що виходили на пляц, котилися без упину хвилі повозів, пробиваючи собі дорогу серед сили-силенної перехожих. Безупинно, уздовж штахетів, дві перії фіякрів то розсувалися, то зсувалися. А на вулиці Вів'єн повози біржовиків стояли тісно один коло одного, а над ними височилися візники, що тримали віжки в руках та були наготові за першим словом гнати коні. Східці та ганок біржі кишіли, як комашня, чорними рединготами. А з куліси, що вже розмістилася під дзигарями та розпочала свою діяльність, лунали вже поклики попиту та пропозиції, і той гомін ажіотажу покривав собою гамір великого міста. Перехожі з цікавістю повертали голови, намагаючись збагнути оту таємницю фінансових операцій, що зрозуміла тільки небагатьом французьким головам, збагнути, як ото раптом творяться і знов таки раптом нищяться оті багатства серед жестикуляції та диких вигуків. Саккар стояв на краю потоку сквапливих людей, приголомшений далеким гомоном голосів; і серед цієї штовханини він знов почав мріяти про могутність золота в цьому кварталі — осередкові всіх пристрастів, де біржа від першої години й до третьої пульсувала немов велетенське серце.

Але після своєї руїни Саккар не наважувався показуватись на біржі. І сьогодні почуття враженого гонору не дозволяло йому піти також туди, бо він знав, що стрінуть його, як переможеного. Але, як коханець, викинутий із ванькиру своєї коханки, що її він прагне ще дужче, хоч думає, що гидує нею, Саккар несамохіть повертався до біржі; він тинявся біля колонади під різними приводами, переходячи садом та походяючи під тінню каштанів. У тому пилом припалому садку, без мурогу та квіток, де на лавах поміж від-

ходками та газетними кіосками сиділи підозрілі спекулянти та простоволосі жінки з кварталу, що годували немовлят, — він удавав, що шпаціює, нічим не цікавлячись, зводив очі, вичікував із божевільною думкою, що ось він облогою обліг біржу, що вузьким кільцем її оточив, щоб одного дня повернутися до неї переможцем.

Зайшовши за ріг праворуч, під дерева, що росли проти Банкової вулиці, він раптом опинився на маленькій біржі знецінених паперів, серед „мокроногих“, як прозивали з іронічним презирством отих темних спекулянтів. Вони гандлювали просто під голим небом, часто під дощем, акціями вмерлих товариств та компаній. То була галаслива юрба брудних євреїв із лисючими, масними обличчями, з висохлими профілями хижих птахів, дивовижна колекція типових носів; вони несамовито кидалися один на одного, немов на здобич, з горловими вигуками, ніби ладні були один одного пожерти. Минаючи їх, Саккар побачив гладкого чоловіка, що стояв трохи осторонь та розглядав проти сонця рубіна, піднявши його вгору й обережно держачи своїми великими, брудними пальцями.

— А, Буш!.. Побачивши вас, я згадав, що хотів до вас зайти.

Буш, що мав комісійну контору на розі вулиць Фейдо та Вів'єн, багато разів ставав Саккарові в великій прислузі за тяжких обставин. Він стояв зачарований, милуючись із чистої води самоцвіта, задравши назад широке плоске обличчя, з великими сірими очима, що немов зблякли від яскравого світла. І видко було його скручену на мотуз білу краватку, що він повсякчас у ній ходив. Його випадком куплений сурдут, колись дуже гарний, але незвичайно потертий та ввесь у плямах, з'їхав йому на потилицю аж до вицвілого волосся, що рідкими пасмами спадало з його лисої голови. Його капелюх, поруділий від сонця, дощами обмитий, не знав ліку рокам.

Нарешті, Буш поклав спуститись знову на землю.

— А! Пане Саккар, ви тут гуляєте?

— Еге... В мене, бачте, є лист російською мовою, від російського банкіра, що осівся в Костянтинополі,

Тож я гадав звернутися до вашого брата, щоб він мені його переклав.

Буш, що несвідомим та ніжним рухом увесь час вертів рубіна в правій руці, простяг ліву, кажучи, що переклад того ж вечора він таки пришле. Але Саккар пояснив йому, що лист має всього десять рядків.

— Я зайду сам, ваш брат прочитає його мені зразу.

Цю розмову перепинила мадам Мешен, дебеленна жінка, добре відома всім одвідувачам біржі. Вона належала до тих несамовитих та нікчемних грачів, що їх масні руки раз-у-раз бабраються в брудних справах. Її вид, набресклий, червоний, що скидався на місяць у повні, з вузенькими блакитними очима, з невеличким носом, що губився межи щік, з маленьким ротиком, з якого виходив чистий, дитячий голос, здавалося, випливав з старого капелюха, криво підв'язаного биндами. Величезні груди та живіт, як у хворого на водянку, випинали на всі боки сукню з зеленого попеліну, що вицвіла з бруду і стала жовтою. Вона тримала в руках величезний старовинний сак із чорної шкіри, такий глибокий, як валіза, що з ним вона ніколи не розлучалася. Того дня сак був повнісінький, аж розсідався, і вона тягла його, похилившись, як дерево.

— Ось де ви, — мовив Буш, що чекав на неї.

— Еге, я одержала вандомські папери, оце принесла їх.

— Гаразд, ходім до мене... Сьогодні тут нічого робити.

Саккар скинув оком на її величезний ремінний сак. Він знав, що до того сака неминуcho потрапляли знецінені папери, акції збанкрутованих товариств, що ними мокроногі ще спекулювали, продаючи п'ятсотфранкові акції по двадцять, по десять су, з непевною сподіванкою, що може вони знов підуть угору; але здебільшого їх купували як заборонений крам, який збували банкрутам, що хотіли збільшити свій пасив. У смертельних боях фінансових Мешен була тим круком, що летів за армією в поході. Жодної акційної компанії, жодної великої установи не було, де б вона з своїм саком коло них не з'являлася, щоб вона не нюшила повітря,

чекаючи на трупи, навіть за тих щасливих часів, коли ще тільки випускали акції. Бо ж вона добре знала, що крах неминучий, що настане день загину, коли можна буде наїстися трупу і за безцінь назбирати паперів у крові та болоті. І Саккар, що саме носився з своїм грандіозним проектом банку, злегка здригнувся, охоплений передчуттям, побачивши отой сак, оте кладовище знецінених вартостей, куди потрапляв увесь брудний папір, що його з біржі виміталось.

Буш хотів був іти з старою жінкою, але Саккар спинив його.

— Отже, можна зайти до вас, чи я напевне застану вашого брата?

Очі євреєві пом'якшали, і крізь них визирнув тривожний подив.

— Мого брата?.. Та розуміється. Де ж йому більше бути?

— Дуже добре, тоді я зараз.

Саккар, залишившись сам, помаленьку пішов попід деревами до вулиці Нонтр-Дам-де-Віктуар. Цей куток пляцу був одним з найжвавіших: на ньому містилися торговельні заклади та промислові контори, що їхні золоті вивіски вилискували проти сонця. З вікна готелю, з піднятими ролетами над бальконами, дивилася пороззявлявши роти ціла родина провінціалів. Саккар підвів голову й глянув на цих людей; їхнє отетеріння змусило його усміхнутися, і в ньому ще більше зміцніло переконання, що на провінції він завжди матиме акціонерів. Позаду нього не вгавав гамір біржі, отой гомін далекого моря оточував його і немов загрожував поглинути.

Але нова зустріч затримала Саккара.

— Як, Жордане, невже це і ви на біржі?—гукнув він, стискаючи руку високому чорнявому молодикові з маленькими вусиками та рішучим і зважливим виразом обличчя.

Жордан, що його батько, марсельський банкір, зруйнувавшись на спекуляціях, вкоротив собі віку, вже десять років топтав паризький брук, як завзятий літерат, уперто борючись із злиднями. Один із Жорданових

кузенів, що жив у Плясані й знався з Саккаровою родиною, порекомендував його колись Саккарові, ще як у нього в палаці бував увесь Париж.

— О! На біржу? Ніколи!—відповів молодик із рішучим жестом, немов відгонячи трагічні спогади про батька.

Потім сказав усміхаючись:

— Ви знаєте, я одружився... Авжеж. З подругою своїх дитячих літ. Нас заручили ще тоді, як я був багатий, але моя наречена вперто забажала навіть тепер, коли я зубожів, зо мною побратися.

— Я це знаю, бо одержав запрошення на весілля,—мовив Саккар.—Уявіть собі, я знав колись вашого тестя, пана Можандра, ще як він держав у Віллеті парусинову фабрику. Він мусів там добрі гроші збити.

Вони стояли коло лави, і Жордан перепинив розмову, щоб познайомити Саккара з маленьким товстим паном, на вигляд колишнім військовим, що на тій лаві сидів; Жордан розмовляв із ним перед тим, як його надибав Саккар.

— Капітан Шав, дядько моєї дружини... Мадам Можандр, моя теща, сама з родини Шав, з Марселю.

Капітан підвівся, Саккар уклонився йому. Він бачив не раз це апоплектичне обличчя з почервонілою від тугого комірця шиєю. То був один із найзлиденніших біржовиків, що грали на готівку і що їх звичайно можна було бачити тут щодня від першої до третьої години. То була дрібна гра, що давала майже певний бариш, яких 15—20 франків і цей виграш треба було реалізувати тут таки на біржі.

Жордан, щоб пояснити, чого він тут, додав із своєю доброю усмішкою:

— Завзятий грач мій дядько! Часом я заходжу сюди, щоб стиснути йому руку.

— А що ж його робити!—сказав просто капітан,—доводиться грати, коли уряд дає таку пенсію, що з нею можна тільки з голоду пухнути.

Саккар, що його Жордан цікавив своїм завзяттям у боротьбі за життя, запитав, як ідуть його літературні справи. І Жордан, ще повеселішавши, розповів про своє

злиденне життя на п'ятому поверсі в авеню Кліші. Бо ж Можандри мали упередження проти поета й уважали, що, давши згоду на шлюб, вони вже й так багато зробили, а тому нічогосінько за дочкою не дали; у них був той привід, що вона, мовляв, однаково одержить по їхній смерті всенький їхній маєток, та ще й побільшений через економію. Ні, література покищо його не годувала. Він мав на думці написати роман, та ніколи писати, бо він примушений працювати в газетах, де він містить все, що стосується до його відділу, починаючи з хроніки й кінчаючи судовими звітами, навіть різними пригодами.

— Гаразд!—мовив Саккар,—коли я підйму моє велике діло, ви, можливо, будете мені потрібні. Заходьте до мене.

Попрощавшись, Саккар завернув за біржу. Там, на решті, отой далекий галас, отой гавкіт біржі вщухав, перетворюючись на глухий гомін, що губився серед гудіння пляцу. І з цього боку східці так само були всіяні людьми. Але кабінет біржових факторів, що його червоні запони видко було крізь високі вікна, відділяла від галасу великої залі колонада; там солідні спекулянти сиділи собі догідно в затінку, деякі окремо, деякі гуртками, утворивши щось на зразок клубу на тому просторому перестилі під голим небом.

Ота задня частина біржі скидалася трохи на задню частину театру, де був ніби вхід для акторів, і виходила на спокійну, порівняно, вулицю Нотр-Дам-де-Віктуар, геть укриту винницями, кавярнями, пивницями, тавернами, що в них юрмилася своєрідна мішана публіка. Вивіски теж показували, що різний бур'ян буйно розрісся круг головної кльоаки: це були всякі товариства убезпечення з недоброю славою, розбишацькі, фінансовим справам присвячені, газетки, банки, агентства, контори, ціла низка розбійницьких кишел, розташованих по крамницях або по антресолях, завбільшки з долоню. На пішоходах, на брукові, всюди вешталися люди, чигаючи на здобич, немов вовки на взліссі.

Саккар спинився коло штахетів і звів очі на двері, що вели до кабінету біржових факторів, нагадуючи

командира армії, що перед боєм оглядає з усіх боків фортецю, яку збирається штурмувати, коли це здоровий чолов'яга, що вийшов з таверни, перейшов вулицю й низько вклонився йому.

— А! Пане Саккаре! Чи нема в вас чого для мене? Я зовсім залишив банк рухомого кредиту й шукаю посади.

Жантру раніш був за професора, але через якусь непевну історію перебрався з Бордо до Парижу. Змушений покинути університет, вибитий із своєї колії, але вродливий, з чорнявою віялуватою бородою та передчасною лисиною, до того вчений, розумний та ввічливий, він опинився на біржі, мавши двадцять вісім років. Протягом десятих років він факторував, заробляючи сливе тільки копійки на свої розпусні потреби. І тепер, зовсім лисий, він удавався в розпуку, як повія, зморшки якої загрожують її заробіткові. Він увесь час чекав на випадок, що дасть йому успіх і багатство.

Бачучи його таким змізернілим, Саккар із гірким почуттям згадав уклін Сабатані в Шампо: справді бо, самі тільки невдахи та люди заплямовані не зрадили його. Але він не без пошани ставився до живого розуму Жантру, знаючи добре, що найвідважніше військо складається з одчайдушників, бо вони підуть на все, не мавши чого втрачати. Він показав себе добрячою душею.

— Посади? — перепитав Саккар. — Авжеж. Це може знайтися. Заходьте до мене.

— На вулицю Сан-Лязар, правда ж?

— Авжеж, на вулицю Сан-Лязар. Уранці.

Вони розбалакались. Жантру був проти біржі дуже роздратований, кажучи, що там самі тільки шахраї наживаються. Говорив він це з злістю людини, що на таких саме шахрайствах їй не повелося. Тепер цьому край, він хотів би спробувати чогось іншого: йому здається, що з його професорською вченістю та знанням людей він зможе здобути добру посаду адміністративну. Саккар кивав похвально головою. Так вийшли вони з-поза штахет і пішли пішоходами до вулиці Броньяр, де обое зацікавилися темним купе із стильною збруєю, що спинилось на цій вулиці, повернувшись

до вулиці Монмартр. Тим часом як візник на високім передку сидів непорушно, немов статуя, вони помітили жіночу голівку, що вже двічі з-за порт'єри визирала та знову швиденько ховалася. Раптом, ніби забувшись, голівка знову вихилилась, втупивши довгий, нетерплячий погляд у бік біржі.

— Баронеса Сандорф, — пробурмотів Саккар.

То була дивна, чорнява голівка з чорними очима, що блищали з-під утомлених повік, палке личко з яскраво-червоними губами та надто довгим носом, що поганив його. Вона здавалась надзвичайно вродливою, але завчасно достиглою, як на свої двадцять п'ять років. Вона скидалась на бакханку, вдягнену в найкращого кравця імперії.

— Еге, баронеса, — сказав Жантру. — Я знав її ще молоденькою дівчиною, як вона жила в свого батька, графа Лядрікур. О! то був шалений грач і обурливий мугир. Я приходив щоранку до нього по ордери й якось він мало не побив мене. Я зовсім не журився після його смерти, як його, зруйнованого через цілу низку сумних ліквідацій, узяв грець. Молоденька дівчина мусіла тоді згодитись піти за барона Сандорфа, радника австрійського посольства, що був старший за неї на тридцять п'ять років і що зовсім здурів через її палкі очі.

— Я знаю... — відповів Саккар.

Голова баронеси знов упірнула в купе. Але сливе ту ж мить вона знов з'явилась, ще більше розпалена, згинаючи шию, щоб бачити весь пляц.

— О! Мов несамовита. У дні криз її можна бачити там у її повозі, звідки вона стежить за курсом, гарячково щось записує до своєї книжки, дає ордери... Дивіться. Вона чекала на Масья, ось він підходить до неї.

Справді, Масья, як тільки міг швидко, біг на своїх коротких ногах із бюлетенем у руці, і вони побачили, як він, спершись на дверцята купе, стромив усередину свою голову і про щось важливе радився з баронесою. Вони відійшли трохи, щоб непомітно було, що вони стежать, і коли фактор повертався знов таки бігцем, вони гукнули на нього. Спочатку він скинув на бік

оком, щоб упевнитися, що ріг вулиці його сховав. Тоді спинився засапаний, увесь червоний, веселий, як завжди, з великими блакитними очима, ясними, немов у дитини.

— Та що це з ними сталося? — гукнув він. — Суецькі пішли шкереберть. Гомонять про війну з Англією. Ця новина всіх збаламутила, але невідомо, звідки вона взялася... Ну, скажіть на ласку, війна! І хто міг отаке вигадати? Не інакше, як вона сама себе вигадала.

Жантру примружив око.

— А дама все ще грає?

— О, шалено. Оце біжу з її ордерами до Натансона. Саккар, що слухав їх, голосно зауважив.

— Ага! Значить, мені правду казали, що він пристав тепер до куліси.

— Він спритний хлопчина, отой Натансон, — гукнув Жантру, — він справді заслуговує на успіх. Ми з ним разом були в товаристві нерухомого кредиту... Він свого таки дійде, бо він єврей. Його батько, австріяк, осів в Безансоні, він годинникар, здається. Ви знаєте, йому це спало на думку там у банкові, коли він побачив, як це робиться. А ви задоволені, Масья?

— О! Задоволений! Ви ж самі добре знаєте це життя, і кажете правду, що для цього треба бути євреєм. Без цього даремні будуть ваші заходи, щоб зрозуміти щось... у вас не буде своєї руки, і вас спіткає цілковита невдача... Яке брудне ремесло. Як хто захрясне в його, то навряд чи коли й вилізе. Але я маю здорові ноги, то сподіваюсь чогось діяти.

І він побіг сміючись. Про нього славили, що він син судді з Ліону, якого злапали на якомусь темнім вчинку.

Коли його батько зник, то, не маючи охоти студіювати далі право, він опинився на біржі.

Саккар і Жантру поволеньки вернулися на вулицю Броньяр. І там вони знову побачили купе баронеси. Вікна були підняті і повіз здавався порожнім, а візницька непорушність здавалася ще більшою в атмосфері чекання, що тривало часто, аж поки не оголошували останнього курсу.

— Яка вона збіса заласна, — брутально сказав Саккар. — Я розумію старого барона.

Жантру особливо всміхнувся.

— О! Барон давно вже, я гадаю, задовольнився. До того ж кажуть, що він надто скупий. Але ж ви знаєте, з ким вона зазналася, щоб було чим оплачувати свої рахунки? Бо прибутків від біржової гри на це не стає.

— Ба ні!

— З Делькамбром.

— З Делькамбром, генеральним прокурором?.. З отим сухим бардадимом, таким жовтим та закоцюбим... О! хотів би я їх разом побачити.

Дуже веселі та розпалені, вони розлучились, міцно стиснувши один одному руки; Жантру нагадав незабаром, що він прийде до Саккара.

Залишившись сам, Саккар знов почув голос біржі, що бурхав з завзяттям морського припливу. Він завернув за ріг і знов пішов вулицею Вів'єн із того боку пляцу, що через відсутність кафе має суворіший вигляд. Він проминув торговельну палату, пошту, великі агентства оголошень, і в міру наближення до головного фасаду Саккара чимраз більше глушило й хвилювало оте гудіння. І коли він вже міг скося кинути оком на перистиль, він спинився, буцім не хотів кінчити обхід колонади — цю своєрідну бльокаду, що так палко його захоплювала. Там, на цілій площі, переливалось та виблискувало життя. Хвилі відвідувачів виповнювали каварні, цукерня не порожніла ні на хвилинку, виставки краму збирали коло себе юрби людей, особливо багато зібралось коло одного з юбілерів, що повиставляв розкішний срібний посуд. Отими чотирма вулицями, що виходили на пляц, лилася немов річка фіякрів та перехожих, утворюючи страшенну тискняву. А тим часом омнібуси іще збільшували отой розгардіяш, а повози факторів, вишикувавшись лавою, сливе від одного кінця штахетів до другого, зовсім відгородили пішоходи. Саккар спинився очима на високих сходах, де проти яскравого сонця збилися чорні сурдути. Потім перевів погляд на колонаду, на той потиск людей, цю чорну комашню, що серед неї тільки де-не-де ясніли плямами бліді обличчя. Усі тут стояли, стільців

не було й признаки; коло, що його утворила куліса, розташувавшись під дзигарями, можна було впізнати через особливе серед неї клекотіння, через несамовиті рухи та покрики, що від них аж повітря двигтіло. Ліворуч, група банкірів, що поринули в свої підрахунки та курсові й чекові операції, була спокійна. Безупину повз них простував до телеграфу шерех людей, що без кінця надходили. Аж до самих бічних кружганків товпились спекулянти, душачи одне одного; деякі з них розмістилися між колонами, спершись на залізну рампу грудьми, спиною, немов у себе вдома. Двигтіння й гуркіт, наче від паровика, все зростали і ціла біржа немов клекотіла в тому полум'ї. Раптом, Саккар побачив Масья, що швиденько біг сходами, скочив у свого поезда і візник погнав коня чвалем.

Саккар почув, що кулаки йому стискаються. Він несамовито зірвався з місця, звернувши на вулицю Вів'єн, перейшов шосе й опинився на розі вулиці Фейдо, де жив Буш. Він згадав про російського листа, що йому треба було перекласти. Коли він увіходив, до нього привітався якийсь молодик; він стояв перед паперовою крамницею, що містилася в першому поверсі. Саккар упізнав Густава Седіля; то був син одного шовкового фабриканта з вулиці Женер. Батько примістив його до контори Мазо, де він мав вивчити весь механізм фінансових операцій. Саккар приязно всміхнувся до елегантного молодця, знаючи добре, чого він тут чатує. Паперова крамниця Коненова постачала записні книжки для всієї біржі, відколи маленька мадам Конен почала помагати своєму чоловікові. Гладкий Конен ніколи не виходив із своєї кімнатки за крамницею, де він робив ці книжки, а весь час мадам Конен стояла в крамниці та бігала в різних справах. То була кругленька рожева білявочка, просто тобі кучерявий баранчик; волосся її було наче з білого шовку, і вся вона була дуже мила, дуже привітна й завжди весела. Казали, що вона дуже любить свого чоловіка, але це не заваджало їй, коли якийсь біржовик із клієнтури впадав їй ув око—бути до нього дуже ласкавою. Але не задля грошей, а тільки задля потіхи й лише один раз в одній приязній

десь поблизу — так розповідала легенда. У всякім разі ті, кого вона ошастила, мусіли бути дуже скромними й вдячними, бо все не переставали її любити й шанувати, і жодний поговорі її не зачіпав. Крамниця її процвітала — це був справжній куточок щастя. Проходячи повз крамницю, Саккар побачив у вікно мадам Консен, що всміхалась до Густава. Який гарний баранчик! І його огорнуло почуття пестоців. Нарешті, він зліз нагору.

Двадцять років Буш посідав на самій горі, на п'ятому поверсі, тісне приміщення — дві кімнати з кухнею.

Батьки його походили з Німеччини. Народився він у Нансі, але покинув своє рідне місто. Тут помаленьку його операції все поширювались і стали зрештою надзвичайно складними. Але він не мав потреби завести собі більший кабінет. Кімнату на вулицю він віддав своєму братові Сігізмундові, а сам задовольнився маленькою з вікнами в двір, де різні папери, справи, усякі пачки лежали такими купами, що проти бюра лишалося вільне місце тільки для однісінького стільця. Одна з його найголовніших операцій — це був торг знеціненими паперами. Він їх скуповував і був за посередника між малою біржею „мокроногих“ та банкрутами, яким треба було чимсь позатикати дірки в своєму баянсі. Він пильно стежив за курсом, часом безпосередньо купуючи, а здебільшого набуваючи цілими партіями ті акції, що йому приносили. Окрім лихварства й таємного торгу коштовностями та самоцвітами, він найбільше скуповував векселі. Їх такого було набито в його кабінеті, що аж стіни тріщали; ради них він бігав по всіх усюдах, винюхуючи, виглядаючи та розвідуючи про все й про всіх. Скоро він довідувався про банкрутство, ту ж мить прибігав, крутився коло представника неспроможного винуватця й зрештою купував усе, з чого не можна було зразу нічого висмокати. Він пильнував справ по нотаріальних конторах, вичікував, коли почнеться якась заплутана справа про спадщину, бував у суді, коли присуджували безнадійні борги. Сам він містив оголошення, закликаючи до себе

нетерплячих кредиторів, що воліли краще щонебудь зараз одержати, ніж позиватися з непевними винуватцями. З цієї безлічі джерел боргові документи пливли цілими лантухами, і гора паперів безупинно зростала: там були й неоплачені векселі, недодержані умови й контракти, невиконані зобов'язання, і все це скупчувалося в цього посмітника. Потім починалося сортування, що вимагало спеціального, надзвичайно тонкого нюху. Серед цього моря винуватців, зниклих та неспроможних, треба було зробити такий вибір, щоб не розпорошувати марно сил та часу. У принципі Буш визнавав, що кожен документ, навіть найгірший, може колись стати знову добрим документом, і він мав цілу серію справ, напрочуд гарно поклясифікованих; до тих справ був відповідний реєстр іменнів, що його Буш коли-не-коли перечитував, щоб поновити в своїй пам'яті. Звичайно, серед осіб неспроможних він найбільше пильнував тих, про кого була надія, що вони знову зіпнуться на ноги, і розвідуючи, він довшпортувався всіх подробиць їхнього життя, винюхував родинні таємниці розшукував багатих родичів, дізнавався про їхні засоби до життя; найбільше ж він пильнував, коли хто одержував нову посаду, або брався до нового діла, бо це давало змогу виправити борг. Частенько він чекав роками, даючи людині в статок убитися, щоб при першій змозі її придавити. Коли ж винуватці зникали, то це ще більше розпалювало Буша. Він тоді з запалом брався до найскладніших розшуків, пильнував вивісок, читав всі прізвища, що по газетах друкувались, і пантрував отих адрес так, як собака звіра пантрує. І коли він розшукував якогось із отих зниклих та неспроможних винуватців, то він скаженів, їв їх живцем, висмоктував усю кров, стягаючи сто франків за те, за що сам заплатив десять су, нахабно виправдуючи це тим, що він ризикує, мовляв; і він намагався надолужити на тих, кого поцупив, що загубив на тих, що вислизнули йому з-поміж пальців, немов той дим.

У цьому полюванні на довжників Мешен йому була за помічника і він найрадше її використовував. Бо хоч Буш мусів мати ще й невеличку зграю гучків на свою

дичину, але він ніколи не довіряв цим непевним і завжди голодним людям. Інша справа Мешен. Вона володіла цілим кварталом Сіте-де-Наплъ в околиці Монмартр. Це був обширий терен, забудований нужденними халупами, які вона наймала помісячно. То був куток жахливих злиднів, де люди мерли з голоду, тулилися в купах бруду, немов у свинячих барлогах. Отих комірників вона держала, поки платили, і без жалю викидала з усіма їхніми лахами, скоро вони переставали платити. Проте, нещаслива пристрасть до біржової гри її руйнувала, — вона поглинала всі її прибутки. Мешен шалено любила всілякі грошові злигодні, руйнації, катастрофи, бо там раз-у-раз можна було потягти коштовні речі.

А коли Буш доручав їй розшукати якогось винуватця, або просто роздобути якісь відомості, то вона ставилася до справи, як до своєї власної, навіть часом витрачала на ті розшуки свої власні гроші, тільки за-для втіхи.

Мешен казала про себе, що вона вдова, але ніхто ніколи не бачив її чоловіка. Вона з'явилася тут не знати звідки, і здавалося, що ота гладка жінка з тоне-ським голосом маленької дівчинки завжди мала п'ятдесят літ.

Того дня Мешен була в Буша. Вона сіла на одинокого стільця і зразу заповнила весь кабінет, що ніби заткнувся отою брилою м'яса.

Буш перед своїм бюро був немов в'язень; він ховався в морі паперів, з яких витикалася тільки його чотирикутна голова.

— Ось,—сказала вона, витрушуючи з свого старого сака величезну купу паперів, що його розпирала,— це те, що прислав мені Фейє з Вандому. Він все це купив для вас, як збанкротував Шарп'є, ви просили написати йому. Сто десять франків.

Фейє, що його Мешен звала своїм кузенком, заснував недавно в Вандомі бюро збирати ренту. Він мав одержувати від тамтешніх дрібних рантьє купони. Але маючи в своїх руках купони й гроші, він грав на них щалено.

— Провінція мало чого варта, — промимрив Буш, — хоч часом і там дещо трапляється.

Маючи добрий нюх, він досвідченою рукою почав сортувати папери, розкладаючи їх за першим враженням. Його плоске обличчя похмарніло. Він розчаровано скопив губу.

— Гм... Не густо; нічого тут не вгризеш... Ще добре, що хоч небагато заплачено... Це векселі... знов векселі... Коли їх давали молоді люди і коли вони тепер у Парижі, то може ми їх і впіймаємо...

Раптом він аж скрикнув із подиву.

— Чи ба! Що це таке?

На аркуші гербового паперу був підпис графа де-Бовільє.

Там було тільки три рядки, писаних грубим старечим письмом. „Я зобов'язуюсь виплатити десять тисяч франків мадемуазель Леонії Крон того дня, як вона дійде повних літ“.

— Граф де-Бовільє, — знову сказав він повільно, міркуючи вголос, — авжеж, він мав фарми, ба навіть маєток недалеко Вандому... Він умер на ловах через якийсь наглий випадок і залишив жінку та двоє дітей у скрутному стані. В мене були вже колись його векселі й вони за них ледве-ледве заплатили... Штукар... Нікчема...

Раптом він голосно зареготався, уявивши собі оту історію.

— Ах, старий шальвіра... це він обдурив дівчину... вона не хотіла, а він спокусив її оцим клаптиком паперу, що за законом ніякісінької сили не має. Потім він помер. Дивіться, датовано 1854 роком, виходить вже десять років... Дівчина вже певно повнолітня, сто чортів його батькові. Але як ця розписка могла потрапити до рук Шарп'є. Той Шарп'є торгував збіжжям та позичав гроші на короткий час. Певне, дівчина заставила йому цього векселя за кілька екую... А може він узявся виправити гроші за цією розпискою.

— Але ж це дуже добре, це чудовий випадок... — перебила його Мешен.

Буш презирливо знизав плечима.

— Та ні ж бо, я ж кажу вам, що з погляду права цей документ нічого не вартий. Коли б я подав його спадкоємцям, то вони б мене послали під три чорти, бо треба ще довести, що граф справді винен був гроші... Тільки тоді, коли б ми знайшли дівчину, можна було б сподіватися, що вони будуть ласкавіші та вислухають нас, щоб уникнути поговору... Ви мене розумієте?.. Шукайте цю Леонію Крон, пишіть Фейє, нехай він її викопує,—а там уже буде видко.

Буш розклав папери на дві купи, що їх він мав докладно розглянути, як лишиться сам, і сидів непорушно, поклавши руки на кожную купу зокрема.

Після деякої мовчанки Мешен сказала:

— Я попоходила в справі векселів Жорданових і певна, що таки знайшла цього чоловіка. Він десь служив раніше, а тепер пише по газетах. Але по редакціях до нас так незичливо ставляться, не хочуть давати адреси. І потім, я гадаю, що він не підписує статтів своїм справжнім ім'ям.

Не мовивши й слова, Буш простяг руку по абеткового реєстра, щоб знайти Жорданову справу. Там було шість розписок по п'ятдесят франків, виданих ще п'ять років тому і розподілених помісячно, на суму загалом у триста франків. Жордан видавав ці розписки своєму кравцеві, будучи в скруті. Неоплачені свого часу, ці розписки розбухли на величезну суму, і справа Жорданова набрала неабияких розмірів. Тепер по цих розписках треба було заплатити сімсот тридцять франків і п'ятнадцять сантимів.

— Коли цей хлопець має будучину,—пробурмотів Буш,—то ми ще поскубем його. Потім, за якоюсь, безперечно, асоціацією ідей, він спитав:

— А скажіть, будь ласка, як справа Сікардо? Невже ми її покинемо?

Мешен звела свої грубі руки до неба. Уся її поворна постать виявляла цілковиту безнадію.

— О! Милий боже! — простогнала вона своїм тоненьким голоском,—я позбудуся через це своєї голови.

Справа Сікардо була справді романтична історія, і Мешен любила її розповідати. Одну з її сестер у пер-

ших, Розалію Шавайль, дочку батькової сестри, коли їй було шістнадцять років, зґвалтовано на сходах дому вулиці де-ля-Гарп, де вона з своєю матір'ю мешкала в невеличкому приміщенні на шостому поверсі. Найгірше було те, що отой пан був жонатий чоловік; він приїхав лише тиждень тому з своєю дружиною і оселився в кімнаті на другому поверсі, що її від себе наймала одна пані. При тому він виявив такий запал, що бідна дівчина, яку він надто швидко впустив з рук, пошкодила собі плече. Справедливо обурена мати хотіла була наробити страшенного галасу, не вважаючи на сльози дівчини, яка запевняла, що то сталося за її згодою, а вибито їй плече зовсім випадково і що їй буде надто боляче, коли того пана посадовлять до в'язниці. Тоді мати, стишившись, задовольнилася вимогою, щоб їй протягом року заплачено шістсот франків, по п'ятдесят франків на місяць. Це було не тільки не багато, бо дівчина, що кінчала науку в кравчихи, не заробляла більше нічого, лежачи хвора на ліжку, і потребувала великих витрат. Опріч того її доглядали так кепсько, що їй повело руку і вона лишилася калікою.

Наприкінці першого місяця пан зник, не залишивши адреси. А далі біда за бідою спадали на їхню голову. Розалія породила дитину, втратила матір, вдарилась у розпусне життя й її посіли нещадні злидні. Оселившись у Сіте-де-Напль у своєї родички, вона тягалася вулицями аж до двадцятьох шістьох років, не маючи змоги працювати через скалічену руку. Часом торгувала цитринами на ринкові, часом пропадала з чоловіками по цілих днях, аж поки ті її не виганяли п'яну та всю в синяках. Нарешті, торік, вона таки загинула після якоїсь пригоди, авантурнішої за інші. І Мешен змушена була виховувати її сина, Віктора. І от після цієї події лишалося тільки дванадцять неоплачених розписок із підписом Сікардо. І не можна було розвідати нічогосінько більше за цього пана, крім прізвища Сікардо.

Буш знову витяг справу Сікардо в тоненькій сірій обгортці й почав її переглядати. У цій справі нічого

не було зроблено, там лежало тільки дванадцять розписок.

— Ще б коли Віктор був пристойний хлопчик, — лементувала стара. — Але важко їй уявити собі, яка то жахлива дитина... Ах, який це тягар дістати в спадок отакого вуличника, що скінчить життя на шибениці, та отакі клапті паперу, що за них ніколи нічого не витягнеш.

Буш пильно вдивлявся в розписки своїми великими, блідими очима. Скільки вже разів вивчав він їх таким чином, сподіваючись у непомітних деталях, у формі літер, ба навіть в якості гербового паперу знайти будліякі вказівки. Він був певен, що оце тонке, шпичасте письмо йому по-знаку.

— Дивна річ, — знову сказав він, — але я напевнедесь уже бачив от ці „а“ й от ці „о“, — такі видовжені, що вони скидаються на „і“.

Саме в цей момент хтось постукав у двері. Буш попросив Мешен простягти руку, щоб одчинити, бо кімната виходила просто на сходи. Щоб потрапити до другої кімнати, що мала вікна на вулицю, треба було перейти першу кімнату. Щодо кухні — задушливої нори, то вона була на другому боці площадки.

— Прошу, заходьте.

Увійшов Саккар. Він усміхався, бо його розвеселила мідяна дощечка, що висіла на дверях із написом чорними великими літерами: „Контора для спірних справ“.

— Ах, це ви Саккар... Ви прийшли по той переклад... мій брат там, у другій кімнаті... Заходьте, заходьте, будь ласка.

Але Мешен, що з чим раз більшим подивом дивилася на відвідувача, зовсім загородила прохід. Довелося вдатись до такого способу: Саккар відступив назад на сходи, Мешен вийшла на площадку коло дверей і стала так, щоб він міг, нарешті, пройти до сусідньої кімнати, де він і зник. Під час отих складних пересувань Мешен не відводила від Саккара очей.

— О! — прошепотіла вона вражена, — я ніколи ще не бачила так близько отого Саккара... Віктор — це ж його портрет.

Буш, що спочатку нічого не розумів, видивився на неї. Потім йому раптом щось спало на думку і він аж вилаявся.

— А грім би тебе побив. Авжеж, я добре знав, щодесь уже бачив це письмо.

Цього разу він підвівся, пошпортався в своїх справах і знайшов Саккарового листа, що одержав його торік.

Саккар просив Буша за одну даму, оголошену неспроможною довжницею. Миттю Буш порівняв письмо листа до розписок. Там були ті самі „о“ та ті самі „а“, що з часом ще погострішали. Великі літери так само були однаковісінькі.

— Це він. Це він — повторював Буш. — Тільки чому ж Сікардо, чому не Саккар?

Але йому невиразно пригадалася одна історія з Саккарового минулого; йому розповів її колишній фактор Лярсонно, теперішній мільйонер. Саккарів приїзд до Парижу на другий день по державнім перевороті, бажання використати можновладність свого брата Ругона, поневіряння в темних вулицях Латинського кварталу й, нарешті, раптове багатство через підозріле одруження, коли йому пощастило поховати першу жінку. Саме тоді, за тих тяжких перших кроків він і перемінив своє ім'я Ругона на Саккара, просто переробивши прізвище своєї першої жінки, що звалася Сікардо.

— Так, так, Сікардо, тепер я добре пригадую, — бурмотів Буш. — І він мав зухвалість підписуватися прізвищем своєї жінки. Певна річ, що, оселившись на вулиці де-ля-Гарп, вони прибрали собі оте прізвище. Потім, вживши всіх заходів обережності, падлюка, скоро почув найменшу небезпеку, втік. А! То він не тільки полював на дичину, а ще й перекидав дівчат на сходах. Це вже зовсім по-дурному. І це йому так не минеться.

— Шш... Шш... — шепотіла Мешен. — Він тепер у нас у руках, і можна справді сказати, що є бог на світі. Нарешті, я матиму винагороду за все те, що я зробила отому бідолашному Вікторові; я ж так його люблю, хоч це непоправна дитина.

Вона аж сяяла й її вузьенькі очі виблискували на гладкому обличчі.

Але Буш, після першого нападу радості, що розв'язок, якого так довго прийшлося шукати, дався зовсім випадково, поміркувавши трохи, охолонув і похитав головою. Розуміється, Саккар тепер банкрут, але ж не такий, щоб його не можна було добре поскубти. Можна, правда, було натрапити й на менш пожиточного батька. Тільки Саккар не дасться, щоб йому набридали, у нього добрі зуби. І крім того, він, звичайно, і не догадувався, що мав сина, і розуміється, міг це заперечувати, не вважаючи на ту разючу схожість, що так здивувала Мешен. Нарешті, він знов овдовів, тепер він вільна людина й не повинен нікому про своє життя здавати справу. То навіть, коли б він і визнав малого за свого сина, все одно його нічим не залякаєш. Щождо того, щоб за його батьківство взяти з нього шістсот франків, використавши розписки, то це було б аж надто мало, — тоді не варт було його знаходити та ще й через такий дивний збіг обставин. Ні, ні, треба ще поміркувати: почекати з цим і зібрати врожай тоді, як він зовсім уже досягне.

— Не поспішаймо, — сказав Буш. — До того ж він тепер харпак; даймо йому час сп'ястись на ноги.

Перед тим, як відпустити Мешен, він переглянув із нею ще декілька справ, дрібних справ, що їй доручив: про молоду жінку, що позаставляла свої коштовності задля свого коханця; про зятя, що за його борг заплатить теща, його метреса, коли вміючи до того взятись, нарешті — найрізноманітніші, складні, делікатні справи щодо стягнення боргів.

Увійшовши до сусідньої кімнати, Саккар стояв кілька секунд засліплений ясним світлом осяяного сонцем вікна без фіранок. Ота кімната, виліплена блідими шпалерами з блакитними квіточками, була порожня: тільки маленьке залізне ліжко в кутку, та посередині стояв ялиновий стіл із двома плетеними стільцями. Уздовж лівої стіни стояли недбало зроблені полиці, а на них лежали купи книг, брошур, журналів та всіляких паперів. Але сила світла на такий височині надавала цій голій кімнаті веселого та молодого вигляду й вона немов сміялася свіжим та щирим сміхом. Бушів брат

Сігізмунд, парубок, що мав років тридцять п'ять, безбородий, русявий, із довгим рідким волоссям, сидів коло столу. Підперши свого широкого лоба худою рукою, він так захопився читанням якогось рукопису, що не повернув навіть голови — не чув, що одчинилися двері.

Отой Сігізмунд був дуже освічена людина. Він учився в німецьких університетах і крім мови французької, своєї рідної, розмовляв ще німецькою, англійською та російською. Року 1849 він познайомився в Кельні з Карлом Марксом і був за найулюбленішого редактора його „Нової Райнської газети“. Відтоді його релігія визначилась цілком. Він так палко повірив у соціалізм, що всього себе віддав ідеї майбутнього соціального оновлення, яке мало забезпечити добробут усім бідним та знедоленим. Коли ж учитель його, вигнаний із Німеччини і змушений залишити Париж після червневих днів, оселився в Лондоні й писав там та працював у справі організації партії, то Сігізмунд увесь затопився в свої мрії; він зовсім не думав за свої матеріальні потреби й напевне помер би з голоду, коли б його брат не дав йому притулку на вулиці Фейдо коло біржі, подавши йому думку використати свої знання в ролі перекладача. Буш із матернім почуттям божествив свого меншого брата. Лютий, як вовк, до своїх винуватців, цілком здатний украсти десять су, що лежать у людській крові, він зворушував до сліз та виявляв глибоку ніжність і уважність жіночу, коли справа йшла про цього замріяного парубка, що був, як дитина. Буш дав йому кращу кімнату на вулицю, usługовував йому, порався в їхньому чудернацькому господарстві, прибирав та стелив ліжка й піклувався про їжу, що її постачала маленька сусідня ресторація двічі на день. Він, такий діяльний, з головою, забитою тисячами справ, цілком байдуже ставився до братового неробства, бо переклади, переривані його особистими роботами, не йшли зовсім. Буш навіть забороняв братові працювати, занепокоєний його лихим кашлем. Не вважаючи на свою неситу жадобу до грошей, на свою ненажерливу захланність, що за одиноку мету свого життя ставила здобуття золота, він ласкаво всміхався на

революційні братові теорії і звіряв йому свій капітал, як дитині віддають цяцьку, яку та може поламати.

Сігізмунд собі зовсім не знав того, що робив брат у сусідній кімнаті. Він і гадки не мав про ту ганебну торгівлю знеціненими паперами та купівлю боргових зобов'язань. Він був вищий за це, бо жив мрією про найвищу справедливість. Ідея добродійности болюче його вражала й обурювала: добродійність—це ж милостиня, це нерівність, посвячена добрістю. А він припускав тільки справедливість, відновлення права кожної людини на непорушних засадах нового соціального ладу. Бувши наслідником Карла Маркса, що з ним він увесь час листувався, Сігізмунд цілісніми днями вивчав оту організацію, безперестанку змінюючи та поліпшуючи на папері лад прийдешнього суспільства, списуючи цифрами величезні аркуші та будуючи на наукових підвалинах оту складну будівлю загального щастя. Він відбирав капітал у одних, щоб розподілити його поміж іншими, орудував мільярдами, переміщаючи одним помахом багатства цілого світу.

І отак сидів він у тій порожній кімнаті, не маючи ніяких інших інтересів, окрім своєї мрії, не потребує якихось інших радощів, і щодо своїх потреб був такий поміркований, що старший брат мусів на нього гримати, щоб він із'їв м'яса, або випив вина. Він хотів, щоб робота кожної людини, відповідно до її сили, забезпечувала їй задоволення всіх потреб, а сам він нищив себе роботою й жив ледве живлячись. Справжній мудрець, захоплений своєю наукою, вільний від пут матеріального життя, він був дуже чистою й доброю людиною. З минулої осені він дедалі більше кашляв, його прибирали сухоти, але він на це не звертав ніякої уваги і навіть на думці не мав шанувати своє здоров'я.

Саккар зробив рух і аж тоді Сігізмунд ізвів свої великі тьмяні очі й здивувався, хоч із відвідувачем був знайомий.

— Це мені треба листа перекласти...

Здивовання Сігізмундове ще збільшилось, бо він розгубив своїх клієнтів, — банкірів, спекулянтів, факторів, увесь той біржовий світ, що здебільшого з Англії

та з Німеччини одержує численні листки, обіжники, статуту товариств, тощо.

— Еге, одного російського листа... О! тільки десять рядків.

Тоді він простяг руку. Російська мова лишилась його фахом, бо тільки він міг із цієї мови швидко перекладати, всі ж інші перекладачі цього кварталу жили з німецьких та англійських перекладів. А що російські документи з'являлися дуже рідко на паризькому ринку, то він мав довгі перерви в перекладній роботі.

Сігізмунд голосно прочитав листа французькою мовою. Там лише три речення, сприятлива відповідь якогось константинопільського банкіра, звичайне „так“ ув одній справі.

— А! Дуже дякую, — сказав Саккар, що, здавалося, був задоволений.

І він попросив Сігізмунда написати йому кілька рядків перекладу на звороті листа. Але Сігізмунд, зайшовшись страшним кашлем, затулив собі рота, щоб не стурбувати свого брата, бо той раз-у-раз прибігав, коли чув Сігізмундів кашель. Скоро напад минув, він підвівся й задихаючись пішов одчинити велике вікно, щоб дихнути свіжим повітрям. Саккар, що теж підійшов до вікна, скинувши оком на краєвид, легенько скрикнув:

— Дивіться! Ви бачите біржу! Яка ж вона кумедна звідци.

Справді бо, він ніколи не бачив біржі з такого незвичайного пункту, з високости пташиного льоту, що її дах на чотири схили, з цілим лісом димарів, так химерно перед ним розкинувся. Вістряки громозводів стриміли немов велетенські списи, що загрожували небу. І сама біржа більше скидалася на камінний куб, рівно обсаджений колонами, брудно-сірий на колір, голий та негарний, з пошматованим прапором на верхівці. Та найбільше здивували його сходи та кружганок, немов усіяні чорною комашнею. Уся та комашня розбуркана метушилася внизу, а з високости та метушня здавалася незрозумілою та нікчемною.

— Яке звідци все мале? — сказав він. — Так і здається, що все це вхопив би однією рукою.

Потім, знаючи ідеї свого розмовника, він, сміючись, додав:

— Коли ж ви все це перекинете одним поштовхом ноги?

Сігізмунд знизав плечима.

— Навіщо? Ви й самі себе добре нищите.

Потроху він пожвавішав і захопився розмовою на тему, що захоплювала його цілком. Потреба прозелітизму змушувала його з найменшого приводу викладати свою систему.

— Еге ж, еге ж, ви працюєте на нас, не маючи про те й гадки. Ви — купка узурпаторів, що експропріюють народню масу. І коли ви загарбаєте все, тоді ми його заберемо у вас... Всяке нагромадження, всяке зосередження веде до колективізму. Ви показуєте це нам живовидячки: великі земельні маєтки, що поглинають дрібні господарства, величезні фабрики, що знищують дрібного ремесника, грандіозні банки та колосальні крамниці, що, конкуруючи, багатіють із руйнації банків і маленьких крамниць — все це, хоч і повільний, але певний шлях до нового соціального ладу... Ми тільки вичікуємо, коли це все затріщить, коли теперішній спосіб виробництва дійде своєї остаточної межі і зайде в глухий кут. Тоді міщани й селяни самі нам допоможуть.

Саккар, зацікавлений, дивився на нього з непевною тривогою, хоч і мав його за божевільного.

— Але, нарешті, поясніть мені, що воно таке, отой колективізм.

— Колективізм, — це перетворення приватних капіталів, що живуть конкурентною боротьбою, на один громадський капітал, що його експлуатуватимуть працею всіх... Уявіть собі суспільство, де знаряддя виробництва є власність усіх... де всі працюють у міру своїх сил та здібностей, де наслідки отієї громадської кооперації розподіляються поміж усіма, відповідно до їхньої праці... Чи може бути що простіше? Правда ж? Громадське виробництво по фабриках, виробнях та майстернях, що належать нації; потім виміна, плата натурою. Коли б сталася перепродукція, то її відкладуть у громадські гамазеї, звідки можна буде знову брати,

щоб покривати дефіцити, що можуть трапитись. Отак утвориться рівновага. Отак, як від удару сокирою, упаде трухляве дерево капіталізму... Ні конкуренції, ні приватного капіталу, ні торгівлі, ні базарів, ні біржі. Ідея зиску не матиме більше змісту. Джерела спекуляцій, ренти, що дають заробіток без праці, — зникнуть.

— Ой - ой! — перепинив його Саккар, — це цілком змінить звички багатьох людей. Ну, гаразд! А що ви зробите з тими, що оце тепер мають ренту? От візьмімо Гундермана, чи ви заберете в нього його мільярд?

— Ні в якому разі, ми не грабіжники. Ми викупимо в нього отой мільярд, усі його цінності, всі документи на ренту й заплатимо йому споживчими квитками, і він щороку разом із відсотками одержуватиме й капітал. Уявіть собі величезний капітал, що його замінено в такий спосіб на неосяжну кількість продуктів споживання. І менш, як за сто років, нащадки вашого Гундермана повинні будуть, як і всі інші громадяни, працювати; оцих споживчих квитків не стане, бо вони вийдуть усі, а нащадки не зможуть капіталізувати свою вимушену економію, отой занадмір продуктів. Це навіть тоді, коли ми припустимо, що лишиться непорушним право спадщини. Я вам кажу, що ця система нищить за одним заходом не тільки індивідуальні підприємства, акційні товариства, згромадження приватних капіталів, але ще й усі посередні джерела, що дають ренту, всю систему кредиту, позики, наймів, оренди, тощо. Нема кращої міри вартости, як праця. Заробітну платню, натурально, касується, бо вона за теперішнього капіталістичного ладу аж ніяк не рівноварта продуктам праці. Вона являє собою тільки те, що конче потрібне робітникам на прожиття. І треба визнати, що тільки теперішній лад тому винен, що навіть сумлінніші господарі мусять коритися суворому запові конкуренції та експлуатувати своїх робітників, коли вони хочуть жити... Усю нашу суспільну систему треба знищити... О! Гундерман аж задихатиметься під вагою споживчих квитків. Гундерманові спадкоємці, що не можуть всього з'їсти, повинні будуть віддати його іншим і взяти ризикаль, чи інший струмент, щоб працювати разом з усіма.

І Сігізмунд зареготався добрячим сміхом школяра, стоячи коло вікна та не спускаючи очей із біржі, де метушилася чорна комашня біржовиків. Лице йому вкрилося червоними плямами, він бо не мав кращої насолоди, як уявляти собі іронічні жарти прийдешньої справедливості.

Саккарова тривога збільшилась. А що, коли цей веселий мрійник говорить правду? Коли він справді прозирає будучину? Він же говорив такі речі, що були цілком зрозумілі й можливі.

— Але ж, — промимрив він, щоб заспокоїти себе, — все це станеться не на той же рік?

— Певна річ, — відказав Сігізмунд, зробившись знову поважним. — Ми живемо в періоді переходовому, в періоді заворушення. Можливо, що стануться й революційні вибухи, вони часто бувають неминучі. Але перебільшення та захоплення скороминуші. О! Я не крию від себе всіх труднощів, що трапляться попервах. Усі оті мрії про будучину здаються нездійсненними, бо важко втокмачити людям правдиву думку про отой прийдешній суспільний лад, про суспільство, де справедливо розподілять працю, де звичаї людські будуть такі відмінні від наших. То буде наче інший світ на іншій планеті. А потім, треба сказати правду, реорганізація ще не готова, ми ще шукаємо. Я зовсім не можу спати тепер, бо я витрачаю на це мої ночі. Наприклад, нам можуть сказати: „коли певний лад є такий, як він єсть, то це тому, що логіка ходу людського життя зробила його таким“. Отже яка то важка праця: повернути річку до її джерела і потім скерувати в інше річище...

Звичайна річ, що теперішній громадський лад завдячує свій добробут індивідуалістичному принципіві, що через його змагання та особистий інтерес спричиняється до щораз більшої видатності, та якими засобами можна буде збільшити видатність робітника, коли ідея персонального зиску зникне? Ось де на мою думку сумніви та побоювання, це те слабке місце, де треба нам найбільш напружити сили, коли ми хочемо, щоб соціалізм коли-небудь переміг. Але ми переможемо, бо

справедливість на нашім боці. Дивіться. Бачите ви оту будівлю. Ви її бачите?

— Біржу? — мовив Саккар. — От-такої. Звичайно, бачу!

— І чудово. Безглуздо було б висаджувати її в повітря, бо її знову збудують на іншому місці... Тільки я вам провіщаю, що вона сама завалиться, коли держава забере й логічно перетворить її на одинокий і загальний для всієї нації банк. І хто відає? Може тоді вона правитиме за народню гамазею задля наших занадто великих багатств, за житницю достатків, що з неї наші внуки братимуть собі на свої свята усі оті розкоші.

Широким рухом Сігізмунд розгортав картину отого майбутнього загального добробуту; він так розпалився, що його знов напав кашель. Він сів до столу, сперся ліктями на папери і, стиснувши голову руками, силкувався притлумити той хрип, що роздирав йому горло. Але цього разу кашель не вгавав. Двері раптом розчинилися й убіг Буш, що випровадив Мешен. Він мав дуже стурбований вигляд, здавалося, він сам мучився від того проклятого кашлю. Він зараз нахилився й обняв брата своїми великими руками, немов дитину, що її хочуть розважити.

— Що тобі, мій хлопчику? Чого ти так надсідаєшся? Це ж нерозумно... Ти мабуть надто багато розмовляв.

Буш скося глянув на Саккара, що стояв посеред кімнати зовсім приголомшений тим, що чув із уст цього високого диявола, такого палкого й такого хворого, що з свого вікна, з високости, провіщав долю біржі й хотів зруйнувати все, щоб усе перебудувати.

— Дякую, я вже йду, — сказав Саккар, що поривався швидше вийти. — Пришліть мені мого листа з десятима рядками перекладу... Я чекаю ще на інші листи, і ми тоді за все разом порахуємося.

Але напад минув і Буш затримав його ще на мить.

— До речі, дама, що оце була в мене, знала вас колись.

— А! Де саме?

— На вулиці де-ля-Гарп, число 52.

Саккар, хоч як добре володів собою, враз сполотнів. Губи йому нервово скривилися. Але це не тому, що він згадав у цю мить дівчину, знедолену на сходах; він навіть не знав, що вона була вагітна, не мав і гадки, що є дитина. Але всякі нагадування про ті злиденні роки, коли він починав свою кар'єру, були завжди йому аж надто прикрі.

— На вулиці де-ля-Гарп? О, я прожив там тільки вісім день, як приїхав до Парижу, поки не знайшов приміщення... До побачення!

— До побачення, — з натиском відказав Буш, що помилився, взявши Саккарове замішання за визнання своєї провини, і вже почав митикувати, яким способом найкраще використати оту пригоду.

Опинившись на вулиці, Саккар несвідомо повернув до будинку біржі. Він увесь аж тремтів, і навіть не глянув на маленьку мадам Конен, що з посмішкою на гарненькому личку стояла на порозі крамниці. Метушня на біржі зростала, а гамір біржової гри з бурхливою силою морського припливу долітав до пішоходів, де коमाшилася юрба. За чверть до третьої — найгарячіший час, бій останніх курсів, палке бажання знати, хто саме піде з повними жменями.

Саккар, стоячи на розі Біржової вулиці, впізнав у тій переплутаній сум'ятні під колонами знижувача Мозера та підвищувача Пільро.

Йому здавалося, що він чув пронизливий голос фактора Мазо, що лунав із глибини великої залі, що його часом перевершали голосні вигуки Натансона, що сидів під дзигарями в кулісі. Але повіз, що в'їхав у калюжу, ледве не обляпав його. Масья вискочив перше, ніж кучер спинив повоза, й одним махом видерся угору, кваплячись передати останнього ордера якогось клієнта.

А Саккар усе стояв непорушно, втупивши очі в ту комашню угорі, та перебирав у пам'яті своє життя та свої перші кроки, що про їх нагадало йому Бушеве запитання. Він згадав вулицю де-ля-Гарп, потім вулицю Сен-Жак, де він ганяв у стоптаних черевиках, пройди-світ-завойовник, що засів у Парижі, щоб його підгор-

нути під себе. І його огорнула лють, що він ще й досі не підгорнув Парижа, що він знов, як новак на вулиці, знов ловить щастя, незадоволений та мучений жадобою такої насолоди, якої він ніколи ще не зазнавав. Той божевільний Сігізмунд мав цілковиту рацію, коли казав: з самої праці не проживеш, тільки харпаки та дурні працюють, щоб дати змогу погладшати іншим. Тільки гра, сама лише гра з вечора до ранку, може дати добробут, привільне життя, життя, що охопить все. Коли оцей старий громадський лад повинен колись завалитися, то невжеж така людина, як він, не зможе вже ні часу, ні місця знайти, щоб ще перед загибінню задовольнити свої бажання?

Зненацька якийсь перехожий його штовхнув і навіть не повернувся, щоб попросити вибачення. Саккар упізнав Гундермана, що гуляв задля здоров'я, й побачив, що він зайшов до цукерні, з якої отой король золота інколи приносив своїм онукам цукерок на один франк.

І отой поштовх під оцю хвилину, коли він у гарячковому зворушенні круг біржі блукав, був останньою краплею, що змусила його взяти рішення.

Саккар замкнув кільце облоги і був готовий до нападу. Він склав обітницю боротись без милосердя: він не поїде з Франції, не зверне уваги на свого брата й почне останню гру, одчайдушний бій, а тоді або Париж упаде йому до ніг, або ж він скрутить собі в'язи.

Аж поки не замкнули біржі, Саккар уперто стояв на своїй позиції. Одночасно він бачив, як перистиль порожнів, як сходи вкривалися юрбою втомлених та розпалених людей, що поволі сунули вниз. Навкруги нього тиск на брукові та пішоходах тривав і, далі, безупинні річки людей, вічна юрба, що існує на те, щоб її експлуатували, майбутні акціонери, що не могли проминути цієї великої льотерії спекуляції, не повернувши голови, через змішане з страхом бажання дізнатися, а що воно там робиться, що то за таємниця фінансових операцій, тим більше принадних для французьких голів, що тільки дуже небагатьом вони зрозумілі.

II.

Після останньої нещасливої спекуляції з земельними ділянками, коли Саккар повинен був залишити свій палац у парку Монсо та віддати його своїм кредиторам, щоб запобігти ще гіршій катастрофі, йому спало на думку оселитися в свого сина Максима. Син після смерті своєї дружини, що спочивала на маленькому цвинтарі в Льомбардії, жив сам у палаці на вулиці Імператриці, де він улаштував своє життя з розумним та жорстоким егоїзмом. Він спокійнісінько проїдав багатство небіжчиці, як людина недолуга, що рано підтопталася через розпусне життя. Але син рішуче відмовився взяти свого батька до себе, щоб зберегти й надалі між ними добру згоду, як то він пояснив із звичайним своїм усміхненим та розважним виразом.

Саккарові довелося шукати іншого притулку. Він зібрався був уже найняти маленький будиночок у Пасі, притулкові комерсантів, що покинули свої справи, коли згадав, що спідній та перший поверх палацу Орвієдо, на вулиці Сен-Лязар, були вільні й стояли з забитими дверима та вікнами. Княгиня Орвієдо, що жила після чоловікової смерті тільки в трьох кімнатах другого поверху, навіть не вивісила оповістки на брамі, що поросла вже травою. Низенькі двері з другого краю фасаду вели до другого поверху через чорні сходи.

Часто бувавши в княгині в справах, Саккар завжди дивувався, чому княгиня не хоче визискати чималу частину свого нерухомого майна. Але вона тільки головою хитала, бо мала на грошові справи інші погляди. Одначе, коли він запропонував їй винайняти йому це приміщення, вона ту ж мить згодилася, відступивши йому за дивовижно малу плату, десять тисяч франків, спідній та перший поверхи розкішного, справді князівського приміщення, що коштувало, звичайно, вдвоє більше.

Ще всі пам'ятали ту розкіш, що нею виблискувало життя князя Орвієдо. Коли він у розквіті свого багатства прибув із Еспанії й оселився в Парижі під дощем своїх мільйонів, то він тоді купив та відновив оцей палац, сподіваючись, всьому світові на диво, поставити

інший із мармуру та золота. То був палац будови минулого століття, один із тих літніх будинків, що їх ставили собі дуки-вельможі серед великих садів. Деякі частини його були зруйновані та перебудовані в суворіших пропорціях. Від колишнього парку лишився тільки широкий двір, оточений шурами та стайнями, що й їх задля проєктованої вулиці Кардинал-Феш треба було зруйнувати. До князя будинок цей перейшов від якоїсь панни Сен-Жермен, що її володіння тяглося аж до вулиці Труа-Фрер, колишнього продовження вулиці Тебу.

Палац зберіг свій вхід із вулиці Сен-Лязар, побіч нього стояла велика будівля тієї самої доби; вона належала колись Фолі-Бовільє (в ньому Бовільє й досі жили після цілої низки банкрутств). Вони посідали рештки знаменитого саду, з препошними деревами, що їх так само мали зрубати через майбутнє перебудування кварталу.

Не вважаючи на свою руїну, Саккар потяг за собою цілу лаву слуг, рештки свого аж надто численного штату: льокая, кухаря з дружиною, що була за кастеляншу, ще одну жінку, що лишилася невідомо для чого, візника та двох стайничих. Він завалив стайню та шури, поставивши там двох коней і три повози, а в спідньому поверсі влаштував їдальню своїм слугам. Оця людина, що не мала й п'ятсот франків у своїй касі, жила так, буцім мала від триста до чотириста тисяч франків на рік. Крім того, він примудрився зайняти своєю особою просторі покої першого поверху, три сальони та п'ять спочивалень, коли не брати на увагу величезної їдальні, де стояв стіл на п'ятдесят кувертів. З тієї їдальні двері вели до внутрішніх сходів на другий поверх, до іншої меншої їдальні. Княгиня, що недавно найняла цю частину другого поверху інженерові М. Гамеленові, парубкові, який оселився з своєю сестрою, звеліла зовсім забити ці двері двома прогоничами. Таким чином, вона з своїм комірником користувалася з чорного ходу, а Саккар мав до своїх послуг парадний. Він умеблював кілька кімнат рештками обстанови з парку Монсо і, залишивши інші по-

рожніми, таки примудрився знов надати життя цілій анфіляді сумних та голих стін, що на них, здавалося, якась заповзята рука на другий день по смерті князя не залишила й найменших ознак шпалерів.

Отут Саккар міг знов поновити свої мрії про велике багатство.

Княгиня Орвієдо була тоді одна з найцікавіших постатей Парижу. П'ятнадцять років тому вона погодилася на шлюб із князем, котрого зовсім не любила, тільки скоряючись наказові своєї матері, герцогині Комбвіль. Ця молоденька дівчина, мавши тоді двадцять років, уславилася своїм розумом та красою; вона була дуже релігійна, трохи занадто поважна, хоч палко любила світське життя. Вона не знала тих дивовижних історій, того поголосу, що йшов за її чоловіка, не знала, звідки взялося оте царське багатство, щось із триста мільйонів, не знала й чоловікового життя, що було справжнім грабіжництвом, не на взліссі, з зброєю в руках, як то робили колись шляхетні авантюристи, а в пристойному вигляді сучасного бандита, серед білого дня на біржі, де обдирали бідолашних, довірливих людей, сіючи руїну та смерть. І там у Еспанії, та й тут у Франції, князь, протягом двадцятьох років мав найбільшу пайку в усіх великих шахрайствах, що зробилися легендарними. Та хоч вона ніякісінької призри не мала про ту кров та бруд, із яких чоловік збирав свої мільйони, але ж із першого погляду відчула до нього таку огиду, що її не могла побороти навіть релігія. А незабаром до тієї огиди прилучилася ще й злість на те, що в неї не було дітей від шлюбу, взятого через покору. Материнство б її ошчасливило, бо вона палко любила дітей, а так вона почала ненавидіти того чоловіка, що, розчарувавши її, як коханку, не міг навіть задовольнити її, як матір. І княгиня вдарилася до нечуваної розкоші. Париж був засліплений блиском її свят, а життя вона провадила таке, що їй, ходили чутки, заздрили в Тюільрі. Потім, враз, другого дня по князевій смерті, як його вдарив грець, у палаці на вулиці Сен-Лязар запанувала цілковита тиша, тиша глупої ночі. Жодного вогника, жодного гомону не чулося звідти. Двері й вікна були

позамикані. Люди говорили, що княгиня зовсім покинула спідній та перший поверхи та оселилася, немов пустельниця, у трьох маленьких кімнатках на другому поверсі, з колишньою покоївкою своєї матері, що її виняньчила. Коли вона знову на люди показалася, на ній була проста, чорна, шерстяна сукня й мережана косинка на голові. То була невеличка, огрядна жінка, гарна, кругловида, з вузеньким лобом, перловими зубами й міцно стисненими губами. Але німе обличчя її пожовкло і на ньому з'явився вираз твердої рішучості, як у черниці, що давно відійшла від світу. Їй було тоді тільки тридцять років, але вона з того часу жила самими справами добродійності.

Париж був надзвичайно здивований. Почали відразу ходити всілякі чутки. Княгиня одержала в спадок величезне багатство, отих славетних триста мільйонів, що про них писали навіть газетні хроніки. Легенда, що про княгиню склалася була, була дуже романтична. Говорили, що одного вечора, коли вона вже йшла спати, перед нею з'явився якийсь незнайомий чоловік, увесь у чорному. Вона ніяк не могла дізнатись, якими потайними дверима дістався він до її кімнати. Про те, що він говорив княгині, не знав ніхто в світі. Але всі були певні, що він розповів їй про походження трьохсот мільйонів і, можливо, змусів її записатися, що вона спокутує все заподіяне лихо, коли тільки вона хоче уникнути страшного нещастя. Потім чоловік ізник. І от із того часу минуло вже п'ять років, а ніхто не знав, чи їй справді був голос із того світу, чи вона просто обурилася, як людина добродійна, коли в руках її опинилось оте казкове багатство, але відтоді вона присвятила своє життя самозреченню та покуті. У цієї жінки, що не була коханкою і що не могла стати матір'ю, уся її ніжність, а особливо невдоволена любов до дітей, перетворилася на справжню пристрасть до вбогих, недужих, страдників, пригноблених, до всіх тих, що в них, на її думку, награбовано оті її мільйони і що їм вона записалась повернути їх подостатком, справжнім дощем добродійності. З того часу її опанувала одна думка, що набрала сили причепливої ідеї:

вона вважала себе тільки за банкіра, якому вся сірома звірила триста мільйонів із тим, щоб вона витратила оті гроші з найбільшою задля бідаків користю. Вона перетворилася на рахівника, ділову людину, що живе в цифрах, серед юрби нотарів, робітників та архітектів. За стінами свого будинку вона влаштувала бюро з двадцятьма службовцями. У себе, в своїх трьох маленьких кімнатах, вона приймала лише чотирьох-п'ятьох посередників, своїх помічників. Вона цілими днями сиділа коло свого столу, як директор великих підприємств, замкнувшись від настирників, обложена купами паперів. Її мрія була помагати всій сіромі, починаючи з дитини, що страждає з дня народження, та кінчаючи старими, що без мук не можуть умерти. Протягом оцих п'ятих років, кидаючи золото повними жменями, вона влаштувала в ля-Вільєті ясла святої Марії з білими колисочками для немовлят і з блакитними ліжечками для старшеньких діток. І цей обширий та ясний притулок одвідувало вже три сотні дітей. Влаштувала дім для сиріт у Сен-Манде, на честь святого Йосипа, де сто хлопчиків та сто дівчаток мали таке саме виховання та освіту, як і діти заможних батьків; нарешті, шпиталь у Шатільйоні для старих на п'ятдесят чоловіків та п'ятдесят жінок і лікарню на одному з передмість Сен-Марсо, що оце саме почала свою діяльність. Але найулюбленіша її справа, що забирала під цей час усю її увагу, був дім праці. Цей будинок мав замінити дім для поправи для трьохсот дітей — сто п'ятдесят хлопчиків та сто п'ятдесят дівчаток, назбираних на вулицях Парижу серед розпусти та злочинів; діти мали тут дбайливий догляд і вчилися різного ремесства. Але ці різноманітні установи та ще й такі великі — отешалене витрачання коштів у справі милосердя протягом п'ятих років поглинули щось близько ста мільйонів. Ще кілька років отаких витрат і княгиня буде зруйнована, не матиме навіть маленької ренти на молоко та на хліб, що ними вона жила. Та коли її стара служниця Софі, ламаючи свою постійну мовчанку, гостро виказувала їй це, пророкуючи, що княгиня вмере десь у кутку на соломі, на губах у княгині з'являлася лише

слабенька усмішка, одинока, що ще з'являлася на тих блідих устах, божественна усмішка надії.

Саме в справі будування оцього дому праці Саккар познайомився з княгинею Орвієдо. Він був один із власників діляниці, що вона її купила для дому. Це був старий сад, із чудовими деревами коло парку Нейлі, уздовж бульвару Біно. Саккар припав їй до вподоби своєю жвавистю, з якою провадив справи, і вона захотіла побачити його ще раз у зв'язку з якимись перешкодами з підрядниками. Він навіть і сам зацікавився роботами, що справили на нього вражіння. Він був захоплений грандіозним пляном, що вона запропонувала архітекторові: два монументальних крила, одно для хлопчиків, друге для дівчат, сполучені між собою корпусом, що в ньому містилася церква, спільна заля, приміщення для адміністрації, тощо. Кожне крило мало свій внутрішній великий двір, свої майстерні та всякі допоміжні приміщення. Але щонайбільше його вражало, задовольняючи його потяг до всього грандіозного та пишного, то це розкіш, що звідусіль так і впадала в очі. Величезна будівля, збудована з матеріялу, що міг цілі віки простояти, сила мармуру, фаянсова пекарня, де можна було вола засмажити, величезні їдальні, прикрашені багатими панелями, спочивальні, осяяні світлом, оздоблені ясным малюванням, пральня, кімната з купелями та лікарня, чудесно встаткована. І всюди широкі проходи, сходи, коритари, провітрювані влітку та ogrівані взимку. Увесь будинок купався в соняшному світлі, у веселоощах молодости, в добробуті великого багатства. Коли архітект занепокоєний, вважаючи оту всю пишноту за непотрібну, говорив їй про витрати, вона перепиняла його словами: вона зазнала розкошів, отже хоче дати й бідакам, які, створюючи розкоші багатирям, мали право й самі хоч трохи втішатися. Її невідступно переслідувала думка задовольнити всіх нещасних, покласти їх у ліжка, посадити до столу, де сидять щасливі цього світу, не кидати їм шкуринку хліба з випадковим притулком, а дати розкішне життя в палацах, де вони б почували себе, як удома, дістали б відшкодовання за свої злидні та зазнали радощів, як господарі життя.

Та серед цього марнотратства, крім величезних видатків, княгиню ще й обкрадувано немилосердно. Ціла низка постачальників жили її коштом, не кажучи вже про втрати через поганий догляд. Добро убогих розкрадалося. І Саккар розкрив на це очі княгині, попросивши дозволу з'ясувати всі її рахунки. Не мавши з того ніякого для себе інтересу, він робив це тільки задля втіхи, яку йому давало упорядкування отого несамовитого танку мільйонів, що його доводили до захвату. Ніколи ще не був він такий до найменших дрібниць чесний. У цьому величезному та складному ділі він був найдіяльніший та найпорядніший із усіх співробітників, віддаючи йому не тільки свій час, ба навіть свої гроші, і то лише для ради тієї втіхи, що йому завдавали колосальні суми, проходячи через його руки. У домі праці знали сливе самого Саккара, бо княгиня там ніколи не бувала. Вона так само й інших своїх установ не відвідувала, ховаючись у глибині своїх трьох маленьких кімнат, як невидна добра богиня. Усюди знали тільки Саккара, його благословляли, йому дякували, бо княгиня, здавалося, цього уникала.

Безперечно, саме тоді Саккарові заройвся в голові невиразний ще проект, який раптом, скоро він оселився, як комірник у палаці Орвієдо, перетворився на сильне, непереможне бажання. Чому б йому справді не взятися цілком за керування добродійними справами княгині? Під цей час сумнівів та ваганнів, коли він, зруйнований спекуляціями, не знав у якій сфері знову спробувати щастя, ця думка видалася йому якимсь новим народженням на світ, несподіваною апотеозою. Йому захотілося стати роздавальником отієї королівської милостині, керувати тим потоком золота, що геть затоплював Париж. У княгині лишалося ще двісті мільйонів. Чого тільки не можна наробити, яких тільки чудес можна натворити з отакими грішми. Не кажучи про те, що він оті мільйони зробить пліднішими, що він їх подвоїть, потроїть, бо добре знає, яким способом із них цілий світ збудувати.

Через палкість його натури ця думка, ці широкі перспективи аж п'янили його. Він мріяв про те, як він

без краю ширитиме милостиню та як затоплюватиме потоком щастя всю Францію. Саккар розчулювався до сліз, бо в цій справі він гадав бути бездоганно чесним, жоднісіньке су не мало пристати йому до рук. І в його мрійливій голові зовсім несвідомо для нього самого ця думка перетворилася на ідилію величезних розмірів, до якої не домішувалося проте жодного з його боку бажання спокутувати свої колишні грабіжницькі біржові подвиги. Навпаки, він таким способом міг здійснити й мрію свого життя — завоювати Париж. Бути королем добродійности, істотою, що її любитимуть як бога усі бідолахи, зробитися значною персоною та зажити слави — це було вище над усі його мрії. Яких чудес він може натворити, коли відповідно скористає своєю вмілістю ділової людини, своєю хитрістю, своєю впертістю і цілковиту відсутністю всяких забобонів. Він мав би гроші, повні скрині грошей, ті гроші, що так багато лиха коять, та з якими він так багато натворив би добра, якби вклав у цю справу свої гордощі та свою шанобливість.

Зрештою, збільшуючи та поширюючи свого проєкта, Саккарові спало на думку, а чому б йому не подружитися з княгинею Орвієдо? Це зміцнило б його становище та усунуло всякі можливі балачки. Протягом місяця він майстерно маневрував, пропонував чудесні проєкти, вживаючи всіх заходів, щоб бути потрібним. Якимсь спокійним голосом у наївному тоні він зробив свою пропозицію й змалював княгині свого грандіозного проєкта. Те, що він пропонував, була справжня спілка, він висував себе тільки на ліквідатора капіталів, що їх награвував князь; він брав на себе обов'язок повернути оті капітали бідноті, удесятиривши їх. Проте, княгиня у своєму звичайному чорному вбранні з мережаною косинкою на голові уважно вислухала його, але нічого не можна було помітити, навіть зацікавлення на її пожовклому обличчі. Вона прекрасно розуміла всі вигоди, що їх могла дати спілка з Саккаром, але до інших міркувань ставилася цілком байдуже. Відклавши відповідь до другого дня, вона кінець-кінцем йому відмовила. Безперечно, тут мала вплив думка, що вона не буде

більше цілком самотійною господинею в своїй добродійності. І вона поклала за краще залишитися нехай нерозсудливою, марнотратливою, але все ж незалежною. Разом із тим вона сказала Саккарові, що була б щаслива мати його собі за порадника, що вона високо ставить його співробітництво, і просила й надалі не кидати дому праці, де він був справжнім управителем.

Цілісінський тиждень відчував Саккар пекучий жаль, що загинула дорога йому ідея. І не те, що йому доведеться знов скотитися в прірву грабіжництва, смутило його, але як сентиментальний роман навіть гіркому п'янюзі навертає на очі сльози, так і його душа — старого біржового розбійника — розчулювалась від грандіозної ідилії доброчинності з поміччю отих мільйонів. Він почув, що ще раз упав і упав з недосяжної більше для нього височини. Він здавався собі королем, що його скинули з трону. Грошима Саккар намагався не тільки задовольнити цілком свої жадання, але й змогу пишно, наче князем, жити. Та цього він ніколи не міг досягти. Він навіснів щоразу, коли падіння руйнувало надію. Тепер, коли його проект розбився об тверду та спокійну княгинину відмову, Саккара огорнуло несамо-вите бажання кинутися на боротьбу — битися, подужати в лютій спекуляційній війні, поглинути інших, щоб не поглинули тебе. Після жадоби до пишноти та насолоди це була найбільша, самотня причина Саккарової пристрасти до спекуляцій. Він тому не дбав про багатство, що мав іншу радість, боротьбу великих чисел, багатств, що рушають, як корпуси в армії, сутички супротивних мільйонів із їхніми поразками, що його п'янили. Ту ж мить його опанувала ненависть до Гундермана та нестримне бажання реваншу: перемогти Гундермана — ця химерична думка спадала йому щоразу, як він переможений лежав на землі. Хоч Саккар і розумів усю недосяжність такого наміру, та чи не міг би він хоч щось видерти, запосісти собі місце поруч Гундермана та примусити його поділити з ним владу, як роблять монархи сусідніх країн, однакових своєю могутністю, що звуть себе братами. З того часу він знов почув потяг до біржі. В голові Саккара була така сила-силенна

різних проєктів, часом протилежних один до одного, що він не знав, на що наважитися. Коли це одного дня велика, неосяжна ідея вирізnilась з-поміж інших і потроху захопила його всього.

З того часу, як він оселився в палаці Орвієдо, Саккар інколи зустрічав сестру інженера Гамелена, що жив у маленькому приміщенні на другому поверсі. То була висока, струнка пані, мадам Кароліна, як звали її попростому. Найбільше, що його так вразило з першої зустрічі, це пишні білі коси, ціла корона з білого волосся, що справляла дивне вражіння над цим чолом молодой ще жінки. Вона мала тільки тридцять шість років. Із двадцять п'яти років стала вона отакою сивою. Її брови, чорні та дуже густі, надавали їй личкові, немов облямованому горностаєм, виразу молодого та жвавого. Вона ніколи не була вродлива, бо мала великі підборіддя й ніс, а її широкий рот із повними губами показував на надмірну її добрість. Але оте біле руно, ота легенька сивина шовкового волосся робила лагідним її трохи різке лице та надавала йому привабливості доброї бабуні й свіжості та сили прегарної молодиці. Кароліна була ставна та огрядна жінка з вільними та шляхетними манірами.

Щоразу, коли Саккар зустрічався з нею, на зріст менший за неї, він провожав її очима, з цікавістю та прихованою заздрістю дивлячись на її високу постать та на широкі плечі. Потроху від оточення Саккар довідався про історію Гамеленів.

Кароліна й Жорж були діти лікаря з Монпельє, славнозвісного вченого та палкого католика, що помер, не залишивши дітям нічого. Коли помер батько, дочці було вісімнадцять років, а синові — дев'ятнадцять. Через те, що хлопець уступив до політехнічної школи, сестра поїхала з ним до Парижу, де й почала вчителювати. Протягом двох років, поки брат не скінчив курсу, вона давала йому монети по сто су на дрібні потреби. Пізніше, коли й він вийшов із школи з поганим дипломом та мусів оббивати пороги, шукаючи посади, вона теж його підтримувала. Вони вельми любили одне одного й марили про те, щоб ніколи не розлучатися. Проте,

коли один мільйонер-бровар, що вона була в його за вчительку, зачарований її грацією та живим розумом, посватав її, то Жорж порадив згодитися. Та незабаром Жоржеві довелося тяжко пожаліти. Через кілька років подружнього життя Кароліна змушена була розлучитися з чоловіком, щоб він її не вбив. Мільйонер піячив та ганявся за нею з ножем, коли його нападали несамовиті ревності. Кароліні було двадцять шість років, коли вона знов опинилася без ніяких засобів до життя, бо нізащо не хотіла вимагати коштів від того, кого вона покинула. Її братові пощастило, нарешті, після довгих шукань стати при ділі, яке було йому до вподоби: він мав поїхати до Єгипту з отією першою комісією, що їй доручили зробити попередні дослідження, коли проектували копати Суецький канал. Інженер забрав із собою свою сестру. Кароліна влаштувалася в Олександрії, де й почала давати лекції, поки брат об'їздив країну. Обое залишалися в Єгипті аж до року 1859 і були присутні при перших ударах мотикою, на березі моря, коло Порт-Саїду.

То була мізерна, загублена серед пісків купка копачів, що ледве налічувала 150 чоловіка, з жменькою інженерів на чолі. Потім того Гамелен, якого послали до Сирії, щоб він налагодив постачання провіанту, там і зостався, бо посварився з своїми начальниками. Він виправив Кароліну до Бейруту, де на неї інші учні чекали, а сам заходився коло великої справи, що розпочала одна французька компанія, — пробивати шлях із Бейруту до Дамаску, перший та одинокий шлях, що простягся через ливанські межигір'я. Вони прожили там ще три роки, доки не закінчено того шляху. Гамелен усе оглядав; одного разу його не було аж два місяці, коли він через Тавр помандрував до Костянтинополю. Кароліна їздила разом із ним, коли тільки могла вирватись, і приставала до його проєктів відродити старовинну країну, що заснула під руїнами мертвих цивілізацій. Він назбирав у своїй теці силу проєктів та плянів, почував нагальну потребу повернутися до Франції, щоб усі свої грандіозні мрії перетворити в життя, бо тільки там можна було зорганізувати това-

риства та знайти капітали. Протягом дев'яťох років перебування на Сході брат і сестра повернулися на батьківщину. Іхавши до Франції, їм захотілося побачити Єгипет, де роботи коло Суецького каналу їх цілком захопили: на піскуватому березі Порт-Саїда виросло ціле місто, людський мурашник там вельми побільшав, все кипіло, метушилося, і весь краєвид зовсім змінився. Але в Парижі Гамеленові аж надто не поталанило. П'ятнадцять місяців побивався він із своїми проєктами, не мавши змоги вселити будь-кому свою віру, бо надто був плохий та не балакучий. Живучи на другому поверсі палацу Орвієдо, в п'яťох маленьких кімнатках, що за їх платив тисяча двісті франків, він ще далі був від успіху, як на горах та в долинах Азії. Заощаджені кошти танули швидко. Братові з сестрою загрожували злидні.

Саккара саме й зацікавила ота журба, що все більше опановувала Кароліну. Її щира веселість потьмарювалась, коли вона бачила, що брат почав зневірюватися. У їхній родині вона грала до деякої міри роль чоловіка. Жорж, що фізично дуже скидався на неї, хоч і кволіший був за сестру, проте мав не абияку працездатність. Але він із головою поринув у свої досліді і його не можна було від них відірвати. Ніколи не думав він про одруження, не відчував на те ніякої потреби; він палко любив свою сестру і це його цілком задовольняло. Певно він мав коханок на одненький день, але про це ніхто не знав. Цей колишній вихованець політехнічної школи, з таким широким знанням, що виявляв таку палку ревність у всьому, коло чого заходжувався, часом таким здавався наївним, що міг показатися дурнем. Вихований у рямцях католицизму, він зберіг свою дитячу віру й сумлінно додержував обрядів. А сестра настроєна була зовсім інакше; вона багато читала й здобула собі найширшої освіти, сидівши коло брата цілими годинами, коли він заглиблювався в свої технічні роботи. Вона розмовляла чотирма мовами, читала економістів, філософів і навіть захопилася була теоріями соціалізму та еволюціонізму. Але потім все те вляглося; свою велику толерантність, свою ду-

шевну рівновагу завдячувала вона отим мандрівкам, отому довгому перебуванню серед далеких цивілізацій. Хоч вона сама не мала вже віри, проте ставилася з великою повагою до віри свого брата. Одного разу зайшла в них про це розмова і більше ніколи вони її не відновляли. Кароліна з усією своєю простотою та добротою була дуже розумна; незвичайно мужньо переживала вона примхи долі. Своїм звичаєм вона казала, що тільки одне горе гнітить її найбільше — це те, що в неї немає дітей.

Саккарові трапилося стати Гамеленам у послузі, здобувши братові маленьку роботу — обрахувати для одного товариства видатність нової машини. Заприятелювавши таким способом з братом та сестрою, Саккар частенько забігав до них, щоб часинку посидіти в їхній залі — одинокій великій кімнаті, яку вони переробили на робочий кабінет. Ота кімната лишалася цілком порожня, бо з меблів там стояв тільки великий стіл для рисування, менший стіл, закиданий паперами, та шестеро стільців. На коминку лежали купи книжок. Але імпровізовані прикраси на стінах трохи оживляли порожнечу: навкруги висіли прип'яті кнопками цілі ряди плянів та прозорих акварелів. Виставлені проекти — то була вся тека Гамеленова, наслідок його роботи в Сирії, все його майбутнє багатство. Акварелі — то була робота Каролініна: краєвиди, типи, вбрання. Подорожувавши з братом, вона все це примічала й змальовувала з своїм притаманним чуттям маляра-кольориста, хоч проте без ніяких претенсій. Двоє широких вікон, розчинених у сад коло палацу Бовільє, ясным світлом освітлювали ту безліч малюнків, що нагадували про інше життя та відбудовували образ стародавнього суспільства, від якого й пилу не зосталось. Малюнки та тверді й математично точні лінії плянів, здавалося, хотіли відновити оте суспільство, поставити його на міцне риштовання новітньої науки. Після того, як Саккар став Гамеленам у пригоді, виявивши стільки активності, що робила його таким привабливим, він часто в захопленні задивлявся на пляни та акварелі, раз-у-раз прохаючи нових пояснень. У голові йому вже зарюювався якийсь новий проект.

Якось уранці Саккар застав Кароліну саму; вона сиділа коло свого маленького столика, що був їй за столик до письма. Вона сиділа без краю сумна, опустивши руки на папери.

— Що його робити? Все конче проти нас повертається... Одначе я не падаю духом. Але нам зовсім не щастить; що мене найбільше гнітить — це підупад енергії мого бідного брата, через оте нещастя. Він буває мужній та дужий тільки при роботі... Я вже хотіла знайти собі денебудь посаду вчительки, щоб трохи допомогти йому. Шукала, шукала й нічогосінько не знайшла. А проте, в мене не стає духу найнятись за служницю.

Ніколи ще Саккар не бачив її такою засмученою, приголомшеною.

От-такої! Справа ще зовсім не така погана! — гукнув він.

Кароліна похитала головою; здавалося, вона цілком безнадійно дивилася на життя, що раніше була сприймала його так бадьоро, навіть за лихих умов. Під цю хвилину прийшов Гамелен і приніс звістку про нову невдачу. Буйні сльози котилися їй із очей. Вона сиділа мовчки, поклавши стиснені руки на свого столика й розгублено дивилася перед себе.

— Тож тільки собі уявити, — прохопився Гамелен, — що там лежать мільйони, які на нас чекають, коли б тільки хтось допоміг їх узяти.

Саккар спинився перед рисунком, що являв собою плян павільйону, поставленого в центрі просторих гамазей.

— Що воно таке? — спитав він.

— О! Це я зрисував собі на розвагу, — пояснив інженер: — це проект приміщення там, у Бейруті, для директора компанії, що я про неї марив, ви знаєте, генеральної компанії сполученого пароплавства.

Увійшовши в запал, Гамелен розповів багато нових подробиць. Протягом того часу, коли він перебував на Сході, він пересвідчився, як погано стоїть там справа транспортова. Кілька товариств, що мають за центр Марсель, убивають одне одного через конкуренцію, і тому пароплави їхні не мають того встаткування, яке було потрібне. Одною з його перших ідей, що по-

клала б основу усім його підприємствам, було збити в синдикат оті товариства, об'єднати їх в одну широку компанію, що, володівши мільйонами, могла б опанувати все Середземне море та зміцнила б на ньому французький вплив, позавадивши рейси до всіх портів Африки, Іспанії, Італії, Греції, Єгипту, Азії, аж до найдальших портів Чорного моря. Не могло бути нічого кращого, бо відразу роблено справу великої організаційної ваги та справжнього патріотизму. Схід був би завойований та впав би до рук Франції, не кажучи вже про те, що це наближало б до неї й Сирію, де розгорталося найширше поле для діяльності.

— Синдикатам, — сказав Саккар, — здається, справді належить будучина... Це така могутня форма асоціації. Три або чотири маленьких підприємства, що ледве животіють, існуючи окремо, відразу стають життєвими та непохитними, скоро злучаться разом. Авжеж будучина належить великим капіталам, централізованим зусиллям великих мас. Кінець-кінцем вся промисловість, вся торгівля зіллється в один безмірно великий базар, де можна буде здобути геть чисто все.

Він знов спинився просто перед акварелею; то був дикий краєвид, безводе межигір'я, позавалюване уламками скель, порослих чагарником.

— Ого! — мовив Саккар, — це ж край світа. У цьому куточкові перехожі, напевне, не дуже штовхають одне одного.

— Це межигір'я Кармел, — відповів Гамелен. — Моя сестра змалювала його, поки я досліджував місцевість.

І він додав просто:

— Дивіться! Між крейдяним вапняком і порфіром, що його вкриває на всьому схилі гори, є там чималі рудні жили сірчаку срібла, еге! поклади срібла, що їх експлуатація повинна за моїми підрахунками величезний зиск дати...

— Поклади срібла... — жваво повторив Саккар.

Кароліна, що тужно втопила очі в далину, почула їхню розмову і, немов привиддя побачивши, мовила:

— Кармел, ах, яка пустеля, яка самота! Усюди мірти та вереск; все це таке пахуче, що тепле повітря

наповнене тими пахощами. І сила орлів, що ширяють високо-високо... І все це срібло лежить у тій могилі, коли на світі стільки злиднів. Хотілося, щоб там були юрби щасливих людей, лісові двори, нові міста, відроджений працею нарід...

— А як легко було б дорогу від Кармелу до Сен-Жан-д'Акру прокласти,—казав далі Гамелен.—І я гадаю, що там можна було б знайти й залізо, бо там у горах його повно... До того я вивчив новий спосіб його здобувати, і це дало б велику економію. Як бачите — все є, треба тільки роздобути грошей.

— Товариство срібних копалень на Кармелі — мовив Саккар.

Але інженер із палким поглядом переходив від одного пляну до другого й поясняв наслідки праці всього свого життя. Він аж тремтів, коли згадував про скарби, що лежать там, та був не в силі щось зробити через брак грошей.

— І тож тільки дрібні підприємства для початку! — казав він далі. Подивіться на оцю низку плянів, ось де центр всього, всієї ваги — це мережа залізниць, що повинні поперетинати Малу Азію з кутка в куток... Відсутність шляхів швидких та зручних — це найбільша причина того застою, що в йому перебуває така багата країна. Ви там не знайдете ні однісінької соші, а мандрівки та переїзди завжди доводиться робити на спинах мулів та верблюдів. Уявіть собі, як усе тоді зміниться, скоро залізні колії перетнуть пустелю аж до найдальших закутків. Промисловість та торгівля удеся-терилися б, цивілізація була б переможницею, для Європи розчинилися б ворота Сходу... О! коли ви хоч трохи цим зацікавитесь, ми поговоримо про це докладніше. І ви побачите, ви побачите!

Кінець-кінцем Гамелен не міг стриматися, щоб не пуститися в докладні пояснення. Він найбільше вивчав місцевість для своєї мережі залізниць під час мандрівки до Костянтинополю. Найбільша та самотня перешкода — це перехід через гори Тавра; але він об'їздив та вивчив усі переходи й запевняв, що є змога проложити колію пряму і поглядно не таку вже й дорогу. А втім він і

не мав думки відразу збудувати цілу мережу. Скоро пощастить у султана повну концесію здобути, то було б найдоцільніше збудувати тільки головну лінію, колію від Бруси до Бейрута через Ангору та Алепо. Пізніше можна було б подумати про бічні лінії, колії від Смірни до Ангори та від Требізонду до Ангори через Ерзерум та Сиваш.

— А потім того, пізніше... — мовив він далі.

Він не закінчив своїх слів, а тільки посміхнувся та не наважувався сказати, яких меж доходила б сміливість його проєктів. То була вже мрія.

— Ах! Долини підгір'я Тавру, — промовила Кароліна повільним голосом збудженої від сну людини, — який це рай! Досить тільки подряпати землю і вона дає буйні врожаї. Овочеві дерева: бросквини, вишні фігові, мигдалеві, аж гнуться під садовиною. А яка сила маслини та шовковиці, що ростуть цілими лісами. І як легко та привільно дихається під цим чистим та завжди блакитним небом.

Саккар зареготався. Він завжди реготався отим гострим смачним сміхом, коли чув десь поживу. І коли Гамелен говорив ще про інші проєкти, а надто про утворення банку в Костянтинополі, розповідаючи про широкі знайомості та зв'язки аж до самого великого візиря, що він там нав'язав, Саккар перепинив його весело:

— Та це ж просто якийсь обіцяний край!

Тоді фамільярно поклавши обидві руки на плечі Кароліні, що мовчки сиділа, сказав:

— Не журіться! Я вас дуже люблю й ви побачите, що ми з вашим братом зробимо дещо дуже добре для всіх нас... Майте терпіння, зачекайте.

Наступного місяця Саккар знов знайшов інженерові деяку дрібну роботу. Хоч він і не згадував більше про оту велику справу, але повсякчас думав про неї. Непокоїла його тільки гнітюча величність цього підприємства. Саккарові добрі відносини до Гамеленів зробилися ще тісніші після того, як Кароліна, цілком природно, взялася наглядати за господарством цієї самотньої людини, що забирано без потреби багато коштів і про-

вадилося тим гірше, чим більше було слуг. Він, такий спритний на все, уславлений своєю моторністю та тямучістю в вирі великих грабіжництв, зовсім занедбав своє господарство, що через страшенні крадіжки коштувало йому втриє більше. Відсутність жінки тяжко давалася в знаки навіть у найдрібніших справах. Коли Кароліна пересвідчилася, що й його обкрадають, вона перш за все дала йому кілька порад, а далі встряла в справу й зробила економію в двох, чи трьох випадках. Якось, сміючись, Саккар запропонував Кароліні бути в його за господарку. Справді бо, чому ні? Адже вона шукала посади вчительки, тож могла взяти й цю посаду, цілком пристойну, що давала їй змогу чекати на щось краще. Пропозиція, зроблена жартома, обернулася на серйозну справу. Хіба це не була нагода допомогти братові отими трьомастами франків, що Саккар запропонував їй на місяць? І вона згодилася. За вісім днів вона зреформувала господарство, звільнивши кухаря з його дружиною та найнявши куховарку й залишивши тільки льокая та візника. Кароліна залишила так само одного тільки коня та один повіз. Поклавши свою тверду руку на все, вона перевіряла рахунки з такою пильністю, що наприкінці двох перших тижнів зменшила витрати наполовину. Саккар не тямився з радощів і казав жартома, що оце тепер він її обкрадає, бо Кароліна могла б вимагати відсотків із тієї користи, що вона йому завдає.

З того часу почалося ще тісніше життя. Саккарові спало на думку відбити прогонича, що замикав двері, які злучали їхні два приміщення й таким чином можна було знов вільно ходити сходами з однієї їдальні до другої. Отже тим часом, як брат працював у себе нагорі з ранку до вечора, даючи лад своїм справам Сходу, Кароліна залишала своє господарство на однеї служницю, що в них працювала, а сама раз-у-раз спускалась вниз давати відповідні розкази. Саккарові були дуже приємні постійні відвідини високої гарної жінки, що ходила в кімнатах своєю твердою та пишною ходою, з несподіваною раз-у-раз веселістю своїх білих кіс круг її молодого лиця. Після того, як Кароліна побачила, що

вона корисна людина та ввесь час була при роботі, не присідаючи, то зробилася дуже весела і до неї повернулась її колишня бадьорість. Вона ходила в своєму чорному вбранні, що з його кишені чулося дзеленькання в'язки ключів. Її надто потішало те, що вона, освічена людина, філософ, повинна бути за господарку, за шахварку в цього марнотрата, якого вона вже почала любити, як люблять розбещену дитину. Саккар, уподобавши її, підрахував, що він старший за неї всього на чотирнадцять років і тому запитав себе, а що було б, якби він одного прекрасного вечора пригорнув її до себе. Чи то ж можливо, щоб за десять років, після змушеної втечі від її чоловіка, що від його вона зазнала стільки ж побою, скільки й поцілунків, вона прожила немов мандрівна амазонянка, не зазнавшись з жодним чоловіком? Може мандрівки від цього її рятували? Проте він знав, що приятель її брата, пан М. Бодуен, купець, що лишився в Бейруті й повинен був звідти повернутися, дуже її кохав, ба навіть згоджувався чекати, щоб одружитися після смерті її чоловіка, який вже сидів у лікарні, збожеволівши від алькоголізму. Очевидячки, це одружіння злегалізувало їхні цілком прощенні, сливе законні взаємини. Отже, коли міг бути один коханець, то чому він не міг би бути за другого? Та Саккар спинився, проте, коло своїх розумувань, знайшовши в особі Кароліни такого доброго товариша, що часто поза цим жінки зовсім не бачив. Коли вона повз його своєю чарівною поставою проходила, він себе запитував: що станеться, як він її пригорне, й сам відповідав, що станеться напевне звичайнісінька, ба навіть нудна, річ; і він одкладав спробу до іншого разу, міцно стискуючи їй руку, щасливий із її приязні.

Раптом Кароліна в тяжку тугу вдалася. Якось уранці вона зійшла вниз зажурена, дуже бліда, з заплаканими очима. І він не міг нічого дізнатися від неї. Покинув уже й питати, бо вона вперто казала, що нічого не сталося, і що вона така сама, як завжди. Тільки аж другого дня він зрозумів у чім річ, коли нагорі знайшов листа, що повідомляв про одружіння М. Бодуена з дочкою

англійського консула, зовсім молоденькою й дуже багатою дівчиною.

Удар був тим болючіший, що про новину Кароліна довідалась із банальної запросної картки без найменшого підготування. З нею навіть не попрощалися. То була ціла драма в житті нещасної жінки — ота втрата далекої мрії, що так її підтримувала в часи знегіддя.

Доля часом жорстоко поводить з людьми. Саме перед двома днями, Кароліна довідалась, що її чоловік помер, і цілих дві доби вона марила про те, що її мрія кінець-кінцем справдиться. Її життя сплундрували і вона почувала себе знищеною вкрай. Того ж вечора Кароліну ще одне лихо спіткало: коли вона своїм звичаєм, перед тим, як іти спати, зайшла до Саккара загадати, що треба на завтра, він заговорив про її горе з такою щирістю, що вона слізьми зайшлася; потім, через оту непереможну розчуленість, через цілковитий занепад завзяття, несподівано опинилась вона в Саккарових обіймах і віддалася без радощів для себе й для нього. Скоро вона схаменулась, то не відчула обурення, але вкинулась у безмірну тугу. Навіщо вона такого допустилася? Вона ж не кохала Саккара, а він так само не кохав її. Це не тому, що його вік або його подoba не дозволяли його кохання. Не будиши вродливим та й не молодий, він цікавив її жвавістю своїх рухів та рухливістю всієї своєї маленької чорнявої постаті. Ще його добре не знавши, вона вважала Саккара за людину послужну, дуже розумну, здатну здійснити грандіозні проекти її брата, за людину чесну, бодай, як усі люди. Проте, яке безглузде падіння! Вона, така статечна, навчена гірким досвідом, господиня над собою, могла так низько впасти, навіть не знаючи, як і навіщо, під нападом горя, немов сентиментальна гризетка. Найгірше було її відчуття, що він здивований, ба навіть засмучений оцією пригодою. Коли Саккар, силкуючись її розважити, говорив їй про Бодуена, як про коханця, що його гидка зрада заслуговувала тільки на забуття, і коли вона скрикнула, запрягнувши, що між ними ніколи нічого не було, він спочатку подумав, що вона через жіночу гордість не каже правди. Але вона при-

сягалась йому з такою щирістю; вона дивилася такими прекрасними та чистими очима, що Саккар остаточно був переможений правдивістю її історії. Вона з гідністю берегла себе задля майбутнього шлюбу, а Бодуен терпів два роки, поки не одружився з іншою, через спокусливий випадок, що приніс йому молодість та багатство. І дивно було, що відкриття це, це визнання, замість розпалити Саккара, навпаки, збудило в ньому почуття ніяковости, і він зрозумів, що своє щастя завдячує тільки простому випадкові. А втім, більше цього не поновлялося, бо ні в Саккара, ні в Кароліни не було найменшої на те охоти.

Два тижні Кароліна тяжко журилася. Вона втратила поваб до життя, отой імпульс, що робив життя потрібним та радісним. Вона й далі дуже багато працювала, але механічно, без всяких ілюзій щодо рації та інтересу своєї роботи. Вона перетворилася на машину, що працювала, не вважаючи на безнадійність, що її оповила. За тих сумних днів, коли її веселість та бадьорість такого удару зазнали, Кароліна мала тільки самотність — сидіти на дозвіллі коло вікна кабінету, вступивши очі в сусідський сад, що належав до палацу Бовільє. У тому палаці з перших днів, відколи вони оселилися тут, вона відчувала горе, оті приховані злидні, що їх із такими страшними зусиллями силкуються сховати від людського ока. Там теж були люди, що страждали, її туга немов танула в їхніх сльозах. Кароліна вся поринала в меланхолію, в якусь нечулість та неприємність від чужої скорботи.

Оті Бовільє, що колись, як не лічити їхніх величезних маєтків у Турені та Анжу, посідали пишний палац на вулиці Гренель, тепер не мали в Парижі більше нічого, крім цього старого літвіника, збудованого на передмісті на початку минулого віку і сьогодні оточеного звідусіль чорними будівлями вулиці Сен-Лязар. Кілька чудових дерев, що від саду залишилися, росли немов у колодязі, а східці, покриті та порозколювані, мохом поросли. То був шматок природи, замкнений у тюрму, куток лагідний і похмурий, повний німої журби, куди соняшне проміння дохо-

дило таким зеленавим світлом, що від нього мороз поза спиною ходив. У тому спокої вогкого льоху перша особа, що її Кароліна побачила на старому ганкові, була графиня Бовільє, висока, худа жінка на шістдесят років, вся сива, що мала дуже шляхетний, але старосвітський вигляд. Із своїм великим, прямим носом, з тонкими губами, з надто довгою шиєю вона скидалася на старого лебедя, оповитого сумом тяжким. Мало не зараз за нею з'явилася її дочка Аліса де-Бовільє, дівчина двадцять п'ятьох років, така виснажена, що коли б не її змарніле й зів'яле обличчя, то її можна було б за дівчинку вважати. То була викопана мати, але ще сухіша та не така шляхетна. Хоч довжелезна шия і дуже псувала її, проте, дівчина мала якусь жалісну чарівність останнього нащадка вигаслого роду. Обидві жінки жили самі з того часу, як їхній син Фердінанд де-Бовільє пішов у папські зуави, після бою під Кастельфідардо, що програв Ляморісьєр. Щодня, коли не було дощу, графиня з дочкою з'являлись одна по одній на ганкові, спускалися вниз, гуляли трохи на вузенькому середньому пляцикові й, слова не мовивши, повертались назад. У садку ріс тільки плющ, бо квітки або не могли там рости, або коштували надто дорого. І оця повільна прогулянка, звичайний шпацір для ради здоров'я двох блідих жінок під столітніми деревами, що бачили стільки бенкетів і що тепер оточені були буржуазними домами, — все це справляло смутне вражіння: здавалось, наче вони походжали в жалобі по старих померлих речах.

Пані Кароліна почувала до сусідів ніжну симпатію і інтересувалась ними. Помалу - малу, наглядаючи за садом, вона збагнула їхній спосіб життя, що Бовільє так старанно ховала його від вулиці. Вони мали одного коня в стайні й одного повоза в повозовні, що їх доглядав старий слуга, бувши разом за льокая, візника та швайцара. Так само їхня куховарка і за покоївку їм правила. Та коли повіз виїздив із брами і віз дам на прогулянку, мавши цілком пристойний вигляд, або коли взимку двічі на місяць вони запрошували кількох друзів на обіди, де ще знати було рештки колишньої роз-

коші, то яким довгим постом та якою тяжкою економією купували вони отой уданий добробут.

У маленькій шурі, що схована була від людського ока, безупинно прали білизну, щоб білість повернути отим убогим, роз'їденим від мила лахам, де латка сиділа на латці. На вечерю подавали трохи городини, а хліб навмисне сушили, щоб менше його з'їсти. Одним словом вживали всіляких практичних заходів, найдрібніших та зворушливих. Старий лагодив панянці черевички, куховарка замазувала чорнилом дуже постирані пальці паніїних рукавичок. Старі сукні матеріні, штучно перешиті, переходили до дочки, а в тих самих бриликах, що на них міняли тільки бинди та квітки, вони ходили роками. Коли графині нікого до себе не сподівалися, то вітальні спіднього поверху старанно замикали, так само, як і всі великі кімнати другого поверху. Бо з усього того великого будинку дві жінки займали одну тісну кімнатку, що була їм за їдальню та спочивальню. Коли вікно розчиняли, можна було бачити графиню, як вона лагодила собі білизну, немов звичайна злиденна міщанка. Тим часом дочка грала на роялі і малювала акварелею, або плела панчохи чи піврукавички для матері. Одного разу, коли зірвалася буря з зливою, можна було бачити, як обое збігли в сад і почали згортати пісок, що його розмивав дощ.

Тепер Кароліна знала всю їхню історію. Графиня Бовільє зазнала багацько горя від свого чоловіка; хоч він був розпусник, але ніколи вона на нього не нарікала. Якось увечері в Вандомі принесли його простреленого кулею. Гомоніли, що то була пригода на полюванні; можливо, що тих кілька куль угородив йому якийсь ревний ловець, що його жінку або дочку граф ізвів. Найгірше було те, що разом із ним знищалося й багатство Бовільє, колись величезне, що складалося з неокрайних земель і королівських маєтків. Вже революція чимало поменшила їх, а граф та його батько отую руйнацію до краю довели. З усіх обширих маєтків після графа лишився тільки самий фільварок, за кілька льє від Вандому. Він давав із п'ятнадцять тисяч франків зиску. То був одинокий засіб до життя

вдови та її двох дітей. Палац на вулиці Гренель давно вже продали, а палац на вулиці Сен-Лязар поглинав більшу частину прибутку з фільварку, бо заставлений був у гіпотечному банкові. Над ним раз-у-раз висіла загроза продажу на ліцитації, коли б тільки не заплачено відсотків. І графиням лишалося якихось шість-сім тисяч франків, щоб прожити вчотирьох отим панським життям, що від нього вони не хотіли відмовитися.

Минуло вже вісім літ, як стара Бовільє овдовіла, і зосталась із сином двадцятьох років та дочкою сімнадцятьох років, посеред уламків свого багатства. Графиня немов затялася в своїй шляхетській гордості і заприсяглась, що швидше хліб із водою їстиме, ніж допуститься, щоб занепав її рід. З того часу вона жила однією тільки думкою: держатися на рівні свого товариства, віддати дочку за рівного їй походженням та зробити з сина людину воєнну. Фердінанд спочатку завдавав страшенного їй клопоту своїми нерозважними вчинками та боргами, за які вона мусіла платити. Але після урочистої розмови з матір'ю та сестрою, коли він довідався про своє становище, молодий Бовільє перемінив своє життя. То була людина з доброю душею, але нікчемна, нездатна ні до якої роботи, людина, що не мала відповідного місця в сучасному суспільстві. Тепер, ставши військовим у папській армії, він завжди був для матері причиною таємної турботи, бо мав під гордою зверхністю слабе здоров'я та такий виснажений організм, що клімат Риму був для нього зовсім небезпечний. Щождо доччиного заміжжя, яке так запізнилося, то скорботна мати очі свої виплакала, бачивши, як жовкне та марніє Аліса, на весілля сподіваючись. Щодо Аліси, з її постійним виразом байдужої меланхолійности, то вона зовсім не була дурна; вона прагнула життя й марила про щастя, про людину, що її кохала б. Але, не бажаючи завдавати ще більшого жалю матері, вона вдавала, що від усього відмовилася та глузувала з шлюбу, кажучи, що її доля — бути перестарком. А ночами вона сльозами вмивалася, їй здавалося, що вона вмирає від болю, викликаного самотністю. Графиня через оту дивовижну ощадливість примудрилася

одначе відкласти двадцять тисяч франків на посаг Алісі. Вона опріч того зберегла кілька коштовних речей: обручку, персні, сережки, що могли так само десять тисяч франків заважити. То був такий убогий посаг, що про нього не наважувалися навіть говорити. Того посагу ледве чи вистачило б на перші потреби, коли б справді з'явився наречений. Одначе графиня не вдавалася в одчай і все ж таки боролася, не поступаючись жодним привилеєм свого походження, пильнуючи завжди своїх гордощів і своєї достоїнности; вона ніколи не виходила пішки й жодної страви не викинула з меню на своїх обідах для гостей. Врізувала проте всі видатки в своєму хатньому житті та годувалася цілими тижнями самою картоплею без масла, щоб ошадити оті п'ятдесят франків на вбогий посаг своїй дочці. То був тяжкий та дитячий щоденний героїзм, тоді, як будинок день-відо-дня більше загрожував завалитися над їхніми головами.

Проте, досі Кароліна не мала нагоди розмовляти з графинею та її дочкою. Вона знала всі найінтимніші подробиці їхнього життя, саме ті, які вони гадали сховати від цілого світу. А втім Бовільє та Кароліна між собою тільки поглядами мінялися, і ті погляди виявляли почуття обопільної симпатії. Княгиня Орвієдо їх ближче познайомила. Їй спало на думку влаштувати для свого будинку праці щось на зразок ревізійної комісії, яка складалася б із десятиох дам; комісія збиралася б двічі на місяць, оглядала найдокладніше будинок та контролювала геть чисто все. Княгиня застерегла собі право призначати членів комісії і однією з перших дам обрала графиню Бовільє.

Графиня була їй колись за найближчого друга та зробилася сусідою з того часу, як княгиня Орвієдо зріклася світського життя. І коли сталося так, що в ревізійній комісії звільнилася посада секретаря, Саккар, порекомендував на цю посаду Кароліну, запевняючи, що вона буде такий зразковий секретар, якого ніде не знайшли б. Справді, робота секретарська була дуже важка: доводилося не тільки багацько писати, ба навіть брати на себе деякий матеріяльний клопіт, що був

неприємний дамам. З першого ж разу Кароліна показала себе чудовою сестрою жалібницею. Її незаспокоєне матернє почуття, її надзвичайна любов до дітей перетворились на палку діяльну ніжність до всіх цих знедолених істот, що їх силкувалися витягти з паризького болота. На останньому засіданні комісії вона зустріла графиню Бовільє. Але графиня привітала Кароліну трохи холодним поклоном, силкуючись сховати своє замішання, бо почувала безперечно, що Кароліна знала про її злидні. Тепер вони обидві віталися щоразу, коли очі їхні зустрічалися, і коли б було вже аж надто нечемно вдавати, що вони не знають одна одну.

Одного разу, в великому кабінеті, тоді, як Гамелен виправляв якогось пляна за новими обрахунками, а Саккар, стоячи поруч, стежив за його роботою, Кароліна сиділа своїм звичаєм коло вікна та дивилася на графиню з її дочкою в їхньому саду. Того ранку вона бачила на їхніх ногах такі стоптані капці, що навіть ганчірниця погидувала б у їх ходити.

— Ах! Бідні жінки! — промовила Кароліна, — яка страшна повинна бути оця комедія розкошів, що вони мусять її грати.

Вона відійшла та сховалася за фіранкою, боячись, що графиня-мати її побачить і страждатиме, дізнавшись, що за ними стежать. Вона сама вже заспокоїлась після трьох тижнів, як щоранку вистоювала коло цього вікна: її тяжке горе заніміло. Бачивши чужу недолю, Кароліна, здавалося, легше переживала своє безголов'я, а вона його раніше вважала за руйнацію всього свого життя. Вона знов ловила себе на тому, що почала сміятися.

Ще хвилину, з виглядом повним задумливості, вона стежила очима за тими двома жінками, що походжали в саду, порослому мохом. Потім того, повернувшись до Саккара, мовила жваво:

— Скажіть мені, будь ласка, чому я не можу журитися?.. Ні, цього не буває довго, не було ніколи, я не можу журитися, хоч би там що було... Чи то не егоїзм? Ба-ні, я не думаю. Це було б надто гидко. До того хоч би яка весела я була, мені серце розривається,

коли я бачу найменше страждання. Спробуйте оце погодити: я весела, і я б плакала на всі нещастя, що перед мене переходять, коли б не стримувала сліз. Я ж добре розумію, що меншим шматком хліба я допоможу бідарям багато більше, ніж моїми буйними та марними сльозами.

Кажучи так, вона сміялась своїм добрим сміхом, який говорив, що діяльність має в ній перевагу над лепетливими жалощами.

— Проте бог знає, — казала вона далі, — чи був у мене привід удаватися в розпач. О! щастя мене не пестувало. Після одруження, коли я потрапила до справжнього пекла, де мене зневажали словом і чином, я вже гадала, що мені тільки й поради — в воду кинутися... Але ж я не кинулась, а по двох тижнях, коли з братом від'їздила на Схід, вся тремтіла з радощів, і неосяжні мрії в мені бурували. А після нашого повороту до Парижу, коли нам ні в чім не таланило, я переживала тяжкі ночі. Мені ввижалося, як ми вмираємо з голоду серед наших найкращих проєктів. Та ж ми не вмерли, і я знов почала марити про грандіозні та пишні речі, що примушували мене сміятись навіть на самоті. Нарешті, коли мене спостиг останній страшний удар, що про нього я не наслідуюсь ще говорити, серце мені немов розчахнулося, — еге, я просто таки чула, що воно не колотилося; я вважала, що серце спинилося й гадала, що вже кінець, що мене вже знищено. Але ж бо ні! Ось життя знов мене охоплює, я вже сьогодні сміюся, завтра я сподіватимусь, а там я знов захочу жити, жити завжди... Чи не дивно це — не вміти довго журитися?

Саккар, що теж засміявся, знизав плечима. — Ба! Ви така сама, як увесь світ. Таке життя!

— Ви гадаєте? — спитала Кароліна здивована. — Мені здається, що є люди такі сумовиті, що не бувають ніколи веселі, що роблять собі життя неможливим, бо малюють його найчорнішими фарбами. Я зовсім не дурю себе й не гадаю, що життя нам дає тільки приємність та красу. Воно було до мене надто жорстоке, я бачила його дуже зблизька, вільно й усіма сторонами.

Життя або гидке, або мерзотне. Та що зробиш? Я його люблю. Чому? Цього я не знаю. Нехай би круг мене все було в небезпеці, все руйнувалося, я з завтрашнього дня буду весела й твердо стоятиму на руїнах... Я часто думала, що моя доля—то в малому розмірі доля всієї людськості. Людськість живе серед страшного знегіддя, але кожне молоде покоління її бадьорить. Щоразу, як лихо яке на мене впаде, я почуваю після нього немов нову молодість, весну, що її принади мене пригрівають та додають мені духу. Це ж справді так, що за найбільшої напасти, коли я виходжу на вулицю й бачу сонце, то я ту ж мить починаю любити, сподіватися й чуюся щасливою. Вік не справляє на мене ніякого впливу, я маю наївність старіти, сама того не помічаючи. Бачите, як на жінку, я надто багато читала; я справді, не знаю, куди я йду, але ж так само не більше за мене знає це й увесь цей безмежний світ. А проте, мимохіть, мені здається, що я йду, як і ми всі, до чогось дуже гарного і без краю веселого.

Вона скінчила на тому, що повернула все на жарт, проте була схвильована й хотіла приховати оту розчуленість, що її спричиняла надія; тим часом Гамелен, що підвів голову, дивився на сестру з повним подяки замилюванням.

О! — мовив він, — тебе створено для катастроф, ти — сама любов до життя!

Серед отих щоденних уранішніх розмов їх опановував живий настрій, і коли до Кароліни поверталась природна радість, властива її натурі, то до цього почасти спричинявся Саккар із його гарячою любов'ю до грандіозних підприємств. Вони майже погодилися, що треба використати проєкт славнозвісної теки. Під звуки Саккарового різкого голосу все оживало, все набирало великих розмірів. Спочатку поклали взяти до рук Середземне море, завоювавши його, за допомогою Генеральної Компанії Об'єднаного Пароплавства. Саккар перелічував порти всіх надморських країн, де б він позакладав стації, домішував до своєї мови клясичні спогади, що їх дуже мало залишилося в голові цього палкого біржовика славив те одиноке море, що його

тільки й знав старий світ, те блакитне море, що круг нього розцвіла цивілізація, що його хвилі обмивали античні міста: Атени, Рим, Тір, Олександрію, Картагену, Марсель — всі ті, що утворили Європу. Згодом, скоро вони собі забезпечать широкий шлях на Схід, то почнуть працювати в Сирії, насамперед організувавши Товариство Срібних Кармелських Копалень. Там вони мимохіть всього кілька мільйонів здобудуть, але це буде чудовий початок, бо та уява про срібні копальні, про срібло, що лежить у землі, яке згрібають лопатами, раз-у-раз розпалює людей, а надто, коли це поєднується з таким гучним та чарівним іменням, як Кармел. Там є крім того і поклади вугілля, де воно лежить на поверхні скель; вони матимуть ціну золота, скоро країна фабриками вкриється. Про інші дрібні підприємства, що їх можна буде позакладати поміж ділом, вже не говориться. То будуть банки, синдикати для тієї промисловости, що досягне найбільшого розквіту, експлуатація розлогих Ліванських лісів, що їхні дерева-велетні гниють на місці через брак доріг. Насамкінець Саккар доходив до найбільшої справи — до організації товариства східних залізниць, і тут він починав говорити немов у нестямі. Мережа залізниць повинна вкрити Малу Азію з кінця в кінець і тоді комерційні справи та грошове життя за одним заходом охоплять той старий світ, ту нову здобич, ще незайману, що її незчисленні багатства через неуцтво, одвічне невігласся лежать без усякого вжитку. Саккар уже ті скарби відчував та іржав як кінь військовий, що почув пах бою.

Кароліна, хоч яка вона була статечна та розсудлива і неприхильна до надто палких фантазій, проте й вона захопилась тим ентузіазмом, та не бачила більше його пересад. Насправжки все це було їй до вподоби через її пристрасть до Сходу, через її жаль за тією чарівною землею, де вона була щаслива. Отже саме Кароліна, зовсім несвідомо, мимоволі все більше й більше, підохочувала Саккара своїми яскравими описами та нескінченними оповіданнями. Коли вона розповідала про Бейрут, де прожила три роки, то не вгавала: Бейрут, коло подошви Лівану, на довгій косі між обміллю

з червоного піску та уламками скель, Бейрут із його будинками амфітеатром, посеред широких садів, чудовий рай із помаранчами, цитринами та пальмами. Потім того, вона малювала всі міста надбережні: на півночі — Антіохію, що втратила всю свою пишноту, на півдні — Саїд, колишній Сідон, Сен-Жан-д'Акр, Яффу й Тір, що його купці були ушкалями, що його мореплавці об'їхали навкруги Африку, а тепер він із своїм портом, засипаним піском, являє купу руїн, порошок від колишніх палаців, де розкидано кілька злидених рибальських халуп. Кароліна всюди їздила з своїм братом, вона знала Алепо, Анґору, Бруссу, Смірну, ба навіть Требізонд. Вона місяць прожила в Єрусалимі, що заснував серед торгівлі святими місцями, потім два місяці в Дамаску, що його взивають королем Сходу. То центр широкої долини, промислове та торговельне місто, що в ньому з Мекки та Багдаду завжди кишить юрба. Кароліна знала так само гори та долини, селища друзів та маронітів, розкидані на високорівні та позагублювані по межигір'ях. Вона знала лани культурні й лани неплідні. З найменших закутків, з німих пустель та великих міст, вона винесла однаковий захват перед невичерпною чарівною природою і мала однакове обурення проти людей дурних та лихих. Скільки там природного багатства, що лежить марно, або продається за безцінь! Кароліна розповідала про податки, що душать торг та промисловість, про дурний закон, що забороняє витратити на обробіток землі капітал більший за певну суму, про темряву народню, що через неї селяни досі обробляють землю ралом, якого вживали ще перед Христом, про невігласся, що й досі в пазурах держить мільйони тамтешніх людей, людей, подібних до дітей-ідіотів, що спинилися в своєму розвитку. Колись узбережжя здавалось невеличким, бо міста рясно його вкривали. Тепер життя звідти перейшло на Захід і узбережжя перетворилось на величезний забутий цвинтар. Ні шкіл, ні шляхів, найгірше урядкування, продажний суд, наймерзенніші урядовці, тяжкі податки, безглузді закони, ледарство й фанатизм, не важучи вже про безупинні розрухи від громадянської

війни та про різанину, що винищує цілісінькі села. Кароліна аж нетямилася; вона питалася, чи можна отак плюндрувати такий твір природи — благословенну чарівну землю з усіма кліматами світу: жарким — у долинах, помірним — на схилах гір, з одвічними снігами на високих верховинах. І її любов до життя, її жива надія займалися вогнем, коли вона згадувала, що ця стародавня заснула земля від доторку науки та торгівлі, як від магічної палички, може раптом прокинутися.

— Дивіться!—гукав Саккар.—Ось межигір'я Кармел, що ви намалювали. Там же саме каміння та маслинове дерево. Гаразд! А скоро почнуться роботи на срібних копальнях, там виросте напочатку село, а потім місто. І всі порти, засипані піском, ми розчистимо, ми захистимо їх із моря добрими гатками. Величезні кораблі стоятимуть там, куди сьогодні не може підпливти звичайна барка. По тих безлюдних долинах, по тих пустельних горбах, що їх поперетинають наші залізниці, ви побачите справжнє відродження, еге! Виоруть землю, побудують залізниці та покопають канали, а з землі повиростають нові міста. Життя повернеться туди знов, як воно повертається до хворого організму, скоро поліпшать у виснажених венах кровобіг, додавши свіжої крові... О! Гроші натворять там чудес!

І зачарована цим пронизливим голосом, Кароліна справді бачила, як постає провіщувана від Саккара цивілізація. Оті сухі, практичні рисунки, обрисові пляни оживлялися та залюднювалися. Її мрія здійснювалася. Вона бачила, як схід звільнявся від намулу темряви, від дикунства, користувався з плодючої землі розкішного підсоння за допомогою всіх удосконалень науки. Вона вже бачила одного разу чудо. То був Порт-Саїд, що виріс на голому березі за кілька років. Спочатку там було кілька халупок, щоб на перший час дати притулок першим робітникам, потім виросло місто на дві тисячі людей, далі на десять тисяч, з будинками, великими крамницями, велетенською загатою для порту, а тепер там місто, що кипить життям та достатком, завдяки впертій праці людського мурашника. І тепер

вона уявляє собі знов такі самі картини. Непереможний рух уперед, соціальне піднесення, що змагало до найбільшого щастя, потреба працювати, поступувати, ба - навіть, не знаючи куди йдеш, рухатися догідно в найкращих обставинах. Вона бачила, як цілу земну кулю перекинув отой людський мурашник, що переробляв собі житло, як він безупинно працював, бачила нові, здобуті ним радості, збільшену могутність людську, бачила, як людина день-у-день все більш опановує простори землі. Гроші, допомагаючи науці, творили поступ.

Гамелен, що слухав їх із усмішкою, сказав нарешті розумне слово.

— Все це є поезія наслідків, а ми ще не взяли навіть до прозаїчного початку.

Але Саккар міг захоплюватися тільки прибільшеними химерами. Ще гірше було те, що, взявши якось читати книгу про Схід, він натрапив на історію французької експедиції до Єгипту. Вже раніш його заповнили згадки про хрестові походи, отой поворот Заходу до Сходу, до його колиски, той великий рух, що допровадив європейський світ до країни, де він сам почався, де ще тоді все процвітало й де можна було багато дечого навчитися. Але велетенська Наполеонова постать, що йшов завойовувати ту саму країну, ще більше справила на Саккара вражіння. Коли Наполеон казав, що йде завоювати Єгипет, щоб установити там французькі порядки та установи, віддати таким способом Франції торгівлю з Левантом, то він не казав розуміється всього. В експедиції, що лишалася неясною та загадковою, Саккар убачав якийсь грандіозний проєкт утворення обширої імперії, що в ній Наполеон, укоронувавшись у Костянтинополі, став би імператором Сходу та Індії, здійснив би мрію Олександрову, та знісся б вище за Цезаря й Карла Великого.

Хіба не казав він на острові святої Олени, згадавши про Сіднея, англійського генерала, що спинив його перед Сен-Жан-д'Арком: „Ця людина стала на перешкоді моєму щастю“. Ота грандіозна ідея завоювання Сходу, що її намагалися здійснити хрестові походи, та чого

не пощастило зробити Наполеонові, запалювала Саккара вогнем, але він хотів довершити це обмірковано, систематично, за допомогою двох сил: науки та грошей.

Якщо цивілізація пішла із Сходу на Захід, то чому б їй знов не піти з Заходу на Схід, не повернувшись до першого саду людськості, до Едему, на Індостанському півострові, що спав віками? То була б нова молодість, він оживив би цей земний рай, знов зробив би його придатним для життя людей завдяки парі та електриці; знов поставив би Малу Азію на старе місце, зробивши її осередком світу, пунктом, де перехрещувалися б великі природні шляхи, що сполучають континенти. Це все дало б уже не мільйони, а мільярди й мільярди.

З того часу щоранку Гамелен і Саккар відбували довгі наради. Надії були величні, ба й перешкоди були численні та надмірні. Інженер, що саме року 1862-го жив у Бейруті під час страшенної різанини, яку друзі вчинили над маронітами-христіянами і яка спричинилася до втручання Франції, не крився з тими перешкодами, що на них вони наразилися б серед людности, що звикла до безнастанної війни та була віддана на поталу місцевій владі. Але ж він мав у Костянтинополі могутні зв'язки. Він забезпечив собі допомогу великого візира Фуада-баші, людини справді заслуженої й прихильника реформ. Гамелен сподівався за його допомогою, здобути хоч які потрібні концесії. Та з другого боку, хоч інженер і провіщав неминучий упад Оттоманської імперії, проте, в нестриманій потребі грошей, в отих позиках, що їх рік-у-рік позичалося, він бачив скорше обставину сприятливу: уряд, що завжди потребує грошей, коли й не може дати гарантії особистої, то раз-у-раз схиляється до порозуміння з приватними підприємствами, якщо їх тільки можна використати. Та хіба ж практично не можна було розв'язати вічну й запутану Східню справу, зацікавивши турецьку державу великою цивілізаторською роботою та скерувавши її на шлях поступу, щоб вона не була більше якимсь страховищем на межі Європи й Азії? Яку прекрасну патріотичну роль відіграють там французькі компанії.

Якось уранці Гамелен спокійно взявся розповісти таємну частину своєї програми, що він на неї часом натякав і в жарти прозивав вінцем творення.

— Коли ми будемо там господарі, тоді ми відновимо державу Палестини і переселимо туди папу... На початку можна буде задовольнитися Єрусалимом із Яфою, як морським портом. Потім Сирія буде оголошена незалежною і ми прилучимо її... Ви знаєте, що незабаром папі не можна буде лишатися в Римі через оту обурливу наругу, що там йому готують... Ми на той день повинні бути готові.

Здивований Саккар слухав те, що Гамелен говорив так просто, але з глибокою вірою католика. Сам Саккар не відступав навіть перед найдивовижнішими фантазіями, але ж і він не зайшов би так далеко. Оця людина науки, що здавалася такою холодною, вражала його. Він закричав:

— Це ж божевілля! Порта не віддасть Єрусалиму.

— О! Через що? — спокійно відказав Гамелен. — Адже вона так потребує грошей. Єрусалим їй ворог, а це буде добрий порятунок. Вона часто не знає, на чий бік стати в отих змаганнях різних вір на оренду святощів... А папа тим часом матиме в Сирії справжню підпору поміж маронітами, бо ви ж знаєте, що папа в Римі влаштував колегію для маронітських ксьондзів... Зрештою, я все це добре обміркував, я все передбачив. Це буде нова ера, ера переможного католицизму. Може, скажуть, що це буде дуже далеко, що папа буде десь відокремлений, далекий від європейських справ. Але ж яким блиском він засяє, якого заживе авторитету, скоро вступить на царство в Єрусалимі й заговорить у імені Христа на тій землі, де говорив сам Христос. Там його спадщина, там мусить бути і його царство. І будьте спокійні, ми зробимо те царство могутнім та міцним, ми захистимо його від політичних пертурбацій... Його бюджет, гарантований прибутками країни, матиме собі за підставу величезний банк, що за його акції змагатимуться католики цілого світу.

Саккар, що почав був сміятися, вже спокусився розміром проєкту, хоч не був ще переконаний, що

це можлива річ. Проте, він не міг стерпіти, щоб не охристити банк, скрикнувши радісним тоном винахідника:

— Скарби Гробу Господнього! га? Чудово! Діло зроблено.

Але тут він зустрівся з розсудливим поглядом Кароліни; вона й собі усміхалася скептично, ба-навіть трохи гніваючись. І він засоромився свого захвату.

— Байдуже, мій любий Гамелене. Ми собі сховаємо тим часом те, що ви звете вінцем творення, бо з нас сміятимуться. І без того наша програма вельми широка. Про її кінцеву мету, про її ідеал можна говорити тільки людям певним.

— Безперечно, я сам так гадав, — відповів інженер. — Це буде таємниця.

І по цій мові, того самого дня, вони ухвалили використати теку, здійснити всю оту велику серію проєктів. Почнуть із заснування невеликої кредитової установи, що допоможе перевести в життя перші проєкти. Далі, якщо успіх їм сприятиме, вони помалу-малу зробляться господарями ринку й завоюють світ.

Другого дня, коли Саккар зайшов до княгині Орвієдо, щоб узяти від неї накази в справах будинку праці, він раптом згадав про ту мрію, що плекав колись—одружитися з цією королевою милосердя та зробитися звичайним роздавцем та керівником щастя голоти. І він усміхнувся, бо вважав тепер оту мрію за надто мізерну. Він народився на світ, щоб творити життя, а не лікувати ті рани, що життя їх завдає. Нарешті, він знов стане на свій шлях, опиниться в вирі боротьби інтересів та гонитви за щастям, на тій дорозі, що була дорогою людськості, яка вік-у-вік прагне до щораз більшої радості й щораз більшого світла.

Того самого дня Саккар знайшов Кароліну саму в їхній рисівній кімнаті. Вона стояла коло вікна і дивилась на графиню з дочкою в сусідньому саду, що з'явилися там не в звичайний час. Обидві жінки читали листа з виразом великого суму. Безперечно — то був лист від сина Фердінанда, що його становище в Римі певне було не блискуче.

— Дивіться, — мовила Кароліна, побачивши Саккара. — Ще якесь лихо спіткало цих нещасних. Жебраки на вулиці не завдають мені такого жалю.

— Гаразд! — гукнув він весело — ви попросіть їх зайти до мене. Ми їх також збагатимо. Бо ми ж купуватимемо щастя усьому світові.

Нетямлячись від щастя, він шукав її губи, щоб поцілувати. Але Кароліна раптом відхитнулась, похмурилась і зблідла від неприємного почуття.

— Не треба, будь ласка.

Це була перша Саккарова спроба знов заволодіти Кароліною з того часу, як вона віддалася йому, будучи непритомною. Урядивши поважні справи, він згадав за свій успіх і хотів наладнати й ці взаємини. Її гострий рух його здивував.

— Справді, вам це було б дуже неприємно?

— Авжеж, дуже неприємно.

Вона заспокоїлась і собі усміхнулась.

— Признайтесь, що й вас до цього не дуже вабить.

— О! Я вас шалено кохаю.

— Ба-ні! Не кажіть цього. Вам же буде ніколи. Я вас запевняю, що почуватиму до вас справжню приязнь, коли тільки ви людина така діяльна, як я думаю, і коли ви здійсніте оті всі грандіозні справи, як ви говорите... Справді, приязнь, це багато краще.

Засоромлений і переконаний одночасно, Саккар слухав ввесь час усміхаючись. Вона його відштовхнула... Смішна річ заволодіти нею тільки раз, та й то випадком. Але від цього зазнавав шкоди тільки його гонор.

— Отже тільки друзі?

— Авжеж, я буду вам за товариша, я помагатиму вам... Друзі, великі друзі.

Вона підставила йому обличчя, і переможений Саккар, вважаючи, що правда на її боці, міцно її поцілував в обидві щоки.

III.

Лист від російського банкіра з Костянтинополю, що його переклав Сігізмунд, давав сприятливу відповідь; на неї тільки й чекали в Парижі, щоб розпочати

діло. Другого ж таки дня, ледве Саккар прокинувся, його пройняла думка, що треба сьогодні ж розпочати діяльність, що він повинен одним заходом до вечора організувати синдикат, на який він міг би покластися, щоб заздалегідь розподілити між його членами п'ятдесят тисяч акцій свого анонімного товариства по п'ятсот франків кожна, тобто на суму двадцять п'ять мільйонів.

Схопившись із ліжка, він відразу знайшов назву для свого товариства, що її так давно вже шукав. Слова: „Всесвітній Банк“, немов вогненними літерами написані, заполоменіли перед ним у темній ще кімнаті.

— Всесвітній Банк, — безупинно повторював він, одягаючись; — Всесвітній Банк — це так просто й так велично це ж обіймає все, це охоплює весь світ... Чудово! Всесвітній Банк!

Аж до пів на десяту Саккар, цілком заглибившись у думки, походжав по своїх просторах кімнатах, не знаючи, звідки саме почати в Парижі свої лови на оті мільйони.

Двадцять п'ять мільйонів — це ж можна на вулиці знайти; ба навіть через те, що вибір був надто великий, він мусів ще поміркувати, бо хотів провадити свою справу за певною системою. Він випив склянку молока і навіть не розгнівався, коли кучер прийшов сказати йому, що кінь занедужав, певне, через застуду, і що добре було б покликати ветеринара.

— Гаразд, покличете, я візьму фіякра.

Але на пішоходах його вразив холодний вітер, раптово повернулась зима, і то в травні, коли ще напередодні було так тепло. Дощу не було, хоч важкі жовті хмари облягли все небо. І він не взяв фіякра, а пішов пішки, щоб нагрітися. Саккар поклав насамперед піти до біржового фактора Мазо, що жив на Банковій вулиці; йому спало на думку добре все розвідати про Дегремона, відомого спекулянта й щасливого учасника всіх синдикатів. Скоро він дійшов до вулиці Вів'єн, аж небо вкрилось олив'яними хмарами й раптом ринула така злива всуміш із градом, що Саккар мусів сховатися під браму.

З хвилину він там стояв, дивлячися на зливу, аж ось раптом чистий брязкіт золотих монет, що перемагав шум води, дійшов до його вуха й змусів його нашорошитись: здавалося, що той безупинний, легкий та музичний брязкіт виходив десь із надрів землі, немов у казці з „Тисячі й однієї ночі“. Він озирнувся навкруги і побачив, що потрапив випадком під браму будинку Кольба, одного банкіра, який найбільше займався арбітражем на золоті, скуповуючи монети по тих державах, де був низький курс на золото, та продаючи перетоплені виливки в ті країни, де був курс високий; з ранку до вечора тими днями, як топили монети, з льоху лунало кришталеве дзвеніння золота. Там, коли його згрібали лопатою, накладали в скриньки та кидали в бритвалі, цей брязкіт цілісінький рік лунав у вухах всіх, хто мимо проходив. Саккар усміхався — його тішила ця музика, що здавалася йому підземним голосом біржового кварталу. Йому то видалося за добрий знак.

Дощ ущух. Саккар перейшов пляц і опинився коло приміщення Мазо. Цей молодий фактор, як виняток, мав квартиру на першому поверсі того самого будинку, де містилася його контора, що займала весь другий поверх. Він просто перенісся до приміщення свого дядька, коли, після його смерті, порозумівшись із іншими спадкоємцями, відкупив дядькову посаду.

Вибила саме десята година, коли Саккар зійшов сходами до контори, здибавши в дверях Густава Седіля.

— Пан Мазо в конторі?

— Не знаю, пане, я саме прийшов.

Молодик усміхався, він раз-у-раз спізнювався на посаду, до своїх обов'язків ставився як аматор, котрому нічого не платили і котрий поклав собі перебути в конторі рік або два, щоб потішити батька, багатого фабриканта шовку на вулиці Женер.

Саккар перейшов через касову кімнату, де до нього привітався і той касир, що завідував грошми, і другий, що сидів при документах; далі він увійшов до кабінету двох уповноважених, де був тільки Берт'є, що мав на обов'язку розмовляти з клієнтами та ходити з патроном на біржу.

— Чи пан Мазо там?

— Здається, я саме виходив із кабінету... Ба-ні! стривайте... його там нема. Він у бюрі бухгалтера.

Бертє одчинив сусідні двері й оглянув простору кімнату, де п'ятеро службовців працювало під доглядом старшого конторника.

— Нема! Просто диво... Загляньте, будь ласка, до ліквідаційної, там, із другого боку...

Саккар увійшов до ліквідаційного бюро. Там був ліквідатор, головна вісь усієї машини, що розбирав записну книжку, яку фактор віддавав йому щодня після біржі. Потім ліквідатор записував на клієнтів все, що того дня зробили за їхніми ордерами на підставі блянків з їхніми прізвищами; бож до записної книжки прізвищ не записували, а позначали тільки факт купівлі та продажу: такий-от папір, така кількість, такий курс, від такого фактора.

— Чи не бачили ви пана Мазо? — спитав Саккар.

Та йому навіть не відповіли. Ліквідатор кудись ви-йшов, троє службовців читали собі газету, а двоє інших просто дивилися на стелю. Проте, прихід Густава Седіля надто зацікавив маленького Фльорі, що вранці переписував папери та писав листи, а опівдні на біржі відсилав телеграми. Він народився в Сенті, де його батько служив у реєстратурі. Фльорі спочатку працював у банкіра в Бордо, потім із минулої осені перейшов до Мазо в Париж; найбільшою його мрією було подвоїти свою платню після десятих років служби. Досі він поводився добре, був ретельний та сумлінний. Та вже за місяць, по вступі Густава до контори, Фльорі змінився; Седіль, цей новий товариш, такий елегантний, такий багатий, знадив його та познайомив із жінками. Фльорі мав бороду, що вкривала йому все обличчя, жагучий ніс, приємний рот і ніжні очі. Він завів недорого інтригу з мадемуазель Шюшю, статисткою з Вар'єте, сухорлявеньким коником із паризького бруку. Шюшю була дочка воротарки з Монмартру і мала кумедне личко, немов у ляльки, що на ньому виблискували чудові карі очі. Густав, навіть не скинувши бриля, почав розповідати за свій минулий вечір.

— Еге ж, мий любий, я був певен, що вона випре мене, бо до неї прийшов Жакобі. Але вона добрала способу його виперти. О! не знаю просто, як це сталося. А я zostався.

Обоє зайшлися реготом. Вони говорили про Жермену Кер, пишну, двадцять п'ятилітню дівчину, трохи холодну та мляву, яку колега Мазо, єврей Жакобі мав на своєму утриманні, плативши їй щомісяця. Вона була раз-у-раз на утриманні в біржовиків і завжди помісячно; так було зручніше отим обтяженим завсіди справами людям, з головами, повними чисел, що платили за кохання, як і за все інше, не мавши часу на справжнє почуття. Вона мала тільки один клопіт: щоб у її маленькому приміщенні на вулиці Мішодьєр не стрілися чоловіки, знайомі один із одним.

— Скажіть, будь ласка, — мовив Фльорі, — а я певен був, що ви бережете себе задля вродливої господарки паперової крамниці.

Почувши цей натяк на мадам Конен, Густав посерйознішав. Адже цю даму всі поважали — то була чесна жінка. Іще не було прикладу, щоб хтось із тих чоловіків, на кого вона звертала свою ласку, десь пробовкнувся. Всі залишалися її добрими приятелями. Отже, не бажаючи відповідати, Густав собі запитав:

— А як Шюшю, чи ви возили її до Мабілю?

— Де там! Ні. То надто дорого. Ми повернулися з нею додому та пили чай.

Саккар, що стояв позаду молодиків, чув ті жіночі ймення, що вони вимовляли пошепки. Він усміхнувся і звернувся до Фльорі.

— Чи не бачили ви часом пана Мазо?

— Авжеж, пане, він приходив сюди дати мені доручення і зійшов до свого приміщення... Здається, його маленький хлопчик хворий, і йому сказали, що прийшов лікар... Вам треба подзвонити до нього, бо він може вийти, не заходячи сюди.

Саккар подякував і поквапився спуститись поверхом нижче. Мазо був один із наймолодших біржових факторів; завдяки дядьковій смерті, він здобув одну з найповажніших посад у Парижі за такого віку, коли

ще тільки вчаться провадити справи. Невеличкий на зріст, він мав приємне обличчя, з тонкими темними вусами та чорними проникливими очима; взагалі він був дуже діяльний, ще й до того мав спритний розум. На біржі всі цінили його за жвавість розуму та тіла, так потрібні в його фахові, і це, разом із тонким нюхом та не абиякою інтуїцією, обіцяло йому блискучу будучину; опріч того він мав гучний голос, мав відомості про чужоземні біржі з перших рук, зв'язки з усіма найвидатнішими банкірами і, нарешті, як говорили, якогось далекого родича в Гавасовому агентстві. Його дружина, молода, чарівна жінка, що з нею він одружився, покочавши її, мала мільйон двісті тисяч франків посагу. У них було вже двоє діточок: дівчинка трьох років і хлопчик півтора року.

Мазо саме випроваджав на сходи лікаря, що сміючись його заспокоював.

— Заходьте, — сказав Мазо Саккарові. — Це правда, з тими малятами такий клопіт: кожна дрібничка лякає.

І він провів Саккара до кімнати. Там ще сиділа його дружина, держачи дитинку на своїх колінах, а дівчинка, щаслива, що бачить маму веселою, намагалась поцілувати її. Усі троє були біляві й мали свіжий вигляд, а молода мати здавалася такою самою тендітною та наївною, як і діти. Мазо поцілував її в голову.

— Тепер ти бачиш, які ми були дурненькі?

— А то нічого, мій любий, я така рада, що він нас заспокоїв.

Перед таким великим щастям Саккар спинився з поклоном. Розкішно мебльована кімната так і відбивала щасливе життя цього подружжя, що його ніщо ще не потьмарило. Говорили, що лише раз, вже після чотирьох років одружіння, Мазо на короткий час захопився якоюсь співачкою з комічної опери. Він лишався вірним дружиною, до того ж мав репутацію людини, що дуже мало грала на біржі своїм власним коштом, не вважаючи на весь запал молодости. І отим ароматом щастя, отим безхмарним раюванням справді дихало скромне кубельце з килимів та шпалер, напоєне пахом великого

пучка троянд, що стояв у хінській вазі й розливав пахощі на всю кімнату.

Мадам Мазо, що була з Саккаром трохи знайома, весело йому сказала:

— Правда ж, пане, треба тільки захотіти, щоб бути завжди щасливим?

— Я того цілком певний, мадам, — відказав він. — Крім того, є такі прекрасні та добрі люди, що нещастя не сміє до них доторкнутися.

Вона звелася. Сяючи від задоволення, вона й собі поцілувала свого чоловіка й пішла з хлоп'ятком на руках у супроводі дівчинки, що повисла була на шиї в свого тата.

Мазо, бажаючи заховати своє розчулення, звернувся до відвідувача тоном, властивим тільки парижанам.

— Ви бачите, тут зовсім не скучно.

Потім того жваво додав:

— Ви маєте мені щось сказати?.. Ходім нагору, коли хочете? Там нам буде краще.

Нагорі, коло каси, Саккар упізнав Сабатані, що прийшов одержати різницю курсу. І він був здивований, що фактор так широко стиснув руку своєму клієнтові. Коли вони сіли, Саккар пояснив сьєю візиту тим, що хотів довідатися про формальності, яких треба додержати, щоб нові акції допустили до біржового обороту. Він між іншим розповів про справу, що оце розпочинав, про Всесвітній Банк, з основним капіталом на двадцять п'ять мільйонів. Авжеж, то буде кредитова установа, що матиме на меті сприяти великим підприємствам, про які він коротенько розповів. Мазо уважно слухав, не виявляючи здивовання, і з властивою йому чемністю оповів про всі потрібні формальності. Але він ні трохи не помилився, певен будучи, що Саккар не утрудняв би себе для ради такої дрібниці. Отже, коли Саккар назвав прізвище Дегремона, Мазо мимохіть усміхнувся. Певна річ, у Дегремона величезні статки. Воно правда, кажуть, що на нього не зовсім можна покладатися, але ж хто бува вірний у справах та в коханні? Ніхто. Мазо вважав за обов'язок казати про Дегремона дійсну правду після їхнього розладдя, що

про нього говорила всенька біржа. З того часу Дегремон давав більшу частину своїх ордерів Жакобі, євреєві з Бордо, веселому чоловікові шістдесятьох років із широким лицем, що мав на диво ревучий голос. З упливом часу він усе гладшав і носив угодоване черевце.

Якесь ніби суперництво постало між обома факторами: молодому просто щастило, а старший, вже дід, колишній уповноважений, що йому вкладники дозволили купити посаду його патрона, визначався практичністю та незвичайною пронижливістю, але ж йому дуже шкодила нещасна пристрасть до гри, і він раз-у-раз був на порозі катастрофи, дарма, що мав чималі прибутки. Все забирали в нього ліквідації. Жермена Кер коштувала йому яких кілька тисяч франків, а жінки його ніхто не бачив ніколи.

— Зрештою, в тій Каракасовій справі, — закінчив Мазо, не вдержавшись, хоч був аж надто коректний, — Дегремон безперечно зрадив і загарбав усі бариші. Він дуже небезпечна людина.

Потім, помовчавши, сказав:

— А чом вам не звернутися до Гундермана?

— Ніколи в світі! — гукнув у запалі Саккар.

Під цю пору увійшов уповноважений Берт'є й шепнув факторові кілька слів на вухо. Приїхала баронеса Сандорф, щоб платити різницю. Вона любила вдаватися до всіляких заходів, щоб зменшити свій рахунок. Звичайно, бувало, Мазо сам клопотався, щоб прийняти баронесу, але скоро вона програвала, він уникав її, як чуми, знаючи, що вона зловживатиме з його ласкавості. Нема гірших клієнтів, як жінки, що виявляють найбільшу безсумлінність, коли їм доводиться платити гроші.

— Ні, ні, скажіть, що мене немає, — відповів із серцем Мазо. — І не поступайтеся жодним сантимом, чуєте?

Коли Берт'є вийшов, Мазо побачив із Саккарової усмішки, що той чув.

— Справді, мій любий, вона дуже мила дама, але ви собі не уявляєте, яка вона заклята... Ах! Ці клієнти, як би вони любили нас, коли б вони раз-у-раз вигравали.

І що вони багатші, що вони шляхетніші, прости мені господи, то менше я їм довіряю і то більше я боюся, що мені не заплатять... Бувають дні, коли, крім великих домів, я волів би мати клієнтелю з провінції.

Двері знову відчинилися, службовець подав Мазо ті папери, про які той питався вранці, і вийшов.

— О, до речі! Ось один збирач рент, якийсь Фейє, що живе у Вандомі... Так ви собі й уявити не можете, яку силу ордерів я одержую від нього. Певна річ, ті ордери невеликі, надсилають їх дрібні буржуа, дрібні крамарі, фермери. Але ж яка їх сила! Справді бо добробут наших домів, основу їх, становлять дрібні грачі, ота незнана юрба, що грає на біржі.

Через асоціацію ідей Саккар згадав про Сабатані, що його він бачив коло віконечка каси.

— Сабатані, виходить, тепер у вас? — сказав він.

— Уже з рік, здається, — відповів фактор ласкаво й байдужо. — Він приємний хлопчина, правда ж? Він почав із малого, поводитьсь дуже стримано й чогось таки досягне.

Мазо не говорив, а може й просто вже не пам'ятав про те, що Сабатані поклав йому тільки дві тисячі франків забезпечення. Ось через що на початку гри він був такий стриманий. Безперечно, як і багато інших, левантинець сподівався, що про мізерність його гарантії забудуть; і він давав докази стриманості, бо збільшував свої ордери дуже помалу, поклавши собі першого-ліпшого дня просто зникнути, коли б його спіткало лихо за ліквідації. Але чи ж міг Мазо не довіряти такому принадному молодикові, що з ним до того ж заприятелював? Чи міг сумніватися щодо його статку, коли той, раз-у-раз веселий, на позір багатий, ходить в елегантських костюмах, що такі потрібні на біржі, як уніформа шахрайства?

— Дуже милий, дуже розумний, — повторив Саккар, якому майнула думка використати Сабатані, коли потребуватиме рахманної та покладливої людини.

Далі, підвівшись і прощаючись, додав:

— Ну, до побачення. Скоро наші папери виготують, я прийду з вами побачитись, перше, ніж пустити їх на біржу.

Мазо, стоячи на порозі кабінету й стискаючи йому руку, казав:

— Щодо Гундермана, то ви не маєте рації, побалакайте краще з ним про ваш синдикат.

— Ніколи! — гукнув Саккар, знов спалахнувши.

Нарешті, він вийшов і коло віконечка каси побачив Мозера та Пільро; перший із засмученим виглядом одержував свій виграш — за два тижні щось сім чи вісім білетів по тисячі франків, а другий, що програв, платив десять тисяч франків, голосно розмовляючи з таким завзятим та гордим виглядом, немов після перемоги.

Наближався час сніданку та початку біржі, і контора помалу порожніла. Двері ліквідаційної кімнати були причинені й звідти почувся регіт. То Густав розповідав Фльорі за прогулянку човном, з якого жінка впала в Сену й загубила всю одежу, навіть панчохи.

На вулиці Саккар поглянув на годинника. Одинадцята година. Скільки часу змарнував! Ні, він не піде тепер до Дегремона; і хоч саме Гундерманове прізвище доводило його до шалу, проте він раптом поклав піти до нього. До того ж він попередив Гундермана тоді в Шампо про свою візиту, коли оповістив про своє величезне підприємство, щоб перепинити отой гидкий сміх. Він навіть силкувався виправдати себе тим, що нічого від Гундермана не хоче, що він бажає тільки покепкувати з нього, взяти гору над тією людиною, що раз-у-раз ставилася до нього немов до хлопчика. Тому, що нова злива покривала всі пішоходи цілими потоками води, Саккар сів у фіякр і сказав візникові їхати на вулицю Прованс.

Гундерман жив у величезному будинкові, саме такому великому, щоб умістити всю його незчисленну родину. Він мав п'ять дочок і чотирьох синів, з яких троє дочок і троє синів були вже одружені й подарували йому чотирнадцять онуків. Коли в обід увечері оті нащадки збиралися всі разом, то, взявши на увагу самого Гундермана та його дружину, виходило товариство з тридцять одного чоловіка. За винятком двох зятів, що жили окремо, всі інші члени родини мали

свої приміщення в правому та лівому крилах будинку, що виходили в сад; тим часом вся центральна частина будинку була під величезними конторами банку. Менше як сто літ тому зародилося оте величезне мільярдове багатство, що все більшало та росло, почасти через ощадність, почасти через щасливий збіг обставин. Так ніби сама доля злучилася з жвавим розумом, заповзятою працею й обережними та безупинними змаганнями, скерованими до однієї мети. Тепер усі золоті річки вливалися в це море, мільйони губилися в мільйонах, громадське багатство немов тонуло в ростучому багатстві цієї однієї людини, і Гундерман був справжнім господарем, всемогутнім королем, що його боявся і йому корився не тільки Париж, але й увесь світ.

Підіймаючись широкими кам'яними сходами, що їхні сходи були більше стерті від ніг юрби відвідувачів, аніж сходи старовинних соборів, Саккар почував до цього чоловіка невгамовну ненависть. О! Цей єврей!. Саккар плекав стару расову ненависть до єврейства, що особливо поширена на півдні Франції. Тільки від самої думки про найменший доторк до тієї нації Саккара обіймало таке обурення, така фізична огида, його опановувала така відраза, що розум тратив силу і перемогти її не міг. Але дивно було те, що Саккар, цей запопадливий діловик, цей марнотрат із забрудненими руками, зовсім забував за свої власні вчинки, скоро справа заходила за євреїв; він говорив про них із гострістю, з імстивим серцем чесної людини, що живе з праці своїх рук і зовсім не причетна до лихварських операцій. Він складав цілого акта винувачення проти нації, тієї проклятої нації, що не має ні своєї батьківщини, ні своїх князів, що живе паразитом серед народів, облудно визнаючи їхні закони, а насправжки корячись тільки своєму богові злочинства, крові та гніву; він доводив, що та нація виконує свою місію лютого завоювання, доручену їй від її бога, що вона примощується в кожного народу, як павук серед свого павутиння, щоб чигати на свою здобич, смоктати з неї всю її кров і живитися чужим життям. Хіба бачив хто єврея, що працював би своїми руками? Хіба є єврей

хлібороби? євреї ремісники? Ні, бо праця — то ганебна річ, їхня віра її сливе забороняє, вихваляючи тільки експлуатацію чужої праці. О! Дурисвіти! Саккар, здавалось, найбільш упадав у шал через те, що дивувався на них, заздри їм за їхню надзвичайну здібність до фінансових справ, на їхнє прирожденне вміння рахувати, на оту природну легкість, із якою вони проводять найскладніші операції, на той нюх, на ту спритність, що забезпечують їм щасливий кінець у всьому, що тільки вони розпочнуть. „У цій злочинській грі — говорив він, — християни не такі сильні, і тому раз-у-раз спускаються на дно. А проте, візьміть ви єврея, що навіть не знає рахівництва, і киньте його в каламутну воду брудних справ, і він впливе з геть чисто всім зиском на спині. То є талан раси, оте право на існування, що через нього вона живе вічно, тим часом, як інші нації постають і зникають“. І він із запалом пророкував, що євреї завоюють всі народи, коли захоплять у свої руки всі багатства земної кулі, і це трапиться незабаром, бо вони день-у-день цілком вільно поширюють всюди свою владу. Вже й тепер можна бачити в Парижі Гундермана, що сів на троні, міцнішому та поважнішому, як трон імператора.

Нагорі, вже як мав увійти до просторого передпокою, Саккар хотів був назад повернути, скоро побачив юрбу біржових „зайців“, прохачів — чоловіків і жінок, увесь отой шарварок і гомін юрби. „Зайці“ особливо борікалися, щоб добутися до пана першими з непевною надією одержати ордер; з непевною тому, що великий банкір мав своїх факторів. Але то вже була честь і рекомендація, коли Гундерман когось приймав, і кожен із них хотів мати змогу цим похвалитися. Але чекати ніколи довго не доводилося, бо двоє службовців тільки те й робили, що вишиковували лаву, безмежну лаву, що пливла в двері, що самі зачинялися. Не вважаючи на юрбу, Саккара сливе зараз упустили до кабінету серед того потоку.

Кабінет Гундерманів являв собою величезну кімнату, де сам господар сидів у маленькому кутку в глибині коло останнього вікна. Сидів перед простим, червоного

дерева столом, повернувшись спиною до світла, отже обличчя його було в затінку. Мавши звичай уставати в п'ятій годині вранці, він брався до роботи, коли Париж іще спав. І коли на дев'яту годину починалася ота штовханина, Гундерманів робочий день був закінчений. Йому допомагали два його сини та один із зятів, що їх столи, багато більші, стояли посеред кабінету; вони тільки коли-не-коли сідали, а здебільшого справували серед юрби службовців, що сюди надходили. Але саме тут працювала машина цілого дому. Лава людей, що переходила через кімнату, прямувала тільки до нього, до господаря, в його скромний куточок. Увесь час, до сніданку, Гундерман приймав із байдужим та похмурим видом, тільки киваючи на відповідь, та коли-не-коли вимовляючи одне слово, якщо хотів виявити комусь свою прихильність.

Скоро Гундерман побачив Саккара, його лице освітила ледве помітна глузлива усмішка.

— А! Це ви, мій добрий друже... Сідайте на хвилинку, коли хочете мені щось сказати. Я зараз буду до ваших послуг. Після цього він, здавалось, забув про Саккара. Проте Саккар не квапився, з інтересом дивлячись на низку факторів, що йшли один за одним, вітаючи господаря глибоким уклоном. Вони виймали з своїх коректних сурдутів листки з біржовими курсами й подавали їх банкірові з однаковим жестом блаґання та пошани. Їх пройшло десять, пройшло двадцять. Банкір кожного разу брав курсову записку, перебігав її поглядом і повертав; ніщо не могло зрівнятись із його терпінням, хіба тільки його цілковита байдужість до цього граду пропозицій.

Увійшов Масья, веселий, але невpokійний, наче ласкавий собака, що його побито. Його інколи вітали так зле, що він ладен був плакати. Цього дня, безперечно, покора йому увірвалася, бо він дозволив собі несподівану настирливість.

— Ви бачите, пане, акції Рухомого Кредиту впали дуже низько... Скільки скажете купити для вас?

Гундерман, не взявши записки, звів свої зеленаві очі на цього фамільярного молодика і мовив суворо:

— Скажіть, будь ласка, мій друже, ви думаєте, що мені приємно вас бачити?

— Боже мій, пане Гундермане! — відповів Масья полотніючи, — мені ще менш приємно ходити сюди щоранку ось уже три місяці.

— Гаразд! І не приходьте.

Фактор уклонився і вийшов, скинувши на Саккара лихим та розпачливим поглядом людини, яка раптом усвідомилася, що ніколи не набуде багатства.

І дійсно, Саккар питався себе, який інтерес мав Гундерман, приймаючи в себе усіх цих людей. Очевидно, він мав особливу здатність на людях ізолюватися, він занурявся у думки й міркував про свої справи. Безперечно, то була особлива дисципліна, спосіб щоранку відбувати огляд ринку, бо під час того огляду Гундерман раз-у-раз умів знайти собі зиск, хоч би який малий він був. Дуже суворо він скинув вісім-десять франків із рахунку якогось фактора, що він йому дав ордера напередодні, а той хотів його обікрасти. Потім прийшов перекупень раритетів із скринькою з емальованого золота минулого віку, що була трохи підроблена, і банкір одразу впізнав підроблення. Далі прийшли дві дами, одна стара з носом, як у сови, друга молода, чорнява, дуже хупава, що запропонували йому показати в себе комоду Люї XV, але він твердо відмовився йти дивитися на неї. Далі прийшов юбілер із рубіном, два винахідники, англійці, німці, італійці, люди всяких мов і всякої статі. А шерэг факторів сунув без перерви, перемішуючись із іншими візитами; вони йшли без краю й усе тим самим рухом механічно подавали свої записки. У міру того, як наближався час відкриття біржі, хвиля службовців, що переходили по кімнаті, більшала, бо вони або приносили телеграми, або давали папери на підпис.

Раптом, на довершення всього галасу, до кабінету вскочив маленький хлопчик на п'ять чи шість років, верхи на ломачці і граючи в сурму. Одне за одним увійшло ще двоє дітей, дві дівчинки, одна на три роки, друга на вісім. Вони поставали круг дідусевого фотеля, почали тягти його за руки, повисли в його на шиї. Він

ставився до цього зичливо й цілував їх із тією єврейською палкою любов'ю до родини, до численних нащадків, що дає їм силу й що їх береже.

Зненацька він немов згадав за Саккара.

— Ах, мій добрий друже, ви мені пробачте, ви бачите, я не маю жодної своєї хвилини... Розповідайте про вашу справу.

Він почав був його слухати, коли це один службовець, що ввів високого білявого пана, підійшов і сказав йому на вухо панове ім'я. Гундерман зараз підвівсь, але не дуже кваплячись, і пішов балакати з паном до другого вікна, тим часом, як один із його синів і далі приймав факторів і перекупнів акцій замість нього.

Дарма, що Саккара огорнуло глухе роздратування, він почав відчувати пошану. Він пізнав білявого пана, представника однієї з наймогутніших держав, що мав горду поставу в Тюільрі, а тут нахилив злегенька голову й усміхався, як прохач. Іншим разом приходили високі адміністратори, ба навіть міністри імператора, що їх так само приймали в цій кімнаті, людній немов пляц і повній дитячого гамору. Отак виявлялось все-світнє владарство цієї людини, що мала посланців при всіх дворах світу, консулів по всіх провінціях, агентів по всіх містах і кораблі по всіх морях. Гундерман був зовсім не спекулянт, не авантюрик, що маневрує чужими мільйонами та мріє, за Саккаровим прикладом, про героїчні бої, де він переможе, де він захопить собі величезну здобич, за допомогою чужого золота, що він їм заряджатиме. Він був, як про це сам добродушно говорив, звичайний крамар грішми, тільки спритніший та ретельніший, ніж міг би бути. Тільки на те, щоб зміцнити свою могутність, він повинен був панувати на біржі. Отже на кожній ліквідації відбувалась нова баталія, що гору в ній брав Гундерман через рішучу перевагу його батальйонів. Саккар, що дивився на нього, на мить був приголомшений думкою, що все це золото, яким Гундерман орудував, було його власність, що в його льохах лежали невичерпні багатства цього краму, яким він торгував як обережний та хитрий комерсант, а як абсолютний владар хотів все чути, все бачити,

все робити самому. Власний мільярд, що ним отак ору-
дують, становить непереможну силу.

— Ми тут і хвилинки не матимем поговорити, мій
добрий друже, — сказав Гундерман, повернувшись. —
Ось що, я піду снідати, ходім зо мною до сусідньої
кімнати. Там може дадуть нам спокій.

Вони пішли до маленької їдальні, що з неї кори-
стали вранці і де родина ніколи не збиралася вся. Того
дня коло столу було тільки дев'ятнадцять душ і з них
восьмеро дітей. Банкір мав місце посередині і перед
ним стояла тільки склянка молока.

Він з хвилину сидів із заплющеними очима, знеси-
лений від втоми, з блідим, скривленим лицем, бо він
нездужав на нирки та печінку. Гундерман узяв склянку
своїми тремтячими руками до своїх губ, надпив і зідхнув:

— Ах, я сьогодні зовсім знемігся!

— Чом же ви не спочинете? — спитав Саккар.

Гундерман скинув на нього здивований погляд і на-
ївно відповів:

— Бо я не можу.

Справді бо, йому не дали навіть спокійно молока
випити, бо приймання факторів знову почалося. Лава
людей сунула тепер до їдальні, тим часом, як усі члени
родини, й чоловіки й жінки, позвикавши до цієї ме-
тушні, сміялися й залюбки їли холодне м'ясо та пун-
дики, а діти, розпалені трохи чистим вином, здіймали
несамовитий вереск.

І Саккар, що ввесь час пильнував господаря, диву-
вався, як він повільно й з великим зусиллям ковтає
своє молоко. Здавалось, він ніколи не добереться до
дна склянки. Йому звелено додержувати молочної
дієти, і він не міг доторкнутися ні до м'яса, ні до
пирога. Тоді навіщо ж йому мільярд? Жінки так само
ніколи його не вабили: протягом сорока років він був
бездоганно вірний своїй дружині. Тепер же розсудли-
вість була вимушена й остаточно. Навіщо ж йому
підводитися о п'ятій годині, ходити коло цього огидного
ремества, знесилювати себе отією непомірною втомою,
провадити життя каторжника, що на нього не згодився б
жоден голодранець, набивати собі голову числами так,

що аж голова розсідалася. Навіщо ж додавати оте непожиточне золото до такої гори золота, коли не можеш на вулиці купити та з'їсти фунта вишень, коли не можеш із стрічною жінкою поїхати за місто, до ресторації на березі річки; не можеш поласувати з того, що продається, зазнати розкошів неробства та волі? Саккар, мимо своїх забаганок, знав одначе й некорисливу любов до грошей, за ту могутність, що вони давали. Тому він відчув щось на взір святобливого страху перед цією постаттю, що не була класичним скупарем, який збиває гроші, а безгрішним робітником без потреб для тіла. Гундерман у своїй стражденній старості зробивсь немов безтілесною істотою, що вперто будувала свою вежу з мільйонів з одинокою метою залишити її своїм нащадкам, щоб вони й собі побільшували й щоб та вежа насамкінець височилася над усією землею.

Нарешті, Гундерман нахилився і вислухав Саккарові пояснення про проєктовану фундацію „Всесвітнього Банку“. Саккар дуже стримано говорив про подробиці, злегенька натякнувши на проєкти з Гамеленової теки, бо відчув із перших таки слів, що банкір хоче про все розвідати, а після цього випроводити його.

— Іще банк, мій любий друже, іще банк! — повторив Гундерман глузливо. — Діло, на яке я швидше дав би гроші, ніж на що інше, це машина, еге, гільйотина, що рубала б голови отим усім банкам, що виникають... Ну, якісь такі граблі, щоб вичистити біржу. Чи нема чогось такого в паперах вашого інженера?

Потім, перейшовши на батьківський тон, він говорив із спокійною жорстокістю:

— Ну, будьте ж розсудливі, ви ж знаєте, що я вам уже говорив... Ви робите помилку, вертаючись знову до біржових справ... Я вам справжню послугу роблю, відмовляючись взяти участь у вашому синдикаті... Ви неминуcho загинете, це річ математично вірна, бо ви аж надто палка людина, у вас дуже багата фантазія; а крім того завжди кінчають погано, коли торгують чужим золотом. Чом ваш брат не дасть вам якоїсь доброї посади, га? префектуру, або збирача податків; ні, тільки

не останню, бо це небезпечніше... Бережіться, бережіться, мій друже.

Саккар підвівся; він аж трусився.

— Це значить остаточно ви не берете акцій і не хочете бути з нами?

— З вами, ніколи в світі... Вас з'їдять раніше, як за три роки.

Настала тиша, мов перед бурею; обидва обмінялися гострими, задирливими поглядами.

— Тоді, до побачення... Я ще не снідав і дуже голодний. Побачимо ще кого з'їдять раніше.

І Саккар залишив його посеред його нащадків, що уминали з великим галасом пундики, а Гундерман почав приймати останніх факторів, що спізнилися; заплющуючи від втоми очі, він допивав помаленьку ковтаючи своє молоко.

Саккар ускочив у свій фіякр і звелів їхати на вулицю Сен-Лязар. Відзвонила година — виходить ранок пропав. Він повертався снідати аж нетямлячись від злості. Ах! проклятий єврей! Ось людина, що її він справді залюбки розгриз би зубами, як собака розгризає кістку. Певна річ, то був шматок страшний і надто великий, щоб його з'їсти. Але що можна знати заздалегідь? Найбільші держави руйнуються, всякій могутності завжди буває кінець. Ні, не їсти його, а спочатку тільки зачепити, повидирати шматки з його міліярду, а потім з'їсти його, еге,—знищити отих євреїв, що вважають себе за панів на бенкеті, та зруйнувати їхнього безперечного короля. Оті думки, отой гнів, що він із ним вийшов від Гундермана, будили в Саккарові несамоовиту хіть до діяльності, загострювали потребу негайного успіху: він хотів би одним рухом поставити будинок банку, щоб він працював, тріумфував і перевершив усі суперницькі банки.

Раптом, він згадав про Дегремона. Не міркуючи й не відкладаючи справи, він нахилився й гукнув візникові їхати на вулицю Лярошфуко. Якщо він хотів бачити Дегремона, то треба було поспішати, залишивши сніданок на пізніше, бо Саккар знав, що Дегремон виходить із дому о першій годині. Безперечно, цей

християнин вартий двох євреїв. Він мав славу людожера, що завжди поглинає всі ті молоді підприємства, які потрапляють йому під опіку. Під цю хвилину Саккар ладен був поєднатися з самим Картушем, поділити з ним прибутки, щоб тільки перемогти. Пізніше він буде найдужчий — це побачать усі.

Тим часом фіякр, що ледве-ледве видерся нагору крутою вулицею, спинився перед високими монументальними дверима одного з останніх великих домів кварталу, що мав багато гарних будинків. Корпус будинку, що містився в глибині двору, скидався на грандіозний палац; і сад, що був за ним та мав столітні дерева, являв собою справжній парк, відокремлений від галасливих вулиць. Увесь Париж знав цей палац через його блискучі бенкети, а надто через чудову колекцію картин. Усі високі особи, подорожуючи, завжди з тієї колекції милувалися. Дегремон одружився з жінкою, що славилась своєю красою, як і його картини, і відома була у своєму товаристві, як співачка. Господар палацу провадив князівське життя і так само пишався своєю стайнею, як і картинною галерією; він належав до одного з великих клубів, утримував найдорожчих жінок, мав ложу в опері, стільця в готелі Друо і своє власне місце по всіх модних підозрілих місцях. І все оце широке життя, вся ота розкіш, що сяяла в апотеозі капризу та мистецтва, оплачувалася тільки через спекуляції; то було безперечно рухливе багатство, що здавалось безмежним, як море, але що мало свої припливи й відпливи, які після кожної двотижневої ліквідації давали різницю в двісті-триста тисяч франків.

Коли Саккар ступив на величний ганок, льокай доповів про нього і повів через три вітальні, повні чудесних речей, до маленької курильні, де Дегремон, докурював цигару перед тим, як вийти з дому. То був чоловік під сорок п'ять років, що починав гладшати. Високий на зріст, він мав дуже елегантну постать і гарну фризурю. Мав тільки вуса та еспаньйолку, як фанатичний прихильник Тюільрі. Він був дуже ласкавий, здавалося, був цілком певен себе і своєї переможности.

Ту ж мить Дегремон кинувся Саккарові назустріч.

— Ах! мій любий друже, як ся маєте? Я ще цими днями думав про вас... Адже ви мій сусіда?

Саккар, вважаючи, що всі тонкощі етикету є зайва річ, коли заходить мова про справи, зразу розповів чого прийшов. Дегремон заспокоївся й залишив свої вияви гречности, що завжди мав для юрби. Саккар розповів про своє велике підприємство й пояснив, що перше, ніж закласти „Всесвітній Банк“, він хоче утворити синдикат друзів-банкiрів та промисловців, що забезпечили б наперед успіх підписки, пообіцявши взяти чотири п'ятих акцій, цебто не менш, як сорок тисяч. Дегремон зробився дуже поважний і, слухаючи, дивився на нього так, немов хотів заглянути в саму глибiнь його душі, щоб побачити, яким робом можна скористати для себе оцього чоловіка, такого діяльного, такого талановитого, з гарячково-непогамовною вдачею.

— Ба ні, я обтяжений працею, не хочу розпочинати нічого нового.

Потім, все ж таки зацікавившись, він почав розпитувати, захотів знати пляни, які має нова кредитова установа, пляни, що про них Саккар говорив із найбільшою обережністю. Скоро він довідався про перше підприємство, яке мали розпочати, про ідею злучити всі транспортів товариства Середземного моря в товариську фірму „Генеральної компанії сполучених пароплавств“, він був вражений і зразу поступився.

— Гаразд! Я згоджуюся! Тільки одна умова... В яких ви відносинах із вашим братом, міністром?

Здивований Саккар щиро висловив свій жаль.

— З моїм братом... О! Він ходить коло своїх справ, а я коло своїх. Мій брат не має зі мною братніх зв'язків.

— Тоді багато гірше! — рішучо мовив Дегремон. — Я буду з вами тільки в тiм разі, коли з вами буде ваш брат... Ви розумієте, я не хочу, щоб ви сварилися.

Рухом гнівного нетерпіння Саккар запротестував... Хіба вони потребують Ругона? Хіба це не однаково, що йти шукати кайдани, щоб скувати собі руки й ноги? Але рівночасно голос розсудливості, що був дужчий

за обурення, підказував йому, що треба принаймні забезпечити собі неутралітет великої людини. Проте, Саккар брутально відмовлявся.

— Ні, ні, він завжди був свинотою щодо мене. Ніколи я не зроблю першого кроку.

— Слухайте,—відказав Дегремон,—я чекаю на Гюре о п'ятій годині, бо він узяв на себе одне доручення... Ідіть зараз до Законодавчої палати, відкличте Гюре в куток, з'ясуйте йому вашу справу, він ту ж мить переговорить із Ругоном, довідається про його думку і о п'ятій годині ми матимемо відповідь... Гаразд? Побачимось о п'ятій годині?

Схиливши голову, Саккар міркував.

— Господи! Коли ви так обстоюєте?

— О! Безперечно! Без Ругона — нічого, з Ругоном — все, що хочете.

— Добре! Я піду.

Він виходив, стиснувши Дегремонові руку, коли це той знов його покликав.

— Ось що! Коли ви побачите, що справа налагоджується, то заїдьте, як вертатиметесь, до маркіза де-Богена й до Седіля, поінформуйте їх про мою участь у справі й запросить їх... Я хочу, щоб вони були з нами.

Біля дверей Саккар знайшов свого фіякра, що його залишив, хоч додому йти було зовсім близько. Він відправив фіякра, зміркувавши, що після сніданку можна буде запрягти свого коня, і швиденько пішов снідати. На нього вже не чекали. Куховарка сама подала холодного м'яса, яке він залюбки з'їв, рівночасно картаючи свого кучера, бо той доповів, що був ветеринар і звелів дати коневі спокій днів на три-чотири. Із повним ротом Саккар винуватив кучера за кепський догляд та загрожував панією Кароліною, що дасть усьому лад. Насамкінець він звелів йому відшукати принаймні фіякра. Надворі знов ринув дощ, і Саккарові довелось чекати на повіз більш, як чверть години. Він у нього вскочив під потоками води, гукнувши адресу:

— До Законодавчої палати!

Саккар поспішав, щоб приїхати перед початком засідання, щоб знайти Гюре в кулюарах і спокійно з ним

перебалакати. На щастя, того дня сподівалися палких дебатів, бо один депутат лівої повинен був зняти оту вічну мекіканську справу; і Ругон, безперечно, відповідатиме йому.

Скоро Саккар увійшов до залі des Pas-Perdus, йому пощастило натрапити на депутата. Він відвів Гюре до одного з невеличких сусідніх сальонів, де вони були самі, бо всі депутати, через велике хвилювання, скупчились у кулюарах. Опозиція робилася все страшніша, віяло близькою катастрофою, що повинна була вибухнути і все зруйнувати. Гюре, заклопотаний, не зрозумів навіть відразу в чім річ, і довелося двічі йому пояснити місію, що покладали на нього. Тоді переляк його тільки збільшився.

— О, мій любий друже, що це ви надумали? Говорити з Ругоном під цю хвилину! Він мене прожене, це ж напевне.

Потім турбота за свої власні інтереси заговорила в ньому. Він існував тільки з ласки великої людини, що їй завдячував своєю офіційною кандидатурою, своїм обранням, своїм становищем попихача, що живе крихтами від столу господаря свого. Поневіряючись отак уже два роки, Гюре через хабарі та всякі датки округляв свої просторі землі в Кальвадосі, сподіваючись, якби спіткала недоля, осісти й зацарювати там. Його велике та лукаве селянське обличчя похмарніло й виявляло неспокій; оте прохання про посередництво його стурбувало, бо йому навіть не дали часу зміркувати, чи матиме він із цього який зиск, чи ні.

— Ні, ні, я не можу... Я вам переказав волю вашого брата, я не можу знов іти настирятись йому. Якого чорта! Подумайте трохи й про мене. Він буває не дуже ласкавий, коли йому набридають. І певна річ! Я не маю ніякісінької охоти платити за вас і позбутися свого кредиту.

Тоді Саккар зрозумів у чому річ і взявся переко-нувати депутата мільйонами, що він їх здобуде, скоро закладуть Всесвітній Банк. Широкими рисами, своїм палким словом, що грошеву справу перетворювало на поетичну казку, він малював незвичайні підприємства,

певний і колосальний успіх. Дегремон, цілком захоплений, стає на чолі синдикату. Боген і Седіль вже просилися, щоб їх прийняли. Неможливо, щоб він, Гюре, не брав участі: всі ці особи неодмінно хочуть, щоб він був із ними через його високе політичне становище. Ба навіть сподіваються, що він згодиться увійти членом до адміністративної ради, бо його ім'я означає порядок та чесність.

Почувши обіцянку, що його оберуть у члени ради, депутат пильно поглянув Саккарові у вічі.

— Зрештою, чого ви хочете від мене, яку відповідь я повинен витягти в Ругона?

— Боже мій! — мовив Саккар, — я особисто залюбки обійшовся б без мого брата. Але Дегремон вимагає, щоб я замирився з ним. Може він і має рацію. Тоді я гадаю, ви повинні просто розповісти цій страховинній людині про нашу справу і добиватися, щоб він сам, коли не помагатиме, то, принаймні, не був проти нас.

Гюре примружив очі; він усе ще не міг наважитись.

— Ось що, коли ви принесете одне ласкаве слово, нічого іншого, тільки ласкаве слово, — чуєте? — Дегремон буде задоволений і ми втрюх сьогодні ввечері зробимо діло.

— Добре! Піду спробую — мовив раптом депутат, удаючи селянську щирість; — але це тільки для вас, бо він зовсім не ласкавий, о ні, а надто, коли ліва така задерикувата... До п'ятої години!

— До п'ятої години!

Саккар лишався тут іще з годину, дуже занепокоєний чутками про боротьбу. Він чув, як один із найкращих промовців опозиції сказав, що візьме слово. Через цю новину йому на мить майнула думка знайти Гюре та спитати його, чи не краще буде відкласти розмову з Ругоном до другого дня. Але, будиши фаталістом та віривши в щастя, він побоявся все зіпсувати, коли б змінити те, що постановив. Може серед метушні його брат легше вимовить потрібне слово. І залишивши справу в тому стані, як вона є, він вийшов і знову сів у фіякр; він був уже на мості Згоди, коли згадав про Дегремонове бажання.

— На Вавилонську вулицю!

То була вулиця, що на ній жив маркіз де-Боген. Він оселився в колишніх господарських будівлях великого палацу, в павільйоні, що в йому раніш жили стайничі, і що його тепер перетворили на дуже комфортабельний сучасний будинок. Приміщення було розкішне й аристократичне. Його жінки ніколи не було видно, бо її, як він казав, прив'язала до апартаментів недуга. Одначе і будинок, і меблі належали їй, а він жив у неї, як комірник, маючи тільки речі, що він міг би вивезти в валізі в фіякрі. Все своє майно де-Боген переписав на дружину з того часу, як почав грати. Уже після двох катастроф він твердо відмовився платити свою різницю, і синдикат, довідавшись про становище, не завдав собі навіть клопоту, щоб послати йому гербовий папір. Його борг просто викреслили. Він ховав у кишеню те, що вигравав. А коли програвав, то не платив: всі про це знали, але на це не вважали. Де-Боген мав славетне ім'я й дуже прикрашав адміністративні ради.

Молоді товариства, що шукали блискучих вивісок, змагалися за нього: він ніколи не сидів без діла. На біржі він мав свого стільця з боку вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар, де сиділи багаті спекулянти, що удавали, буцім не цікавляться щоденними дрібними чутками.

Його шанували, з ним радились. Часто-густо він впливав на ринок. Одним словом, то була визначна особа.

Саккар, що добре знав його, був навіть вражений, як привітно прийняв його цей вродливий шістдесятлітній дід, із невеличкою головою на величезному тілі, дуже величавому, з блідим лицем, облямованим темною перукою.

— Пане маркізе, я приходжу до вас, як справжній прохальник.

І він розповів про мету своєї візити, не заходячи спочатку в подробиці. А втім маркіз із перших же слів спинив його.

— Ні, ні, мені абсолютно ніколи, я маю оце тепер десять пропозицій, що повинен на них відмовити.

Коли ж Саккар, усміхаючись, додав:

— Це Дегремон, що мене послав, подумав про вас, — де-Боген ту ж мить мовив:

— А! І Дегремон бере там участь?!! Добре, добре! Коли Дегремон там, то й я там. Цілком можете сподіватись на мене.

І тоді, коли відвідувач хотів йому дати принаймні хоч деякі відомості, щоб показати, в якому саме підприємстві він братиме участь, де-Боген сказав із ласкавою грацією великого пана, що не вважає на такі дрібниці й що природну має довіру до людської чесноти.

— Будь ласка, не додавайте ані слова... Я не хочу нічого знати. Вам потрібне моє ім'я, я вам його даю й дуже щасливий, от і все... Скажіть тільки Дегремонові, щоб він улаштував все, як йому подобається.

Сідаючи в свого фіякра, Саккар, звеселившись, сміявся внутрішнім сміхом.

— Він коштуватиме нам дорого, — думав він, — але буде справді корисний.

Потім голосно гукнув візникові:

— На вулицю Женер!

Фірма Седілів мала там свої крамниці й свої контори, що розташовані були на всьому спідньому поверсі просторого дому в дворі. Після тридцятьох років праці Седіль, що був із Ліону і зберіг там всі свої фабрики, добувся нарешті того, що його торгівля шовком зробилася однією з найвідоміших та найповажніших у Парижі. Коли це враз жадоба гри, після якогось випадку, виявилась і захопила Седіля з руїницькою силою, наче пожежа. Два чималих виграші, один за одним, потьмарили йому розум. Навіщо віддавати тридцять літ свого життя, щоб здобути нещасний мільйон, коли того мільйона можна покласти до кишені за одну годину через звичайну біржову операцію. З того часу він помалу перестав цікавитися справами своєї фірми, що працювала, як покручена машина. Тепер він жив тільки надією на переможний випадок. Але тому, що раз-у-раз у грі йому не таланило, то вона забирала весь зиск із його торгівлі. Найгірша

річ у цій гарячці те, що прокидається почуття огиди до законного заробітку й тратиться розуміння справжньої ціни грошей. Руїна неминучо чигала на нього, бо ліонські фабрики давали йому двісті тисяч зиску, а гра забирала триста тисяч.

Саккар знайшов Седіля схвильованого та занепокоєного, бо то був грач, позбавлений всякої байдужости та філософії. Його весь час гризли сумніви, раз у-раз він сподівався, раз-у-раз у розпуку впадав, хворів від непевности й все це тому, що в глибині лишався чесною людиною. Ліквідація наприкінці квітня завдала йому шкоди. Проте його масне обличчя з сивими бурцями з перших же Саккарових слів все зашарілося.

— А, мій любий, коли ви мені приносите щастя, то будьте дорогим гостем!

Потім того Седіль огорнув жах.

— Ні, ні, не спокушайте мене! Я краще замкнуся в своїх шовкових справах і не відходитиму від свого бюро.

Бажаючи, щоб він заспокоївся, Саккар заговорив про його сина Густава, якого він бачив уранці в Мазо. Але то була для фабриканта друга причина скрухи, бо він мріяв доручити всі справи фірми синові, а той зневажливо ставився до комерції, любив гуляти та розважатися, як усі сини вискочнів, що здатні тільки переводити готові багатства. Седіль примістив свого сина до Мазо, щоб побачити, чи не зацікавиться він фінансовими операціями.

— Після смерти його бідної матері, — промовив Седіль, — я бачу від нього дуже мало втіхи. Зрештою, може там у Мазо він вивчиться того, що буде мені корисне.

— Ну, — мовив раптом Саккар, — чи ви пристаєте до нас? Дегремон звелів мені піти до вас і сказати, що він бере участь.

Седіль ізвів до неба тремтючі руки і голосом, зміненим від бажання й побоювання, сказав:

— Авжеж, я з вами! Ви добре знаєте, що я не можу зробити інакше, щоб не бути з вами. Коли б я відмовився, а ваші справи пішли добре, я занедужав би від жалю. Скажіть Дегремонові, що я зголен.

Скоро Саккар опинився на вулиці, він витяг годинника й побачив, що була тільки четверта година. Через те, що в нього був вільний час, а хотілося трохи пройтися, то він відправив свого фіякра. Але небавом пожалів про це, бо не дійшов ще до бульвару, як ринула нова злива, просто потопа з води та граду, що примусила його сховатися під ганок. Яка гидка погода саме тоді, коли треба стільки ганяти по Парижу! Перечекавши одначе з чверть години, терпець йому увірвався і він гукнув на візника, що переїздив тут. То була вікторія, і хоч як він укривав свої ноги ремінною запоною, проте приїхав на вулицю Лярошфуко мокрий і на півгодини раніше.

У курильні, де льокай залишив його, сказавши, що пан ще не вернувся, Саккар почав ходити, оглядаючи картини.

Раптом чудовий жіночий голос, дуже меланхолійне й глибоке контральто, залунав серед тиші будинку. Він підійшов до вікна, що було розчинене, щоб послухати: то співала господиня, що вчила коло роялю річ, яку певне мала співати ввечері в якомусь сальоні. Потім, заколисаний цією музикою, Саккар почав думати про незвичайні історії, що розповідали за Дегремона: надто визначилася історія з Адамантінською позикою, коли всю кількість облігацій на п'ятдесят мільйонів франків він зберіг у своїх руках і за допомогою своїх факторів п'ять разів продавав та перепродував їх, аж поки не утворив собі ринку з певною високою ціною. Потім того він уже справді продав їх. Тоді облігації раптом упали з трьохсот франків до п'ятнадцятьох і величезний зиск коштом дрібних наївних грачів, зруйнованих одним нападом, пішов у кишеню Дегремона. О! він був головатий, отой страшний чоловік. Господинин голос усе лунав, виспівуючи скорботу, повну ніжності, хвилювання й трагічної сили. Тим часом, Саккар вернувся на середину кімнати і спинився коло картини Мейсоньє, яку оцінив у сто тисяч франків.

Під цю хвилину хтось увійшов до кімнати і він, здивований, упізнав Гюре.

— Як, це вже ви? Ще ж нема п'ятої години... Засідання скінчилося?

— Авжеж скінчилося... Вони там б'ються.

І він пояснив, що депутат опозиції не закінчив своєї промови і тому Ругон, розуміється, зможе відповідати тільки завтра. Скоро він це побачив, то наважився затримати міністра під час короткої перерви засідання.

— Ну? — спитав Саккар, нервуючись, — що ж він сказав, мій славетний брат?

Гюре відповів не відразу.

— О! Він був у лихому настрої... Признаюся, я сподівався, що він через роздратовання, в якому я його бачив, просто пошле мене під три чорти... Коли я розповів йому вашу справу, я сказав, що ви нічого не хочете розпочинати без його згоди.

— І тоді?

— Тоді він схопив мене за руки, струсонув і закричав у лице: „бодай би він краще повісився!“ І пішов.

Саккар сполотнів, але примусів себе засміятися.

— Це ласкаво!

— Це справді ласкаво, — згодився депутат переконаним тоном. — Я навіть не сподівався, що буде так добре... З цим ми можемо йти вперед.

І скоро він почув у сусідньому сальоні ходу Дегремона, що повертався, тихо сказав:

— Здайтесь на мою волю.

Очевидячки Гюре аж надто хотів, щоб „Всесвітній Банк“ заснували і щоб він сам брав у ньому участь. Безперечно, він уже собі уявляв ролю, яку він міг би грати. Стиснувши руку Дегремонові, він удав, що дуже задоволений і замахав рукою в повітрі.

— Перемога! — загукав він. — Перемога!

— А! Справді? Ну, розкажіть, як було.

— Боже мій! Велика людина, раз-у-раз велика. Міністер сказав: „нехай моему братові щастить!“

Дегремон нетямився від радощів, вважаючи ці слова за найкращі. „Нехай йому щастить“ — у цьому міститься все: нехай не допускається недоумства, щоб не зазнати поразки, бо інакше я покину його; а коли йому пощастить, я йому допоможу. Справді бо дуже гарно!

— І нам пощастить, будьте певні, мій любий Саккаре... Ми зробимо все те, що треба для цього.

Усі троє посідали, щоб обміркувати головні пункти.

Дегремон підвівся і зачинив вікно, бо спів мадам, що все голоснішав, лунав, як ридання від безмежної розпуки і заваджав їм слухати один одного. І навіть крізь зачинене вікно чути було заглушені жалі, що їм акомпаньювали, коли вони ухвалювали закласти кредитову установу „Всесвітній Банк“ із капіталом двадцять п'ять мільйонів, поділеним на п'ятдесят тисяч акцій по п'ятсот франків. Окрім того ухвалили, що Дегремон, Гюре, Седіль, маркіз де-Боген і ще кілька їхніх друзів утворять синдикат, що заздалегідь візьме й розподілить поміж собою чотири п'ятих акцій, цебто близько сорока тисяч. Отже успіх передплати буде забезпечений. Згодом вони притримують акції в себе, ті на ринкові з'являтимуться здерідка, ціни на них підвищаться до бажаної висоти. Однак, вся справа ледве була не завадилася, коли Дегремон поставив вимогу, щоб йому дали премію на чотириста тисяч франків, цебто по десять франків із кожної з сорока тисяч акцій. Саккар аж скрикнув і сказав, що не можна білувати ведмедя, не вбивши його. Початок і так буде важкий, навіщо ж іще більше заплутувати становище? Проте він мусів поступитися, коли Гюре спокійно сказав, що така вимога цілком натуральна, бо так раз-у-раз роблять.

Вони прощались, призначаючи побачення на завтра, побачення, що на ньому буде інженер Гамелен, коли це раптом Дегремон ударив себе по лобі з виглядом найбільшого жалю.

— А за Кольба я й забув! О! Він мені не пробачить. Треба, щоб він був із нами... Любий Саккаре, будьте ласкаві, підіть до нього зараз. Ще нема шостої години, ви його застанете... Авжеж, саме ви підіть, і не завтра, а сьогодні, це його зворушить, а можливо, що він буде нам корисний.

Саккар покійно пішов, знаючи, що дні щастя не повторюються. Але він знов відпустив свого фіякра, бо думав, що вернеться додому, а це було яких два кроки. Дощ здавалося вже перейшов і Саккар пішов пішки, з утіхою відчуваючи під своїма ногами брук Парижу, що він його собі підкоряв. На вулиці Монмартр кілька

крапель дощу примусіли його піти пасажами. Він перейшов пасаж Вердо, пасаж Жофруа; потім того в пасажі Панорами, коли він ішов боковою галерією, щоб скоротити путь і вийти на вулицю Вів'єн, він здивувався, побачивши Густава Седіля, що вийшов із темного проходу й зник, не обертаючись. Саккар спинився і поглянув на будинок, де містилися простенькі мебльовані кімнати, але раптом у маленькій, білявій, завуальованій жінці, що й собі вийшла звідти, він упізнав мадам Конен, вродливу господиню паперової крамниці. Дак ось куди вона водила своїх коханців на день, як її опановував напад ніжності, а її сердега чоловік уважав, що вона ходила в справах. Отой таємничий куток у самому осередковій кварталу вибрано напрочуд влучно, тільки випадок міг викрити секрет. Саккар усміхнувся дуже веселий, заздрячи Густавові: цей молодик працював на два фронти — Жермена Кер уранці, мадам Конен — по обіді. Він двічі поглянув на двері, щоб добре їх запам'ятати, бо й самого вабило там побувати.

На вулиці Вів'єн, саме ввіходячи до Кольба, він здригнувся і спинився знову. Легенька кришталева музика, що лунала з-під землі, й подібна до голосів легендарних фей, заполонила його. Він упізнав ту музику золота, те безупинне дзвеніння оцього кварталу торгівлі та спекуляції, яке він чув ще вранці. Початок дня скидався на його кінець. Він засяяв під пестощами цих звуків, буцім вони віщували йому добре.

Кольб дійсно був унизу в своїй топильні. Саккар, як свій чоловік, зійшов до нього вниз. У голому темнику, що його раз-у-раз освітлювало широке полум'я газу, двоє ливарників брали лопатками монети з подвійних цинкових кас, що в них сьогодні були еспанські гроші, і кидали до бритваля, що стояв на великому чотирикутному горні. Духота була тут страшна; треба було голосно говорити, щоб хто почув серед того гармонійного дзвону, що лунав під низьким склепінням. Виливки золота, що виблискували яскравим блиском нового металу, лежали в ряд на столі хеміка-пробіра, що витавровував пробу. Від ранку розтопили більш, як на шість мільйонів золота, а це ледве забез-

печувало банкірові три або чотири сотні франків зиску, бо арбітраж на золото, ота різниця поміж двома курсами, дуже мізерна й становить якісь тисячні часточки. Отже якийсь зиск можна мати, тільки розтопивши чималу кількість металу. Ось чому рік-у-рік у глибині цього льоху золото дзвеніло та струмувало. У льох воно напливало монетами, а виходило виливками, і так без краю, з одинокою метою, щоб залишити в руках підприємця кілька золотих часток.

Кольб, маленький чоловік, дуже смаглявий, з кривим, як у орла, носом і великою бородою, що викривали його єврейське походження, зрозумів пропозицію Саккара, хоч його заглушував брязкіт золота, і відразу згодився

— Чудесно! — гукнув він. — Залюбки з вами, коли Дегремон бере там участь. Дякую вам, що потурбувались.

Але вони ледве чули один одного і замовкли; іще хвилю побожно слухали вони оте чисте та дражливе дзвеніння. Їхні тіла спазматично тремтіли, немов від надто високої ноти, що її без кінця виводять на скрипці.

Дарма, що надворі випогодилось і настав тихий травневий вечір, Саккар, знеможений цілком, знов сів у фіякр, щоб повернутися додому. Це був важкий, але плідний день.

IV.

Виникли різні труднощі, справа затяглася, п'ять місяців загинуло, а нічого не зробили. Надійшли вже останні дні вересня, і Саккар навіснів, бачачи, що, не вважаючи на його ревність, виникали нові перешкоди, ціла низка другорядних питань, які треба було розв'язати, перш, ніж закладати щось поважне та солідне. Його нетерплячка дійшла такої міри, що він хотів послати к лихій годині отой синдикат, а влаштувати все за допомогою тільки княгині Орвієдо. Ця думка раптом спала йому й не давала спокою. Княгиня мала потрібні на перший початок мільйони. Чому б їй не по-

класти їх у це прекрасне діло з тим, щоб дати змогу дрібній клієнтурі взяти в ділі участь, коли збільшиться капітал, як він передбачав. Він ставився до цієї справи цілком сумлінно і мав певність, що таке вміщення капіталу побільшило б княгинине багатство вдесятеро, оте багатство голоти, яке вона потім вживе ще на ширшу добродійність.

Отож одного ранку Саккар пішов нагору до княгині і як друг, а так само й діловик, розповів їй про мету та організацію банку, що про нього він так мав. Він оповів усе, розгорнув перед нею усю Гамеленову теку, жодного не поминувши підприємства на Сході. Улягаючи своїй здатності впливатися власним ентузіазмом, перейматися вірою в те, чому палко бажав успіху, він бляхнув і божевільну мрію про перевід папства до Єрусалиму. Говорив про остаточний тріумф католицтва, про папу, що царюватиме в святих місцях і пануватиме над світом, про забезпечений йому королівський бюджет через заснування скарбниці Гробу Господнього. Княгиню, палко релігійну людину, вразив саме останній проект, оте завершення будівлі; його химерична величність вплинула на її знеладновану уяву, що примушувала її кидати свої мільйони на справи добродійності з колосальною й непотрібною розкішшю. Справді бо, католики Франції були обурені з тієї угоди, що її уложив імператор із королем Італії, згідно з якою він обіцявся, під умовою деякого забезпечення, вивести корпус французького війська, що був у Римі. Видко було, що Рим віддавали Італії, декому вже ввижалося, що папу вигнано, що він просить милостині, блукаючи з патерицею від одного місця до другого. І яке чудове розв'язання справи, коли папа буде первосвященником і королем у єрусалимі, де його посадить і підтримає банк, що бути акціонерами його матимуть за честь християни цілого світу! Це було так гарно, що княгиня оголосила цю ідею за найвеличнішу ідею віку, що здібна захопити кожну шляхетну та релігійну людину. Їй здавалося, що успіх буде певний, блискучий. Її пошана до інженера Гамелена ще побільшала, хоч вона й раніше його шанувала, бо знала, що

він пильно виконував усі релігійні обряди. А проте вона зовсім відмовилась узяти участь у справі, бо бажала додержати своєї обітниці: повернути оті мільйони бідним, не взявши з них жодного сантимету зиску. Вона бажала, щоб ті гроші, набуті грою, розвіялись, щоб їх поглинули злидні, як отруєну воду, що мусить зникнути. Довід, що бідні люди лише виграють від спекуляції, на неї не впливав, ба навіть дратував її. Ні, ні, прокляте джерело треба висушити,—вона не має іншого завдання.

Спантеличений Саккар зміг тільки використати її симпатію на те, щоб добути згоду на одну річ, якої він марно добивався раніше. Йому спало на думку, що добре було б Всесвітній Банк розташувати в самому готелі. Певніше, Кароліна всилила йому оцю думку, бо він хотів більшого, бажав відразу взяти палац. Вона задовольнилася тим, щоб засклити двір, що мав правити за центральну залю. Увесь спідній поверх із стайнями та возовнями перетворили на бюро. У першому поверсі Саккар віддав би свою вітальню під залю для ради, їдальню й шість інших кімнат — під різні бюро, а собі залишив би тільки спочивальню та прибиральню, з тим, щоб жити нагорі в Гамеленів, там обідати й перебувати вечорами. Отже з невеликими витратами можна б розмістити банк хоч і тісненько, але цілком солідно. Княгиня, як власниця, спочатку відмовила, бо ненавиділа всякі грошові операції. Ніколи в її будинку не матиме місця така непогода. Але сьогодні, тому, що до справи домішана релігія й тому, що її зворушила величність мети, вона згодилася. То була з її боку величезна поступка. Вона аж здригалась, коли згадувала про ту пекельну машину кредитової установи, дому біржової гри й арбітражу, що його знаряддя руйнації та смерти вона дозволяла вмістити в своєму будинку. Нарешті, за тиждень після цієї невдатної спроби, Саккар із радістю побачив, що, не вважаючи на перешкоди, за кілька днів раптом все налагодилося. Дегремон прийшов уранці сказати, що він має згоду від усіх і що можна братися до діла. І тому вони востаннє вистудіювали проект статуту й зредагували

його. То був тяжкий час і для Гамеленів, бо їхнє становище чимраз скрутнішало. Він уже кілька років мав тільки одну мрію—стати за інженера-радника будь-якої великої кредитової установи: він казав, що його справа—дати воду на млин. Потрошку Саккарова гарячка так само обхопила й його, бо він горів тою самою ревністю й тим самим нетерпінням. Навпаки, Кароліна, після першого захвату від думки про гарні та корисні речі, що можна буде здійснити, здавалось, трохи охолонула й зробилась задумливіша, коли справа потрапила в чагарі та мочарі перешкод. Маючи добрий розум та безпосередню вдачу, вона завбачала всякі темні та брудні ями. Надто непокоїлася вона за свого брата, бо ж його дуже любила й інколи прозивала жартома „великою дитиною“, дарма, що він був учений. Вона не мала найменшої підозри щодо чесности їхнього приятеля, що так дбав за їхній добробут. Але її весь час опановувало дивне почуття—наче ґрунт під ногами так хитається, що з першим помилковим кроком вони впадуть і загинуть.

Цього ранку Саккар, скоро Дегремон вийшов, пішов сяючи до рисувальні.

— Нарешті справу зроблено!—гукнув він.

Вражений Гамелен, що йому сльози навернулись на очі, підійшов і стиснув йому руки. І коли Кароліна просто повернулася до нього, тільки злегенька зблідла, він додав:

— Ну, що ж! Невже тільки це ви мені й скажете? Хіба це не завдає вам утіхи?

Тоді вона осміхнулася.

— Ба-ні, я дуже, дуже задоволена, запевняю вас.

Потім того, як він розповів її братові подробиці організації синдикату, вона з своєю звичайною лагідністю встряла в розмову.

— То це виходить дозволенна річ злучитися кільком особам, щоб розподілити між собою банківські акції ще перед тим, як їх випущено?

Саккар відповів нетерплячим рухом.

— Звичайно, це дозволенна річ... Невже ви вважаєте нас за таких дурнів, що ми б ризикували? Не

кажучи про те, що нам потрібні статечні люди, господарі ринку, бо на перших початках буде важко. Хоч би там що, а чотири п'ятих наших акцій розміщені в певних руках. Можна буде йти до нотаря підписувати акта товариства.

Вона насмілилась йому заперечити.

— Я гадала, що закон вимагає підписки на весь основний капітал товариства.

Цього разу Саккар, дуже здивований, глянув їй в обличчя.

— Ви читаете кодекс законів?

Кароліна злегенька почервоніла, бо він угадав: напередодні, через свій неспокій, через своє глухе побоювання, що не мало певної причини, вона прочитала закон про товариства. Був момент, коли вона трохи не збрехала. Але потім призналась, сміючись:

— Атож, я читала вчора кодекс. І через це випробувала свою чесність і чесність інших; у мене склалось таке вражіння, як після читання медичних книг, коли відчуваєш у собі всі хвороби разом.

Але він розсердився, бо те бажання самій довідатися виявляло її недовірливість і готовність наглядати за ним отими розумними й гострими жіночими очима.

— Е!—відказав він, махнувши рукою, наче відгонив всі марні сумніви,—невже ви думаєте, що ми додержуватимем всіх хінських церемоній кодексу? Ми ж не могли б тоді й двох кроків ступити, ми спинялися б перед кожною перешкодою, тоді, як інші наші конкуренти нас випереджали б, ішовши повною ходою? Крім того, я волю наші акції залишити в себе. Я зрештою знайду людину, що їй відкрию рахунок і то буде наша підставна особа.

— Це ж' заборонено,—мовила вона просто своїм гарним, поважним голосом.

— Атож, це заборонено, але всі товариства так роблять.

— Вони роблять не правно і це дуже погано.

Саккар великим напруженням волі примусів себе заспокоїтися і повернувся до Гамелена, що ніяково слухав їх, не втручаючись.

— Мій любий друже, я сподіваюсь, що ви не маєте сумніву щодо мене... Я старий і досвідчений ділок, ви можете звірити на мене фінансовий бік справи. Приносьте мені добрі ідеї, а я подбаю за те, щоб використати їх, уникаючи найменшого ризику. Я думаю, що практична людина не може сказати більше.

Інженер, непереможно плохий та боязкий, звернув усе на жарт, щоб уникнути прямої відповіді.

— О! Ви матимете в особі Кароліни справжнього цензора. Вона ж народилась шкільною вчителькою.

— Та я залюбки вступлю до її класу,—мовив гречно Саккар. Кароліна й собі засміялася. І розмова точилася далі в тоні родинної фамільярності.

— Бачте, я дуже люблю мого брата і вас люблю, навіть більше, ніж ви гадаєте, ось чому мені було б дуже сумно бачити, що ви втяглись у підозрілі операції, які зрештою завжди кінчаються сумом та руїною... Отже, слухайте! Коли ми вже почали за це, то я вам повинна сказати, що спекуляція, біржова гра—завдають мені тяжкого суму. Я така щаслива була, читавши в проекті статуту, який ви давали мені переписувати, параграф восьмий, що товариству гостро забороняється складати будь-які угоди на термін. Аджеж це є власне заборона гри. А потім ви мене розчарували, глузувавши з мене й пояснивши, що такий параграф заводять тільки про людське око, що всі товариства вважають за обов'язок вписати його до статуту, але ніхто його не додержує... Ви не знаєте, чого я хотіла б? Щоб замість отих акцій, отих п'ятдесятьох тисяч акцій, що ви збираєтесь випустити, ви випустили тільки облігації. О! Ви бачите, що я дуже розуміюся на цих справах, відколи читаю кодекс. Відомо, що облігаціями не грають, що власник облігацій є звичайний позичальник, що одержує певний відсоток на свою позичку, не будучи зацікавлений у зискові, а тим часом, акціонер є спільник, що бере участь і в зискові і в утратах. Скажіть, чом не облігації, це мене так заспокоїло б, я була б така, щаслива?

Вона жартівливо перебільшила свій благальний тон, щоб приховати справжню тривогу.

Саккар відповів їй у тон із комічним захватом:

— Облігації, облігації! Та ніколи! Що ви робитимете з облігаціями? То ж мертва матерія... Зрозумійте ви, що спекуляція, гра — то ж центральна система коліс, просто серце в такій великій справі, як наша. Авжеж! Те серце притягує кров, збирає її з усіх малих струмочків, нагромаджує, розсилає річками в усі боки, приводить до величезної циркуляції грошей, а вона власне й становить життя всіх великих підприємств. Без отієї циркуляції ні великий рух капіталів, ні величезні цивілізаторські роботи, що є наслідком цього руху, аж ніяк неможливі... Те самісіньке й з анонімними товариствами. Чи не досить галасували проти них, чи не досить репетували, що вони були гральнями та розбишацьким кишлом. Справді бо, без них ми не мали б ані залізниць, ані інших нових велетенських підприємств, що відновили світ; бо ніякого б статку не вистачило на те, щоб орудувати ними, а крім того ні одна особа, ані гурт осіб, не захотіли б ризикувати. Риск і величність мети — там усе. Потрібні такі широкі проекти, що їх грандіозність вражала б уяву. Треба, щоб була надія на чималий зиск, на льотерійний виграш, що або вдесятерить уложений капітал, або ж поглине його. Тоді пристрасті розпалюються, життя вирує, кожен несе свої гроші і ви можете перетворити світ. Що ж ви бачите в цьому лихого? Рискують люди з власної охоти, риск розподіляється на незчисленну кількість осіб і до того ж відповідно до статку та відваги кожного. Гублять, але й виграють, сподіваються на щасливе число, але мусять повсякчас чекати, що витягнуть погане. Людськість не має мрії завзятішої та палкішої, як спробувати щастя, здобути все через його примху, стати царем, богом.

Помалу-малу Саккар покинув усміхатися, випростався на весь свій невеличкий зріст і, зайнявшись вогнем ліричного запалу, промовляв із такими жестами, немов кидав слова на чотири сторони світу.

— Ми з нашим Всесвітнім Банком розгорнемо найширший обрій, вирубаємо просіку до старого світу — Азії, а там безмежне поле для діячів прогресу та шу-

качів золота. Справді бо, ніколи шанобство не сягало такої високости і, можна погодитися, ніколи ще умови успіху чи невдачі не були туманніші. Але найімовірніше, що саме ми й розв'яжемо проблему. Я певен, що скоро про нас довідаються, тоді громадянство незвичайно захопиться... Наш Всесвітній Банк, розуміється спочатку, буде звичайна кредитова установа, що виконуватиме всі банківські операції: кредитуватиме і дисконтуватиме, братиме вкладки на поточний рахунок, укладатиме контракти, дисконтуватиме й пускатиме в оборот векселі. Але чого найбільше я хочу—це зробити з нашого банку знаряддя, машину, щоб виконати грандіозні проекти вашого брата: у цьому буде його справжня роля, від цього ростиме його зиск і запанує його могутність. Одно слово банк закладається, щоб допомагати тим фінансовим та промисловим товариствам, що ми їх утворимо по чужих країнах.

Акції їхні ми будемо поширювати, бо ми ж дамо їм життя й ми забезпечимо їхній суверенітет. І мавши перед собою таку сліпучу прийдешність, такі здобутки, ви приходите мене питати, чи дозволяється утворювати синдикати й чи можна видавати премії їхнім членам із тим, щоб записати їх на рахунок першого зиску; вас турбують неминучі, маленькі неприємності, акції, що їх ніхто не передплатить і що, залишившись у теці товариства, будуть записані на підставну особу. Нарешті, ви виголошуєте війну грі — господи! Грі,—що є душею, паливною, полум'ям цього велетенського механізму, що про нього я мрію. Знайте ж, що все це ніщо. Цей мізерний капітал — двадцять п'ять мільйонів — це просто оберемок хмизу, кинений під казан, щоб розпалити вогонь. Я сподіваюся його подвоїти, почетверити, уп'ятерити, в міру поширення наших операцій. Нам потрібен дощ із золотих монет, танок мільйонів, коли ми хочемо здійснити всі обіцяні чудеса. Певна річ — я не відповідаю за жертви, бо не можна ж перекинути світ, не відтоптавши ніг кільком перехожим.

Кароліна дивилась на Саккара. Тому, що вона любила життя, любила все дуже та діяльне, вона мусіла

насамкінець визнати, що він гарний і принадний своїм надхненням та вірою. Не згоджуючись із його теоріями, що проти них повставав її прямий та ясний розум, вона вдала, що згоджується.

— Гаразд, нехай я тільки жінка і нехай життєві бої страхають мене... Тільки справді, старайтеся розчавити якнайменше людей, а надто не розчавіть нікого з тих, кого я люблю.

Саккар, сп'янілий від своєї красномовності, захоплений широко нарисованим пляном, що немов уже здійснений був, виявив себе добрячою людиною.

— Не жахайтесь! Я вдаю з себе людожера тільки в жарт. Всі будуть багатіями.

Потім того вони спокійно почали радитись, до чого їм братись, і постановили, що другого ж таки дня, після організації товариства, Гамелен виїде до Марселю, а далі на Схід, щоб не гаючись заходитись коло отих великих підприємств.

Тим часом на паризькому ринкові вже кружляли різні чутки і поголоска знову винесла Саккарове ім'я з тієї безвісти, в якій воно на деякий час зникло.

Спочатку про його майбутній успіх говорили пошепки, помалу почали говорити голосніше, а потім задзвонили так гучно, що в Саккаровій приймальні, знов, як колись у паркові Монсо, щоранку повнісінько було прохальників. Мазо почав заходити ненароком, щоб стиснути йому руку та побалакати про новини дня; до нього ходили так само й інші фактори: єврей Жакобі з своїм ревучим голосом і його швагер Делярок, рудий товпига, що мав таку нещасну жінку. Куліса так само навідувалась у особі Натансона, маленького, жвавого, дуже діяльного білявця, що йому дуже таланило. Щождо Масья, який не ремствуєчи справляв свої тяжкі обов'язки агента-невдахи, то він уже щодня приходив, дарма, що не було ще ніяких ордерів. Це був цілий натовп, що чимраз збільшувався.

Якось уранці о дев'ятій годині Саккар побачив, що в приймальні повно відвідувачів. Саккар ще не мав спеціального персоналу, а його льокай зле обслуговував його. І тому часто-густо він мусів сам уводити до

себе відвідувачів. Того дня, скоро він одчинив двері кабінету, Жантру хотів до нього ввійти. Але Саккар побачив Сабатані, якого шукав уже два дні.

— Пробачте мені, мій друже, — сказав він, спиняючи колишнього професора, щоб прийняти спочатку левантинця.

Сабатані з своєю невpokійною ніжною усмішкою та зміястою гнучкістю вислухав Саккара, що цілком одверто, як людина, що добре його знає, зробив свою пропозицію.

— Мій любий, ви мені потрібні... Нам потрібна підставна особа. Я вам відкрию рахунок, зроблю вас покупцем певної кількості наших акцій, ви заплатите за них тільки вашим підписом... Ви бачите, що я говорю вам одверто й вважаю вас за друга.

Молодик глянув на нього своїми гарними, оксамитними очима, що м'яко сяяли на його довгобразому смаглявому виду.

— Закон, любий патроне, вимагає, щоб грошей... О! Це я вам кажу зовсім не ради себе. Ви мене маєте за друга і я гордий із цього... Зроблю все, що ви схочете.

Тоді Саккар, щоб зробити йому приємність, розповів, з якою пошаною ставиться до Сабатані Мазо, що не вимагав навіть повного покриття на його ордери. Далі він пожартував із приводу Жермени Кер, з якою він стрів його вчора, грубо натякаючи на чутки, ніби він має якусь надзвичайну властивість, про яку мріяли всі дівчата біржового світу, що аж умирали від цікавості. Сабатані не заперечував і відповідав своїм дво-значним сміхом: авжеж, оті дами такі кумедні, що справді бігають за ним, щоб самим упевнитись.

— Ага, до речі, — перебив Саккар, — нам так само потрібні будуть підписи, щоб оформляти деякі операції, трансферти, наприклад... Можна посилати вам пакети до підпису?

— Ну, звичайно, дорогий патроне! Все, що ви хочете!

Він навіть не знімав справи про платню, знаючи добре, що такі послуги не мають ціни, і коли Саккар додав, що йому платитимуть франк за кожний підпис,

щоб компенсувати втрату часу, він погодився, просто кивнувши головою.

Потім, із своєю усмішкою мовив:

— Сподіваюсь так само, дорогий патроне, що ви не відмовлятимете мені поради. Ви ж будете так добре все знати, я приходитиму по довідки.

— Авжеж, — згодився Саккар, зрозумівши в чім річ. — До побачення... Будьте обережні, не дуже вважайте на жіночу цікавість.

Знову повеселішавши, він випровадив Сабатані особливим ходом, що дозволяв йому випускати відвідувачів, не примушуючи їх знов переходити приймальню.

Після цього Саккар пішов одчинити другі двері й покликав Жантру. Скинувши на нього оком, від одразу побачив, що Жантру посіли злидні, що він не має засобів, що рукава його рединготу повитирались об столики кав'ярень, де він сидів, чекаючи на роботу. Біржа, як і раніш, була йому за мачуху, проте він зберіг свою прекрасну віялувату бороду; хоч цинік, але людина вчена, він коли-не-коли пускав барвисту фразу колишнього універсанта.

— Я оце хотів писати до вас, — сказав Саккар. — Ми складаємо реєстр нашого персоналу. Я записав вас одного з перших і хочу вас примістити до бюро...

Жантру жестом спинив його.

— Ви дуже ласкаві, дякую вам... Але я хочу запропонувати вам одну річ...

Він не пояснив зразу всього, а почав із загальників і спитав, яка буде роля газет на початку діяльності Всесвітнього Банку. Саккар розпалився з перших же слів і оголосив, що він хотів би якнайширшої реклями. Отже він покладе на це всі кошти, що тільки ними заряджатиме. Не треба нехтувати ніякою сурмою, навіть копійчаною, бо він уважав за аксіому, що всякий гомін річ добра, аби то був гомін. Він мріяв про те, щоб прихилити до себе геть усі газети, тільки це коштувало б надто дорого.

— Чи не маєте ви на думці організувати для нас рекляму?.. Це було б не зле. Ми ще побалакаємо про це.

— Авжеж, якось іншим разом, якщо ви захочете... А що б ви сказали про свою газету, цілком свою, що за керівника її був би я? Щодня сторінка була б за вами, статті вас вихваляли б, звичайні замітки звертали б увагу на вас, у розвідках, цілком далеких від фінансів, натякали б на вас — одно слово, то була б організована кампанія, що безупинно, чи треба, чи не треба, звеличувала б вас і одночасно трощила б ваших конкурентів... Ну, як це вам сподобається?

— Ще б пак! Але ж як би за це не заправили, як за рідного батька...

— Ба - ні, ціна буде помірна.

Нарешті, він назвав газету „Надія“. Її заснував два роки тому гурток найзавзятіших католиків, що зняли проти імперії люту війну. Успіху газета не мала ніякісінького і щотижня підносились чутки про те, що вона припиняє своє існування.

— О! Вона ж не має тиражу й двох тисяч примірників.

— То вже наша справа подбати за тираж.

— А потім, це взагалі неможливо: газета ганьбить мого брата, а я не можу на самім початку дратувати його.

Жантру лагідно знизав плечима.

— Не треба дратувати нікого... Ви знаєте якнайкраще, що коли кредитова установа має газету, то це однаково — чи вона підтримує, чи нападає на уряд: коли то офіціоз, то установа може бути певна, що вона братиме участь у всіх синдикатах, які формуватиме міністер фінансів, щоб забезпечити собі успіх позик державних чи комунальних; коли то газета опозиційна, то той самий міністер із усілякою увагою ставитиметься до банку, що вона його репрезентує, з бажання обеззброїти її або перетягти на свій бік, а через це можна підійти ще більш під ласку... Не клопочіться про напрям „Надії“. Придбайте газету, — це ж сила.

Обоє замовкли. Саккар із тією жвавистю розуму, що давала йому змогу враз схоплювати думку іншої людини, обмірковувати її й пристосувати до своїх потреб так, ніби вона була його власною, розгорнув цілий

плян: він купить „Надію“, припинить гостру полеміку, складе газету до ніг свого брата, що повинен буде почутися за це вдячним, але залишить її католицький напрямок, збереже її як загрозу, як зброю, наготові щохвилини розпочати нещадну війну за інтереси віри... Коли ж до нього не будуть ласкаві, він струсоне Римом і рискне на велику справу з Єрусалимом. Ото б була штука на закінчення!

— Чи будемо ми вільні? — раптом спитав він.

— Цілком! Вони вже мають досить: газета потрапила до рук злиденної людини, що віддасть нам її за якихось десять тисяч франків. Ми робитимемо з нею, що схочемо.

Ще хвилину Саккар міркував.

— Гаразд! Згода! Влаштуйте побачення, приведіть до мене того чоловіка... Ви будете за керівника, і я хотів би зосередити в ваших руках всю нашу рекляму, бо маю бажання, щоб вона набрала виняткових, величезних розмірів. О, звичайно, пізніше, коли в нас буде чим як слід розпалити під паровиками.

Він підвівся. Жантру підвівся також, ховаючи свою радість, що знайшов собі шмат хліба, під усмішкою блазня, втомленого від паризького бруду.

— Нарешті я повернувся до своєї стихії, моєї дорогої літератури.

— Тим часом, не запрошуйте нікого, — мовив Саккар, проваджаючи його. — Поки я поміркую над цією справою, зверніть увагу на мого протеже, Поля Жордана, молодика, що в нього, на мою думку, не аби який хист, і що з нього буде чудовий редактор літературного відділу. Я напишу, щоб він зайшов до вас.

Жантру виходив особливим ходом, і вдатний розполіг двох ходів вразив його.

— Дивіться! Як це зручно, — сказав він із своєю фамільярністю. — Можна якнайкраще туманити людей... Коли приходять пишні дами, як наприклад, баронеса Сандорф, що я з нею оце привітався в приймальні...

Саккар не знав, що вона була там. Знизавши плечима, він хотів виявити свою байдужість. Але Жантру глузував, відмовляючись вірити, щоб Саккарові не

було нецікаво. Прощаючись, обое міцно стиснули один одному руки.

Лишившись на самоті, Саккар несамохіть підійшов до люстра й відкинув волосся, що в ньому не було жодної сріблястої волосинки. Одначе він не брехав, жінки зовсім не цікавили його з того часу, як справи цілком захопили. Тепер він був ввічливий та ласкавий, як кожен чоловік у Франції, що не може лишитися сам-на-сам із жінкою без заміру перемогти її, щоб не зажити слави дурня. Впустивши баронесу, він зразу показав себе дуже ввічливим.

— Мадам, будьте ласкаві, прошу вас сісти...

Ніколи ще він не бачив її такою на диво принадою, з червоними губами, жагучими очима, напівспущеними віями, що тонули під густими бровами. Чого могла вона від нього хотіти? Саккар був здивований, сливе розчарувався, коли вона розповіла йому мотиви своєї візити.

— Мій боже! Ви мені вибачте, що я непокою вас без усякої для вас користи. Але людям одного кола треба завжди робити одне одному маленькі послуги... У вас був останніми часами кухар, що його мій чоловік хоче тепер найняти. Я приїхала, щоб довідатися про нього.

Він вислухав баронесу і відповів із найбільшою послужливістю, не спускаючи ввесь час із неї очей. Саккар догадувався, що то був тільки привід: баронеса глузувала, говоривши про кухаря, а прийшла очевидячки по щось інше. Справді бо, вона влучно вела розмову і кінчила на тому, що назвала ймення одного спільного їх приятеля, маркіза де-Боген, що говорив їй про Всесвітній Банк. Тепер так важко вмістити свої гроші та знайти солідні коштовні папери. Кінець-кінцем він зрозумів, що баронеса залюбки взяла б акції з премією десять на сто, що мають учасники синдикату, і він зрозумів ще краще, що коли він відкриє їй рахунок, то вона не платитиме.

— Я маю власний статок, мій чоловік ніколи в мої справи не втручається. Це мені багато завдає клопоту, але ж, треба признатися, що трохи й розважає...

Правда ж, коли бачать жінку, що ходить коло грошових справ, а надто молоду жінку, то це дивує людей, а дехто навіть пробує й осудити її. Трапляються дні, коли я перебуваю в великій скруті, не мавши друзів, що схотіли б дати пораду. Ще два тижні тому я втратила чималу суму тому, що не мала потрібних відомостей... Ах! Тепер ви будете в такому становищі, що знатимете все; коли б ви були такі ласкаві, коли б ви тільки захотіли...

З цієї жінки високого світу так і визирала гральниця — гральниця палка, шалена; ота дочка Лядрікура, що предки його колись брали Антіохію; ота дружина дипломата, що йому дуже низько вклонялась чужоземна колонія в Парижі, через свою пристрасть ходила до фінансистів, як сумнівна прохальниця. Її губи червоніли, як кров, очі палали ще більше, її бажання вибухало, збуджуючи в ній, як здавалося, палку жінку. Саккар мав наївність думати, що вона прийшла запропонувати йому себе, аби взяти участь у його великому підприємстві і при нагоді мати корисні біржові відомості.

— Але ж я не бажаю нічого більшого, мадам, — гукнув він, — як покласти свій досвід до ваших ніг.

Саккар присунув до неї свого стільця й узяв її за руку. Вона враз протверезилась. А! Ні, вона ще не дійшла до цього; вона ще матиме час заплатити однією ніччю за повідомлення про зміст телеграми. Її зв'язок з генеральним прокурором Делькамбром, отим жовтим, сухим чоловіком, що з ним вона мусіла зазнатися через скнарість свого чоловіка, і її змислова байдужість і таємне презирство, яке вона почувала до чоловіків, показалися блідою втомою на її облудно палкому обличчі, що його розпалювала тільки гра. Баронеса підвелась із обуренням жінки її походження й її виховання і те обурення примушувало її забувати за справи.

— Так ви кажете, пане, що були задоволені з свого кухаря?

Здивований Саккар і собі підвівся. На що ж вона сподівалася? Що він упише її й дурно інформуватиме?

Справді бо, жінкам не можна довіряти — вони заводять у комерційних справах дуже погані звичаї. І хоч він хотів заволодіти баронесою, проте він не настирався й уклонився з усмішкою, що говорила: „До ваших послуг, люба пані, коли ви тільки забажаєте“, а тим часом голосно сказав:

— Дуже задоволений, — знов кажу. — Тільки через внутрішні деякі зміни я мусів із ним розлучитися.

На одну секунду роздум опанував баронесу Сандорф, не тому, що вона жалкувала, а тому, що вона зрозуміла, як наївно було йти до Саккара, не згодившись наперед на всі наслідки. Вона гнівалась на саму себе, бо мала претенсію вважати себе за серйозну жінку. Наприкінці кивнула головою на шанобливий уклін Саккара. Він провів її до маленьких дверей, коли це раптом хтось, певне свій, відчинив їх. То був Максим, що цього дня снідав у свого батька й без церемоній увійшов до нього коридором. Він привітався й поступився, щоб дати баронесі змогу вийти. Потім того, скоро вона вийшла, він злегенька усміхнувся.

Дарма, що Максим був ще дуже молодий, проте мав апльомб досвідченої людини, що не здібна марнувати життя ради небезпечної насолоди. Батько зрозумів, що його син зайняв становище іронічної переваги.

— Ні, якраз я нічого не одержав і зовсім не через розсудливість, бо, мій синочку, я гордий із того, що мені ще й досі двадцять літ, тоді як тобі можна дати всі шістдесят.

Максимів сміх став ще виразніший, отой його колишній перлистий, дівочий сміх, що досі залишився двозначним, дарма, що він раз-у-раз удавав із себе розважного хлопця, який не бажає більше нівечити своє життя. Він ставився до всього з найбільшою поблажливістю, аби йому ніщо не загрожувало.

— Певна річ, ти маєш рацію, коли тебе це не втоплює. Але ж ти знаєш, що я маю вже ревматизм.

І вмістившись найзручніше в фотелю, він узяв газету:

— Не звертай на мене уваги, кінчай своє приймання, коли я тобі не заваджаю. Я прийшов надто рано, бо заходив до мого лікаря й не застав його.

Під цю хвилину увійшов льокай і доповів, що графиня Бовільє просить її прийняти. Саккар був трохи здивований, хоч уже зустрічав у будинкові праці свою шляхетну сусідку, як він прозивав її, і дав наказа негайно її ввести; потім покликав льокай і звелів йому спровадити всіх інших, бо він утомився й дуже голодний.

Увійшовши, графиня навіть уваги не звернула на Максима, що ввесь сховався за спинкою великого фотелю. Саккар ще більше здивувався, побачивши, що вона з собою привела свою дочку Алісу. Це надало ще більшої урочистості їхній візиті: ці дві жінки були такі сумні й такі бліді. Мати — худа, висока, вся сива, з старезним виглядом, і дочка, вже постаріла, з шиєю надто довгою, аж незграбною. Гін присунув стільці з поквапною ввічливістю, щоб виявити свою пошану.

— Мадам, ви мене над міру вшанували... Коли б я мав щастя бути вам корисним...

Дуже боязка, під бундючною поstattю, вона пояснила мету свого приходу.

— Пане, мені спало на думку відвідати вас після розмови з моїм другом, княгинею. Я вам признаюся, що спочатку вагалася, бо не легко за мого віку переробляти свої погляди і я раз-у-раз дуже боюся теперішніх справ, яких зовсім не розумію. Нарешті, я порадилася з моєю дочкою і думаю, що мій обов'язок покинути мої сумніви, щоб спробувати забезпечити щастя моїх дітей.

У дальшій розмові вона розповіла, що княгиня говорила їй про Всесвітній Банк. На думку нетямущих це буде така сама кредитова установа, як і інші, але люди обізнані з справою знатимуть, що банк безперечно повинен існувати, бо має таку високу та хвалигідну мету, яка змусить заспокоїтись найбогобоязливіше сумління. Вона не назвала ні ймення папи, ні Єрусалиму: то були речі, про які не говорили, про які перешіптувалися поміж своїми, таємниця, що запалювала всіх; але ж кожне з її слів, з її натяків, з того, що вона мала на думці, палало вірою та надією, що надавали релігійного запалу її певності щодо успіху нового банку.

Навіть Саккара вразило її стримане хвилювання й тремтіння її голосу. Бо він сам говорив про Єрусалим тільки під час нападу ліричного надхнення, він не йняв віри в глибині душі отому божевільному проєктові, відчував у ньому щось смішне, ладен був кинути його й реготатися, коли б хто сказав, що то просто жарт. І зворушливий вчинок оцієї святої жінки, що привела свою дочку й глибоко переконана давала йому зрозуміти, що вона й усі люди її товариства, вся французька шляхта повірять у нього й захопляться ним — надто його вразив. Чиста мрія вбиралася в тіло, ширилося до безкраю поле його діяльності. То був справді той важіль, що за допомогою його він зможе підважити світ. Через свою здатність швидко перейматися чужим настроєм, він ту ж мить припасувався до нового становища і так само таємничо заговорив про той остаточний тріумф, якого він потай прагнув. Його мова брехала завзяттям, він справді горів вірою, вірою в чудовий засіб діяльності, що давала йому в руки криза, яку переживало папство. Він мав щасливу здібність вірити, скоро цього вимагали його інтереси.

— Отже, пане, — говорила далі графиня, — я наважилась на річ, що досі була мені гидка... Еге, мені й на думку ніколи не спадало, щоб робити обороти з грішми, щоб уміщати їх для відсотків: я знаю, що то старий спосіб розуміти життя, вередливість, що стає нерозумною, але що ж ви зробите? Не легко йти проти вірувань, усмоктаних з молоком матері і тому я уявляла собі, що тільки земля, велика власність повинна годувати таких людей, як ми .. На жаль, велика власність земельна...

Графиня злегенька почервоніла, бо дійшла до визнання своєї руїни, що її так старанно ховала.

— Велика власність земельна більше не існує... Ми зазнали багато лиха... у нас лишилась тільки одна фарма...

Тоді Саккар, щоб визволити її з ніякового становища, спалахнувши, почав:

— Ніхто, мадам, не живе тепер більше з землі... Колишні великі земельні володіння є застарілі форми багатства, що втратили своє право на існування. Вони

були застоєм для грошей, що їхню цінність ми подесятерили, кидаючи в оборот як паперові гроші, так і всякі комерційні та фінансові папери. Саме таким чином оновиться світ, бо ніщо неможливе без грошей, без рухомих поточних грошей, що усюди проходять,—ні застоювання науки до життя, ні остаточний загальний мир... О! Поміщицькі маєтки! Вони пішли в непам'ять. Можна вмерти з мільйоном, вложеним в землю, і можна жити з чвертю цього капіталу, вміщеного в солідні підприємства на п'ятнадцять, двадцять і навіть тридцять відсотків.

Графиня тихенько, з безмежним смутком похитала головою.

— Я вас зовсім не розумію, адже я про це вам казала. Я лишилась людиною тієї доби, коли ці речі жахали, коли їх вважали за лихі та заборонені. Але ж я не сама, я повинна найбільше думати про мою дочку. За кілька років я заощадила невеличку суму...

Вона знов почервоніла.

— Двадцять тисяч франків, що без користи лежать у мене в шухляді. Пізніше я може жалкуватиму, що лишила їх лежати марно. І тому, що ваша справа прекрасна, як про те розповіла мені моя приятелька, тому, що ви простуєте до мети, якої всі ми прагнемо, я ризкую... Одним словом, я буду вам дуже вдячна, якщо зможу придбати акцій вашого банку на десять, або дванадцять тисяч франків. Я воліла, щоб моя дочка приїхала зо мною, бо не критимусь від вас, що ці гроші належать їй.

Досі Аліса не розтуляла рота, сидячи з байдужим виглядом, хоч її живий погляд світився розумом. Але тут вона зробила жест лагідного докору.

— О! Мої? Мамо! Хіба ж я маю речі, що не належали б вам?

— Але ж твоє заміжжя, моя дитино!

— Адже ви знаєте добре, що я не хочу йти заміж!

Вона вимовила ці слова надто швидко, сумна самотність звучала в її слабкому голосі. Мати скорботним поглядом примусила її замовкнути. Вони зглянулись одна з одною; вони не могли одна одній брехати після всього того, що вони день-у-день терпіли та ховали.

Саккара це дуже схвилювало.

— Мадам, якби не було навіть більше акцій, я знайшов би їх для вас. Авжеж, коли буде треба, я візьму з своїх власних. Ваш учинок зворушує мене без краю, ви надто вшанували мене своєю довірою.

Тієї хвилини він справді думав, що збагачує отих нещасних, він прилучав і їх до того золотого дощу, що повинен був литися на нього та круг нього.

Дами підвелися й пішли. Тільки коло дверей графиня дозволила собі безпосередньо натякнути на ту велику справу, що про неї не можна було говорити.

— Я одержала від мого сина Фердінанда, що живе в Римі, смутного листа про ту журбу, що охопила там усіх через вивід нашого війська.

— Терпіння! — вигукнув Саккар переконано, — ми тут на те, щоб усе врятувати.

Він низько їм уклонився і довів до самих сходів, перейшовши цього разу приймальню, що вважав її за вільну. Але, як повертався, то побачив, що на лаві сидить чоловік, років під п'ятдесят, високий і сухий, у недільному вбранні робітника, і з ним гарненька дівчина, що мала вісімнадцять літ, тонка й бліда.

— Що? Чого ви хочете?

Дівчина підвелася перша, а чоловік, збентежений від такого суворого поводження, почав белькотіти якесь плутане пояснення.

— Я звелів випроводити всіх. Чому ви тут? Скажіть ваше прізвище, принаймні.

— Дежуа, пане, і я прийшов із моєю дочкою Наталі...

Він знов заплутався і Саккар, якому терпець увірвався, хотів уже випроводити його, коли це зрозумів нарешті, що мадам Кароліна давно цього чоловіка знає й що вона сказала йому чекати.

— А! Вас знає мадам Кароліна. Треба було так сказати відразу. Заходьте й кажіть мерщій, бо я дуже голодний.

У кабінеті він покинув Дежуа і Наталі стояти й сам навіть не сів, щоб швидше їх спроводити. Максим, що по виході графині підвівся з фотелю, не вважав більше за потрібне скромно ховатися й з цікавістю

розглядав нових відвідувачів. І Дежуа довго розповідав про свою справу.

— Ось що, пане... Скоро я звільнився з війська, я вступив на службу в бюро пана Дюр'є, чоловіка мадам Кароліни, коли він ще був живий та броварював. Потім я перейшов до пана Лямбертьє... Після того я вступив до пана Блезо — банкіра, що ви його добре знаєте: він загнав собі кулю в лоба два місяці тому й відтоді я знов без посади... Треба вам сказати, передовсім, що я одружився. Еге, я одружився з моєю дружиною Жозефіною саме тоді, як я служив у пана Дюр'є, а вона була за куховарку в панової швагрової мадам Левек, що мадам Кароліна її добре знала. Після того, як я служив у пана Лямбертьє, вона не могла вступити туди ж таки і знайшла посаду в одного лікаря в Гренелі, пана Ренодена. Далі вона вступила до крамниці Труа-Фрер на вулиці Рамбюто, де, на нещастя, ніколи не було посади для мене...

— Коротенько, — перервав Саккар, — ви прийшли просити посади, так чи ні?

Але Дежуа хотів розповісти про всі злигодні свого життя, про нещасну долю, що через неї він одружився з куховаркою і що ніколи не міг здобути собі посади там, де служила вона. То виходило зовсім так, буцім вони ніколи й не були одружені. Вони ніколи не мали своєї кімнати, бачилися в виноторговця та обнімалися за дверима кухні. Коли ж у них народилася дочка Наталі, то її довелось держати в мамки до восьми років, поки якимось батько, занудившись самотою, не взяв її до себе в свою парубоцьку кімнатку. Він зробивсь таким чином справжньою матір'ю маленькій дитині, виховував її, водив до школи, якнайстаранніше піклувався за неї, а серце йому сповнювалось дедалі більшою любов'ю до дочки.

— О! Я можу з певністю сказати, що задоволений із неї. Вона освічена й порядна... І ви бачите, що нема таких гожих, як вона.

Справді бо, Саккар згодився, що вона гарна, ота біла квітка паризького бруку з жалісною хупавістю й великими очима з-під маленьких кучерів ясних кіс.

Вона не заважала батькові божествити себе, тим часом була розсудлива, бо не мала причини не бути такою й визначалася жорстоким і спокійним егоїзмом, що світився з її ясних очей.

— Тепер, пане, вона має такий вік, що може вийти заміж, і їй трапляється добра партія, син текстурника, нашого сусіди. Тільки цей парубок хоче влаштуватися і просить посагу шість тисяч франків. Це не багато, він міг би мати дівчину, що за неї дали б більше... Треба вам сказати, що я втратив свою жінку чотири роки тому й вона лишила нам свій ошадок, маленький ошадок куховарки... Я маю чотири тисячі франків, але ж це не шість тисяч, а молодик квапиться, Наталі так само...

Молода дівчина, що слухала з усмішкою, дивившись своїм ясним, але холодним і рішучим поглядом, на ствердження батькових слів раптом кивнула підборіддям:

— Авжеж мені не весело, я хочу скінчити це тим чи тим способом.

Саккар знов перепинив їх. Чоловік, здалось йому, був обмежений, але дуже безпосередній, дуже добрий, звиклий до військової дисципліни. Опріч того, він прийшов із рекомендацією від мадам Кароліни.

— Гаразд, мій друже... Я матиму газету і я вас візьму за кур'єра до бюро. Покиньте вашу адресу й до побачення.

Проте Дежуа не йшов. Він говорив далі, трохи ніяково.

— Пане, ви дуже ласкаві, я беру посаду з подякою, бо треба ж мені працювати, скоро я віддам Наталі... Але я прийшов із іншою метою. Еге, я дізнався від мадам Кароліни і ще від інших осіб, що пан складає велике підприємство й що він зможе, коли захоче, дати своїм друзям і знайомим який завгодно зиск... Отже, коли б пан захотів звернути на нас увагу, та коли б згодився дати нам свої акції...

Саккара вдруге зворушила ця мова. Більше зворушила, як уперше, коли графиня так само звірила на нього посаг своєї дочки. Оцей простий чоловік, оцей

маленький капіталіст, що збирав свій капітал шагами, чи не з таких складалася ота довірлива юрба, що становить численну й міцну клієнтуру, армію фанатиків, що дає кредитовим установам непереможну силу? опо-цей чесний чоловік прибіг раніше, ніж дано якісь Коли віщення, то що ж це буде, коли відчиняться віконця кас? Він розчулено всміхався до цього першого маленького акціонера, бо бачив у ньому ознаку великого успіху.

— Добре, мій друже, ви матимете акції.

Лице Дежуа засіяло, буцім йому оповістили про несподівану нагороду.

— Пан аж надто добрий... Правда ж, через шість місяців я зможу з моїми чотирма тисячами виграти дві тисячі і таким способом збільшу суму... І як пан уже згодився, то я хотів би налагодити справу оце зараз. Я приніс гроші.

Він пошпортався в кишені, витяг коверту, простяг її Саккарові, що стояв непорушно й мовчав від подиву й захвату перед таким вчинком. Цей страшний розбійник, що проковтнув уже стільки багатств, завершив цю сцену добрим сміхом, щиро бажаючи оцю довірливу людину так само збагатити.

— Але ж, дорогий, це робиться не так... Сховайте ваші гроші, я вас запишу і ви заплатите тоді, як буде треба.

Він випровадив їх по тому, як Дежуа наказав Наталі подякувати. Її прекрасні, холодні й чисті очі сяяли усмішкою задоволення.

Скоро Максим нарешті лишився на самоті з своїм батьком, він сказав тоном глузливої нахабности:

— Тепер ти вже даєш посаг дівчатам?

— А чом би й ні? — відказав весело Саккар. — Це чудове приміщення грошей, коли воно дає щастя іншим.

Він почав складати свої папери, перше, ніж вийти з кабінету. Потім того, раптом мовив:

— А ти не хочеш акцій?

Максим, що ходив у кімнаті маленькими кроками, гостро повернувся і спинився перед ним.

— О! Ні, ні за що! Невже ти мене за дурня маєш?

Саккар зробив гнівний жест, бо відповідь здалася йому нешанобливою та зухвалою. Він ладен був навіть гукнути, що це справді дуже добре діло і що син судить справді по-дурному, коли гадає, що його батько просто злодій, як інші. Але, скинувши на сина оком, Саккара взяв жаль. У двадцять п'ять літ він був такий виснажений, такий розсудливий, ба навіть скупий. Постарівши від розпусти, син так непокоївся своїм здоров'ям, що не міг зважитися ні на яку трату, ні на яку втіху, не зміркувавши раніш, чи буде з цього користь. І зовсім заспокоєний, гордий із своєї палкої легковажності, що збереглася до п'ятдесятьох років, Саккар знову засміявся і поплескав сина по плечі.

— Ну, ходімо снідати, мій бідолашко, і попідклуйся про свій ревматизм.

То було за два дні по тому, п'ятого жовтня, коли Саккар із Гамеленом та Дегремоном поїхав до нотаря Лельорена на вулицю Сент-Ан; установчий акт, під назвою товариства „Всесвітній Банк“, взято до реєстрації. Товариство було анонімне, з капіталом у двадцять п'ять мільйонів. Капітал поділявся на п'ятдесят тисяч акцій, з них уносили негайно тільки четверту частину. Правління товариства містилося на вулиці Сен-Лязар, в отелі Орвієдо. Один примірник статуту, згідно з актом, повинен був лишатися в конторі нотаря Лельорена. Був дуже ясний соняшний осінній день, коли всі троє вийшли від нотаря, запалили цигари й тихенько пішли вгору бульваром і вулицею Шосе-д'Антен, втішаючись із життя й радіючи, як школярі-втікачі.

Загальні установчі збори відбулися тільки наступного тижня на вулиці Блянш у залі якогось збанкрутілого веселого дому, де один промисловець намагався влаштувати виставку картин. Члени синдикату вже встигли розмістити ті з передплачених акцій, що їх не лишали собі. Прийшли сто двадцять два акціонери, що мали гуртом сорок тисяч акцій; це загалом мало б дати дві тисячі голосів, бо тільки двадцять акцій давали право голосу. Але тому, що кожен акціонер не міг мати більше як

десять голосів, хоч би скільки він мав акцій, достатня кількість голосів була шістсот сорок три.

Саккар неодмінно хотів, щоб головував Гамелен. Сам він навмисне вшився поміж людей. Він записав на інженера й на себе по п'ятсот акцій, що за них заплатив своїм підписом. Там були всі члени синдикату: Дегремон, Гюре, Седіль, Кольб, маркіз де-Боген, кожен із гуртом акціонерів, що на чолі їх він стояв. Видко було тут і Сабатані, одного з найбільших передплатників акцій, так само і Жантру разом із кількома вищими службовцями банку; Жантру обійняв посаду лише два дні тому. Усі ухвали так добре заздалегідь передбачили й обмірковували, що ніколи ще на загальних зборах не панувала така прекрасна тиша, простота та згода. Одноголосно визнали за дійсне оповіщення про передплату на весь капітал, а так само погодилися й на те, щоб унести готівкою за кожну акцію по сто двадцять п'ять франків. Потім урочисто оповістили, що товариство розпочало діяльність.

Далі обрали адміністративну раду: вона мала складатися з двадцятьох членів, які одержували, згідно з статутом, oprіч платні за засідання, що виносила п'ятдесят тисяч франків на рік, ще й десять відсотків із зиску. Це було не абищо, і тому кожен член синдикату вимагав, щоб його прийняли в члени ради, Дегремон, Гюре, Седіль, Кольб, маркіз де-Боген, так само Гамелен, що його хотіли настановити на голову, були вибрані перш од усіх інших, менш поважних, що з-посеред них теж обрали чотирнадцять найслухняніших та найвизначніших. Насамкінець з'явився й Саккар, що досі тримався десь у затінку. Надійшов момент виборів директора і Гамелен запропонував його.

Сприятливе шепотіння знялося круг Саккарового ймення й його обрано теж одноголосно. Лишилось ще обрати двох ревізорів, що мали подавати загальним зборам рапорт про баянс і контролювати так само рахунки, що їх складають адміністратори: функція делікатна і разом із тим непотрібна; на ці ролі Саккар намітив Руссо і Лявіньєра, що з них перший цілком підлягав другому, високому, дуже гречному бльонди-

нові; останній на все згоджувався й увесь горів бажанням увійти пізніше до ради, якщо з нього будуть задоволені. Коли Руссо і Лявіньєра обрали, і треба було кінчати збори, то голова взяв за потрібне повідомити про десятивідсоткову премію членам синдикату; загалом це становило чотириста тисяч франків. Збори ухвалили записати її на рахунок перших організаційних витрат. То була така дрібниця, що про неї не варт було й говорити. Перепустивши юрбу дрібних акціонерів, що сунули з залі, затупотівши немов отара, великі акціонери лишились останні і на пішоходах ще раз, усміхаючись, стисли один одному руки.

Другого дня рада зібралась у будинкові Орвієдо, в колишньому сальоні Саккаровому, що його перетворили на залю засідань. Посередині стояв великий стіл, укритий зеленою, оксамитовою скатертиною з двадцятьма фотелями навколо. Там не було більше ніяких меблів, крім двох бібліотечних шахов, що їхні шибки зсередини були прикрашені маленькими шовковими фіранками. Темно-червоні шпалери надавали похмурого вигляду кімнаті, що вікнами виходила в сад будинку Бовільє. Крізь них проходило тьмяне світло; здавалось, то була кімната сумирного, старого монастиря, що спав у затінку зелених дерев. Все було суворе й шляхетне, буцім напоєне старовинними чеснотами.

Рада зібралась, щоб обрати бюро. Скоро вибила четверта година, всі були в повному складі. Маркіз де-Боген, високий на зріст, з маленькою аристократичною головою й блідим лицем, репрезентував дуже стару Францію. Седіль, не такий занепокоєний, як звичайно, розмовляв із Кольбом про несподівану зміну, що сталася на віденському ринкові; навколо цих двох юрба адміністраторів, що грала ролю отари, слухала й силкувалась уловити вухом якусь чутку. Деякі розмовляли про свої приватні справи, бо прийшли сюди, щоб заокруглити свій маєток і дістати й собі пайку, як ділитимуть здобич. Гюре, як завжди, прийшов останній, дуже засапаний, бо в останню хвилину ледве вискочив із засідання комісії в Палаті. Він попросив вибачення і всі посідали в фотелі круг столу.

Старший віком маркіз де-Боген сів на фотель голови, що був вищий та пишніше позолочений за інші фотелі. Саккар, як директор, сів навпроти. Скоро де-Боген оповістив, що зібрання вибиратиме голову, негайно підвівся Гамелен, щоб зняти свою кандидатуру: він чув, що деякі члени ради хочуть його обрати на голову, але він мусить зазначити, що взавтра ж виїздить на Схід, що він не розуміється на рахівництві, не знає банкових і біржових справ і тому не може взяти на себе такої відповідальності. Дуже здивований Саккар слухав його, бо в цій справі вони порозумілися ще напередодні. Він відчував тут Каролінин вплив, бо знав, що вранці брат і сестра мали довгу розмову. Не бажаючи, щоб хтось інший обняв посаду голови, бо могли обрати якусь незалежну людину, що заваджала б йому, він дозволив собі втрутитися, і пояснив, що посада голови то більше почесна посада, що голова повинен бувати тільки на загальних зборах, щоб підтримувати пропозиції ради й виголошувати звичайні промови. Крім того оберуть заступника голови, що підписуватиме папери. Щождо решти, чисто технічної частини, рахівництва, біржі й тисячі внутрішніх дрібниць великої кредитової установи, то на це існує він, Саккар, директор, спеціально призначений на це. Він повинен за статутом керувати роботою бюро, завідувати прибутками й видатками, заряджувати поточними справами, пильнувати, щоб виконувано постанови ради, одним словом бути виконавчою владою товариства. Усе це здавалося дуже слушним, Гамелен проте ще довго відмовлявся і Дегремон із Гюре невідступно його вмовляли. Величний маркіз де-Боген лишався байдужий. Зрештою, інженер погодився, і його обрали на голову. На заступника голови обрали нікому невідомого агронома, колишнього державного радника, віконта де-Робен-Шаго, людину плоху й скупу, що мав правити за машину для підписування паперів. Секретаря обрали не з членів ради, а з службовців банку,—завідувача бюро вихідних паперів. Тому, що вже смеркало й у великій кімнаті запанував зеленавий, без краю журливий присмерок, то всі ухвалили, що діло зроблено добре

і що час його кінчати. Розійшлись, призначивши два засідання на місяць: маленьку раду на п'ятнадцяте і велику раду на тридцяте.

Саккар і Гамелен разом пішли до рисувальні, де на них чекала Кароліна. Вона ту ж мить завважила братову ніяковість, що знов поступився через свою лагідну вдачу. На момент Кароліна навіть розгнівалася.

— Але в цьому нема рації,— гукнув Саккар.— Подумайте, що голова одержує тридцять тисяч франків, і цю платню подвоять, скоро наші справи поширяться. Ви не такі багаті, щоб відкидати таку платню... І чого ви боїтеся, скажіть, будь ласка?

— Я боюся всього,— відповіла Кароліна. Мого брата тут не буде, я сама не розуміюся на грошових справах; слухайте, ось ви записали на його ім'я п'ятсот акцій, а він за них зараз не заплатив нічого... Хіба ж це правна річ? Хіба це не буде злочин, коли справи на лихо повернуть?

Саккар зареготався.

— Оце так! П'ятсот акцій -- перша вкладка на шістдесят дві тисячі п'ятсот франків. Коли за пів року він не зможе оцих грошей із першого зиску заплатити, то нам краще оце зараз у Сену кинутися, ніж маємо щось розпочинати... Ба-ні, ви можете бути спокійні, від спекуляції гинуть тільки недотепи.

Вона лишилась похмура й незадоволена серед ростучого присмерку кімнати. Та ось унесли дві ляmpi й вони освітили стіни з великими плямами та яскравими акварелями, що так часто навівали на неї мрії про далекі краї. Оті рівнини були ще голі, гори застували обрій. Вона собі уявила всю тужність отого старого світу, що заснув на своїх скарбах і що його наука повинна збудити від темноти та невігласся. Яке велике, прекрасне та добре діло там можна зробити. Помалу їй уявилися нові покоління, нова людність, дужча та щасливіша за теперішню, що зростатиме на стародавній землі, коли її оновить поступ.

— Спекуляція... спекуляція...— повторювала вона механічно, борючись із сумнівом.— Ах, тривога крає мені серце!

Саккар, що добре знав її звичайні думки, побачив на її обличчі промінь надії на прийдешнє.

— Авжеж спекуляція! Чому вас лякає це слово? Спекуляція — то ж принада життя, то ж вічне бажання, що змушує боротись і жити... Коли б я наважився на одне порівняння, то я переконав би вас...

Він знову засміявся, почувуючи деяку ніяковість; потім того він таки наважився, свідомо додержуючи брутального тону перед жінками.

— Наприклад, як ви гадаєте, чи без... як би його сказати? чи без сласноти багато було б дітей? На сто дітей, що їх не вдається на світ появити, ледве одна дитина зароджується. І тільки пересада дає нам потрібну кількість, адже так?

— Певне, що так... — відповіла вона зніяковівши.

— Отак самісінько без спекуляції не було б ніяких справ, моя люба... На якого біса я виймав би свої гроші, ризкував би своїм майном, коли б ви не пообіцяли мені щастя та надмірної насолоди, що небо мені розгорне?.. Коли ж за працю дають законну й помірну нагороду, коли щоденні комерційні справи набирають характеру розумної урівноважености, то життя стає безмежно пласкою пустелею, болотом, що в ньому всі сили сплять та гниють. Але засвітіть лиш якусь мрію на крайнебі, пообіцяйте, що на одне су виграватимуть сто, запропонуйте отим сонливим людям пуститися навздогін за неможливим, щоб за дві години здобути мільйони, і тоді враз почнеться шалена гонитва, енергія вдесятериться, зніметься страшенна сум'яття й штовханина; а зрештою, людям, що упрівали задля своєї втіхи, інколи щастить і дітей на світ появити..., тобто я хочу сказати—створити щось живе, грандіозне і прекрасне. Ех! Що казати! На світі є сила непотрібного бруду, а проте без нього світ би не стояв.

Кароліна й собі засміялась, бо не була маніжна.

— Отже, — сказала вона, — ваш висновок такий, що треба скоритися, бо то є закон природи... Ви маєте рацію: життя — річ не дуже чиста.

Вона відчула справжню бадьорість, коли уявила собі, що кожен ступінь уперед робиться серед крові та

бруду. Треба тільки мати сильну волю. Вона не відводила очей від плянів та малюнків, що висіли на стінах, і їй ввижалася прийдешність — порти, канали, шляхи, залізниці, села з величезними фармами, де все обробляють машинами, нові міста, оздоровлені та культурні, де б люди були дуже мудрі і жили до глибокої старости.

— Ну,—мовила вона весело,—таки доводиться мені поступитися, як і завжди... Подбаймо ж про те, щоб зробити хоч трохи добра, щоб нам пробачили.

Її брат, що ввесь час мовчав, підійшов і обняв її. Вона посварилася на нього пальцем.

— О! Ти лестун! Я тебе знаю... Завтра, скоро ти поїдеш від нас, тебе не турбуватиме, що тут робиться. Там ти закопаєшся в роботу, все в тебе йтиме гаразд, ти мріятимеш про тріумф, а тим часом тут справа може завалитися під нашими ногами.

— Але ж ми умовилися, — гукнув жартівливо Саккар, — що він лишає вас коло мене в ролі жандарма, щоб мене за карк уз ти, коли я зле поводитимуся.

Всі троє аж зайшлися реготом.

— І будьте певні, що візьму. Згадайте про те, що ви нам обіцяли, спочатку нам, а потім стільком іншим, наприклад, моєму чесному Дежуа, якого вам дуже рекомендую... А нашим сусідкам, отим бідолашним Бовільє, — я знов їх бачила сьогодні, вони наглядали, як їхня куховарка прала якесь дрантя, — це, щоб не витратись на пралю.

Вони ще деякий час приязно розмовляли і остаточно ухвалили, що Гамелен їде.

Коли Саккар повертався до свого кабінету, льокай йому доповів, що якась жінка вперто на нього чекає, хоч їй казано, що в пана засідання, і що він напевне її не прийме.

Спочатку Саккар, дуже втомлений, обурився і звелів жінку випроводити. А далі думка про те, що він повинен дбати про успіх своєї справи, та побоювання зіпсувати собі щастя, зачиняючи двері перед відвідувачами, примусили Саккара схаменутися. Відвідувачі щодня до нього плавом пливли, ота юрба його п'янила.

Одним одна лампа освітлювала кабінет і він не зразу розгледів одвідувачку.

— Мене прислав пан Буш...

Саккара поняв такий гнів, що він навіть не запросив її сісти. З того тоненького голосочка в гладкому тілі він упізнав мадам Мешен. Красуня-акціонерка, що купує акції на фунт.

Мешен спокійно розповіла, що Буш послав її довідатись про акції Всесвітнього Банку. Чи лишилися ще вільні акції? Чи можна сподіватись роздобути їх із премією, що дістають члени синдикату?

Але то була, звичайно, тільки приключка, спосіб пролізти, побачити дім, винюшити, що там робиться, помацати його самого. Її малесенькі очі, немов свердликом просвердлені на гладкому обличчі, так всюди й нишпорили, перебігаючи на Саккара, ніби хотіли в душу йому зазнурити. Буш, пере чекавши довгенько та давши досягнути отій справі про покинуту дитину, поклав розпочати акцію й послав Мешен на розвідни.

— Нічого більш нема, — мугирно відповів Саккар. Вона зрозуміла, що більше ні про що не дізнається і що далі відвідувати — річ небезпечна. Через це, не чекаючи, поки він її за двері випре, вона сама попростувала до дверей.

— Чом же ви не питаєте про акції задля себе? — спитав Саккар, щоб їй дошкулити.

Вона відказала своїм шепеляво-пронизливим голосом, що кумедно звучав:

— О! Такі операції не для мене... Я почекаю.

Під цю хвилину Саккар побачив її сак із потертої шкіри, що вона з ним ніколи не розлучалася, і здригнувся. Того дня, коли все йшло так добре, того дня, коли він був такий щасливий, бачивши новонароджену кредитову установу, якої так бажав, ота стара махлярка, немов лиха фея, прийшла провістити принцесі в колисці, що вона загине. Він почував, що отой сак, який вона притягла до бюро його новонародженого банку, повнісінький був знецінених паперів та акцій. Він збагнув, що вона обіцяла ждати хоч скільки часу, аби поховати в тому сакові і його акції, скоро дім

завалиться. То був покрик крука, що летить за армією в поході, аж доки не почнеться бій, бо знає, що йому буде трупу досхочу.

— До побачення, пане, — дуже чемно мовила Мешен, аж засапавшись.

V.

За місяць, у перших днях листопада, приміщення Всесвітнього Банку ще не було готове. У будинкові ще працювали столярі, накладаючи панелі, та малярі, замазуючи китом величезну скляну покрівлю, що вкривала двір.

До такої повільності в роботі спричинявся Саккар. Незадоволений із убогости приміщення, длявся з роботами, все більшої пишноти вимагаючи. І не мавши змоги розсунути стіни, щоб задовольнити свою повсякчасну жагу до грандіозного, він кінчив на тому, що розсердився і скинув на Кароліну останні розрахунки з підрядниками. Вона доглядала, як ставили останні перегородки з віконцями. Там була незвичайна кількість перегородок. Двір, перетворений на центральну залю, був оточений ними: то були ґратчасті перегородки, суворі й поважні, з прекрасними мідяними табличками й чорними написами на них. Загалом, приміщення, хоч було й тісненьке, — добре розташоване: на першому поверсі містилися ті відділи, що повинні були повсякчас мати діло з клієнтами: там були різні каси, видача паперів, всі поточні операції банку. Нагорі містився внутрішній механізм: дирекція, кореспонденція, рахівництво, бюро претенсій і особистого складу. На цьому обмеженому просторі метушилося понад двісті службовців. Ще при вході, не вважаючи на метушню майстрів, що заганяли останні цвяхи, тим часом, як золото вже дзвеніло в касах, кожного вражала атмосфера суворости та старосвітської чесности, чути було якийсь невиразний дух ризниці; а це походило, безперечно, від приміщення, отого старого, вогкого, похмурого та мовчазного отелю, що стояв у

затишку дерев сусіднього саду. Одвідувачеві здавалося, що він увіходить до богочестивого дому.

Якось по обіді, повернувшись із біржі, Саккар сам відчув таке почуття. Це трохи примирило його з відсутністю пишноти і він висловив своє задоволення Кароліні.

— Авжеж! На початок все це добре. Тут відчувається родинна атмосфера, наче це справжня маленька домовна церква. Потім ми побачимо... Спасибі вам, мій любий друже, за той клопіт, що ви взяли на себе по від'їзді вашого брата.

Мавши за принцип використовувати усяку несподівану обставину, Саккар із того часу примудрився ще побільшити отой суворий вигляд дому, вимагаючи від своїх службовців, щоб вони як молоді священики поводитись, щоб розмовляли тільки стишеним голосом та з чисто клерикальною скромністю одержували й видавали гроші.

Ніколи ще Саккар за все своє невпокійне життя не виявляв такої бурхливої діяльності. Уранці, від сьомої години, раніше від усіх службовців, ба навіть раніше, ніж служник у коминку розпалював, він уже сидів у своєму кабінеті, розліплював листи і на ті відписував, що були нагальніші. Аж до одинадцятої години без кінця-краю приходили відвідувачі-друзі, визначні клієнти, біржові фактори, кулісьєри, комісіонери й сила-силенна фінансистів; це не рахуючи цілого шерегу завідувачів відділів банку, що приходили по накази. Сам він, скоро мав вільну хвилину, підводився і робив нашвидку огляд всіляких бюро, де службовці повсякчас тремтіли від його раптових появ, що завжди відбувалися за різного часу. Об одинадцятій годині він ішов із Кароліною снідати, багацько їв, ба навіть пив із легкістю худої людини, якій це зовсім не заваджає. Та година, що він її на сніданок витрачав, не пропадала марно, бо то саме був час, як він казав, коли він сповідав свого друга, тобто питався її думки про речі та про людей, але здебільшого не вмів скористатися з її великого розуму. Опівдні він ішов на біржу, бажаючи бути там одним із перших і мати змогу все бачити та з усіма побалакати. А втім він одверто не грав, а ходив

тому, що то було природне місце для побачень, де напевне можна було здібати усіх клієнтів банку. До того ж там уже позначався його вплив. Він повернувся туди переможцем, людиною статечною, що відтепер спирається на справжні мільйони. Пронози, позираючи на нього, стиха перемовлялися, переказуючи незвичайні чутки, та пророкуючи йому панування. О пів до четвертої години Саккар завжди повертався і запрягався в нудну роботу підписування паперів. До цієї механічної роботи він так звик, що приймав службовців, давав відповіді, давав лад справам і цілком вільно міркував, не кидаючи паперів підписувати. До шостої години він знов приймав одвідувачів, кінчав роботу цього дня і готував справи на завтра. І коли він ізнов ішов до Кароліни, то вже сідав до столу, кращого за вранішній сніданок, де були тонкі рибні страви, дичина і різноманітні вина: бургунське, бордо, шампань, які він вибирав на свій смак, залежно від того, чи щасливо минув день.

— Ану, скажіть, що я не розважна людина! — вигукував він інколи, сміючись. — Замість бігати за жінками та по клубах та по театрах, я живу тут коло вас, як добрий буржуа... Треба вашому братові написати, щоб його заспокоїти.

Проте він зовсім не був такий розважний, як хвалився, бо саме в цей час зазнався з другорядною співачкою з театру Буф. Ба навіть одного разу він і собі побував у Жермени Кер, але не мав із цього ніякого задоволення. А справді, вечорами він аж падав із втоми. До того ж він жив у такій душевній тривозі, так прагнув успіху, що всі інші його бажання були ніби зменшені й спаралізовані, аж поки він почує себе переможцем і незаперечним господарем багатства.

— О! — весело відказувала Кароліна, — мій брат завжди був такий розважний, що це для нього цілком природна річ і аж ніяк не заслуга... Я написала йому вчора, що переконала вас не золотити наново залю ради. Це йому втіхи завдасть.

По обіді, одного дуже холодного з перших листопадових днів, саме тоді, як Кароліна давала маляреві

наказа трохи поновити малювання в залі ради, їй подали картку й сказали, що якась особа вперто добивається її побачити. На брудній картці стояло грубими літерами надруковане прізвище Буша. Кароліна не чула цього прізвища і звеліла провести відвідувача до братового кабінету, де вона приймала.

Коли Буш протягом шістьох довгих місяців вичікував і не використовував свого надзвичайного відкриття — позашлюбного Саккарового сина, то це сталося власне тому, що він розумів, які будуть мізерні наслідки. Знав, що візьме якихось шістсот франків за розписки, видані хлопчиковій матері, і що буде надміру важко залякати Саккара і одержати більше — яких кілька тисяч франків. Адже Саккар був удівець, вільний від усяких пут, скандалом його годі було лякати. Чим же його наполохати, щоб змусити дорого заплатити за отой гідкий подарунок, оту випадкову дитину, що зросла в бруді й обіцяла вирости на сутенера чи душогуба. Певна річ, Мешен старанно склала свій великий рахунок на шість тисяч франків. Тут перелічила вона всі позички по двадцять су, що давала Розалії Шавайль, своїй сестрі в перших, хлопчиковій матері, потім занотувала витрати, що їх зроблено під час хорування нещасної, витрати на похорон, на догляд за могилою, кінець-кінцем все, що вона витратила на Віктора, відколи він опинився на її держиві, тобто на годування, на одіж та на силу інших потреб.

Але ж якщо Саккар ніякої батьківської ніжності не виявить, то чи не пошле він їх під три чорти? Бож нічим у світі його батьківства не доведеш, коли не брати на увагу отієї подібності дитини до Саккара. Тоді вони стягнуть з нього тільки гроші за розписками та й то, коли він не пошлеться на давність.

Опріч того, коли Буш так запізнився, то це тому, що відбув кілька жахливих тяжких тижнів коло свого брата Сігізмунда, що його сухоти прикували до ліжка; надто останніми двома тижнями цей немилосердий ділок все закинув, забув про всі заплутані сліди, що він їх вистежив, не з'являвся більше на біржі, не дошкуляв своїм винуватцям, бо не відходив від хворого,

доглядав його, піклувався, як мати. Найбридкіший скупяга — він зробився марнотратом, кликав найкращих лікарів Парижу, ладен був за ліки дорожче платити, аби вони дужче впливали. Коли лікарі Сігізмундові заборонили будлі-яку працю, він поховав його папери та книги. Між ними точилася справжня війна, повна підступів. Скоро Буш, знеможений, засинав на варті, молодик, мокрий від поту в гарячці знаходив шматочок олівця та клптик газети і брався до обрахунків, розподіляючи багатства світу згідно з його мрією про справедливість та забезпечуючи кожному його пайку щастя. І Буш, прокинувшись, нервувався, бо бачив, що братові погіршало. Серце йому шматувалося, як він бачив, що брат віддає отій химерній мрії рештки свого життя. Коли брат був здоровий, він йому дозволяв розважатись цими дурницями, як дітям дозволяють бавитись тектуровими танцюристами. Але вбивати себе ради отих божевільних ідей — це ж справжнє безглуздя! Нарешті, згодившись взятись за розум, через любов до старшого брата, Сігізмунд трохи одужав і почав підводитись.

Саме тоді Буш, повернувшись до своїх обов'язків, поклав собі зліквідувати Саккарову справу, тим більше, що Саккар повернувся на біржу, як переможець, і робився персоною, що її статок був безсумнівний. Повідомлення від пані Мешен, що він її посилав на вулицю Сен-Лязар, було якнайкраще. Проте він ще не наважувався нападати на самого Саккара і чекав, вишукуючи способу його перемогти, коли це одне слово, що проскочило від Мешен про Кароліну, оту даму, що керує господарством і що про неї їй говорили всі постачальники з кварталу, навернуло Буша на думку скласти новий плян кампанії. Чи ота дама не є часом справжня господиня, що має ключі від шахів і від серця? Він частенько корився тому, що прозивав надхненням, керуючись догадкою, виходив на лови полювати, керуючись своїм нюхом, щоб потім із фактів набратись певности і на щось наважитись. Ось як сталося, що він пішов на вулицю Сен-Лязар, щоб Кароліну побачити.

Нагорі, в рисувальні, Кароліна була дуже здивована, угледівши цього огрядного, зле виголеного чоловіка, з плитким і брудним лицем, убраного в засмальцьований редингот із білою краваткою. Він пильно на неї дивився, немов хотів збагнути її душу, і сказав собі, що вона саме така, як він хотів — висока, здорова, з своїми чудовими сивими косами, які освітлювали й надавали лагідності її молодому обличчю. Буша надто вразив вираз її трохи товстого рота, який виявляв стільки доброти, що Буш ту ж мить наважився.

— Пані, — сказав він, — я хотів поговорити з паном Саккаром, але мені сказали, що його нема...

Він брехав, бо навіть про Саккара не питався, знаючи, що його нема й що він на біржі.

— І я тоді дозволив собі до вас звернутися, у глибині душі навіть бажав цього, бо знав, до кого я звертаюся... Мова йде про таке важливе й делікатне повідомлення...

Кароліна, що досі не запропонувала йому сісти, з тривожною сквапливістю показала на стілець.

— Кажіть, я вас слухаю...

Буш, піднявши старанно поли свого рединготу, буцім боявся забруднити, зміркував собі, що вона Саккарова коханка.

— Про це, пані, не зовсім зручно говорити, і я вас запевняю, що в останній момент я себе питаюся, чи добре я роблю, що кажу вам за таку річ... Я сподіваюся, що ви побачите з мого вчинку, що одинока його мета — це дати змогу панові Саккарові спокутувати свою провину... — Жестом вона дозволила йому говорити, зрозумівши й собі, з ким вона має діло, та бажаючи уникнути зайвої балаканини.

Він не обстоював і почав довго розповідати давню історію про Розалію, згвалтовану на вулиці де-ля-Гарп, про дитину, що народилася, коли зник Саккар, про матір, що вмерла в розпусті, і про Віктора, що лишився в тітки, якій ніколи його глядіти, і що ріс серед жахливого бруду.

Вона слухала його, спочатку здивована цим романом, якого вона зовсім не сподівалася, бо гадала, що

мова буде за якусь підозрілу грошову справу. Потім того, очевидячки, її зворушила й схвилювала сумна доля матері та покинутої дитини і думка про дитину глибоко зачепила в ній матернє почуття жінки, що не мала дітей.

— Але ж, — мовила вона, — чи певні ви всього того, що мені оповідаєте?.. У таких справах потрібні справжні, абсолютні докази.

Він усміхнувся.

— О, пані, є один доказ просто сліпучий -- незвичайна схожість дитини... Потім того є дати, все збігається й доводить факт із найбільшою очевидністю.

Вона вся тремтіла, а він пильнував. Помовчавши, він почав казати далі:

— Ви розумієте тепер, пані, чому я не наважувався звернутися безпосередньо до pana Саккара. Я особисто ніякого інтересу в цій справі не маю, я прийшов тільки від імени мадам Мешен, сестри в перших, що тільки випадком натрапила на батька, якого так довго шукала. Як я вже мав за честь сказати вам, оті дванадцять розписок по п'ятдесят франків кожна, що їх видано бідолашній Розалії, були підписані прізвищем Сікардо — річ, яку я не беруся судити і яку можна пробачити серед цього страшного паризького життя. Але ж пан Саккар міг би хибно зрозуміти характер мого втручання... Ось через те й спало мені на думку перше звернутися до вас, пані, цілком здатися на вас, знаючи, як ви ставитеся до pana Саккара. От тепер ви знаєте наш секрет. Як же ви гадаєте — чи мені почекати, чи все йому сьогодні таки розповісти?

Хвилювання Кароліни все більшало.

— Ні, ні, потім!

Але вона сама не знала, що робити, довідавшись про таку справу. Буш все пильнував її, задоволений із її надмірної чулості, що віддавала йому до рук Кароліну, і розвивав далі свій плян, певний того, що він із неї витягне все те, чого ніколи Саккар не дав би.

— Пані, — прошепотів він, — треба щось робити.

— Ну, розуміється. Я піду... Авжеж, я піду туди, я

піду, щоб побачити і мадам Мешен, і дитину... Буде краще, багато краще, коли я сама про все довідаюсь.

Вона прямісінько висловила свою думку.

Кароліна поклала найпильніше все розслідити перше, ніж щось казати батькові. Наприкінці, коли вона упевниться, то знайде слушний час йому розповісти. Авжеж, вона повинна піклуватися про його дім та про його спокій.

— На жаль, це нагальна справа, — відказав Буш, ведучи до того, чого він хотів. — Бідолашний хлопчисько страждає. Він перебуває в такому гидкому оточенні.

Вона підвелася.

— Я одягну брилика і ту ж мить іду туди.

Буш і собі підвівся, недбало мовивши:

— Я не кажу вам про маленький рахунок, що за нього треба поквитуватися. Дитина, натурально, вимагала витрат. Так само гроші позичали ще за життя матері... О! Я не знаю напевне, скільки саме. Я не хотів цим себе обтяжувати. Усі папери там.

— Гаразд! Я піду подивлюся.

Тоді він і собі пом'якшав.

— Ах, пані, коли б ви знали, на які часом кумедні речі доводиться натрапляти в моїх справах. Найчесніші люди мучаться від пристрастів своїх батьків... Я міг би вам про один приклад розповісти. Ваші нещасні сусідки де-Бовільє...

Раптом він швидко підійшов до вікон і вступив у сусідній сад свої очі, що горіли цікавістю. Безперечно, вже, коли він увійшов, то поклав собі розвідати що треба, бо любив обізнатися з майбутнім бойовищем. У справі з розпискою на десять тисяч франків, що її видав граф дівчині Леонії Крон, Буш усе чисто вгадав. Відомості, прислані з Вандому, potwierдили все, що він передбачав: зведена дівчина, залишившись по графській смерті без шага в кишені, аж горіла бажанням поїхати до Парижу і заставила розписку лихвареві Шарп'є за якихось п'ятдесят франків. Буш незабаром знайшов родину Бовільє, а щодо Леонії, то він примусив Мешен цілих шість місяців даремно шукати її в Парижі. Спо-

чатку зведена дівчина була служницею за все в якогось судового виконавця, а потім служила ще в трьох місцях. Далі її вигнали за гультювання і вона зникла так, що він марно перешукав усі кубла розпусти. Це його дратувало тим більше, що він не міг нічого розпочати проти графині, бо не було дівчини — отієї живої загрози скандалу.

Проте він плекав цю справу і дуже тішився, стоячи оце перед вікном, що бачить сад отелю, який він досі бачив тільки з чола на вулиці.

— Хіба ж і цим дамам загрожують якісь неприємності? — спитала Кароліна, занепокоївшись за них.

Він удав із себе простака.

— Ба-ні, я не думаю... Я хотів тільки про їхню сумну долю сказати, що їх спіткала через лихе графове життя. Я маю друзів у Вандомі і тому знаю їхню історію.

І, коли він, нарешті, відійшов від вікна, то несподівано, серед удаваного хвилювання, раптом згадав про самого себе.

— Коли б ще то були тільки грошові злигодні! Але, коли смерть у хату загляда!

Цього разу на очі йому навернулися справжні сльози. Він згадав про брата і його почав душити жаль. Кароліна подумала, що він недавно втратив когось із своїх рідних і з делікатности не розпитувала. Досі вона не помилялася щодо ницости цієї людини, через оту огиду, що вона в ній викликала. І оці несподівані сльози переконали її більше, ніж найтонша тактика; її бажання йти ту ж мить до кварталу Наплъ ще побільшало.

— Мадам, я сподіваюся на вас.

— Я зараз іду.

За годину Кароліна, що найняла повіз, блукала за останнім Монмартрським горбом, шукаючи потрібного кварталу. Кінець-кінцем, на одній із безлюдних вулиць, що прилягають до вулиці Маркаде, якась стара жінка показала візникові дорогу. То була на початку зовсім сільська дорога, що простяглася серед пустирів, повибивана, вкрита сміттям та покиддю.

Тільки пильно придивляючись, можна було помітити мізерні будівлі, зліплені з землі, з старих дощок

та старої бляхи. Вони скидалися на купи брухту і тулилися круг внутрішнього двору. До вулиці чолом стояв одноповерховий будинок, збудований із пісківцю, розвалений та страшенно брудний. Той будинок, неначе тюрма, панував над приходом. І справді, тут жила Мешен, ота невсипуща володарка, що повсякчасно була насторожі та самотійно визискувала отой маленький народик із голодних пожильців.

Скоро Кароліна з повоза злізла, вона зараз побачила на порозі Мешен, її величезні груди та живіт, що випиралися з старої, блакитного шовку сукні, потертої на зборках і подертої на швах. Щоки в неї були роздуті та такі червоні, що маленький ніс, що зникав поміж них, здавалось, смажився на жару. Кароліну огорнуло якесь неприємне почуття і вона вагалася, чи йти, коли це голос дуже лагідний і приємно кисленький, що скидався на сільську сопілку, її заспокоїв.

— А, мадам, це пан Буш вас прислав, ви прийшли в справі маленького Віктора... Заходьте, заходьте! Авжеж, це тут місцевість Напль. Нашу вулицю ще не прилучено до міста й тому тут ще немає чисел... Заходьте! Треба про все це побалакати. Боже мій! Це так прикро, так сумно!

І Кароліна мусіла сісти на продіравленого стільця в чорній від бруду їдальні, де розжарена піч видавала задушливе тепло та сморід. Мешен тепер загомонила, що то щасливий випадок, що відвідувачка її застала, бо в неї звичайно стільки справ у Парижі, що вона додому повертається не раніш від шостої години. Довелося її перебити.

— Вибачте, мадам, але я прийшла в справі цієї нещасної дитини.

— Чудесно, мадам, я її зараз вам покажу. Ви знаєте, що хлопчикова мати була моя сестра в перших. Ох! Я можу сказати, що я виконала свій обов'язок. Ось папери, ось рахунки.

Вона витягла з кріденця справу, де в доброму порядку лежали папери, в синій обгортці, як у адвоката. І безперестанку торочила про бідну Розалію: певна річ, під кінець вона огидне провадила життя, ішла з

першим-ліпшим чоловіком, пропадала цілими тижнями, а тоді поверталася п'яна та покривавлена. Тільки, правда ж, це було зрозуміло, бож із неї була добра робітниця перед тим, як батько дитини їй плече пошкодив того дня, як узяв її на сходах. Через своє каліцтво, вона не могла жити як слід, продаючи цитрини.

— Ви бачите, мадам, що всю цю суму я позичала частками, по двадцять су, по сорок су. Ось-о дати: 20 червня — 20 су; 27-го червня — ще 20 су; 3-го липня — 40 су. А це вона певне нездужала, бо тут без краю все по сорок су. Потім я Вікторові одержу давала. Я поставила знак V перед усіма витратами, що зроблено на хлопця... Не кажу вже за те, що коли вмерла Розалія, о! вмерла гидкою смертю, від хвороби, що була справжнім гниттям, — хлопець цілком опинився на моїх руках.

— Ось, погляньте! Я поставила п'ятдесят франків на місяць. Це зовсім не багато. Батько його багатий, легко може заплатити за свого сина п'ятдесят франків на місяць. Загалом, це становить п'ять тисяч чотириста три франки. А коли ми додамо шістьсот франків за розписками, то матимемо разом шість тисяч франків... Еге, шість тисяч франків за все.

Дарма, що Кароліна аж зблідла від огиди, вона де-що зміркувала.

— Але ж розписки не вам належать, це власність хлопчикова.

— Ах, вибачте, — заперечила Мешен злісно, — я ж давала під них гроші. Я дисконтувала їх, щоб зробити Розалії послугу. Он бачите, ззаду мій блянк на них... Я ще роблю ласку тим, що не вимагаю відсотків... Ви зважте це, моя добра пані, і не схочете бідну жінку скривдити на жодне су.

На втомлений жест доброї пані, що взяла рахунок, вона замовкла. А тоді знов загомніла своїм тоненьким, мов сопілка, голоском:

— Тепер я піду покличу Віктора.

Та вона даремно посилала одного за одним трьох хлопчаків, що тут вештались, даремно сама виходила на поріг та махала руками: їй переказали, що Віктор

не хоче завдавати собі клопоту. Одне малятко навіть принесло замість відповіді брудну лайку. Тоді вона пішла сама, буцім хотіла привести його за вухо. Потім вона повернулася, але сама, зміркувавши, очевидячки, що краще показати хлопця серед усього його жахливого оточення.

— Може б мадам була ласкава піти за мною?

По дорозі Мешен докладно розповіла Кароліні про місцевість Напль, яку її чоловік дістав спадком від свого дядька. Чоловік її певне помер, бо ніхто ніколи його не знав, і вона згадувала про нього тільки тоді, як хотіла пояснити, звідки взялася її власність. Оця страшна садиба зажене її в домовину, казала вона, бо завдає їй більше шкоди, ніж користи, а надто після того, як префектура почала чіплятися та посилати інспекторів, що вимагають поновлень та поліпшень, через те, мовляв, що люди в ній мруть як мухи. А втім, вона твердо відмовляється витратити хоч би одне су. Вони чого доброго ще коминків із люстрами почнуть вимагати по кімнатах, що платять за них по два франки на тиждень. Але ж вона й не згадувала про те, з якою жорстокістю справляла вона комірне. Вона викидала на вулицю цілі родини, коли вони своїх двох франків не давали вперед. Сама вона правила й за поліцію. Її так боялися, що безпритульні жебраки ні за що не наважувалися навіть коло її тину лягти спати.

З болем у серці оглядала Кароліна двір. То був пустир, покопаний ямами, що від сміття та покиді попелетворювались на справжні кльоаки. Туди викидали все, бож не було ні канав, ні смітних ям. Отже двір був справжнісінький смітник, що все поширювавсь та труїв повітря. На щастя, цього разу було холодно, а теплими днями з двору йшов тяжкий сморід. Обережно ступаючи, Кароліна силкувалась не наступити на крайки городини та кістки. Вона перебігала поглядом обидві перії отих кишел, що скидалися на якісь неподобні барлоги. Дивилась на землянки напівпозавалювані, на поруйновані халупи, попідпирані найрізноманітнішими матеріялами. Деякі халупи вкриті були просто

просмоленим папером. Багато не мали дверей, а замість них зяяли чорні діри, звідки чувся бридкий сморід злиднів. Родини з восьмих, десятих душ тулилися по тих льохах, часто навіть ліжка не маючи. Чоловіки, жінки, діти, валяючись укупі, як гнила садовина, заражали одне одного хворобами. З дитячого віку інстинктивно вкидалися вони в розпусту. До неї бо спричинялася ота страшна тіснота. Зграї дітлахів, виснажених, нещасних, що їх роз'їдала золотуха або спадковий сифіліс, завсіди хмарою товклися в дворі. Бідолашні істоти на тому смітникові зростали немов червиві пещериці, будиши плодом випадкових обіймів і не знавши ніколи, хто їхній батько. Коли пошесть тифу або віспи починала ширитись, вона відразу вимітала на цвинтар половину цього селища.

— Я вже казала вам, пані, — забелькотіла Мешен, — що Віктор не мав перед своїми очима надто добрих прикладів, і час би вже подумати про його виховання, бо йому вже дванадцять літ... За життя своєї матері він бачив речі не зовсім пристойні, бо вона ж зовсім не соромилась, як була п'яна. Вона приводила чоловіків, і все при ньому відбувалося... Щождо мене, то мені ніколи було його доглядати, бо в мене справи в Парижі. Він цілісінькими днями на фортах гасає. Двічі мені треба було ходити його визволяти, бо він украв якісь там дурнички. І крім того, скоро йому заноситься на це, він робить із маленькими дівчатками те, чогосам навчився від своєї бідної матері. Дарма, що йому дванадцять літ, він уже парубок, ось ви самі побачите. Нарешті, щоб він хоч трохи працював, я віддала його Евлалії—жінці, що продає на Монмартрі городину з кошика. Він ходить з нею на базар і кошика їй носить. Тільки на нещастя в неї тепер нарви на стегні... Ось ми й прийшли, пані. Заходьте!

Кароліна мимохіть поступилася назад. То була одна з найсмердючіших ям у кінці двору, поза справжньою барикадою сміття — якась хижка, вдушена в землю, подібна до купи сміття, підперта утинками дощок. Вікон там не було. Щоб хоч трохи впустити світла, доводи-

лось відчиняти старі, скляні двері, позабивані шматками бляхи. І холод звідти линув страшенний. В однім кутку Кароліна побачила сінник, що лежав просто на долівці. Ніяких інших меблів не було. Хрящем накидані побиті бочки, повидирані ґрати, напівізгнилі кошики правили за стільці та столи. По стінах сочилася липка вогкість. Серед чорної стелі зяяла здорова розколина і нею лив дощ просто під сінник. Але ж дух, дух був там аж надто нестерпучий. То було в найжахливіших злиднях найбільше людське упослідження.

— Тітко Евлаліє! — гукала Мешен, — ось та пані, що хоче допомогти Вікторові. Чому ота ропуха не йде, коли її кличуть?

Якийсь безформний мішок м'яса заворушивсь підо дранкою з старого перкалю замість укривала. Кароліна вгледіла жінку років під сорок, зовсім голу, без сорочки, подібну до напівспорожненого бурдюка. Її тіло було все в зморшках. З лиця була вона не погана, ба навіть свіжа, з дрібненькими кучерями білявого волосся на голові.

— Ох, — застогнала вона, — нехай зайде, коли хоче допомогти, бо не можна ж, щоб так воно далі тяглося... Подумайте тільки, пані, оце вже два тижні, не можу я звестися через оті гидотні нарви, що від них мені ями на стегнах робляться. Звісно, в нас ані шага немає. Нема чим торгувати. Було в мене дві сорочки, то я дала їх Вікторові, щоб продав. Я думаю, що сьогодні ввечері ми з голоду зубами клацатимемо.

Потім гукнула голосно:

— Не будь дурнем, нарешті! Вилазь но звідти, хлопче. Пані тобі лихого не зроблять.

Кароліна здригнулася, побачивши, що з кошика вилазить якась пака, що вона її вважала досі за купу дрантя. То був Віктор, вдягнений у якесь лахміття з штанів та полотняну катанку, що крізь її дірки світилося тіло. Він став у смузі світла від дверей і Кароліна аж остовпіла — так вельми вразила її його схожість із Саккаром. Усі її сумніви розвіялись. Заперечувати Саккарове батьківство не було змоги.

— Я не хочу, — заявив він, — щоб мені набридали, посилаючи до школи.

Кароліна дивилась на нього, обхоплена якимось неприємним почуттям.

Та хоч її вразила ота схожість, проте цей хлопець був якийсь потворний. Одна половина обличчя була йому більша за другу, ніс звернений праворуч, голова немов придушена була на тих сходах, де його зганьблена мати зародила. Як на свій вік, він здавався надзвичайно розвиненим тілесно; не дуже високий, присадкуватий, цілком зформований, як на дванадцять років, уже волосатий як скороздре звіря.

Зухвалі та пожадливі очі і пристрасний рот доводили, що він уже чоловік. У хлопця дитячих літ, з такою ще чистою церою й рисами дівочої лагідності, ота змужнілість, так гостро виявлена, непокоїла й жала, немов щось потворне.

— Школа вам завдає такого страху, мій маленький друже? — промовила нарешті Кароліна. — Але ж вам там буде краще, як тут... Ви ж де спите?

Рухом він показав на сінник.

— Там, із нею...

Зніяковівши від цієї відвертої відповіді, Евлалія захапалася, силкуючись це пояснити.

— Я йому була зробила ліжко на маленькому матраці. Але ж потім довелося його продати... Мусиш лягати де прийдеться, як нема на чому. Адже так?

Мешен узяла за потрібне втрутитись, хоч вона добре знала, що саме тут діється.

— Це ж навіть непристойно, Евлаліє... А ти, мерзотнику, міг би приходити ночувати до мене, замість спати з нею.

Але Віктор випростався на своїх коротких і дужих ногах та, взявшись у боки, бовкнув:

— Чому так? Це ж моя жінка.

Тітка Евлалія почала сміятися, трусячи своїм обвислим тілом, силкуючись затушувати оте плюгавство. Але в її словах чувся ніжний подив.

— О! Я б не звірила на нього мою дочку, коли б її мала... Адже він справжній чоловік, дарма, що малий.

Кароліна здригнулася. Серце їй стислося від невимовної огиди. Як? Оцей дванадцятилітній хлопчик, оце маленьке страховище, спить із цією сорокалітньою жінкою, обгуляною та хворою, на цьому гідкому сінникові серед череп'я та смороду! Ох! Злидні! Злидні, що все руйнують і все гноять.

Кароліна покинула двадцять франків і поспішила вернутися до Мешен, щоб узяти якийсь рішенець і остаточно з нею умовитись. Бачивши отаке безпорадне становище, вона згадала про дім праці: хіба ж його не збудовано саме для таких безпритульників, для нещасних дітей, щоб їх гігієною й ремеслом доводити до пуття? Якнайшвидше треба витягти Віктора з цієї кльоаки, віддати в той дім, змінити йому життя. Вона вся тремтіла. І коли на цьому спинилася, її жіноча делікатність підказала їй, що не треба нічого казати Саккарові, перечекати, щоб хоч трохи обмити це страховище перше, ніж його показувати. Бо вона соромом горіла за Саккара, через такий страшний його паросток; вона страждала від тієї ганьби, що йому доведеться пережити. Кілька місяців безперечно буде досить, а згодом вона йому розповість, щаслива з свого доброго діла.

Мешен ледве-ледве її зрозуміла.

— Боже мій! Та як ви схочете, пані... Тільки я хочу одержати негайно мої шість тисяч франків. Віктор від мене не піде, доки я не матиму моїх шість тисяч франків.

Ця вимога довела Кароліну до розпуки. Вона не мала таких грошей і, звичайно, не хотіла в Вікторового батька просити. Надаремне вона сперечалася та благала.

— Ні, ні! Коли Віктор не залишиться мені в заставу, то мої грошики загули. Я це добре знаю.

Нарешті, побачивши, що сума надто велика, і що вона може нічого не одержати, Мешен поступилася.

— Добре! Дайте мені дві тисячі франків зараз. На решту я чекатиму.

Але становище Кароліни було й тепер таке саме безпорадне, бо вона не знала, де їй узяти ті дві тисячі

франків. Коли це їй спало на думку звернутися до Максима. Вона не хотіла сперечатись. Максим напевне згодиться додержати секрету й не відмовить позичити їй трохи грошей, які батько безперечно йому їх поверне. І вона пішла, сказавши, що приїде завтра забрати Віктора.

Була тільки п'ята година. Кароліна так палала бажанням скінчити цю справу, що сівши в свій фіякр, сказала візникові Максимову адресу на вулиці Імператриці. Скоро туди приїхала, льокай сказав їй, що пан убирається, але він зараз доповість йому.

По-первах їй важко було дихати в сальоні, де вона чекала. То був невеликий отель, опоряджений із витонченою пишнотою, з усіма догодами. Усюди були килими та драпрі. У теплій тиші кімнат чути було тонкий дух пахощів. Усе було гарне, тендітне й доцільне, хоч у домі не було жінки. Молодий удівець, що збагатився через смерть своєї жінки, утворив із свого життя культ своєї особи, і як людина, що набула вже раз досвіду, замкнув двері, щоб ні з ким не ділити свого життя. Він боявся, щоб тій насолоді життям, яку дала йому одна жінка, не завадила друга. Донесхочу насичений розпустою, він тепер заживав її тільки замість десерту, який йому заборонили через сумний стан його шлунку. Він давно залишив думку бути членом державної ради. Він не допускав своїх коней на перегони, бо цілком задовольнився, і йому так само обридли коні, як і дівчата. Він жив самотньо, нічого не роблячи, був зовсім щасливий, продаючи своє багатство з артизмом і обережністю черствого красуня-розпусника, що таки мусів нарешті почати шануватися.

— Будьте ласкаві піти за мною, — прийшовши, сказав льокай. — Пан прийме вас зараз у своїм кабінеті.

Кароліна і Максим нав'язали тісні стосунки після того, як він бачив її в ролі відданої господарки щоразу, як обідав у свого батька. Увіходячи в кімнату, вона побачила, що фіранки спущені, а шість засвічених свічок на коминку та столику освітлювали спокійним світлом це гніздечко з пуху та шовку, цю надто

розкішну кімнату продажної жінки, з глибокими фотелями, з широким, м'яким, як пух, ліжком. То була його улюблена кімната, де він зібрав найтонші вироби, найдорожчі меблі та дрібнички, всілякі дива минулого віку, що губилися в складках найкращих у світі матерії.

Двері до туалетної кімнати були широко відчинені. Максим з'явився, кажучи:

— У чім річ, що сталося?... Чи не вмер батько?

Виходячи з купелі, він убрався в елегантський костюм с білої фаналі, його свіжа шкіра пахтіла; його лице було таке гарне, як у дівчини, але вже втомлене; очі були блакитні й ясні, але розум крізь них не світився. За дверима ще чути було, як дзюркотіла вода з одкрученого гранта, а навкруги розходився дух пахощів разом із теплою парою.

— Ба ні, це не така серйозна справа, — відповіла Кароліна, яку неприємно вразив спокійний і жартівливий тон Максимового запитання. — Але мені трохи ніяково від того, що я маю вам сказати... Пробачте мені, що я оце так зненацька опинилась у вас...

— Воно правда, я обідаю не вдома, але ще маю час, щоб переодягтися... Так у чім же річ?

Максим чекав, а Кароліна, вагаючись, щось белькотіла, вражена цими незвичайними розкошами та витонченим насолодництвом, що так і визирало звідусіль. Вона занепала і не мала більше духу все розповісти. Чи то ж можливо, щоб доля, така жорстока для випадкової дитини там, у кварталі Наплъ, була така ласкава тут, серед цього пишного багатства? Отой бруд, голод та неминуха розпуста — з одного боку, а з другого — така добірна витонченість, достаток та розкішне життя. Невже все тільки від грошей: і виховання, і здоров'я, і розум? І коли під усім цим за основу є та сама людська брудота, то чи не полягає вся цивілізація в тому, що люди добре пахнуть та добре живуть?

— Господи, це ж ціла історія! Я думаю, що роблю добре, розповідаючи її вам. Зрештою я мушу це зробити, бо потребую вашої допомоги.

Максим її слухав спершу стоячи, а далі сів, бо ноги йому з дива підломилися. І, коли вона замовкла, він гукнув:

— Оце так! Я, виходить, не один син, і мені на голову як із неба падає отой страшний браток, навіть не гукнувши „бережись“.

Вона подумала, що він зацікавлений спадщиною і натякнула йому про це.

— О! Батькова спадщина!

Він зробив жест іронічної байдужості, якого вона не зрозуміла. Що він хотів цим сказати? Невже він не вірить у величезні здібності батькові, у те, що він незабаром забагатіє?

— Ні, ні, я своє зробив, і нічого не потребую... Тільки справді ж, усе це таке безглузде, що я не можу, щоб не сміятися.

Максим справді сміявся, але всередині роздратувався і затривожився, дбаючи лише за себе; він не мав ще часу собі з'ясувати: чи шкоди, чи користи завдасть йому оця пригода. Чуття підказало йому, що його хата з краю, і він прохопивсь мугирним слівцем, що всього себе в ньому показав:

— А втім — начхать мені на це!

Підвівшись, він пішов до туалетної кімнати, приніс ту ж мить келепову м'якеньку щіточку й почав нею натирати свої нігті.

— І що ж це ви гадаєте зробити з вашим страховищем? Адже його не можна замкнути в Бастілію, як Залізну Машкару?

Тоді Кароліна йому розповіла про рахунки Мешен, з'ясувала свою думку віддати Віктора в дім праці і попросила позичити дві тисячі франків.

— Я не хочу тим часом, щоб ваш батько щось про це знав, тому я до вас і звернулась, ви повинні дати ці гроші.—Але він круто відмовив.

— Батькові! Ніколи в світі! Жодного су! Слухайте я заприсягся, що коли б батько потребував су, щоб міст перейти, то я б і тоді йому не позичив... Зрозумійте ж! Бувають дурниці надто вже дурні, і я не хочу, щоб із мене сміялись.

Кароліна знов на нього подивилася, зніяковівши від цих гидких натяків. Під цей гарячий момент вона не мала ні бажання, ні часу розводити балачки.

— Ну, а мені? — спитала вона гострим тоном, — мені ви позичите дві тисячі франків?

— Вам, вам...

Він собі й далі лякерував нігті легким рухом, дивлячись на неї своїми ясними очима, що жінкам аж до серця доходили.

— Вам, певне, що дам... Вам можна повірити. Ви їх мені повернете.

Потім того він пішов, приніс два білети, віддав їх Кароліні, а тоді взяв її руки й подержав хвилю в своїх із веселим і дружнім поглядом пасербка, що прихильно ставиться до своєї мачухи.

— Ви собі створили ілюзії про мого батька. О! Не обороняйтеся, я не питаюсь про ваші справи. Жінки бувають такі чудні. Інколи їм подобається жертвувати собою. І, натурально, вони мають рацію брати втіху там, де її знаходять... Однак, коли б ви відчули, що вам кепсько віддячують, приходьте до мене і ми поговоримо.

Навіть, опинившись у своєму фіякрі, Кароліна ще задихалася від пестливого духу маленького отелю і чула пахощі геліотропу, що ним все її вбрання пропахлося. Вона вся трусилася, буцім вийшла з зараженого місця. Її стурбували оті натяки та синові жарти з свого батька, які збільшували її підозру щодо невідомої Саккарової минувшини. Але вона нічогоісінько не хотіла знати. Вона мала гроші, заспокоїлась і думала про те, як розкласти завтрашній день так, щоб увечері забрати дитину з того кишля бруду та розпустити.

Другого дня вранці вона взялася до роботи, бо їй треба було багацько виконати формальностей, щоб вмістити отого хлопця до будинку праці. Її секретарювання в доглядчому комітеті, що фундаторка дому княгиня Орвієдо утворила з десятиох дам, дуже їй полегшило оті формальності. По обіді їй лишалося тільки поїхати до місцевості Наплъ, щоб забрати Віктора. Вона взяла з собою пристойне вбрання; вона трохи

боялася, що малий опіратиметься, бо він і слухать не хотів про школу. Але Мешен, яку вона сповістила телеграмою, щоб на неї чекала, ще на порозі сказала Кароліні новину, що її саму збентежила: уночі тітка Евлалія нагло померла і лікар не міг сказати напевне, через що саме — можливо, що через зараження крові. Найжахливіше було те, що Віктор, який із нею спав, не завважив цього в темряві, а дізнався про це тільки тоді, як Евлалія заholола.

Він перебув до ранку в Мешен, приголомшений цією драмою та трохи переляканий. Через те він дав себе вдягнути і ніби задоволений був із думки, що житиме в великому домі з чудесним садом. Ніщо його більше на старому місці не вабило, бо гладуха, як він прозивав Евлалію, гнистиме в ямі.

Проте Мешен, пишучи розписку про одержання двох тисяч франків, викладала свої умови:

— Значить згода? Не пізніше, як за шість місяців ви мені одразу виплачуєте чотири тисячі. Бо інакше я звернуся до пана Саккара.

— Але ж, — мовила Кароліна, — пан Саккар їх сам вам заплатить... Сьогодні я просто заступаю його.

Прощався Віктор із старою тіткою без особливого жалю: поцілунок у голову і Віктор вскочив у фіякр. Однак, Мешен, яку Буш вилаяв, що вона згодилася взяти завдаток, зазнала неприємних хвилин, бачивши, як застава вислизає з рук.

— Ще раз кажу вам, пані, будьте зо мною чесні, бо, далєбі, вам прийдеться пошкодувати.

Від самої околиці Наплї аж до дому праці на бульварі Біно Кароліна не почула од Віктора нічого, крім односкладових відповідей. Він вбирав своїми блискучими очима дорогу, широкі вулиці, будинки, перехожих. Він не вмів писати, ледве читав, бо щоразу тікав із школи, щоб погуляти на фортах. На обличчі в цієї дитини, що надто рано змужніла, позначилися тільки жадання його роду, передчасний потяг до насолоди, — все це ще підсилене від жахливих злиднів та від огидного оточення, що серед нього Віктор зріс.

На бульварі Біно очі цьому звіряті ще більш заблищали, коли він, вийшовши з фіякру, переходив центральним двором і побачив ліворуч та праворуч будинки для хлопчиків та дівчат. Скинувши тільки оком, він уже побачив великий майдан, обсаджений чудесними деревами, кухні, виличковані кахлями, що крізь їхні відчинені вікна доходив дух м'яса, побачив мрамором прикрашені їдальні, довгі й високі як церква, побачив усю оту королівську розкіш, що її княгиня, додержуючи своєї обітниці, хотіла дати бідним. Далі, увійшовши в середину будинку, що в ньому містилася адміністрація, та тиняючись по кімнатах, поки виконували всі формальності приймання, він прислухався до стукоту своїх нових черевиків по непомірно-довгих коридорах та широких сходах, залитих повітрям та світлом та прикрашених як палац. Ніздрі йому тремтіли. Адже все це йому належатиме!

Кароліна, зійшовши до спіднього поверху, щоб якогось папера підписати, та переходячи знов коридором, підвела Віктора до скляних дверей, що за ними міг він бачити майстерню, де хлопці, однолітки його, стоячи коло верстатів, вчилися столярства.

— Ви бачите, мій друже, — сказала вона, — тут працюють, бо треба працювати, коли хочеш бути здоровим та щасливим. Увечері тут учаться, і я сподіваюся, що ви будете шануватися й добре вчитися... Ваше прийдешнє життя від вас самого залежить, і воно буде таке, що ви про нього ніколи й не мріяли.

Похмура зморшка з'явилась на Вікторовому чолі. Він не відповів, але його очі, як у вовчєнати, перебігали всю цю дивовижну розкіш потайним, завидючим поглядом: от коли б це все мати, нічого не робивши. Завоювати нігтями та зубами. З цього моменту обхопило його обурєння, і він перетворився на в'язня, що тільки й думає, що про крадіж та про втечу.

— Тепер все полагоджєно, — мовила Кароліна, — ходімо до кімнати, де беруть купіль.

Звичайно, кожен новий житець дому брав купіль. Купільні були нагорі, поруч лікарні, що мала дві залі — одну для хлопчиків, другу для дівчат. Остання була

коло комори на білизну. Шість сестер жалібниць ходили коло цієї справи, владарювали в отій пишній коморі, оздобленій кленовим деревом із глибокими шахвами на три поверхи, в отій зразковій лікарні, ясній та білій, без жодної плямочки, веселій і чистій, як саме здоров'я. Часто-густо дами—члени доглядчої ради,—заходили сюди по обіді не так на те, щоб контролювати, як на те, щоб своєю ревністю підтримати установу.

Саме під цю пору графиня Бовільє з дочкою Алісою була в тій залі, що відділяла обидва покої лікарні. Вона часто приводила сюди свою дочку, щоб дати їй якусь розвагу ще й змогу втішатися з добродійності. Сьогодні Аліса помагала сестрі намазувати хліб із конфітурою для двох дітей, що одужували, яким дозволили поласувати.

— А! Ось-о новенький, — сказала графиня, побачивши Віктора, що його посадовили тут чекати на купіль.

Звичайно, вона була дуже церемонна з Кароліною, віталася з нею тільки уклонем голови, ніколи до неї не озивалася, боячись може, щоб не зайти в відносини близьких сусідів. Але цей хлопець, якого привела Кароліна і та жива добрість, що вона її виявила, безперечно зворушили графиню та прорвали її обережність. Вона почала потиху розмовляти.

— Коли б ви знали, мадам, із якого пекла я його витягла! Я доручаю його вашій доброзичливості та ласкавості всіх цим дам та панів.

— Чи єсть у нього батьки? І чи ви їх знаєте?

— Ні, його мати вмерла... І крім мене він не має нікого.

— Бідолашний хлопчик! Ах! Які злидні!

Віктор увесь час не відводив очей із хліба з конфітурою. Очі йому запалились звірячим бажанням і перебігали з конфітури, що її намазували ножем, на білі тонкі руки Аліси, на її вельми тонку шию, на всю худорляву постать дівчини, що сохла, марно чекаючи на подружжя. Коли б він був із нею сам-на-сам, то влучним ударом голови в живіт жбурнув би її до стінки, а сам би вхопив оті ласощі. Але молода дівчина спо-

стерегла його жадібні погляди й, скинувши оком на сестру, спитала його:

— Чи ви не голодні, хлопчику?

— Еге.

— І ви не відмовитесь від конфітури?

— Ба ні.

— Тоді ви згодитесь, щоб я вам намазала два шматочки, а ви їх з'їсте після купелі.

— Еге.

— Багато конфітури і менше хліба, так?

— Атож.

Вона сміялась і жартувала, а він лишався похмурий із своїми пожадливими очима, що так і пожирали дівчину і її смачні ласощі.

Під цей час залунали веселі покрики й голосне тупотіння з хлопчачого майдану, куди о четвертій годині діти вибігали на гулянку. Майстерні спорожніли і хлопчаки мали пів години, щоб поснідати та ноги розламати.

— Ви бачите, — сказала Кароліна, — підводячи Віктора до вікна, — тут працюють, але також гуляють... Ви любите працювати?

— Ні.

— А гуляти ви любите?

— Еге.

— Ну, то й добре. Коли ви захочете гулять, то треба буде й працювати... Все це налагодиться — ви будете розумні, я цього певна.

Він не відповів. Вогнем радості лице йому засвітилося, як він побачив товаришів, що сміялися, скакали та галасували. Його погляд ізнову спинився на хлібі, що молода дівчина намазала конфітурою й поклала на тарілку. Авжеж! Він хотів тільки волі та втіхи назавжди, а більше він нічого не хотів.

Вікторова купіль була готова, і його повели.

— Я гадаю, що з цим маленьким добродієм буде чимало клопоту, — лагідно сказала сестра. — Я не довіряю тим, що мають таке несиметричне обличчя.

— Проте він не поганий, — сказала стиха Аліса — і йому можна дати вісімнадцять років, бачивши, як він на вас дивиться.

— Це правда, — мовила Кароліна, злегенька здригнувшись, — він дуже змужнілий, як на свої літа.

Перш, ніж іти, дами захотіли завдати собі втіхи, дивившись, як діти, що одужують, будуть їсти хліб із конфітурою. Одна з дівчаток була надто цікава; то була білявочка десятих років, з розумними очима, з виглядом жінки, з тілом хоровитим та завчасно дозрілим, як у всіх дітей паризьких околиць. А втім історія її була звичайна. П'яниця батько приводив жінок із вулиці і втік із якоюсь із тих жінок. Мати була взяла собі одного чоловіка, потім другого і, кінець-кінцем, сама втопилася в пияцтві. Дівчина там росла собі, і коли її не били, то намагалися згвалтувати. Якось уранці мати видерла її з рук муляра, що привела його до себе напередодні. Однак їй дозволили, отій нещасній матері, навідуватись до своєї дитини, бо вона сама просила, щоб від неї забрали дівчину. Мати хоч і впала дуже низько, проте зберегла до дитини гарячу матерню любов. Вона саме тепер була там — худа, жовта, виснажена жінка, з почервонілими від сліз очима, коло біленького ліжка, де її дівчинка, така чистенька, сиділа спиною до подушок і весело їла ласощі.

Мати впізнала Кароліну, бо приходила до Саккара, прохаючи допомогти.

— Ах, пані! Ось іще раз мою бідну Маделену врятували. Усі наші нещастя скупчилися в її тілі. І мені сказав лікар, що вона не житиме, коли її битимуть у нас... А тут вона має м'ясо, вино. Крім того вона тут може спокійно дихати... Будьте ласкаві, пані, перекажіть тому доброму панові, що я все своє життя, кожної години його благословлятиму.

Ридання її душило, а серце палало від подяки. Це Саккара вона так згадувала, бо тільки його знала, як і більшість батьків, що їхні діти жили в домі праці. Княгиня Орвієдо не з'являлася там, тим часом, як Саккар довгенький час заселявав будинок, збираючи дітей по всяких барлогах, щоб мерщій пустити в рух машину добродійности, бо вона ж почасти була його утвором. Дуже захоплюючись, як звичайно, він роз-

давав із своєї кишені гроші тим родинам, що забирав у них дітей. І він був єдиним добрим богом задля всієї отієї сіроми.

— Хіба ж не так, мадам? Скажіть йому, що є десь убога жінка, що за нього богу молиться... О! Я не дуже релігійна, я не хочу брехати, але лицеміркою я ніколи не була. Ні, між церквою та нами вже кінчено, бо ми не думаємо більше про неї. Нам нічого туди ходити, бо ходити—то гаяти час... А проте єсть же хтось над нами, і мені легше на душі робиться, коли я прошу благословенства неба на того, хто до нас добрий.

Сльози рясно текли по її вицвілих щоках.

— Слухай мене, Маделено, слухай...

Дівчинка, що кінчиком язика ласо злизувала конфітуру та почувала себе щасливою, звела голову й повважнішала, хоч не кидала ласувати, така бліденька, у своїй білій, як сніг, сорочці.

— Щовечора, перше, ніж лягати в ліжко, ти складатимеш свої рученята отак і казатимеш:

— Господи, нагороди пана Саккара за його добрість, дай йому щастя та довгі літа... Чуєш, доню, ти обіцяєш мені це робити?

— Еге, мамо!

Кілька тижнів Кароліна жила серед великого душевного неспокою. У неї не було тепер певної думки про Саккара. Історія Вікторового народження, ота бідолашна Розалія, так брутально на сходах згвалтована, що лишилася калікою, оті розписки, підписані та неоплачені, і ця нещасна дитина, що виросла в багні без батька — вся оця сумна минувшина викликала в ній огиду. Вона відгонила геть образи тієї минувшини через ту саму причину, що через неї не розпитувала Максима. Певна річ, там були якісь старі гріхи, що її страхали і що завдали б їй занадто багато горя. Знов же оця жінка з ревними сльозами, що складає рученята своїй доньці та вчить її молитися за того самого Саккара. Той самий Саккар шановний, як бог доброти, і справді добрий, справді рятівник душ, завзятий, енергійний ділок, здатний піднятися до добродійності, коли його скерувати на певний шлях.

Скінчилося на тому, що вона більше не хотіла його судити і, щоб заспокоїти своє сумління, поклала, як розумна, начитана та розважна жінка, що Саккар, як і кожна людина, мав свої добрі й свої лихі риси.

Проте в неї прокидалося глухе почуття сорому, коли згадувала, що вона йому належала. Це, як і раніше, вражало її. Вона заспокоювала себе тим, що цьому вже кінець, і присягалася, що ця хвилева пригода ніколи не повториться. Кароліна двічі на тиждень навідувалась до Віктора. І от якось увечері вона знов опинилась у Саккарових обіймах і остаточно йому віддалася, допустившись регулярних стосунків. Що ж таке їй сталося? Може була вона цікава, як інші жінки? Чи може колишні любовні пригоди, що вона їх розбурхала, спричинили почуттєву цікавість? Або, певніше, чи не був хлопець отим зв'язком, фатальним злучником поміж ними, бо Саккар же йому був батько, а вона випадкова мати? Авжеж, то було тільки сентиментальне збочення почуття. Із своєю великою журбою від незадоволеного матернього почуття вона справді розм'якла так дуже, що втратила над собою волю, захопившись Саккаровим сином серед таких гостро-тяжких обставин. Щоразу, як вона бачила його, вона все більше йому належала, і саме матернє почуття стало за причину її безвілля. Зрештою, Кароліна була жінка з ясным та здоровим розумом, вона сприймала життєві факти, не мучившись коло пояснення різноманітних причин, що їх утворили. Вона гадала, що розплутувати нитки серця та розуму, витончено аналізувати такі мудрі речі можуть тільки задля розваги дами-нероби, що ні коло господарства, ні коло дітей не ходять, розумові розпусниці, що виправдати хочуть свій упад, що маскують знанням душі жадобу тіла, однакову і в герцогинь, і в наймичок. Кароліна, що мала таку широку ерудицію, що потратила колись багато часу, щоб пізнати просторий світ та брати участь у суперечках філософів, почувала велике презирство до тих психологічних забавок, що заміняли рояль та вишивання і, як вона казала жартома, більше зіпсували жінок, як удосконалили. Так

само — тими днями, коли вона саму себе зрадила, коли вона почувала, що її воля зникає, вона за краще вважала сміливо прийняти та констатувати факт. Вона сподівалася, що робота життя виправить помилку та загладить шкоду, немов той сік, що підноситься до рани на дубі та відживлює дерево й кору. Коли вона тепер належала Саккарові, не бажавши того, і навіть не маючи певності, що шанує його, вона заспокоювала себе тим, що він не гірший за неї. Кароліна в захваті була від його діяльності, від його переможної енергії, і так само мала його за людину добру й корисну для інших. Перший сором минувся через потребу виправдати свої помилки. І справді, нічого не було природнішого та лагіднішого за їхнє співжиття. Це була спілка від розуму. Він був щасливий бачити її коло себе тими вечорами, коли нікуди не ходив. Вона до його почувала сливе матерню прихильність і виявляла це з властивою їй безпосередністю та розумом. А насправду для Саккара, отого розбійника з паризького бруку, що був на коні й під конем за всіляких фінансових гешефтів, було непомірним щастям, нагородою, вкраденою як і все інше, мати цю чарівну жінку. Вона ж була така молода і така здорова на свої тридцять шість років, під густою фризурою білого як сніг волосся, визначалася таким здоровим розумом та гуманною мудрістю, з своєю вірою в життя, таке як воно єсть, не вважаючи на весь його бруд.

Минали місяці, і треба сказати, що Кароліна визнала, що Саккар діяв за всіх цих трудних днів Всесвітнього Банку енергійно та обережно. Її підозра щодо бруду операцій, її побоювання, що Саккар їх скомпромітує, її та брата, геть розвіялись, бо вона бачила його безупинну боротьбу з труднощами, бачила, як він усіх сил докладав, щоб забезпечити добру роботу машини, яка рипіла і от-от могла розвалитись. Кароліна за це була Саккарові вдячна і дивилася на нього з подивом. Насправжки банк не мав такого успіху, як він сподівався. До цього спричинялася прихована ворожість великих банків: вони пускали погану славу, ставляли перешкоди, капітал лежав нерухомо і тому не можна

було починати великих прибуткових підприємств. Проте була й користь із цієї повільності банкового розвитку, бо примушувала Саккара йти тихою ходою та певним шляхом, обминаючи водорії та стараючись, щоб не впасти, а не то щоб братися до ризиковитої гри. Він навіснів від нетерплячки, басуючи як перегоновий кінь, якого примушують бігти тюпки. Але ніколи жодна кредитова установа не починала своєї діяльності так чесно і так коректно. На біржі про це здивовано гомоніли.

Так минув час до перших загальних зборів. Їх призначили на двадцять п'яте квітня. Уже двадцятого Гамелен приїхав із Сходу, щоб головувати на зборах: його викликав Саккар, якому було тісно у приміщенні банку.

Гамелен привіз із собою чудові новини: уложено умови на організацію Товариства Сполученого Пароплавства, а опріч того, він одержав концесію, що забезпечувала французькому товариству експлуатацію срібних копалень на Кармелі. Не кажучи вже про заснування Національного Турецького банку, що мав становити базу в Костянтинополі, а фактично був справжньою філією Всесвітнього Банку. Щодо великої справи будівництва залізниць у Малій Азії, то вона ще не дозріла, і з нею треба було зачекати. Другого дня після загальних зборів Гамелен повинен був повернутися, щоб провадити там свою роботу. Зачарований Саккар мав із ним довгу нараду, на якій була й Кароліна, і легко переконав їх, що конче потрібно збільшити основний капітал, коли вони хочуть оті проекти довести до зроби.

Найсолідніші акціонери — Дегремон, Гюре, Седіль, Кольб, порадившись, ухвалили таке збільшення. Отже за два дні можна обмірковувати цю пропозицію й подати до адміністративної ради, що збереться напередодні зборів.

Це надзвичайне засідання ради було врочисте. Усі члени адміністратори засідали в тій похмурій залі, що затінена була деревами сусіднього саду Бовільє. Звичайно відбувалося два засідання на місяць: малі, найважливіші, — близько п'ятнадцятого, що на них прихо-

дили самі тільки проводирі, справжні керівники банку, і великі засідання—близько тридцятого, що були швидше показові і що на них усі приходили, навіть члени без голосів і члени для декорації, що тільки ухвалювали та підписували те, що завчасу наготували.

Цього дня маркіз де-Боген, із своєю маленькою аристократичною голівкою, прибув один із перших, ніби виявляючи своєю величною постаттю ухвалу всієї французької шляхти. Віконт Робен-Шаго, заступник голови, людина лагідна й скнара, взяв на себе розповісти тим членам, що не знали всього, про справи, які обмірковуватимуть. Переходячи від одного до другого, він просто виконував накази директора, справжнього господаря банку. Як і треба було сподіватися, всі обіцяли дати згоду.

Нарешті розпочали засідання. Гамелен прочитав нараді звідомлення, що склав його для загальних зборів. То була велика доповідь, яку Саккар уже давно підготував, але написав за два дні, додавши новини, що привіз Гамелен. Саккар скромно сидів і з великим зацікавленням слухав, немов тільки вперше оце все чув. Спочатку в доповіді зазначалось все те, що Всесвітній Банк зробив з дня свого заснування. То все були вдатні, але дрібні операції, що їх роблять всі банки. Однак чимало заробили на мекіканській позиці, що її зроблено за місяць перед цим, після від'їзду імператора Максимільяна до Мехіки. То була дуже сумнівна позика з божевільною премією. Саккар страшенно ремствував, що за браком грошей не міг у каламутній воді більше риби наловити. Усе це було звичайнісіньке, а проте банк існував. У першому балансі за три місяці, з п'ятого жовтня—дати заснування, до тридцять першого грудня зиск становив яких чотириста тисяч франків із гаком. Це дало змогу покрити четверту частину витрат на організацію, заплатити акціонерам їхні п'ять процентів і відрахувати десять процентів до запасного фонду. Окрім того, адміністраторам наперед відлічили свої десять процентів, що належали їм згідно з статутом. Лишилась сума близько шістдесят вісім тисяч франків,—її призначили на дальші опе-

рації. Не було тільки дивіденду. Одно слово наслідок був найпомірніший та найпочесніший. Так самісінько було й з курсом на акції Всесвітнього Банку. Вони піднеслися з п'ятисот до шестисот франків, не вистрибом, а звичайним маніром, як то належить акціям поважних банків. І вже два місяці, як вони спинилися на цьому курсі, не мавши ніякої підстави підноситися за тих маленьких щоденних операцій, що на них, здавалось, банк заснув.

Далі доповідь переходила до прийдешніх перспектив, і тут розгорталась просторі обрії, намічалася ціла низка грандіозних підприємств. Доповідь особливо підкреслювала потребу організувати Генеральне Товариство Сполученого Пароплавства, що його акції випустити має Всесвітній Банк. То буде Товариство з капіталом на п'ятдесят мільйонів франків, що забере в свої руки весь транспорт Середземного моря і злучить дві великі конкурентні компанії: Фосеєнську з лінією Константинопіль—Смірна—Требізонд через Пірей та Дарданели, і Морське Товариство з лінією на Олександрію через Мессіну та Сірію, не рахуючи менших товариств, що ввійдуть до синдикату: Комбарель і К^о з рейсами до Альжіру та Тунісу, вдова Анрі Ліотар із лінією до Альжіру так само через Іспанію та Марокко і, нарешті, брати Феро-Жіро з рейсами до Італії, Неаполю і до міст Адріатичного моря через Чівіта-Векія. Отже так можна завоювати все Середземне море, злучивши в одне товариство всі конкурентні компанії, що тепер одна одну вбивають. На скупчені капітали можна буде будувати зразкові пароплави, з швидкістю та догодами, досі незнаними; збільшити кількість ліній, побудувати нові пристані, Схід перетворити на передмістя Марселю. Але якої ваги набуде Генеральне Товариство, коли прокопають канала Суецького і буде змога обслуговувати Індію, Тонкін, Китай та Японію! Ніколи ще жодне підприємство не здавалося таким широким і таким певним. Далі в доповіді говорено про Турецький Національний банк. Про нього подано таку силу докладних технічних подробиць, що вони цілком доводили його непохитну сталість. Наприкінці звідомлення зазна-

чало, що Всесвітній Банк візьме під свою опіку французьке товариство срібних копалень на Кармелі, що має капітал двадцять мільйонів франків. Хемічні аналізи зразків руди показали чималу кількість срібла. Але стародавня поезія святої землі, релігійне захоплення ще більше ніж наука перетворить струмки отого срібла на справжній дощ.

Саккар дуже був задоволений, що вставив ці слова наприкінці фрази. Насамкінець, пообіцявши славу будучину, доповідач робив висновок про потребу збільшити капітал. Його слід би подвоїти, перетворити з двадцять п'яти на п'ятдесят. Система випуску нових акцій була така проста, що всі її відразу зрозуміли: видадуть п'ятдесят тисяч нових акцій і їх візьмуть за таку саму ціну як і перше, акціонери — власники перших акцій. Отже й не доведеться прилюдної передплати оповіщати. Тільки ці нові акції будуть по п'ятсот двадцять франків. Премія на двадцять франків становитиме загалом суму в мільйон франків, яку відрахують до запасного фонду. Було справедливо й розумно оподаткувати акціонерів цим маленьким податком, бо ж вони й так уже великий зиск мали. Крім того за акцію платили тільки четверту частину її вартости та ще премію.

Скоро Гамелен скінчив читати, залунали хвальні покрики. В доповіді все було так досконало розроблено, що не викликало заперечень. Як читали доповідь, Дегремон, дуже пильно оглядаючи свої нігті, замислено посміхався. Депутат Гюре, якнайзручніше всівшись в своєму фотелі і напівзаплющивши очі, трохи не дрімав, ніби уявляючи собі, що він у Палаті. Проте банкір Кольб, не ховаючися, взявся спокійно до довгих обрахунків на аркуші паперу, що перед ним лежав, як і перед кожним адміністратором. Тільки Седіль, як завжди нудний та недовірливий, хотів спитати, що буде з акціями тих акціонерів, які не схочуть скористуватися із свого права. Якщо банк залишить їх собі, то це буде неправна річ, бо оповістку про випуск можна в нотаря засвідчити тільки тоді, як капітал цілком увесь розподілено. Якщо ж банк хоче їх спекатись, то як і кому

вважає він за найкраще їх передати? Але, бачивши Саккарове нетерпіння, маркіз де-Боген перебив фабриканта вже на перших його словах, пояснивши величностягетним тоном, що рада в усіх цих подробицях цілком здається на свого голову та на директора, що такі віддані справі й такі компетентні. Після цього чути було тільки віншування, і засідання скінчилося серед загального захвату.

Другого дня на загальних зборах відбувалися справді зворушливі маніфестації. Публіка зібралася в залі на вулиці Блянш, де збанкрутував господар-підприємець прилюдних балів. І перед приходом голови по цій уже повній залі кружляли найкращі чутки, а надто одна, що її шепотіли на вухо: міністер Ругон, брат директора, через жорстокі й чимраз дужчі напади опозиції був не від того, щоб заопікуватися банком, коли тільки банкова газета „Надія“, старий орган католиків, візьме уряд під свою оборону. Один депутат лівої щойно вигукнув жахливу річ: „друге грудня — то злочин!“ І той покрик пролунав від одного краю Франції до другого, немов би клич громадського сумління. На це треба відповісти великими ділами. Майбутня всесвітня виставка вдесятерить суму оборотів, можна буде добитися великих здобутків у Мехіці та інших місцях, коли в тріумфі імперія дійде свого апогею.

В невеличкій групі акціонерів, що серед неї розмовляли Жантру та Сабатані, вельми сміялися з другого депутата, що в суперечках про армію запропонував химерну річ, — завести у Франції призов некрутів за пруським зразком. Палата мала собі чим забавлятися! Ще не перевелися люди, що трусяться від жаху перед Прусією. Багато ваги надають Данським справам, звертають увагу на глухий до нас гнів Італії після Сольферіно. Але галас від окремих розмов та гомін усієї залі раптом ущухли, коли ввійшли Гамелен із членами ради. Саккар ще скромніший, ніж на засіданні ради, силкувався бути непомітним і вшився поміж акціонерів. Він задовольнився з того, що подав гасло до оплесків, як прочитали звідомлення з діяльності банку. Те звідомлення, що його перевірили та прийняли ревізори Ля-

віньєр і Руссо, пропонувало подвоїти капітал. Тільки загальні збори мали право дозволити отаке збільшення, і це зробили вони з ентузіазмом, сп'янівши від мільйонів Генерального Товариства Сполученого пароплавання та Турецького Національного банку. Загальні збори визнали потребу збільшити капітал банку відповідно до тієї ваги, якої набув Всесвітній Банк. Щождо срібних копалень на Кармелі, то справу цю прийняли святобливо. Коли акціонери розходились, висловивши подяку голові, директорові та раді, всі мріяли про Кармел, про той чудесний срібний дощ у проміннях слави, що поллється з святих місць.

За два дні Гамелен і Саккар разом із заступником голови віконтом Робен-Шаго знов поїхали на вулицю Сент-Ан, до нотаря Лельоррена оповістити про збільшення капіталу, що його, як вони казали, цілком покривала передплата. А справді, близько трьох тисяч акцій, що від них перші акціонери, хоч і мали на них право, та відмовились, лишилось у банківій теці і знов їх записано на рахунок Сабатані. То був неправний вчинок, система, за якою в касах банку лишали певну кількість акцій у запасі, як бойову резерву, що давала змогу спекулювати та кидати їх у бій, якби виникла потреба підтримати курс на випадок, коли б утворилася коаліція на його пониження.

Зрештою Гамелен, що зовсім не похваляв отієї неправної тактики, цілком здався на Саккара в справі фінансових операцій. З цього приводу в них була розмова з Кароліною, що торкалася тих п'ятисот акцій, які Саккар примусив їх узяти за першої передплати і які за другої натурально подвоїлись. Загалом, за тисячу акцій, коли платити чверть вартости та премію, треба було внести суму в сто тридцять п'ять тисяч франків. Брат і сестра хотіли обов'язково ці гроші заплатити, бо несподівано одержали спадщину близько трьох сот тисяч франків. Спадщина була від тітки, що вмерла через десять день після смерти сина-одиця від тої самої хвороби. Саккар дозволив їм це зробити, але не пояснив, яким саме способом він заплатить за свої власні акції.

— Ах! — Ця спадщина, — мовила засміявшись Кароліна, — це ж наше перше щастя... Мені здається, що з вами приходить до нас доля... Мій брат із тридцятьма тисячами платні, його чималі подорожні гроші, і все це золото падає на нас певне тому, що ми на нього більше не маємо потреби. Ось ми й багатії...

Вона дивилась на Саккара вдячним поглядом, цілком переможена. Вірячи йому, вона день-у-день все більше тратила свою проникливість, бо росла ніжність її, що вона почувала до Саккара. У запалі своєї веселої відвертості вона казала:

— А втім, коли б я оті гроші заробила, то ручуся, що я не наважилася б їх на ваші операції віддати... Але тітка, яку ми ледве знали, гроші, що про них ми ніколи не думали, що їх ми буцім знайшли на вулиці— все це мені здається навіть не дуже чесно, і я себе відчуваю трохи ніяково... Ви розумієте, вони мене не болять, я б не від того, щоб їх загубити.

— От саме вони й ростимуть і принесуть мільйони вам — мовив і собі жартома Саккар.— Ніщо не дає такого зиску, як крадені гроші... Не мине й тижня, як ви побачите, як піднесуться наші акції...

І дійсно, Гамелен, що мусів був відкласти свій від'їзд, із дивуванням пересвідчився, що акції Всесвітнього Банку хутко пішли вгору. За ліквідації наприкінці травня курс переважив сімсот франків. Це був звичайнісінький наслідок, що походив від збільшення капіталу. Клясичні викрутні, спосіб штучно роздирати успіх та утворювати підвищення курсу за кожного нового випуску. Крім того тут відігравала роль й важливість підприємств, що їх банк мав позакладати. Величезні жовті афіші, порозліплювані по всьому Парижі, що сповіщали про майбутню експлуатацію срібних копалень на Кармелі, остаточно запаморочили людям голови. Вони були початком тієї сп'янілості, того запалу, що зростаючи згодом може зовсім відібрати людям розум. Грунт був підготований. Чорноземля імперії, що складалася з уламків, пригріта розпаленими апетитами, сприяла надміру божевільному зростанню спекуляції, котра через кожних десять-п'ятнадцять років засмічу-

вала й труїла біржу, лишаючи після себе кров та руїну. Тоді різні підозрілі товариства виростали немов гриби, великі статечні товариства вдавалися до фінансових авантур, напружена гарячка гри розпалювалась серед галасливого добробуту імперії, серед усього блиску насолоди та розкошів, що їм майбутня всесвітня виставка повинна була стати за блискучий кінець, за облудну апотеозу феєрії.

Серед того божевілля, що поняло юрбу, серед метушні інших зисковних справ, що всюди траплялися, Всесвітній Банк насамкінець розпочав свою роботу, як могутня машина, що має призначення все поламати і все потрощити, що її чиїсь несамовиті руки так через лад нагрівали, що вона от-от мала вибухнути.

Як від'їхав на Схід Каролінин брат, вона знов лишилася сама з Саккаром, живучи з ним інтимним, мало не подружнім життям. Вона дуже пильнувала Саккарового господарства, додержуючи найбільшої економії, як віддана господиня, хоч статок у обох змінився. Серед душевного радісного спокою настроїв у неї був раз-у-раз рівний. Її непокоїла тільки тривога, сумнів щодо Віктора, думка про те, чи повинна вона далі ховати від батька існування його сина. У домі праці були дуже незадоволені з Віктора, бо він усе там плюндрував. Шість місяців, призначених на випробу, минали. Чи повинна ж вона показати Саккарові оту малу потвору, перше ніж змиють із неї її вади? Інколи переживала вона справжню муку.

Якось увечері Кароліна вже зовсім була наважилася заговорити. Саккар, що удавався в розпуку від поганого приміщення банку, умовив раду найняти спідній поверх сусіднього будинку, щоб поширитися на той час, поки вони збудують пишного отеля, що про нього він мріяв. Знову пробивали двері, ламали перегородки, ставили ґрати.

Тому, що Кароліна саме повернулася із будинку праці повна безнадійного смутку через Віктора, що саме оце трохи не відгриз вухо своєму товаришеві, попросила Саккара піти нагору до неї.

— Мій друже, я мушу вам дещо сказати.

Але нагорі, коли вона подивилась на його запорошені вапною плечі, на те, як він захопився думкою побільшити приміщення, засклавши ще двір сусіднього будинку, то не стало їй сміливості завдати Саккарові смутку своїм секретом. Ба ні, вона ще почекає, поки той страшний непутень хоч трохи зміниться на краще. Вона безсила була перед муками інших людей.

— Авжеж мій друже, я саме хотіла сказати про двір, бо мені спала та сама думка.

VI.

Редакція „Надії“, занепалої католицької газети, що, на пропозицію Жантру, Саккар її купив, щоб популяризувати Всесвітній Банк, містилася на вулиці Сен-Жозеф, на першому поверсі старого, похмурого та вогкого будинку в кінці двору. Коридор, що вів із сіней до редакції, завсіді освітлювано газом. Ліворуч був кабінет редактора Жантру, далі кімната, що Саккар її собі залишив; праворуч містилася загальна кімната для співробітників, кабінет секретаря та кімнати, що малі найрізноманітніші призначення. По другім боці площадки на сходах містилися адміністрація та каси, що їх сполучав із редакцією внутрішній коридор.

Того дня Жордан прийшов до загальної кімнати, щоб скінчити статтю, і зручно розташувався, бо йому тут не заваджали. Коли вибила четверта година, він вийшов і побачив Дежуа, служника редакції. Дарма, що був ясний, червневий день, Дежуа жадібно читав при світлі газу біржового бюлетеня, що туди приносили, і що з ним він перший знайомився.

— Скажіть Дежуа, то прийшов Жантру?

— Еге, пане Жордане.

Молодик спинився роздумуючи і кілька секунд не знав, що йому робити. На щасливе подружжя з самого початку тягарем лягли колишні борги. Хоч йому пощастило знайти часопис, де містили його статті, але він тяжкого зазнавав безгрошев'я, тим більше, що на його платню накладено арешт, а сьогодні він повинен був

сплатити нового векселя під загрозою продажу його меблів. Уже двічі він даремне просив авансу в редактора, що посилався на той таки арешт на платню, що до нього сам же таки доклав своїх рук.

Однак Жордан набравсь духу і наблизивсь до дверей, коли це служник до нього обізвався:

— Пан Жантру не сам.

— А! З ким же він?

— Він прийшов із паном Саккаром, і пан Саккар мені сказав не пускати нікого, крім пана Гюре, що його вони ждуть.

Жорданові полегшало від цього відстрочення і він зідхнув — так важко було йому грошей просити.

— Це добре, я піду кінчати мою статтю. Повідомте мене, скоро редактор звільниться.

Але тільки той пішов, як Дежуа його спинив поклоном надмірної радості.

— Ви знаєте, акції Всесвітнього Банку дійшли до сімсот п'ятдесяти.

Рухом молодик показав, що йому до того байдуже і увійшов до кімнати для співробітників.

Сливе щодня після біржі Саккар заходив до редакції і часто навіть призначав побачення в кімнаті, що собі залишив, і радився там про спеціальні, таємні справи. Хоча Жантру офіційно був тільки за редактора „Надії“, де він друкував політичні статті, писані такою барвистою та тонко обробленою мовою, що навіть супротивники визнавали, що він має „найчистіший стиль“, але крім того Жантру був ще за Саккарового секретного агента, за догідливого виконавця делікатних справ. Між іншим, він організував широку рекляму Всесвітньому Банкові. Серед безлічі фінансових газеток він вибрав і купив дванадцять. Кращі належали підозрілим банковим установам і додержували дуже простої тактики — пускали газету за два-три франки на рік, тобто за плату, що ледве покривала витрати на пересилання. Вони надолужували іншим способом, ґендлюючи грошима та паперами клієнтів, яких набували споміж своїх читачів. Вони оголошували біржові курси, номери тих виграшних квіток, що в тираж повиходили, усякі тех-

нічні відомості, потрібні дрібному рантьє; потрошечку заводили рекляму, спочатку в формі доладних рекомендацій та порад, а потім переходили всякі межі й приносили до руїни своїх легковірних передплатників. З двох чи трьох сот газеток, що Париж та Францію спустошали, редакторів нух обирали такі, що не цілком ще забрехалися і не втратили ще довіри читачів. Але найбільша справа, за яку він наподумці молився, було купити одну з газеток „La Cote financière“, що мала за собою дванадцять років бездоганної чесности. Тільки ж отака чесність напевне була дуже дорога. І він чекав, поки Всесвітній Банк забагатіє та займе таке становище, що тільки одна сурма буде йому потрібна, щоб довершити його тріумф. А втім заходи Жантру не обмежувались гуртуванням слухняного батальйону отих спеціальних газет, що в кожному номері вихваляли велич Саккарових операцій. Жантру еднав так само і великі політичні та літературні газети, купуючи в них за певний гонорар з рядка прихильні замітки і похвальні статті та забезпечуючи собі їхню зичливість тим, що дарував їм акції з нових випусків. До того ж під його орудою провадилася щоденна кампанія в „Надії“, але не безглуздо вихвальна, а в формі пояснень, ба-навіть суперечок, тобто тим повільним способом, що дозволяє заволодіти публікою та коректно затиснути її в лещата.

Сьогодні Саккар замкнувся з Жантру на те, щоб про газету побалакати. Він знайшов у ранішньому числі статтю Гюре, де той із такою пересадою вихваляв промову Ругона, виголошену напередодні в палаті, що Саккар аж скипів гнівом і чекав на депутата, щоб з ним перебалакати. Чи не гадає Гюре, що Саккар на держиві в свого брата... Хіба ж йому заплатять за те, що він дозволить скомпромітувати напрямок газети та вихвалюватиме без ніяких застережень найменший міністрів учинок. Коли Саккар заговорив про напрямок газети, Жантру мовчки всміхнувся. А втім він слухав Саккара дуже спокійно, розглядаючи свої нігті, бо гримав ударити не над його головою. Жантру з цинізмом розчарованого літерата ставився до літератури, до одної

й до другої, як він прозивав сторінки часопису, де містилися статті навіть від нього писані. Він починав хвилюватися тільки від оповісток. Тепер він добре ходив, убрався в елегантський редингот із яскравою розеткою в петельці, влітку він носив на руці легеньке пальто, ясної барви, а взимку поринав у хутро, що коштувало сто люїдорів, надто дбав за свою фризурю і носив бездоганні капелюхи, що блищали як люстро. За всім тим від нього залишалося якесь непевне враження внутрішньої неохайности, ніби на цьому вигнаному професорі, що з лицею в Бордо потрапив на Паризьку біржу, залишався увесь давній бруд, що за десять років в'ївся йому в шкіру. Так само крізь гордовиту певність його нового становища визирала ница приниженість, оте побоювання, щоб іззаду не дали стусана, як колись. Він тепер заробляв сто тисяч франків на рік, а витрачав удвоє більше й не відомо на що, бо здавалося в нього не було коханки. Певно він мав якусь гидосну ваду, що через неї й вигнано його з університету. Горілка, що до неї він удався, відколи його лихо спіткало, теж збавляла йому здоров'я. Вона так само робила свою роботу й тепер у розкішному клубі, як колись у брудних каварнях, знищуючи йому останнє волосся, надаючи обличчю й лисині олив'яного відтінку. І тільки чорна віялувата борода, одинока гордість колишнього красуня, робила ще ілюзію вроди. Коли Саккар заговорив знов про напрямок часопису, Жантру спинив його жестом з утомленим виглядом людини, що не любить гаяти час на марну розмову і вважає за краще говорити про справи поважні тим більше, що Гюре десь забарився.

З якогось часу Жантру обмірковував нового пляна реклями. Йому спало на думку написати невеличку, сторінок на двадцять брошуру, надавши їй цікавості маленького роману і злегенька її здраматизувавши. Він хотів затопити провінцію отією брошуркою, роздаючи її дурно по найдаальших селах. Крім того, він проектував утворити агентство, що складало б, гектографувало та розсилало біржові бюлетені сотням найкращих провінціяльних газет. Ці бюлетені вони розсилатимуть

дурно або ж братимуть за них наймізернішу плату і таким чином незабаром придбають могутню армію, силу, на яку повинні будуть уважати всі конкурентні кредитові установи. Знаючи Саккара, він свої ідеї вселяв йому аж доки цей не сприймав їх, засвоював, поширював, ба-навіть зовсім перетворював.

Час минав. Вони обоє розподіляли кошти на рекламу найближчих трьох місяців: на підкуп великих газет, на те, щоб купити мовчання одного суворого органу ворожої до банку установи, щоб забезпечити собі місце на четвертій сторінці однієї старої і поважної газети. Їхнє марнотратство, з яким вони розкидали гроші на чотири вітри, виявляло передусім їхнє презирство до публіки, зневагу досвідчених ділків до темного невіглася отари, здібної повірити всякій казці, несвідомої складних біржових операцій, що потрапляли в якнайбезсоромніше поставлене сільце, залишаючи їм дощ мільйонів.

Коли Жордан міркував, де б узяти ще п'ятдесят рядків, щоб заповнити свої дві шпальти, його перебив Дежуа, що покликав його.

— А! — сказав він, — пан Жантру сам?..

— Ні, пане Жордан, ще... Це прийшла ваша дружина і вас питає.

Дуже стурбований Жордан кинувсь до неї. Вже кілька місяців, відколи Мешен викрила, що він пише під своїм ім'ям у „Надії“, Буш обложив його облогою за оті шість розписок по п'ятдесят франків, що Жордан колись видав кравцеві. Отих триста франків, що становили розписки, він ще міг би заплатити. Але його гнівила непомірна великість відсотків, що перетворили довг на сімсот тридцять франків і п'ятнадцять сантимів. Одначе він порозумівся з Бушем, згодившись сплачувати по сто франків на місяць. Але тому, що в його господарстві були важливіші потреби, він не міг додержати умови. Відсотки щомісяця росли ще більше, і Буш нестерпучо йому допікав. Під цей час Жордан ізнов зазнав гострої кризи.

— Що сталося?.. — спитав він свою жінку, яку знайшов у передпокої.

Але вона не встигла відповісти, як двері редакторського кабінету раптом відчинились і на порозі з'явився Саккар, гукаючи:

— Ну що, Дежуа, де ж нарешті пан Гюре?..

Збентежений цим покликом Дежуа пробелькотів:

— Отакої... Його, пане, ще немає, а я не можу примусити його прийти швидше...

Саккар вилаявся і грюкнув дверима, а Жордан провів свою дружину до сусіднього кабінету, де міг спокійно її розпитати.

— У чім річ, люба...

Марсель, невеличка жінка, огрядненька та чорнява, з усмішливими очима на ясному лиці, з пишними губами, звичайно така весела й зважлива, що завсіди сяяла щастям, навіть за найтяжчих хвилин життя, була тепер цілком приголомшена.

— О! Поль! Якби ти знав! Приходив отой чоловік... О! Гидкий страшний чоловік, від нього так бридко пахло і він був, здається, п'яний... Він мені сказав, що це вже кінець, що завтра продадуть наші меблі... І в нього була якась оповістка, що він хотів неодмінно приліпити внизу на дверях...

— Та ж це неможливо!—гукнув Жордан.—Я ж нічого не одержав, потрібні інші формальності.

— Ах! Ти на цьому розумієшся ще менше за мене. Як присилають папери, то ти їх навіть не читаєш. Тоді, щоб він не наліпив оповістки, я дала йому два франки й побігла до тебе, щоб негайно тебе попередити.

Обоє вкинулися в розпуку. Їхня бідна маленька домівка на вулиці Кліші, ці меблі з червоного дерева, обтягнені блакитним рипсом, за які вони через силу ратами виплачували і якими так пишалися, хоч інколи і глузували з їхнього жахливо міщанського вигляду. Жордани любили оті меблі, бо вони були учасники їхнього щастя з самого весілля в цих двох маленьких кімнатках, осяяних сонцем із краєвидом аж до Мон-Валер'єна. А яку силу цвяхів він там позаганяв і як вона примудрялася прикрашати кімнати дешевенькою матерією, щоб надати їм художнього вигляду. Хіба ж

це можливо, щоб усе це продали, а їх вигнали з того затишного куточка, де навіть бідність здавалася їм утіхою.

— Слухай, — сказав він, — я хочу просити аванс, я зроблю все, що зможу, але я не дуже сподіваюся.

Тоді, вагаючись, вона звірила йому свій плян.

— Знаєш, що я надумала... О! Я не зроблю цього, коли ти не схочеш. Ти ж бачиш, що я прийшла по-
радитись із тобою... Отже я хочу вдатися до моїх
батьків.

Він враз відмовився.

— Ні, ні, ніколи. Ти знаєш, що я нічого не хочу
їм завдячувати.

Щоправда, Можандри поводитися з ним пристойно. Але Жорданові глибоко запало в серце, як вони враз до нього збайдужніли, скоро його батько зруйнувався та на себе руки наклав, як на отой давно проєктований шлюб їхньої дочки згодилися тільки через її тверде бажання, вживши щодо нього образливих заходів остороги. Між іншим, вони не дали дітям жодного су, бо були певні, що котра людина пише по газетах, зараз усе проїсть. Пізніше їхня дочка дістане спадщину. І молоді Жордани — вона так само як і він, — навіть трохи пишалися тим, що, ледве не пухнувши з голоду, нічого не просили в батьків, дозволяючи собі тільки раз на тиждень у неділю в них пообідати.

— Запевняю тебе, — відказала Марсель, — що наше упередження просто смішне. Вони ж не мають дітей опріч мене і колись усе це буде моє. Мій батько товче кожному, хто тільки хоче його слухати, що він нажив самої ренти п'ятнадцять тисяч франків на отій парусині в Віллеті. До того ж у батьків невеличкий отель з чудовим садом, де вони живуть... Це ж нерозумно терпіти нам таке лихо, коли в них такі достатки. Правду сказати, вони ж ніколи не були лихі. Я тобі кажу, що піду до них. Вона світилась усмішливою завзятістю та уважливим виглядом у своєму практичному бажанні бачити щасливим свого любого чоловіка, який так багато працював, але не бачив ні від читачів, ні від критики нічого іншого, крім повної байдужості, а часом

і лайки. Ах, ці гроші. Вона хотіла б мати цілі відра грошей, щоб віддати йому, і з його боку було б нерозумно делікатності розводити. Адже вона так його кохає і так багато завдячує йому... В неї була своя казкова мрія: королівські скарби своєї родини своїми маленькими руками покласти до ніг своєму зубожілому принцеві, щоб допомогти йому слави зажити та підгорнути світ собі.

— Ну, — сказала вона весело, обіймаючи чоловіка — мушу ж я хоч чим тобі допомогти, адже не можна, щоб ти сам терпів усе лихо.

Жордан поступився. Умовилися, що вона зараз піде в Батіньйоль на вулиці Лежандр, де жили її батьки, і повернеться сюди, щоб віддати йому гроші, аби він мав змогу ще сьогодні ввечері заплатити. Коли він проводив дружину до сходів, хвилюючись так, наче вона на велику небезпеку йшла, обидва мусіли уступитися з дороги і дати пройти Гюре, що нарешті прийшов. Коли Жордан вернувся до кімнати для співробітників, то почув несамовитий гомін голосів, що лунав із кабінету Жантру.

Саккар, що почував свою могутність і знав, що він є справжній господар підприємства, вимагав покари; він свідомий був того, що вони всі в його руках через оту надію на вигру та страх перед прогрою у тій велетенській грі, яку вони разом провадили.

— А! нарешті! — закричав Саккар, побачивши Гюре — чи це не дарували ви часом великій людині вашу статтю вправлену в рямку, що так дуже загаялись у Палаті... Мушу я вам сказати, що годі вже отак вимахувати перед ним кадилом, щоб бува не розбити йому обличчя. Я на вас чекав, щоб сказати, що цьому вже край. Надалі нам треба щось інше говорити.

Приголомшений Гюре поглянув на Жантру. А цей, поклавши не стягати на себе гніву, його рятуючи, розчісував пальцями свою розкішну бороду, втупивши очі в далину.

— Як то інше говорити, — відповів депутат, — адже я сказав те, про що ви мене самі просили... Скоро ви придбали „Надію“, цю католицьку та роялістичну га-

зетку, що провадила таку гостру кампанію проти Ругона, то це ж ви просили мене написати серію похвальних статтів, показавши тим вашому братові, що ви до нього не ставитесь вороже, і виявити таким чином новий напрямок часопису.

— Напрямок часопису, — заперечив Саккар ще несамовитіше, — саме за це я й винувачу вас, що ви компромітуєте напрямок часопису. Чи ви, може, думаєте, що я коритимусь своєму братові... Я зроду не торгував моїм захватом і моєю вдячною відданістю імператорові. Я ніколи не забуваю, що ми всі зобов'язані йому і що зокрема я йому зобов'язаний. Але завважувати зроблені помилки це не значить нападати на імперію, а навпаки — виконувати обов'язок вірного підданця. Ось напрямок часопису: відданість династії, але цілковита незалежність щодо міністрів, шанолюбних осіб, що тільки й роботи мають, — що змагатися за ласку Тюїльрі.

І Саккар удався до аналізу політичного становища, щоб довести, що в імператора лихі порадики. Він винуватив Ругона за те, що цей не має колишньої енергії, що втратив свою віру в могутність абсолютизму, що він, нарешті, мириться з ліберальними ідеями, мавши одненьку мету — зберегти свій портфель. Саккар, б'ючи себе кулаком у груди, говорив, що він із самого початку був незмінний бонапартист, що він вірив у переворот і був певен, що порятунок Франції був і єсть тільки в генії та силі однієї людини... Авжеж, замість того, щоб помагати братові міняти напрямки, замість того, щоб допомагати імператорові, роблячи нові поступки, вкорочувати собі віку, він краще держатиме руку непримиренних прихильників диктатури, знайде спільну мову з католицькою партією, щоб затримати те швидке падіння, яке він передбачав. Нехай Ругон стережеться, бо „Надія“ може розпочати кампанію на користь Риму...

Гюре й Жантру слухали його, здивовані його гнівом; вони й гадки не мали, що він — людина з такими палкими політичними поглядами. Гюре намірився був обороняти останні урядові розкази.

— Мій любий, коли імперія попускає віжки, то це тому, що вся Франція на це її штовхає. Імператора

втягнуто на цю стежку і Ругон змушений іти за ним слідом.

Але Саккар уже перескочив до інших шкідливих явищ, не дбаючи за те, щоб було хоч трохи логіки в його нападах.

— Чекайте, а наше зовнішнє становище, воно жалюгідне. Уже з часу Віллафранківської умови після Сольферіна Італія тяжко на нас дихає за те, що ми не довели кампанії до краю і не віддали їй Венецію, через це вона тепер злигалася з Прусією, бо певна, що ця їй допоможе Австрію подолати. Нехай но вибухне війна, то ви побачите, яка зчиниться колотня та якого багато ми лиха зазнаємо. Тим більш, що ми страшенно прохопилися, дозволивши Бісмаркові та королю Вільгельмові в конфлікті з Данією заволодіти герцогствами всупереч умові, що Франція підписала: то був ляпас, про це нема що казати, і нам лишається тільки другу шоку підставити... О! війна, війна неминуча! Ви пригадуєте, як упали курси на французькі та італійські папери минулого місяця, коли тільки загомоніли, що можливе наше втручання в німецькі справи. За яких два тижні Європа буде в огні...

Чим раз більш дивуючись, Гюре, проти свого звичаю, теж розпалився.

— Ви говорите, як опозиційні газети, але ж ви проте не схочете, щоб „Надія“ йшла слідами „Le Siècle“, тощо... Залишається тільки клепати, за прикладом отих листків, що імператор зазнав сорому в справі з герцогствами і попустив Прусії безкарно свою територію збільшити, тільки тому, що держав цілий армійський корпус протягом довгих місяців у Мехіці. Але ж майте сумління, з Мехікою вже скінчили, наше військо повертається... І крім того, я вас просто не розумію, мій друже. Коли ви хочете зберегти Рим для папи, то завіщо ж ви гудите Віллафранківський мир... Венецію — Італії, але ж тоді італійці за два роки матимуть Рим. Ви це знаєте так само, як і я. І Ругон так само знає, але з трибуни присягається, що він того несвідомий.

— А! Ви бачите який він дурисвіт, — гукав Саккар. — Пам'ятайте собі, що ніхто ніколи папу зачепити не на-

важитися, бо інакше вся католицька Франція повстане на його оборону... Ми йому всі наші гроші віддамо, авжеж, усе золото Всесвітнього Банку. Я маю свій проєкт. Уся суть у ньому. І ви, надміру дратуючи мене, примусите мене сказати те, чого я тим часом не хотів би говорити.

Жантру, аж надто зацікавлений, відразу насторожив вуха, починаючи дещо розуміти та силкуючись зужиткувати собі слова, що ненароком прохопилися.

— Кінець-кінцем,—мовив Гюре,—я хочу знати, чого ж мені в моїх статтях додержуватись. Щодо цього, нам треба порозумітися... Чи ви втручання хочете, чи не втручання. Якщо ми обстоюємо принцип національностей, то чого нам ще втручатися до справ Італії та Німеччини. Чи може ви хочете, щоб ми почали кампанію проти Бісмарка во ім'я наших загрожених кордонів...

Але Саккар, не тямлячи себе, скочив і заgrimів.

— Я хочу, щоб Ругон із мене більш не глузував... Як, після всього того, що я зробив? Я купую часопис у найлихішого з його ворогів, я роблю з нього орган, відданий його політиці, я дозволяю вам цілі місяці виспівувати йому хвалу. І цей паскуда жодного разу нам не допоміг. Я ще й досі чекаю на послугу з його боку.

Депутат боязко зауважив, що там, на Сході, міністрів підтримок багато допоміг інженерові Гамеленові, всі двері перед ним розчинивши та вплинувши на деяких осіб...

— Дайте мені спокій. Він не міг інакше зробити... Або чи ж він хоч раз повідомив мене про підвищення чи пониження курсу, дарма що так добре все знає завдяки своєму становищу. Згадайте но, двадцять разів я вам доручав довідатись у нього, а ви, що бачите його день-у-день, чи ж ви хоч раз принесли мені справді корисну звістку?.. І то ж не була б така тяжка річ,—тільки одне слово, що ви б мені переказали.

— Безперечно, але він цього не любить. Він каже, що це викликає спльотки, за які потім раз-у-раз доводиться каятись.

— Ну, гаразд, а хіба ж він і до Гундермана такий сумлінно-суворий? Щодо мене, то він удає чесну людину, а Гундерманові подає всі відомості.

— О! Гундерманові безперечно дає. Вони всі Гундермана потребують. Без нього вони ж не могли б жодної позики зробити.

Раптом Саккар, несамовито зрадивши, заплескав у долоні.

— Ну, от і все. Ви призналися. Імперію продано євреям, брудним євреям... Усьому нашому золоту судилося потрапити до їхніх пазуристих рук. Значить, перед їхньою всемогутністю Всесвітній Банк мусить завадитись.

І він розперезав свою спадкову ненависть та знов почав винуватити цю націю крамарів та лихварів, яка вже віками йшла походом серед народів, що з них вона, як паразити, що живуть серед шолудів та корости, смокче кров; вона йшла вперед, навіть заплывана та побита, щоб звоювати цілий світ, що ним вона насамкінець заволодіє силою непереможного золота. Надто, проти Гундермана визвірився Саккар, здавна дихаючи важким духом на нього через несамовите та нездійсненне бажання його подолати, хоч передчував, що це межа, на якій його розчавлять, скоро він стане до борні. Ах! Цей Гундерман! Він у душі прусак, дарма що народивсь у Франції. Він, очевидно, держить руку Прусії. Напевне, залюбки допоміг би їй своїми грішми, ба навіть, можливо, що таємно таки й допомагає. А хіба він не наваживсь одного вечора сказати в сальоні, що коли зчиниться війна між Францією та Прусією, то остання переможе. Буде з мене, ви розумієте, Гюре, і покладіть це собі в голову: коли мій брат не хоче мені помагати, то я так само йому більш не помагатиму... Як ви мені принесете від нього добре слово, цебто таку звістку, що ми зможемо використати, то я вам тоді знов дозволю співати йому дитирамби. Зрозуміло?

То було аж надто зрозуміло. Жантру, що в цьому політичному теоретикові впізнав свого Саккара, почав кінчиками пальців гладити свою бороду. Гюре, збитий із пантелику в своїй обережній нормандського мужичка пронозливості, був дуже збентежився, бо свій добробут він будував на ласці обох братів, і аж ніяк не хотів сваритися ні з першим, ні з другим.

— Ваша правда, — пробелькотів він. — Киньмо про це, тим більше, що треба почекати подій... І я вам обіцяю все зробити, щоб здобути довіру великої людини. З першою новиною, що він мені повідомить, я вскочу в фіякр і прилечу до вас.

Відігравши свою роль, Саккар жартував.

— Усе це я роблю для вас, мої друзі... Щодо мене, то я завжди зазнавав руїни і завжди проживав мільйон за один рік.

І знов повертаючись до реклями, мовив:

— А, до речі, Жантру, вам би треба було трохи веселіше давати ваші біржові бюлетені... Еге, ви знаєте, всякі жарти, калямбури... Публіка це любить; ніщо так не помагає перетравлювати неприємності, як дотеп... Хіба ж не правда? Отже, калямбурів!

Цього разу редакторові прикро стало. Він пишався своєю літературною витонченістю. Але довелося пообіцяти. А тому що він умент вигдав історію, як дуже порядні дами пропонували йому поробити татуйовання з оповісток у найделікатніших місцях свого тіла, то всі троє аж зайшлися реготом і знов зробилися найкращими друзями в світі.

Тим часом Жордан, нарешті, скінчив свою хроніку і нетерплячо чекав на свою дружину. Надходили співробітники, він розмовляв із ними і потім знову пішов до передпокою сіней, де з прикрістю побачив Дежуа, що, приклавши вухо до дверей редакторової кімнати, захоплено підслухував, тим часом як дочка його Наталі стояла на варті...

— Ще не заходьте, — замішано пробурмотів він, — пан Саккар ще там... Мені здалося, що мене покликано.

Насправжки з того часу як Дежуа купив вісім акцій Всесвітнього Банку, заплативши за них чотири тисячі, що зібрала його покійна жінка, він тільки й жив думкою про вигру, повний радісного хвилювання від підвищення акцій. Дежуа схилявся перед Саккаром, кожнісіньке його слово держав у голові, як слово оракула; він не мав сили, знаючи, що Саккар там, не підслухати його думок про курси, не дізнатися, що говорить бог у своїй таємній святині. А втім усе це він

робив зовсім не з егоїзму, він дбав тільки за свою дочку і до захвату доходив, радіючи, вираховуючи, що його вісім акцій за курсом сімсот п'ятдесят франків дали йому вже тисячу двісті франків зиску. А це разом із його капіталом становило істу в п'ять тисяч двісті франків. Нехай но курс підвищиться тільки на сто франків, і він уже матиме оті шість тисяч посагу, що їх вимагав тектурник, щоб дозволити своєму синові з його дочкою побратися.

З цією думкою Дежуа обгортала ніжність і він із слізьми на очах дивився на свою дитину, що їй був за матір у своїй маленькій домівці, де вони удвох порядкували, відколи вона повернулася від мамки.

Однак, Дежуа дуже засоромився і белькотів, що тільки на думку спадало, аби якось затушкувати свій нескромний вчинок.

— Наталі оце забігла до мене привітатися й по дорозі здибала вашу дружину, пане Жордане.

— Атож — пояснила дівчина, — вона повернула на вулицю Фейдо. О! вона так хутко побігла.

Батько дозволяв дівчині виходити, коли вона хотіла, бо, мовляв, був її певен. Він мав рацію вважати на її добре поводження. Дочка бо була така холодна і сама так твердо поклала влаштувати своє щастя, що не зруйнувала б так довго сподіваного шлюбу якимись дурощами. Ота раз-у-раз усміхнена дівчина, з тоненькою постаттю, з великими очима на вродливому блідому личку з егоїстичною впертістю саму себе любила.

Здивований Жордан, не зрозумівши, гукнув.

— Як, на вулицю Фейдо?

Але ж йому не довелося розпитувати більше, бо в цей момент увійшла задихана Марсель. Ту ж мить він повів її до сусіднього кабінету, але там був редактор судового відділу і тому він сів із нею на лаві кінець коридору.

— Ну як?

— Гаразд, мій любий, усе зроблено, але було чимало клопоту.

Хоч і був він задоволений, але побачив, що їй тяжко на серці. Вона швиденько й нишком розповіла чолові-

кові все, хоч була собі поклала дещо від нього заховати, але не витримала, бо не могла вона від нього мати секретів.

З якогось часу Можандри в своїх відносинах до дочки перемінилися. Вона бачила, що батьки до неї не такі ніжні, якісь заклопотані, що їх помалу захоплює нова пристрасть — гра. То була звичайна історія: батько, опасистий чоловік, плохий і лисий, з сивими бурцями, мати сухорлява й діяльна, вбившись у статок, жили собі, як у бога за дверима, у власному будинкові на свої п'ятнадцять тисяч ренти та нудились, нічого не робивши. У старого не було іншої забавки, як лічити свої гроші. Він гримотів проти спекуляції, плечима знизував з пересердя та жалю, говорячи про тих нікчемних дурнів, що дають собі шкуру здирати в тій злодійській брудній грі. Але саме на той час йому спала величенька сума грошей і Можандр надумався купити собі акцій. То була не спекуляція, а звичайне приміщення грошей. Тільки ж з того часу він узяв собі звичку після свого першого сніданку пильно читати в своїй газеті біржову сторінку, щоб за курсом стежити. Звідси й пішло все лихо. Помалу-малу гарячка від стрибання курсів обхопила і його. Його отруїла атмосфера гри. Йому ввижались мільйони, набуті за одну годину, тим часом як він поклав тридцять років, щоб збити собі кілька сот тисяч франків. Він не міг себе стримати, щоб не говорити про це з дружиною щоразу, як вони за стіл сідали. Якого багато міг би він зробити, коли б був не заприсягався ніколи не грати. І він брався пояснити операції, маневрував фондами з мудрою тактикою кабінетного генерала і раз-у-раз із тріумфом перемагав уявлюваних супротивників. Він хвалився, що зробився першим знавцем у справах премій та фондів. Його дружина, стурбувавшись оповістила, що воліла б краще утопитися, ніж ризикувати хоч би одним су. Але старий її заспокоював, бо справді, за кого вона його вважає? Ніколи в світі! Але тут нагодилося таке: вони обоє вже давненько мріяли про те, щоб у своєму садку невеличку збудувати на п'ять-шість тисяч франків оранжерію. Якось увечері тремтячими від радісного

хвилювання руками він поклав на її робочий столик шість тисяч франків, сказавши, що виграв їх на біржі. То було, певна річ, безглуздя, що він не дозволив би собі ще раз зробити, але він рискнув тільки задля оранжерії. Розгнівана, але разом із тим і рада, жінка не наважилась його лаяти. Наступного місяця Можандр ударився в операцію з преміями, розтлумачивши жінці, що нічого не боїться, бо свої втрати обмежив. А крім того поміж справами трапляються ж і добрі, то навіщо ж робити по-дурному та давати наживатися іншим?.. І він ударився в гру. Спершу помаленьку, а далі наважуючись на більші суми, тим часом як вона раз-у-раз журилася журбою доброї господині, пророкуючи чоловікові, що він помре на соломі, а проте при найменшій виграї очі їй займалися вогнем. Але найбільше гудив старого капітан Шав, брат пані Можандр. Сам він, певна річ, грав на біржі, бо не міг проіснувати на свої тисяча вісімсот франків на рік. Але ж він був із хитрунів хитруга. Він ішов на біржу, як службовець до своєї контори, оперував тільки на готівку і щасливий був, скоро вигравав двадцять франків на день. То були його певні щоденні операції, такі дрібні, що йому не загрожувала катастрофа. Сестра йому запропонувала кімнату в їхньому домі, такому просторому, після того, як Марсель вийшла заміж. Але капітан відмовився, бо беріг свою волю. Маючи деякі вадки, він мав собі одну кімнатку кінець саду на вулиці Нолле, де безупинно шмигляли спідниці. Його вигри йшли на цукерки та пундики його молоденьким приятелькам. Раз-у-раз він застерігав Можандра, радячи йому не грати. А коли старий кричав: „А ви!“ — Шав енергійним жестом йому відказував: „О! я, це зовсім інша річ!“ Він же не мав п'ятнадцятьох тисяч франків ренти. Коли він грав, то цьому привинне було гідке урядування, що під старість позбавляло його втіх. Його найбільший закид проти гри був той, математично правильний довід, що грач повинен раз-у-раз програвати: коли він виграє, то повинен сплатити факторове ще й гербовий податок; коли програє, то однаково повинен платити те саме. Отже, припустивши, що він виграє

так само часто, як і програє, йому все ж таки з кишені випадає і факторове, і гербовий податок. Рік-у-рік оці втрати на паризькій біржі вісімдесят мільйонів виносять. Капітан Шав саме цим числом вісімдесят мільйонів і розмахував, бо цю суму заробляла держава, кулісьєри й фактори.

На лаві, в кінці коридору, Марсель розповідала своєму чоловікові частину оцієї історії.

— Мій любий, треба признатись, що я невпору до них потрапила. Мама сварилася з татом за ту втрату, якої він зазнав на біржі. Еге, здається він таки звідти не виходить більше. Мені це просто дивно, бо він же не визнавав нічого крім праці. Словом, батьки сперечалися. Там був журнал „la Cote financière“, який мама під ніс татові совала й кричала, що він нічого не розуміє, що вона таки передбачала падіння курсу. Тоді тато пішов по другу газету „Надію“ і показав їй статтю, звідки він узяв свої відомості... Уяви собі, у них там повно газет, і вони з ранку аж до вечора в них поряються. Я навіть думаю, прости мені господи, що мама й собі почала грати, дарма, що здається такою ворожою до того.

Жордан не міг утриматися від сміху, так кумедно вона, хоч і зажурена була, переказувала йому оту сцену.

— Одно слово, я їм розповіла про нашу скруту й просила позичити двісті франків, щоб припинити стягання. І якби ти тільки почув тоді, як вони загримали: двісті франків, коли ми оце дві тисячі загубили на біржі! Чи це я глузую з них? Чи може хочу їх зруйнувати... Ніколи я їх такими не бачила. Батьки, що були такі ласкаві до мене, що нічого не шкодували мені на подарунки! Вони таки справді побожеволіли, бо не з доброго ж розуму так нівечать своє життя, коли можуть жити так щасливо в своєму будинкові, без жодного клопоту, спокійно проживаючи той статок, що набули собі тяжкою працею.

— Я сподіваюся, що ти хоч не обстоювала, — сказав Жордан.

— Ба ні, я обстоювала, тоді вони на тебе накинулись. Ти бачиш, я тобі все кажу, хоч хотіла дещо

затаїти, але ж не можу... Вони мені знов казали, що це передбачали, що це не діло писати по часописах, що ми з тобою закінчимо в притулкові для бідних... Нарешті, коли я ї собі розгнівалася та хотіла йти, прийшов капітан; ти знаєш, що дядя Шав мене завсіді дуже любив. І перед ним вони трохи порозважнішали, тим більше, що дядя тріумфував і питався в батька, чи він ще довго даватиме себе обкрадати?.. Мама відвела мене на бік, поклала мені в руку п'ятдесят франків, кажучи, що цього нам на кілька день вистачить, а там ми якось викрутимось.

— П'ятдесят франків! це ж милостиня. І ти взяла?..

Марсель ніжно руку йому стисла, заспокоюючи його всіма доводами.

— Слухай, не гнівайся... Авжеж я їх узяла, а як я добре знала, що в тебе не стане духу віднести їх судовому виконавцеві, то тієї ж хвилини сама від них побігла до нього, ти знаєш, на вулицю Каде. Але уяви собі, що він відмовився взяти гроші, пояснивши, що в нього є формальний наказ від Буша, і що тільки Буш може припинити стягання. О! цей Буш! Я ні до кого ненависти не почуваю, але цей Буш викликає в мені саме роздратування та огиду. Проте я побігла до нього на вулицю Фейдо, і йому лишалось тільки задовольнитися з тих п'ятдесятьох франків. І ось! Нас тепер два тижні не зачіпатимуть.

На Жордановому лиці глибоко відбилося хвилювання і на очі йому навернулися сльози.

— Ти це зробила, моя жіночко, ти це зробила!

— Авжеж! я зовсім не хочу, щоб тобі знов набридали. Про мене оті лайки,—нехай, аби тільки тобі дали змогу спокійно працювати.

Вона тепер сміялась, розповідаючи про свою візиту до Буша, про той смітник із паперів, про брутальне поводження з нею, про загрозу до щенту їх зруйнувати, коли йому негайно не сплатять усього боргу. Кумедно було те, що вона завдала собі втіхи й довела Буша до шалу, сперечаючись, що він має законне право на ці триста франків, що разом із процентами перетворилися на сімсот тридцять франків і п'ятнадцять сантимів. Вона Бу-

шеві сказала, що мабуть він за їх сто су заплатив та й то разом із купою старих ганчірок. Буш аж душився з нестями: насамперед він їх купив задорого; а потім, скільки часу він згаяв, скільки біганини було протягом двох років, поки він знайшов винуватця, а скільки розуму треба було докласти, полюючи на людину, — то хіба ж усе це не мусить покритися. Тим гірше для тих, що дали себе зловити. Проте він узяв, зрештою, оті п'ятдесят франків, бо його система обережності завжди казала — миритися.

— Ах, моя жіночко, яка ж ти відважна і як я тебе кохаю! — сказав Жордан, обіймаючи Марсель, хоч у цей момент проходив секретар редакції.

Далі, стишивши голос, мовив:

— Скільки в тебе дома лишилося?

— Сім франків.

— Чудово! — сказав він дуже щасливий, — маємо на що два дні жити і я не проситиму авансу, бо однаково не дадуть. Це мені надто тяжко... Завтра я піду довідаюсь, чи не візьмуть мою статтю до „Figaro“. Ах! коли б скінчити отой мій роман та коли б пощастило його продати!

Марсель і собі його поцілувала.

— Авжеж, побачиш, усе буде гаразд!.. Ти повернешся зі мною, правда. Це буде так добре... І ми купимо на завтра вудженого оселедця на розі вулиці Кліші, там я бачила найкращі. А сьогодні ввечері в нас буде картопля, на салі смажена.

Жордан попросив товариша переглянути за нього коректу, а сам пішов із жінкою.

Саккар і Гюре також пішли собі. На вулиці коло входу до редакції спинилось купе. Вони побачили, що з нього вийшла баронеса Сандорф; вона привітала їх усмішкою і побігла нагору. Коли-не-коли вона одвідувала Жантру. Саккар, що його вабили її великі палкі очі, ледве не повернувся до редакції.

Нагорі, в кабінеті редактора, баронеса не хотіла навіть сісти. Заскочила по дорозі привітатись та довідатися чи нема чого нового. Хоча Жантру тепер забагатів, але вона до нього ставилась так само, як і тоді,

коли він щоранку прибігав до її батька М. де-Лядрікура з низьким поклоном фактора, що пропонував ордери. Її батько був страшний грубіян, вона не могла забути штурхана ногою, яким він викинув Жантру за двері, знавіснівши від величезної втрати. А тепер, коли вона його бачила біля самого джерела новин, вона заприятнилася з ним і силкувалася що можна в нього розвідати.

— Ну що? нічого нового?

— Справді, нічого, я нічого не знаю.

Але баронеса дивилась на нього, усміхаючись, бо думала, що він не хоче їй сказати. Тоді, щоб викликати його на розмову, вона заговорила про ту безглузду війну, що от-от спалахне між Австрією, Італією та Прусією. Спекуляція шаліла, італійські фонди страшенно знизилися, що правда, так само, як і всі інші цінності взагалі. Її дуже непокоїла одна річ. Вона не знала, до якої межі вона повинна йти за рухом, великі вклавши суми в операції, що з'ясуються тільки за прийдешньої ліквідації.

— Ваш чоловік хіба вас не інформує? — спитав жартома Жантру. — Він же має добру посаду в посольстві.

— О! мій чоловік, — промовила вона із зневажливим жестом, — я нічого не можу від нього витягти.

Жантру повеселішав ще більше, ба навіть наважився зробити натяк на генерального прокурора Делькамбра, її коханця, що платив, як говорили, за неї різницю, коли вона взагалі мала охоту платити.

— А ваші друзі, вони ні про що не дізнаються ні при дворі, ні в Палаті?

Баронеса удала, буцім не зрозуміла, і все просила, очей із нього не спускаючи.

— Слухайте, ну будьте ласкаві... Ви ж знаєте щось.

Жантру, що вогнем займався від кожної спідниці, чи то брудної, чи елегантської, та скрізь ласував, почав уже міркувати про те, як би його купити, як він казав брутально, цю грачку, що була з ним запанібрата. Але з першого його слова, з першого жесту вона випросталась і подивилась на нього з такою огидою і з таким презирством, що він поклав собі вдруге цього

не починати. З цим чоловіком, що її батько за двері виштовхав, о! ніколи! Вона ще до цього не дійшла.

— Через що це я маю бути такий ласкавий? — сказав він із силуваною усмішкою. — Хіба ви до мене ласкаві?

Враз вона споважніла і глянула на нього жорстким поглядом. Вона вже повернулась іти, коли з пересердя, щоб дошкулити їй, він додав.

— Ви ж бачили допіру Саккара в дверях? То чом ви його не спитали, адже він вам не зможе відмовити?

Вона враз повернулась.

— Що ви хочете сказати?

— Те, що вважатимете за найприємніше... Та ну бо, не крийтеся, я ж бачив вас у нього, а я його знаю.

Обурення обхопило баронесу. Вся гордість її роду, що ще в ній жила, піднесла її з каламутної глибини, з бруду, що в ньому пристрасть щодня все більш її топила. Проте вона не спалахнула, а мовила просто, голосом ясним, але гострим:

— Ага, ось як! за кого ж ви мене маєте! Ви божевільний!.. Ні, я не коханка вашого Саккара, бо я того не схотіла!

Жантру тоді з витонченою ввічливістю професора зграбно вклонився їй і мовив:

— Ну, мадам, це ви зробили велику помилку! Вірте мені, коли тільки є змога її виправити, то не минайте доброї нагоди. Ви ж бо раз-у-раз стільки заходів уживаєте на довідки, а тут без жодного клопоту оті відомості знайдете під подушкою в цього пана. О! господи, там у нього незабаром ціла купа всяких довідок буде, і вам тільки доведеться витягати їх вашими гарненькими пальчиками.

Вона розсміялась, немов би примирившись із його цинізмом. Коли вона простягла йому руку, Жантру почув, що вона була холоднісінька. Справді бо, невже ця жінка з такими червоними губами, про яку говорили, що вона така ненаситна в любощах — невже вона зіставатися вірною могла своєму крижаному та сухорлявому Делькамброві?

Місяць червень минув. П'ятнадцятого Італія виповіла Австрії війну. З другого боку Прусія мало не за

два тижні блискавичним маршем захопила ГанOVER, узяла обидва Гессени, Баден, Саксонію, зненацька захоплюючи мирну беззбройну людність. Франція й не ворухнулась. Поінформовані люди пошепки гомоніли на біржі, що Франція з Прусією склала таємну умову, після того як Бісмарк одвідав імператора в Біярріці. Секретні чутки ходили, що за свій неутралітет Франція дістала добру нагороду. А проте падіння цінностей набувало найстрашніших розмірів. Коли четвертого липня наспіла звістка про Садову, подібна до раптового вдару грому, усі цінності пішли шкереберть. Чекали, що завзята війна точитиметься й далі. Бо коли Австрію побила Прусія, то Австрія перемогла Італію під Кустодзою. Подейкували вже, що Австрія збирає рештки своєї армії, звільнивши Богемію. Ордери на продаж падали на біржу дощем, але покупців більш не було.

Четвертого липня Саккар зайшов до редакції дуже пізно, близько шостої години, і не застав Жантру, що останніми часами вкинувся в розпусту: десь зникав, гуляв, повертався виснажений, із каламутними очима, і не знати, що більше його руйнувало — чи дівчата, чи алькоголь. Під цю пору в редакції не було нікого. Лишався тільки Дежуа, що обідав на ріжку стола в сінях. Саккар, написавши два листи, хотів було йти, коли це ввесь червоний, улетів немов буревій Гюре, не спиняючись навіть, щоб зачинити двері.

— Мій друже, мій друже!..

Він дуже засапався і держав себе руками за груди.

— Я саме від Ругона... Я біг, бо не знайшов фіякра. Нарешті, одного знайшов... Ругон одержав звідти телеграму. Я її бачив... Новина!.. Новина!

Рішучим жестом Саккар спинив його і кинувся зачиняти двері, бо бачив, що Дежуа вже крутився коло дверей, нашорошивши вуха.

— Що, таке, нарешті?

— Ось що. Австрійський імператор передає Венецію імператорові Франції, приймаючи його посередництво, а останній звернеться до королів Прусії та Італії й запропонує замиритися.

Настала тиша.

— Отже це мир?

— Очевидячки.

Саккар вражений, ще не знаючи, що й починати, вигукнув.

— Бий його сила божя! а на всій біржі пониження.

Потім машинально додав:

— І цієї новини жодна душа не знає?

— Ні, телеграма секретна, її не надрукують завтра навіть у „Moniteur’i“. Париж безперечно нічого не знатиме ще цілу добу.

Ці слова були Саккарові за блискавку, що враз його осяяла. Він ізнов побіг до дверей і відчинив, щоб подивитись, чи хто не підслухує. Саккар був у нестямі, кинувся до депутата і схопив його за вилоги рединготу.

— Мовчіть! Не так голосно!.. Ми — переможці, коли тільки Гундермана з його бандою про це не повідомлено. Слухайте ж! ані слова, нікому в світі! Ні вашим друзям, ні вашій жінці... Оце так щастя! Жантру нема, ми знатимемо тільки самі, у нас є час розвинути акцію... О! я не хочу робити тільки для себе! Ви матимете так само, як і наші товариші з Всесвітнього Банку. Тільки ж секрет не є секрет, коли його знає кілька людей. Усе загине, коли допуститися найменшої необережності завтра перед біржею.

Гюре, дуже схвилюваний, до краю вражений величністю того діла, що вони починали, обцяв бути німим, як стіна. І вони розподілили обов’язки, поклавши ту ж мить узятися до діла. Саккар уже бриля наклав, коли це йому ще одне питання спало на думку.

— Чи це Ругон вам доручив цю новину мені переказати?

— Безперечно.

Він вагався, бо збрехав: телеграма просто валялась на міністровому столі, де Гюре її прочитав, на хвилинку сам залишившись. Але йому потрібна була душевна згода поміж двома братами: отже ця брехня здалася йому дуже хитрою, тим більше, що депутат знав, що брати не дуже хочуть бачитися та розмовляти один із одним.

— Ого!—обізвався Саккар, — ніде правди діти, цього разу він був дуже ласкавий... У дорогу!

У передпокої не було нікого, тільки Дежуа силкувався підслухати, але нічогосінько не розібрав. Вони завважили, що Дежуа хвилюється, бо він нюхом чув ту велику поживу, що носилася в повітрі. Дежуа так розпалився від того духу золота, що вихилився аж у вікно, щоб бачити, як вони двір переходитимуть.

Труднощі полягали в тому, що треба було чинити швидко, але пильнуючи найбільшої обережності. На вулиці вони розлучились. Гюре взяв на себе малу вечірню біржу, а Саккар, дарма що було пізно, — комісіонерів, кулісьєрів та біржових факторів, щоб дати їм на купівлю ордери. Тільки ці ордери він хотів поділити, доручити якнайбільшій кількості факторів, щоб не збудити підозри. А надто він хотів удати, що це він випадком стрів потрібних йому людей, замість до кожного ходити окремо, бо це здалося б дивним. Йому пощастило. На бульварі він побачив біржового фактора Жакобі, з яким пожартував та дав йому великого ордера, не дуже його здивувавши. На сто кроків далі він наскочив на високу біляву дівчину, що була, як він це знав, коханкою іншого біржового фактора Делярока, швагра Жакобі. А як вона сказала, що чекає Делярока сьогодні ввечері, то він попросив передати йому пару слів, писаних олівцем на картці. Потім знаючи, що Мазо буде ввечері на товариській вечірці, він пішов до ресторації, щоб там його здибати, і перемінив ті доручення, що вранці їх дав. Але найщасливіше було те, що він опівночі, вже повертаючись додому, перестрів Масья, що допіру виходив із Вар'єте. Вони пішли разом вулицею Сен-Лазар і Саккар увесь час удавав із себе оригінала, що вірить у підвищення. О! не зараз, звичайно.

Скінчив він на тому, що передав Масья для Натансона та інших кулісьєрів багацько ордерів на купівлю, сказавши, що він це робить від гуртка приятелів. Насправжки це так і було. Як він лягав спати, то замовлені від нього цінності становили суму в п'ять мільйонів франків.

Другого дня о сьомій годині Гюре був уже в Саккара, щоб розповісти, як він оперував на малій біржі на пішоходах проти пасажу Опері. Він загадав купувати скільки можна, але ж не перебираючи міри, щоб не підвищити курсу. Його ордери дійшли до мільйона, але обоє ухвалили, що це замало, та й знов поновили кампанію. У них був ще ранок. Але насамперед обоє кинулися до газет, аж тремтячи, щоб не знайти там телеграми, замітки, одного слова, що могло б усю їхню комбінацію шкереберть поставити! Ні! преса нічого не знала, її всеньку захопила війна, і тому по газетах було повно телеграм із докладними описами бою під Садовою. Коли до двох годин дня таємниця нічим себе не виявить, коли вони матимуть годину перед біржею, ба навіть півгодини, то все піде якнайкраще, і вони здобудуть перемогу над єврейством, як казав Саккар. І вони знов розлучились. Кожен побіг у свій бік, щоб нові в цю баталію кинути мільйони.

Цілісінький ранок Саккар талував пішоходи, бо його так кортіло бігати, що він навіть відпустив свого повоза після того, як декуди заїхав. Він зайшов до Кольба, де приємний дзвін золота немов віщував йому перемогу. І він був такий твердий, що й словом банкірові не пробовкнувся, а той нічогісінько не знав. Потім Саккар зайшов до Мазо, не на те, щоб дати нового ордера, а на те, щоб удати буцім даний напередодні ордер його непокоїть. Тут також ніхто ще нічого не знав. Тільки маленький Фльорі завдав йому деякої турботи, бо весь час коло нього крутився: однеєною цьому причиною був глибокий захват молодого службовця перед фінансовими здібностями директора Все-світнього Банку. А що мадемуазель Шіші починала йому велико коштувати, то він наважився на кілька маленьких операцій і мріяв про те, щоб знати ордери великої людини та покластися на її гру.

Нарешті, швиденько поснідавши в Шампо, Саккар із великою прислухався радістю до песимістичних наріканнів Мозера, ба навіть Пільро, що обоє провіщали нове падіння курсу. Він о пів-на-першу був на біржовому пляці, бажаючи, як він казав, побачити, як зби-

раються люди. Спека була нестерпна, гаряче проміння падало сторч, відбілюючи сходи, одбивалося від них та наповнювало перистиль тяжким повітрям, розпеченим як у печі. Порожні стільці трищали в цій гарячині, а спекулянти стояли, шукаючи холодку в тоненьких пасмугах затінку від колон. У садку під деревом він примітив Буша і Мешен, — оці, вгледівши Саккара, про щось жваво загомоніли. Навіть йому здалося, що вони перше хотіли до нього підійти, а потім передумали. Чи вони довідалися про щось завдяки безупинній шуканині оті мерзенні ганчірники, що по канавах збирають знецінені папери? На момент його аж затрусило. Але хтось до нього озвався і Саккар упізнав на лаві Можандра та капітана Шава, що обидва сперечались, бо перший глузував із маленької мізерної гри капітанової, з того виграшного на готівку люїдора, немов би десь у провінційальній каварні, де завзято в пікет гуляють: ну може ж хоч сьогодні він сміліше грати наважиться? Хіба ж безперечне пониження курсу не було таке ясне як сонце? І Можандр брав Саккара за свідка: правда ж курси падатимуть? Він сам був такий певний цього, що, гравши на пониження, поклав би все своє багатство. На це питання, поставлене руба, Саккар відповів тим, що усміхнувся, невиразно похитав головою, хоч і прикро йому було, що не може попередити цього бідолаху, якого він знав за роботящу та статечну людину, коли той ще парусиною торгував. Але ж він сам собі присягався мовчати і з жорстокістю грача, що боїться щастя наполохати, додержував цього. Під цю хвилину увага його спинилась на купе баронеси Сандорф; він простежив його очима. Ї побачив, що воно проїхало мимо і стало цього разу на Банковій вулиці. Раптом він згадав про барона Сандорфа, радника австрійського посольства: баронеса напевне все знає, вона через жіночу непромітність може нашкодити справі. Він не гаючись перейшов вулицю і почав походжати круг купе, що стояло непорушне, німе, зачинене; тільки візник струнко сидів на передку. Проте ж одне віконце спустилося і Саккар підійшов, ласкаво вклонившись.

— Ну що, пане Саккаре? Ми все ще йдемо вниз?

Він подумав, що це вона його вловити хоче.

— Авжеж, мадам!

Потім, коли вона скинула на нього непевним поглядом, властивим усім грачам, то він зрозумів, що й вона нічого не знає. Хвиля теплої крові піднеслася йому до голови, сповнивши його радістю.

— Невже, пане Саккаре, ви нічого мені не скажете?

— Справді, мадам, нічого, крім того, що ви й самі знаєте:

І він залишив її, подумавши собі: „Бачиш, ти не була до мене ласкава, от тепер маєш! Може іншим разом будеш ласкавіша“. Ніколи ще вона не здавалась йому такою принадною і він певен був, що прийде час, коли він її таки матиме.

Скоро він повернувся на біржовий пляц, то побачив здалека Гундермана, що виходив із вулиці Вівьєн; серце йому знов затріпотіло. Дарма що Гундерман був далеко, але Саккар упізнав його повільну ходу, його піднесену голову з блідим лицем, його маніру проходити серед тиску людей, ні на кого не дивлячись, так, наче він був сам у своєму королівстві. Саккар із жахом його пильнував, силкуючись збагнути найменший його рух. Побачивши, що до нього підійшов Натансон, Саккар подумав, що все загинуло. Але як той відійшов, ніякого ордера не взявши, Саккарові світ піднявсь угору. Він дійшов висновку, що в банкіра вигляд такий самий, як і завжди. Потім серце йому враз радісно заколотилось. Гундерман зайшов до цукерні, щоб своїм маленьким унучкам цукерків купити. То була певна ознака, бо за днів кризи він ніколи туди не заходив.

Вибила перша година і дзвінок оповістив, що біржу відчинено. То була вікопомна біржа, один із тих грандіозних днів краху, що він зчиняється від раптового підвищення. Це так рідко трапляється, що спогади про такі події стають легендою. Серед нестерпучої спеки курси спочатку ще знижувались. Аж раптом, немов би окремі стріли перед початком бою, залунали де-не-де заяви на купівлю. Проте операції відбувались серед загальної недовіри так само мляво. Купівля збільшилася

скрізь: і в кулісі, і в біржовій залі. Лунали голоси Натансона під колонадою, Мазо, Жакобі, Делярока—в залі: вони вигукували, що купують хоч які папери за першу-ліпшу ціну. Всіх немов струсонувало, всі захвилювалися, але ніхто однак не наважувався ризикувати, бо не розуміли, чому сталася така раптова зміна. Курси трохи піднеслися. Саккар мав час передати через Масія ще нові ордери Натансонові. Він також попрохав маленького Фльорі, що пробігав мимо, передати записочку Мазо, де доручав купувати, купувати без краю. Отже Фльорі, прочитавши записку та перейнятий вірою в Саккара, і собі почав грати як велика людина, накупивши так само паперів і на свій рахунок. Була хвилина в хвилину чверть до другої, коли громом упала звістка: Австрія віддала Венецію імператорові, війна скінчилася! Звідки ця новина взялася? Ніхто не знав. Вона вилетіла з усіх уст відразу, навіть вулиці про це говорили. Хтось один ту звістку приніс, усі підхопили її, зірвався гомін, як від морського погою за рівнодення. Серед шаленої метушні курси почали скажено скакати вгору. Перше ніж ударив дзвін на скінчення зборів, курси підскочили на сорок, на п'ятдесят франків. То була несамоविта колотнеча, одна з тих безладних баталій, де й салдати й офіцери, заглушені, засліплені, не маючи ясної уяви про становище, кидаються всі, аби свою шкуру врятувати. Піт усім заливав очі, невблаганне сонце так розпікало сходи, що біржа палала немов у пожежі.

Коли за ліквідації настала змога підрахувати, що виносили втрати, то вони виявились непомірні. Поле бою було встелене раненими та вбитими. Мозер, що грав на пониження, був серед тих, що найбільшої зазнали шкоди. Пільро тяжко спокутував свою нетвердість, отой одинокий випадок, коли його взяв сумнів щодо підвищення. Можандр утратив п'ятдесят тисяч франків, уперше зазнавши такої важкої шкоди. Баронесі Сандорф доводилось платити таку велику різницю, що Делькамбр, подейкували, відмовився за неї платити. Вона вся аж полотніла з гніву та ненависти вже тільки від самого ймення свого чоловіка, радника посольства,

що мав телеграму ще раніш за Ругона і нічого їй не сказав. Але найбільшої, найстрашнішої поразки чи справжньої катастрофи зазнали великі банкіри, банкіри-євреї. Розповідали, що тільки сам Гундерман вісім мільйонів утратив. Усі дивом дивувалися, як це так, що він не знав про отой незвичайний збіг обставин, що часом спричиняв випадкові грандіозні події. Адже він безперечний господар ринку, йому всі міністри тільки слуги, а всі держави були від нього в суверенній залежності. То була якась несподівана безглузда катастрофа, що була поза межами здорового розуму та логіки.

А тим часом про Саккарову історію пішов розголос і він зажив собі слави великої людини. Одним махом він закріпив собі все те, що розгубили грачі-знижувачі. Сам він поклав собі в кишеню два мільйони. Решта повинна була піти до кас банку або, певніше, розтанути в руках адміністраторів. На превелику силу він запевнив Кароліну, що Гамеленова пайка законної здобичі, завойованої від євреїв, становить цілий мільйон. Гюре, спільник у роботі, відкрояв собі королівський шматок. Щодо інших, Дегремона, маркіза де-Богена, то їх не треба було припрошувати. Всі голосували за те, щоб скласти подяку та віншувати свого славного директора. Але одне серце аж надто палало подякою до Саккара. Це був Фльорі: він виграв десять тисяч франків, що дали йому змогу найняти для Шіші маленьке приміщення на вулиці Кондорсе і вечорами ходити разом із Густавом Седілем та Жерменою Кер до дорогих ресторанів. У редакції довелось угонобити Жантру, який дуже лютував, що його не попереджено. Тільки Дежуа журився, йому на душі лежав вічний жаль, що якимось увечері щастя таємниче та невідоме промайнуло повз нього в повітрі і він не взяв із нього пожитку.

Отой перший Саккарів тріумф збігся з апогеєм розквіту імперії. Він уступив у її сяйво, він сам був відбитком її слави. Увечері того самого дня, як він піднісся серед руїни, коли біржа являла собою похмуре бойовище, уламками всіяне, Париж наче після великої перемоги убрався прапорами та засяяв святочними вогнями. Свята в Тюільрі, радість на вулицях, все

славило Наполеона III — господаря Європи, такого славетного, такого великого, що імператори та королі обирали його в своїх суперечках на суддю і цілі провінції йому віддавали, щоб він поміж ними розподіляв. У Палаті лунали голоси протесту, чути було невиразні пророкування жахливої будучини, говорили про Прусію, що через терплячість Франції так вельми збільшилася, про переможену Австрію, про невдячну Італію. Але сміх та покрики гніву глушили оті стурбовані голоси; Париж, осередок світу, палав другого ж дня після Садової всіма своїми вулицями та всіма пам'ятниками, чекаючи на ночі темні та холодні, ночі без світла, освітлювані тільки червоним відблиском гранат. Того вечора Саккар у захваті від свого успіху шпаціював вулицями, ходив на майдан Згоди, на Єлисейське поле, походжував пішоходами, що освітлені були каганцями. Захоплюваний хвилями гулящего люду, засліплений сяйвом ілюмінації, Саккар міг думати, що це все влаштовано задля нього. Хіба ж він так само не був несподіваний переможець, що зажив слави серед катастрофи? Одна тільки неприємність йому радість псувала, це гнів Ругона, який скипівши прогнав Гюре, скоро зрозумів, що саме спричинило крах на біржі. Виходить, велика людина зовсім не показала себе добрим братом, що мав би йому звістки посилати. А чи не спробувати б обійтися без його високої опіки, ба навіть чи не почати б напади на всемогутнього міністра. Опинившись зненацька проти палацу Почесного Легіону, що над ним височився велетенський вогненний хрест, палаючи на чорному небі, він узяв сміливий рішенець почати боротьбу з братом, відклавши її на той час, коли він почуватиме, що має досить сили. Сп'янівши від співу юрби та від ляскання прапорів, він вернувся на вулицю Сен-Лязар.

Два місяці згодом, у вересні, Саккар, що від своєї перемоги над Гундерманом посміливішав, поклав собі, що треба дати новий поштовх Всесвітньому Банкові. На загальних зборах, що відбулись наприкінці квітня, баянс, поданий за 1864 рік, показував зиск у дев'ять мільйонів, рахуючи й премію в двадцять франків на

кожну з п'ятдесятьох тисяч нових акцій після подвоєння капіталу. Витрати на першу організацію та опорядження покрилися цілком, акціонери одержали свої п'ять процентів, а адміністратори свої десять, у запасі лишилося п'ять мільйонів крім установлених десятих на сто. З того мільйону, що залишився, видали дивіденд по десять франків на акцію. То був блискучий успіх для товариства, що не налічувало й двох років існування. Але Саккар працював гарячково, вживаючи на фінансовому терені способів інтенсивної культури, нагріваючи та перегріваючи ґрунт, ба навіть ризкуючи спалити врожай. Він примусив спочатку раду адміністраторів, а потім і незвичайні загальні збори, що зібрались п'ятнадцятого вересня, удруге ухвалити збільшення капіталу: капітал ізнов подвоювався і підносився з п'ятдесятьох до ста мільйонів, через випуск ста тисяч нових акцій, що їх мали продавати тільки старим акціонерам, акція на акцію. Тільки цього разу акції випускатимуть у ціні шістсот сімдесят п'ять франків із премією в сто сімдесят п'ять франків, що призначалася для запасного капіталу. Незвичайний успіх, щасливо скінчені попередні справи, грандіозні підприємства, що їх Всесвітній Банк повинен був позакладати, — такі були причини, що ними величезне побільшення капіталу вмотивовано. Треба ж банкові надати ваги та солідності відповідно до тих інтересів, що він заступає. А втім наслідок був безпосередній: ті акції, що місяцями на біржі в одній ціні стояли, дійшовши до сімсот п'ятдесяти франків, піднесли протягом трьох днів до дев'ятсот.

Гамелен не міг приїхати із Сходу, щоб головувати на надзвичайних загальних зборах, і написав до сестри тривожного листа, де висловлював побоювання щодо такого загонистого способу справувати у Всесвітньому Банкові. Він угадав, звичайно, що нотареві Лельоренові знов дали неправдиві відомості. Насправжки на всі нові акції не оповіщали законної передплати. Банк лишав собі ті акції, що не розібрали їх акціонери. Їх записали на рахунок Сабатані, а той заплатив не грішми, а своїм підписом. Окрім Сабатані були ще й інші під-

ставні особи, службовці, адміністратори, що на них позаписувано акції нового випуску. Отже за кредитовою установою зісталось близько тридцятьох тисяч акцій на загальну суму сімнадцять із половиною мільйонів франків. Крім того, що це було незаконно, та це могло бути й небезпечно, бо досвід показував, що кожна кредитова установа, яка на свої акції грає, неминуcho мусить загинути. Але Кароліна весело відписувала своєму братові, жартуючи, що він тепер зробився боягузом, тим часом, як вона, колись така підозрілива, повинна тепер його заспокоювати. Вона казала, що раз-у-раз пильнує справ, нічого непевного не бачить, навпаки, дивом дивується з тих великих підприємств, ясних та логічних, що в неї перед очима ростуть. Але насправді вона нічого того не знала, з чим від неї крилися, а до того ж її сліпив подив перед Саккаром та почуття симпатії до цього маленького чоловіка за оту його енергію та розум.

У грудні курс перескочив за тисячу франків. Тоді перед лицем Всесвітнього Банку — тріумфанта, великі банкіри захвилювались. Щодо Гундермана, то його здибали на біржовому пляці, коли він байдуже походжав собі автоматичною ходою, заходив до цукерні цукерки купувати. Він заплатив свої вісім мільйонів утрати без жодного жалю, не сказавши жодного гнівного чи лихого слова хоч би кому із своєї родини. Коли він отак зазнавав трати, а це траплялося зрідка, то він звичайно казав, що то добре, бо навчить його бути менш легковажним. На це всміхалися, бо легковажності в Гундермана не можна було собі уявити. Але цього разу тяжка наука далася йому взнаки. Думка про те, що він такий тверезий грач, господар над людьми й подіями, та піддався отому шибайголови Саккарові, цьому запальному божевільникові, — ця думка не давала йому спокою. З цього часу він почав за Саккаром стежити, певний своєї помсти. Дарма, що загальне захоплення всюди Всесвітньому Банкові товаришило, він обрав собі спостережну позицію, певний, що надто швидкий успіх та злудний добробут до пуття не доведуть. Тим часом курс у тисячу франків ще мав рацію, і він покищо не поспішав грати на зниження. Його теорія говорила, що

подій на біржі не можна спричинити, їх можна тільки завбачити та використати, коли вони наставали. Там панувала логіка, а в спекуляції, як і в усьому іншому,— це всемогутня сила. Коли курси аж надто збільшуються, то вони повинні на нівець зійти. Пониження тоді буде математично правильне, і йому лишається просто чекати здійснення своїх сподіванок, а потім покласти в кишеню свою вигру. І Гундерман надумавсь розпочати війну, коли курс дійде тисяча п'яти сот франків. За цього курсу він почне продавати акції Всесвітнього Банку, перше потрошку, а далі з кожною ліквідацією все більше, за виробленим наперед пляном. Він не потребує допомоги синдикату грачів на пониження, він сам із цією справою впорається, а люди розсудливі роздлубають, де правда, і провадитимуть його гру. Він спокійно чекав, поки отой гомінливий Всесвітній Банк, що так швидко загатив ринок і що починав підставляти під небезпеку великі єврейські банки, сам розколеться, а тоді досить тільки піддати на нього плечем і він завалиться.

Пізніш розповідали, що то сам Гундерман потайки полегшив Саккарові купівлю старовинної будівлі на Лондонській вулиці, де той хотів, зруйнувавши її, збудувати отель, що він про нього мріяв, та пишно розмістити в ньому свою установу. Саккар добувся того, що адміністративна рада визнала цю потребу, і робітники в середині жовтня взялися до роботи.

Того самого дня, коли з великою врочистістю справлено закладини, Саккар близько четвертої години сидів у редакції, чекаючи на Жантру, що поніс звідомлення про свято до дружніх часописів, коли це приїхала баронеса Сандорф. Вона спитала перше редактора, потім, ніби випадком натрапила на директора Всесвітнього Банку, що дуже ввічливо запропонував їй, хоч би які забажала, довідки дати і запросив її до запасної кімнати, кінець коридору. І там на канапі на першу його брутальну спробу вона йому віддалася, немов би заздалегідь підготувалася до цієї пригоди.

Але тут справа ускладнилася, бо сталося так, що до редакції по дорозі на Монмартр заскочила Кароліна.

Вона часом заходила сюди, чи щоб відповідь яку Саккарові переказати, чи просто довідатися про новини. Як вона добре знала Дежуа, що і посаду йому тут улаштувала, то вона раз-у-раз, радіючи з його вдячності, спинялась на хвилинку з ним побалакати. Цього разу, у сінях його не знайшовши, вона ввійшла до коридору й наскочила на нього, коли він повертався від дверей, де підслухував. Тепер це була його хвороба, він трусився як у пропасниці, він тулив своє вухо до кожного замка, щоб розвідати біржові секрети. Тільки те, що він тепер почув та зрозумів, було трохи іншого гатунку. Він усміхався якоюсь непевною усмішкою.

— Він там?—сказала Кароліна, наміряючись пройти до кімнати.

Дежуа її спинив, заникуючися, бо не мав часу, щоб щось вигадати.

— Атож, пан там, але туди не можна заходити.

— Що, мені не можна зайти?

— Ба ні, бо пан із дамою.

Кароліна вся сплотніла, а Дежуа, не знаючи їхніх стосунків, лупав очима, витягав шию та виразною мімікою силкувався з'ясувати пригоду.

— Що ж то за дама?—коротко спитала вона.

Він не мав ніякої рації крити ім'я дами від неї, своєї добродійниці. Він прошепотів їй на вухо.

— Баронеса Сандорф... О! вона вже давненько коло нього крутиться!

Кароліна на мить скам'яніла: у темному коридорі мертвотна блідість її лиця була непомітна. Вона почула всією душею такий гострий, такий нестерпучий біль, що вона не пригадувала, щоб їй було коли довелося зазнати такого болю. Вона аж остовпіла від цієї страшної разючої образи. Що ж їй тепер робити. Виломити ці двері, кинутись на цю даму, ляпасів обом їм надавати?

Вона стояла приголомшена, не маючи ніякої волі, коли це до неї весело підбігла Марсель, що зайшла до редакції по свого чоловіка. Молодайка недавно познайомилась із Кароліною.

— О! це ви, люба пані!.. Уявіть собі, ми йдемо сьогодні ввечері до театру. О! це ціла історія! Треба, щоб

це не багато коштувало. Але Поль знайшов маленьку ресторацію, де ми обідаємо за тридцять п'ять су з душі.

Підійшовши, Жордан сміючись перебив свою дружину:

— Дві страви, карафка вина і хліба досхочу.

— А потім, — казала далі Марсель, — ми не беремо фіякра, це ж так приємно пішки вертатися, коли вже дуже пізно... Сьогодні ми багатирі і купимо собі мигдалевого пирога за двадцять су... Справжнє свято, немов бучне весілля...

Вона пішла сяючи під руку з чоловіком. Кароліна, що вернулася з ними до передпокою, знайшла в собі сили, щоб усміхнутися.

— Гуляйте веселі, — мовила вона стиха, тремтячим голосом.

Потім вона й собі пішла. Вона любила Саккара і почувала здивовання і біль немов від стидкої рани, що її нікому показувати не хотіла.

VII.

Минуло два місяці. Одного похмурого, але лагідного листопадового дня в надобіддя Кароліна, зараз після сніданку, пішла до рисувальні, щоб узятися до роботи. Її брат, що жив тоді в Костянтинополі, де він пильно заходився коло великої своєї справи щодо будування залізниць на Сході, доручив їй переглянути всі нотатки, що він поробив собі за першої мандрівки, і написати щось на зразок мемуара, що був би за історичний огляд, підсумок справи. Уже добрих два тижні силкувалась вона цілком затопитись у цю роботу. Сьогодні було так тепло, що вона погасила в коминку вогонь і відчинила вікно. Глянула перше ніж сісти до роботи Кароліна на великі голі дерева в саду Бовільє, що здавались фіялковими на блідому тлі неба.

Із півгодини вона писала, аж тут їй перебила роботу потреба знайти один документ, і вона мусіла довго шукати його поміж паперами на столі. Вона звелася, перешукала серед інших паперів, знов сіла з повними

руками паперів. Перегортаючи окремі листочки, вона натрапила на священні образки, кольоровий вид Гробу Господнього, молитву, облямовану знаряддям страстів, що дає порятунок, коли душі небезпека загрожує. Тоді вона згадала, що її брат, побожна доросла дитина, купив ці малюнки в Єрусалимі. Враз обхопило її хвилювання і сльози покотились по обличчі. Ах! цей брат, такий розумний і так довго неоцінений, який він був щасливий, що міг вірити та без усмішки дивитися на той Гроб Господній, подібний до малюнків на цукеркових коробках, міг набиратися спокійної сили, віривши в спасенність молитви, солоденьким віршем римованої. Який він був занадто довірливий, як занадто, може, легко давався ошукати, але зате який він був щирий, який спокійний. Ніколи не обурювався, ба навіть не боровся. І вона, що вже два місяці боролась та страждала, що не вірила більше, визволена читанням та спустошена думанням. Як гаряче вона бажала б у години ваганнів бути такою простою й наївною, як він, мати змогу присипляти своє поранене серце, по три рази читаючи вранці і ввечері дитячу молитву, облямовану цвяхами, списом, терновим вінцем та губкою — емблемами страстів господніх.

Другого дня після того brutального випадку, коли довідалась про єдність Саккара з баронесою Сандорф, вона напружила всю свою волю, щоб не піддатись на спокусу стежити за ними та про все розвідуватись. Вона за жінку йому не була, а палкою коханкою, ревнивою аж до скандалу, не хотіла бути. Лихо її було в тім, що вона й далі з ним жила. Це походило від тієї потульності і щирої відданості, з якими вона спочатку поставилась до їхньої пригоди: це була приязнь, що фатально перейшла на любові, як між чоловіком та жінкою трапляється. Їй уже було не двадцять років, і вона зробилась дуже толерантною після тяжкого досвіду свого подружнього життя. У тридцять шість років, буди такою розважною, такою далекою від ілюзій, хіба ж не могла вона заплющити очі й бути більше за матір ніж за коханку тому другові, що йому поступилась так пізно, під хвилину морального занепаду

і що йому так само минув уже вік героя. Інколи вона казала собі, що забагацько ваги надають оцим союзам між чоловіком і жінкою, часто-густо простим зустрічам, що через них потім люди псують собі ціле життя. А втім вона перша сміялася з неморальности такого міркування, бо хіба тоді всі вади не були б дозволені, а всі жінки чи не належали б усім чоловікам. Проте як багацько є жінок таких розважних, що погоджуються ділити чоловіка з суперницею. Як часто поточна практика з щасливою добродушністю перемагає ревниве бажання цілковитого й неподільного володіння. Але це були тільки теоретичні міркування, щоб хоч трохи уможливити собі життя. Вона примушувала себе до самозречення, вона й надалі була відданою господинею, служницею з вищим розумом, що хоче віддати своє тіло, як віддала своє серце і мозок, проте її плоть повставала, її жага бунтувалася, вона невимовно страждала, що не знала всього, що не порвала з ним шалено й несамовито, кинувши Саккарові в лице всі ті муки, яких він їй завдав. Але вона себе вгамувала, змусила мовчати, залишитися спокійною та усміхненою. І ніколи ще за все своє життя, таке жорстоке досі, не потребувала вона більше сили, як оце тепер.

Ще з хвилинку вона розглядала святі образки, посміхаючись своїм болізним усміхом невіри, зворушеним ніжністю. Але далі вона вже не бачила образків, бо уявляла собі, що то Саккар робив напередодні, що він робив навіть сьогодні: це була мимовільна та безупинна робота її голови, що інстинктивно поверталася до цього шпигування, коли тільки чим іншим її не розважати. Щодо Саккара, то, здавалося, він провадив своє звичайне життя: уранці службові справи, опівдні біржа, увечері запрошення на обіди, прем'єри в театрах, веселі розваги, дівчата з театру.

Щодо них, вона його зовсім не ревнувала. Проте Кароліна почувала, що в ньому виріс новий інтерес, знайшлася річ, що забирала його години, що досі чимсь іншим були заняті. Безперечно, це була ота жінка, що з нею він десь сходився — де саме, вона собі заборонила про це дізнаватись. Це робило її підозріливою та

недовірливою. Вона мимо волі починала „жандарувати“, як казав її брат, жартома звертаючи увагу навіть на справи Всесвітнього Банку, що за ним вона покинула стежити, так дуже велика була її довіра. Його неправні вчинки вражали її та завдавали їй смутку. Потім вона аж сама здивувалася, як це вона легко поставилася до цього, побачила, що не може знайти в собі сили ні говорити ні діяти, так вельми поїняла її серце одна тривога — оця зрада, що з нею вона хотіла примиритися і що душила її. Обхоплена соромом, що її знову плач бере, вона поховала ті образки, смертельно жалкуючи, що не може піти до церкви, впасти навколюшки та полегкість собі дати.

Хвилини за десять, заспокоївшись, Кароліна була знов узялась до свого мемуара, коли це увійшов льокай сказати, що Шарль, візник, звільнений напередодні, неодмінно хотів із пані говорити. Це Саккар, що сам був найняв Шарля, застукав його на крадіжці вівса. Вона завагалася, а далі згодилася його прийняти.

До кімнати з нахабним виглядом увійшов здоровий вродливий парубок, чисто виголений, із упевненим лицем, із зухвалістю тих чоловіків, що їм жінки платять.

— Пані, я прийшов сказати, що прачка загубила дві мої сорочки, та й не хоче мені заплатити. Безперечно, пані не думають, що я можу примиритись із такою втратою... А що мадам за це відповідають, то я хочу, щоб мадам мені заплатили за мої сорочки. Еге, дайте мені п'ятнадцять франків.

Щодо господарчих справ Кароліна була вельми сувора. Може вона й дала б йому отих п'ятнадцять франків, щоб не мати зайвих розмов. Але безсоромність цього чоловіка, що оце напередодні прокрався, її обурило.

— Я вам не винна нічого і не дам жодного су... Зрештою пан Саккар мене попередив і гостро заборонив вам хоч щонебудь давати.

Тоді Шарль підступив до неї загрожуючи.

— А! пан це казав, я так і думав, але панові не треба було так казати, бо ми ще йому покажемо... Я ж не такий дурний, щоб не бачити, що ви, пані, його коханка.

Зашарівшись, Кароліна підвелася, щоб його вигнати. Але він не дав їй часу і казав голосніше:

— А може пані цікаві будуть знати, куди пан Саккар ходить між четвертою та шостою годинами двічі чи тричі на тиждень, тоді як він певен, що та особа буде сама?..

Кароліна враз дуже зблідла, вся її кров до серця ринула. Несамовитим жестом вона немов хотіла повернути йому назад у горлянку оту звістку, що від неї вона два місяці тікала.

— Я вам забороняю...

Тільки він ще дужче за неї кричав.

— Та особа—баронеса Сандорф... Це панова Делькамброва коханка. Щоб було зручніш, він найняв маленьке приміщення на вулиці Комартен, сливе на розі вулиці Сен-Ніколя, в домі, де є з садовою крамниця. І пан Саккар туди ходить на ще зовсім тепле місце...

Вона простягла руку до дзвінка, щоб викинули геть цього чоловіка, але він напевне співав би своє й перед слугами.

— О! я вам кажу—на тепле... Я маю там приятельку Клярісу—покоївку, вона бачила їх удвох і бачила, як ота коханка, справжній криги шматок, робила йому всяку бридоту...

— Мовчіть ви, нещасний... Нате! ось-о ваших п'ятнадцять франків.

І жестом невимовної огиди вона дала йому ті гроші, розуміючи, що це був одненький спосіб його спекатись. Ту ж мить він справді зробився ввічливий.

— Я ж пані тільки добра зичу... Будинок, де це з садовою крамниця... Вхід кінець двору. Сьогодні четвер, чотири години, і коли пані хочуть їх застукати...

Вона штовхала його до дверей, не розтуляючи своїх посинілих губ.

— Тим більше, що сьогодні мадам могла б бачити ще щось цікаве... Найпевніше, що Кляріса не залишиться серед такої огиди. А коли маєш таких добрих господарів, то чом би не залишити їм маленьку пам'ятку, правда ж? Бувайте здоровенькі, пані!

Нарешті таки він пішов. Кароліна зіставалась кілька секунд непорушна, розуміючи, що така сама сцена Саккарові загрожує. Потім, безсила, вона впала на свій робочий стіл і вся зайшлася слізьми, що досі їх так довго стримувала.

Ота Кляріса, худа білява дівчина, простісінько зрадила свою господиню, запропонувавши Делькамброві застукати баронесу з іншим чоловіком у тій самій квартирі, що він сам за неї платив. Вона спершу заправила п'ятсот франків, а що він був вельми скупий, то вона, поторгувавшись, згодилась на двісті франків, — гроші треба було вручити тієї хвилини, як вона йому відчинить двері до покою. Кляріса спала в маленькій кімнатці, що була за туалетною. Найняла її баронеса за-для обережності, щоб не вдаватись до послуг ключниці. Найчастіш Кляріса гульвики справляла, бо нічогісінько не робила поміж сходами, проживаючи в глибині отієї порожньої квартири. Коли ж приходили Делькамбр або Саккар, вона цілком зникала. Саме в цьому будинкові зазналась вона з Шарлем. Шарль довго ходив уночі спати з нею на великому хазяйському ліжку, ще пожужманому після вденішньої розпусти. Сама ж вона й порекомендувала Саккарові отого Шарля, як парубка дуже порядного і дуже чесного. Відколи Шарля звільнено, вона дуже озлилася, тим більше, що баронеса з нею нечемно поводитись, а ще й до того їй запропонували посаду з платнею на п'ять франків на місяць більше. Спершу Шарль хотів написати баронові Сандорфові, але вона вигадала кумеднішу та зисковнішу річ: застукати їх разом із Делькамбром. І цього четверга, підготувавши все для великого діла, вона стала дожидати.

О четвертій годині, коли прийшов Саккар, баронеса вже там була і лежала на канапі коло вогню. Звичайно вона була дуже ретельна, як ділова жінка, що знає ціну часові. За перших разів Саккар був розчарувався, не знайшовши, як сподівався, палкої коханки в цій жінці, такій чорнявій, з синявими віями, з зачіпливим виглядом несамовитої бакханки. Вона була як мармур, утомлена з своїх марних заходів знайти відчуження, що

немов би тікало від неї. Вона цілком віддалася грі, що її тривога принаймні розігрівала їй кров. Потім довідавшись, що вона цікава, не гидлива і згодиться на всяке паскудство, аби зазнати від нього нової дрижі, він навчив її розпустити, добувшись від неї всіляких пестощів. Вона завжди заводила мову про біржу, силкуючись добути відомості. Випадком сталося так, що відколи вона зазналася з Саккаром, стала вона вигравати. Отже Саккар для неї тепер правив за фетиша, за знахідку, яку бережуть та цілують, навіть нечисту, коли щастя вона приносить.

Кляріса розпалила сьогодні такий великий огонь, що вони не полягали в ліжку, бажаючи зазнати тонкої втіхи — лишитися перед вогнем на креселку-гойдалці. Надворі смеркало. Але віконниці були замкнені, а фіранки геть спущені. Дві великі лампи з матовим склом без шапчуків світили яскравим світлом.

Скоро Саккар прийшов, аж Делькамбр і собі вийшов із повозу. Генерал-прокурор Делькамбр, що особисто був відомий імператорові і сподівався, що стане за міністра, був сухий і жовтий п'ятдесятлітній чоловік, з урочисто-високою постаттю, з голеним лицем, покарбованим глибокими зморшками, і з суворим виразом. Його гострий ніс, мов орлячий дзьоб, здавалось, не знав ні вагання ні пощади. І коли він вийшов на ганок, своєю звичайною помірною та статечною ходою, він зберігав усю свою гідність, увес свій холод, що він його мав за великих днів авдієнцій. У будинкові ніхто Делькамбра не знав, бо він приходив тільки тоді, як уже заходила ніч.

Кляріса чекала на нього в маленькому передпокої.

— Коли пан хоче йти за мною, то я прошу додержувати цілковитої тиші.

Він вагався і хотів увійти відразу дверима, що відчинялись просто до кімнати. Але вона найтихшим голосом пояснила йому, що засувка напевне засунена, доведеться двері ламати, і мадам, будиши попереджена, встигне дати собі раду. Ба ні... Чого вона хотіла, так це, щоб він бачив таке, яке вона бачила колись крізь дірочку в замку, рискуючи своїм оком. Задля цього

вона вигадала щось зовсім просте. В її кімнатці були двері до туалетної, що замикалися на ключ. Ключа колись поклали в кінець шухляди, вона його знайшла і завжди могла собі ті двері відімкнути. Отже отими замкненими та забутими дверима можна було без шесту пройти до туалетної, що від спочивальні відділялася тільки порт'єрою. Напевне, мадам із цього боку нікого не сподівалася.

— Тільки, щоб пан цілком на мене здались. Правда, я ж маю інтерес, щоб все вийшло гаразд.

Вона майнула крізь прочинені двері, і на момент зникла, залишивши Делькамбра самого в її маленькій кімнатці, де стояла миска з милінням, ліжко хрящем та скриня, куди вона ще вранці позаховувала свої речі, щоб утекти негайно після скандалу. Потім вона повернулася і тихесенько замкнула двері за собою.

— Нехай пан трошечки почекають. Це ще не теє. Вони розмовляють.

Делькамбр стояв вельбучний, безмовний і непорушний під трохи глузливими поглядами цієї дівки. Тим часом брала його втома, нервові посмики обхопили всю ліву половину обличчя, від стримуваного шалу кров хвилями линула до голови. Шалений самець із людоїдськими апетитами, що ховався під крижаною суворістю його професійної машкари, починав глухо гарчати, люто злостуючи, що в нього крадуть це м'ясо.

— Мерщій, мерщій, — мурмотів він із тремтячими руками, сам не розуміючи, що каже.

Кляріса знову зникла, а потім повернулася, поклавши пальця на губи, та почала просити його, щоб ще трохи заждав.

— Запевняю вас, панє, але ж будьте ви розсудливі, а то втратите найцікавіше... За хвилину буде все готово.

Делькамброві раптом ноги помліли, і він мусів сісти на покоївчине ліжко. Ніч заходила. Він сидів серед присмерку, а Кляріса наслухала, не гублячи найменшого звуку з кімнати. Він так само чув оті звуки, вдсятеро збільшені через гудіння у вухах, і йому здавалося, що це тупотить військо в поході.

Нарешті, він почув, що Клярісіна рука торкає його за плече. Він зрозумів, і без жодного слова дав їй конверта, куди поклав був обіцяні двісті франків. Кляріса пішла перша, відгорнула порт'єру до кімнати і штовхнула туди Делькамбра, кажучи:

— Дивіться, осьде маєте їх!

Перед великим комином із купою жару Саккар лежав на спині з краю гойдалки в саменській сорочці, зачочений аж під саму пахву. Він заголив з ніг до самих плечей своє смагляве тіло, котре з літами заросло йому волоссям, як у звірини. Баронеса голісінька, вся рожева від полум'я, що її обпікало, стояла навколюшках. Дві великі лампи освітлювали їх так яскраво, що найменші деталі позазначалися аж надто рельєфно.

Цілком отетерілий та приголомшений цією неприродною позою Делькамбр зупинився, а ті двоє, неначе громом побиті, остовпіли від дивування, угледівши цього чоловіка, що ввійшов через туалетну, та непорушно дивились на нього вираченими безтямними очима.

— Ах, свинюки! — промурмотів, нарешті, генерал-прокурор, — свинюки! свинюки!

Він знайшов тільки це слово, повторював його без краю, підкреслював його все тим самим грубим жестом, щоб надати йому ще більшої сили. Але ось одним скоком жінка схопилася, соромлячись своєї голизни, та закрутилася, шукаючи одежі, що вона її покинула в туалетній і тепер не могла звідти взяти. Натрапивши рукою на білу спідницю, що тут залишалася, вона затулила нею плечі, взявши обшивку зубами за обидва кінці, щоб затулити хоч шию та груди. Чоловік, що так само зіскочив із гойдалки, спустив свою сорочку з вельми невдоволеним виглядом.

— Свинюки! — повторив ще раз Делькамбр, — свині! в кімнаті, що я плачу за неї!

І показуючи кулаки Саккарові, навісніючи все більш від думки, що такі паскудства робляться на меблях, за його гроші купованих, він аж трусився.

— Ви ж тут у мене, свинюк ви! І ця жінка також моя. Ви свинюк та ще й злодій!

Саккар ніяк не гнівався і хотів був його вгамувати, бо й сам був збентежений від усієї цієї пригоди. Але слово злодій образило його.

— Сто чортів, пане,—обізвався він,—коли хто хоче мати жінку для самого тільки себе, той насамперед повинен давати їй усе, чого вона потребує!

Від цього натяку на його скупість Делькамбр цілком уже знавіснів. Він був страшний, його не можна було впізнати. Здавалося, з його шкури вискочив звір, жагучий прієп, що в ньому ховався. Його лице, таке достойно-поважне та холодне, раптом почервоніло, він надувся, напруживсь і ступав наперед, неначе осканьчений козел. Бачивши розгнуждану цю розпусту, обхопив його жахний біль і дика тварина прокинулася у ньому.

— Потребує, потребує .. — промурмотів він, — потребує багна! Ах, паплюга!...

І він так несамовито заміривсь на баронесу, аж вона злякалась. Вона стояла непорушна, з голим черевом та стегнами, затуливши собі спідничкою груди та шию. Баронеса, раптом зрозумівши, що її голе тіло, немов виставлене на показ, дратує його ще більше, порачкувала назад до стільця та сіла на його так, щоб сховати все, що тільки могла. Вона сиділа там непорушно та мовчки, трохи нахиливши голову і тільки нишком та скося поглядаючи на сварку так, як та самичка, що за неї б'ються самці і що чекає, щоб віддатися переможцеві.

Саккар сміливо кинувсь наперед неї.

— Ви її бити, либонь, не будете!

Два чоловіки стали один перед одного.

— Нарешті, добродію,—провадив Саккар далі,—треба вже кінчати. Ми не можемо сперечатися, як візники... це щира правда, пані моя коханка, і кажу я вам ізнов, що коли ви заплатили за оці меблі, то і я заплатив...

— За що?

— Багато за що: наприклад, одного дня заплатив я десять тисяч франків за її давнім рахунком із Мазо, за який ви геть відмовилися платити... Я маю на неї

таке право, як і ви. Свинюк, це може бути, але злодій, — о, ні! Ви повинні це слово взяти назад.

Нестямившись, Делькамбр закричав:

— Ви злодій, і я вам зараз голову розтрощу, коли ви ту ж мить не підете звідси!

Але Саккар і собі почав лютувати. Одягаючи пантальони, він протестував.

— Ага! Он як! Ви мені набридли, нарешті, я звідси піду собі, коли схочу!.. Вже хто-хто, а не ви мене злякаєте, мій паночку!

Назувши черевики, він тупнув ногою об підлогу і сказав:

— Осьдечки ми стоїмо тепер просто, і ми тут залишаємося.

Стримуючи свій шал, Делькамбр підійшов до Саккара з вигнутим наперед лицем.

— Свинюче нещасний, чи ти підеш звідси?

— Не швидше за тебе, старий гульвісо!

— А коли я тебе затоплю по пиці!

— То я дам тобі доброго штурхана!

Око-в-око, з один на одного вищиреними зубами, вони гарчали в нестямі, забувши за своє виховання; вони сперечалися за оте брудне начиння до парування. Обоє, і високий урядовець, і фінансист, зняли брудну, огидну сварку, мов п'яні візники, паплюжили один одного найпаскуднішими словами, немов випльовуючи лайку і маючи потребу лаятись ще дужче. Голос душився їм у горлянці, брудна піна біла з рота.

А баронеса ввесь час сиділа на стільці, чекаючи, коли хтось із них викине другого з кімнати. Вона вже заспокоїлась та обмірковувала, що має робити, її тільки бентежила присутність покоївки, що її вона відчувала за порт'єрою туалетної кімнати і що лишилася там, щоб трохи потішитися. А покоївка й справді вистромила голову та, задоволено посміхаючися, слухала, як пани перекидаються найбруднішими словами. І дві жінки — пані, з розкаряченими ногами та гола, і наймичка, випростана та пристойна із виложистим коміром, переглянулись вогненними поглядами, де світилась одвічна зненависть суперниць, яку одна-

ково почувають і герцогиня і чередниця, коли вони без сорочок.

Та Саккар і собі нагледів Клярісу. Він кінчав поквасом одягатися, надягав камізельку і кидав Делькамброві в лице одну образу, просовував ліву руку в свого редингота і викрикував другу, натягав правого рукава і знаходив усе нові лайки, чим-раз то нові, брав їх цілими жменями, на льоту хапаючи. Тоді раптом вигукнув, щоб покласти вже край:

— Клярісо, а йдіть-но сюди! Повідчиняйте двері, повідчиняйте вікна, нехай увесь будинок знає, нехай уся вулиця чує. Пан генеральний прокурор хоче, щоб усі знали, що він тутечки, і я дам про нього знати.

Сполотнівши Делькамбр уступився, бо побачив, що Саккар пішов до вікна, немов би наміряючись повернути шпінгалета. Цей жахний чоловік — він же не боявся жодного скандалу,—був здатний виконати свою загрозу.

— Ах паскудо, падлюко! — мурмотів прокурор. — З вас саме пара, ви та оця паплюга, я вам її залишаю!

— Так, так, утрясайтесь звідси! Тут вас не потребують... Принаймні її рахунки будуть сплачені... Подіть но! Нате вам шість су на омнібус!

Від цієї образи Делькамбр на мить зупинився на порозі туалетної. Він знов випростав свою суху постать, а лице, вкрите глибокими зморшками, знов йому зблідло. Делькамбр простяг руку і гукнув:

— Присягаюся, що ви мені за це все заплатите!.. О! Я вас знайду, стережіться!

І він зник. Ту ж мить позаду нього почулося шамшіння спідниці: то тікала служниця, боячись, що її візьмуть на цугундер. Вона була дуже задоволена з отієї своєї штуки.

Саккар же, ще зворушений, пішов, тупаючи ногами, замкнути за ним двері і повернувся до кімнати, де баронеса й досі сиділа, немов до стільця прикута. Він пройшовся по кімнаті, перегорнув головешки в каминку. І тільки тоді вгледів баронесу, таку кумедну і ледве прикриту своєю спідничкою на плечах. Він виявив себе дуже ввічливим.

— Одягайтесь бо, моя люба!.. І не хвилюйтеся. Воно хоч і вийшло по-дурному, але це нічого, нічогісінько не значить!.. Ми побачимось тут після завтраго і тоді все полагодимо, правда ж? А тепер мені треба бігти, бо в мене побачення з Гюре.

— І коли вона поклала на себе сорочку, він пішов, але вже з сіней гукнув:

— Пані, не робіть дурниць, як купуватимете італійські! Не беріть їх інакше, як із премією.

А тим часом, тієї ж самої години Кароліна, упустивши голову на робочого столика, заходилася сльозами. Брутальний кучерів виказ, оця Саккарова зрада, що про неї вона не могла не знати, знов розбуркала всі підозріння, всі побоювання, що вона хотіла приглушити. Вона була змусила себе до всього ставитись спокійно, вірити в успіх Всесвітнього Банку. Засліплена своєю любов'ю, вона зробилася причетна до всього, про що їй не казано, і про що вона не намагалась довідатись. Тепер вона дорікала собі в тяжких муках сумління, на що вона після останніх загальних зборів написала братові заспокійливого листа. Тепер, коли через ревнющі полуда спала їй з очей, вона знала, що незаконні речі роблять і далі і, безперечно, ще в більшому розмірі.

Рахунок Сабатані все більшав, банк грав все більше і більше, ховаючись за цю підставну особу, не кажучи вже про надмірну й облудну рекляму, про підмуток із піску та бруду, що на ньому будували таку колосальну будівлю, що його швидке та чудове зростання більше жахало, ніж потішало її. Надто ж її непокоїв отой шалений біг, отой безупинний рух Всесвітнього Банку, який скидався на машину, що в неї нагатили повно вугілля, і що мчить отими пекельними рейками, аж поки від останнього поштовху вона не висадиться вся в повітря. Кароліна була не така дурненька і не така наївна, щоб її можна було дурити. Дарма, що вона не була обізнана з технікою банківських операцій, проте вона чудово розуміла мету цієї гонитви, цієї гарячкості, що повинна була сп'янити юрбу та втягти її до цього несамовитого танку мільйонів. Щоранку повинно

було ставатися підвищення, бо треба було примусити всіх повірити в ростучий успіх, у те, що оті чарівні віконця кас, які вбирали в себе струмки золота, викидатимуть річки, океани золота... Свого бідного брата, такого довірливого, звабленого, захопленого,—невже ж вона може його зрадити, невже віддасть отій хвилі, що одного дня затопить їх усіх. Від своєї бездіяльності та своєї несили, вона аж у розпуку вдавалася.

Тим часом присмерк оповив рисувальню, бо вогонь у коминку згас. І в темряві, що все зростала, Кароліна плакала ще дужче. Вона розуміла, що не гоже їй отак побиватися, бо добре знала, що плаче отими буйними слізьми зовсім не через побоювання за долю Всесвітнього Банку.

Певна річ, це сам-один Саккар гнав його таким шаленим темпом, так безсумлінно, так люто шмагаючи худобину, що навіть ризикував загнати її. Він був одинокий причинець усьому. Кароліна здригнулася, згадавши, що пробувала читати в його душі, у тій темній душі людини-грошолюба, що сама себе не знала, в душі без краю брудній і звироднілій; чого вона не могла ще бачити виразно, про те вона догадувалася й тремтіла. Проте, ні повільне викриття стількох болячок у Саккаровій душі, ані страх перед можливою катастрофою не кинули б її отак на цей стіл безсилу, сльозами обгорнену, а навпаки, випростали б, кинули б на боротьбу, та вигоїли б її рану. Вона знала, що при потребі була дуже войовнича. Ні! вона слізьми вмивалася, немов та безпорадна дитина тому, що кохала Саккара, а він під цей час був із іншою жінкою. І це визнання, що вона змушена була собі зробити, сповнювало її соромом та побільшувало її сльози.

— Боже мій! Не мати більше гордості, — в голос дорікала вона собі. — Бути до такої міри нікчемною та немічною. Не мати сили зробити те, що хочеш.

У цей момент, у темній хаті, вона почула звук чийогось голосу. То був Максим, що ввійшов до кімнати, не сповістившись.

— Отаке! Ви сидите без світла та ще й плачете!

Засоромлена, що її несподівано заскочили, Кароліна силкувалася стримати ридання; а він казав далі:

— Прошу вибачити, я гадав, що батько повернувся з біржі... Одна дама мене просила привести його на обід...

Льокай приніс лампу й вийшов, поставивши її на стіл... Простора кімната уся освітілась м'яким світлом з-під дашка.

— Це так собі, — намагалась пояснити Кароліна, — жіночі вереди, хоч я зовсім не нервова людина.

І враз — сухі очі, випростана постать, усмішка на лиці і героїчний вигляд войовниці. На мить молодик поглянув на її гордовиту поставу, на її мужне і zarazом добре обличчя з великими ясними очима, білими зубами і повними губами, оточене сивими косами, що від них лагіднішало воно та набирало якихось чар. І Максим раптом побачив, що вона ще молода, з її білим тілом, дуже білими зубами, ота зваблива жінка, що з віком ще покращала. Потім він згадав за свого батька і з презирливим жалем знизав плечима.

— Аджеж це він довів вас до такого стану!

Вона хотіла заперечити, але голос їй урвавсь і сльози знов зросили її очі.

— Ах! Моя бідна пані, я ж вам казав, що ви собі створили ілюзію про мого батька, а він вам за це зле відплатить... це річ неминуча, що він і вас так само поглине.

Ці слова їй нагадали день, коли вона ходила до Максима позичати дві тисячі франків, щоб викупити Віктора. Тож він обіцявся тоді поговорити з нею, коли тільки вона захоче дещо взнати. Чи не випадало оце тепер розпитати його про Саккарову минувшину. Необорна потреба спонукала її на це: тепер, коли вона почала падати, треба було дійти до краю. Це було б і сміливо, і гідно, і корисно всім.

Але такий допит був їй огидний, і вона викрутилась, буцім бажавши урвати розмову.

— Я вам ще й досі винна дві тисячі франків, — сказала вона. — Ви на мене не гніваєтесь, що я вас примушую чекати?

Він зробив байдужий жест. Потім раптом спитав:

— До речі, що там із моїм малим братом, тим страховищем?

— Він завдає мені прикрости, я ще нічого не казала вашому батькові... Я так хотіла хоч трохи зчистити бруд із того бідолахи, щоб він міг полюбити його.

Сміх Максимів збентежив її і вона з питанням подивилася на нього.

— Ех! Здається мені, що ви турбуєтесь зовсім даремно! Батько зовсім не зрозумів всього цього клопоту. Він стільки їх мав, отих родинних прикростів!

Вона поглянула на Максима, такого коректного в своїй егоїстичній насолоді життям, так лепсько розчарованого з усіх людських зв'язків, ба-навіть із тих, що їх породила втіха. Він усміхнувся, смакуючи приховану злостивість своєї останньої фрази. І Кароліна відчула, що торкнулася таємниці цих двох людей.

— Ви давно втратили вашу маму?

— Атож, я сливе не знав її. Я був ще в Плясані в школі, як вона померла; тут, у Парижі, наш дядя, доктор Паскаль, взяв до себе мою сестру Кльотільду і я бачив її потім тільки раз.

— Але ж ваш тато одружився вдруге?

Максим вагався, і очі йому, такі ясні, такі порожні, взялися поволокою.

— О! так, так, знов одружився... Дочка судді Беродю-Шатель... Рене була мені не за мати, а швидше за добру подругу...

Він фамільярно сів коло неї й казав далі:

— Бачите, тата треба розуміти. Далєбі, він не гірший за інших, тільки ж його діти, його жінка, зрештою, все оточення існує для нього лише після грошей... О! зятяйте це, він не любить гроші, як скупар, щоб назбирати їх великий лантух та заховати у коморі. Ба ні! Він хоче витягати їх звідусіль, добуває з усяких джерел, щоб побачити, як вони тектимуть йому з рук потоками, щоб мати з них усю насолоду, розкіш, утіху, могутність... Що ви хочете! Це в його в крові. Він нас продав би, вас, мене, коли тільки за нас дадуть гроші. І все це він робить несвідомо, з почуттям своєї вищости, бо він таки справді поет мільйонів, що йому засліплюють очі і роблять із нього негідника. О! Негідника в високому розумінні слова!..

Кароліна все це добре розуміла, і, слухаючи Максима, згідливо кивала головою. Ах! Оті гроші, що спокушають і отруюють, що душу висушують і вибавляють із неї добрість, ніжність, любов до інших. Самі гроші всьому причина, це вони призводять до всіх жорстокостів та до всієї людської мерзоти.

Цієї хвилини вона кляла їх, гидувала ними, обурювалась проти них із усією жіночою шляхетністю та безпосередністю. Коли б їй тільки змога, вона одним рухом знищила б усе золото світу, одним ударом за-каблука розчавила б зло, щоб урятувати землю.

— І ваш тато одружився вдруге, — повторила вона після мовчання, повільно і немов соромлячись, під впливом неясних спогадів.

Хто саме натякав їй на цю історію? Вона не могла згадати. Жінка безперечно, яка-небудь приятелька, ще тоді, як вони оселились на вулиці Сен-Лязар, а новий житець перебравсь на перший поверх. Чи не говорили ото про шлюб задля грошей, про якийсь ганебний борг, і пізніше про якийсь злочин, що спокійнісінько ввійшов у це подружнє життя і жив там, про перелюб, що дійшов до кровоміства.

— Рене, — мовив стиха й наче мимохіть Максим, — була лише на кілька років старша за мене...

Він звів голову й поглянув на Кароліну, і з раптовою безпосередністю, почувши довіру до цієї жінки, що здавалась йому такою здоровою та розсудливою, він розповів про минувшину, відповідав не вряд, а уривчасто, неповно, неначе давав несамохіть зізнання, що вона сама повинна була зв'язати їх до купи. Чи то шукала собі виходу давня ненависть до батька, оте суперництво, що й досі робило їх людьми чужими, без спільних інтересів? Він не винуватив батька, здавалось, нездатний був на гнів, але його сміх переходив на глум, коли він говорив про всі ті гидосні речі, порпаючись у багні з лихою й прихованою радістю від того, що може каляти.

Отже Кароліна дізналася про всю ту страшну історію: Саккар продав своє ім'я, взявши за себе зведену дівчину. Саккар через свої гроші, через своє шалене

та бучне життя вкрай занапастив цю велику хвору дитину... Потребуючи грошей і бажаючи здобути жінчин підпис, Саккар толерантно ставився до кохання своєї жінки й сина, заплющуючи на все очі, як добрий патріярх, що хоче, щоб люди розважалися. Гроші, це король, це бог, що вищі за кров, вищі за сльози, вищі за людське сумління, бо вони без краю могутні. І в міру того, як накопичувалися гроші, як Саккар ставав перед Кароліною в усій своїй пекельній величі, її обгортав справжнісінький жах, вона холола, нетямлючись від думки, що й вона належала отому страховищу, та ще й після всіх інших.

— Оце й усе, — сказав кінчаючи Максим. — Я непокоюся за вас і хочу вас попередити. Тільки щоб ви не посварилися через це з батьком. Мені це було б дуже прикро, бо знов же плакатимете ви, а не він... Ви розумієте тепер, чому я не хочу позичити йому навіть одне су?

Тому, що вона не відповідала — так їй стисло горло та вхопило за серце, — він підвівся, поглянув на себе в люстро з спокійним задоволенням вродливця, що певен своєї бездоганности. Потім він знов підійшов до неї.

— Правда ж, отакі приклади швидко старять? А я хутко розуму дійшов, я одружився з дівчиною, що була хвора й небавом померла; присягаюся вам, що ніщо в світі не змусить мене вдруге зробити отаку дурницю... Ні! А батько як бачите, людина непоправна, бо йому бракує морального почуття.

Він узяв її за руку і потримав хвилину в своїй, він почув, що рука її як лід холодна.

— Я піду, бо він щось не повертається... Та не журіться ж так. Я гадав, що ви така дужа. Скажіть мені спасибі, бо нема нічого дурнішого, як бути обдуреним.

Нарешті він пішов. Коли це спинився в дверях і сміючись додав:

— Я й забув, скажіть батькові, що пані Жемон просить його на обід... Ви знаєте, пані де-Жемон, це та, що віддалася імператорові за сто тисяч франків... Але ж не бійтесь, бо хоч який тато божевільний, але він не здатний, я сподіваюсь, заплатити за жінку такі гроші.

Лишившись сама, Кароліна не поворухнулась. Вона прикипіла приголомшена до свого стільця у тій просторій кімнаті, де настала тяжка тиша, і втупила свої широко розплющені очі в лампу. Перед нею немов раптом роздерлася завіса: під цю хвилину вона з надзвичайною виразністю без ніякої поблажливості побачила те, чого досі не хотіла бачити виразно, на що тільки мала підозру. Вона бачила Саккара без окрас, бачила спустошену душу грошолоба, таку складну й таку темну в її розкладі. Він справді не вважав ні на зв'язки, ні на перешкоди, пориваючись до задоволення своїх апетитів із інстинктом зажерної людини, що не знає інших меж, крім своєї неси. Він ділив свою жінку з своїм сином, продавав свого сина, продавав свою жінку, продавав усіх тих, хто тільки під руку траплявся. Він продавав самого себе, продав би її так само, продав би й її брата, щоб набити монет із їхнього серця та їхнього мозку. Він був тільки виробник грошей, що кидає до бритваля і речі й істоти, аби тільки видобути з них золото. Під час цього короткого прозріння вона бачила Всесвітній Банк, бачила як із нього всіма сторонами струмувало золото. Цілий ставок, океан золота, і серед нього з жахним гуркотом зненацька банк завалився. Ах! Золото, страшне золото, що все каляє і поглинає.

Рвачким рухом Кароліна підвелася. Ні, ні, це ж потворна річ, цьому треба покласти край, вона не може більше лишатися з цим чоловіком. Його зраду вона ще б йому простила. Але все оте паскудство сповнювало її відразою, а від думки про нові злочини, що взавтра ж таки можуть статися, брав її жах... Вона повинна виїхати негайно, коли не хоче, щоб її заляпано болотом і розчавлено під руїнами. Вона почувала потребу поїхати десь далеко, дуже далеко, розшукати брата на Сході, не для того, щоб його попередити, а скорше, щоб зникнути. Їхати, їхати негайно. Ще не було шостої години, вона могла взяти квитка на швидкий марсельський, о восьмій без п'ятьох хвилин, бо їй здавалось, що бачити Саккара — то понад її сили. В Марселі перед тим як сісти на корабель вона купить усе-

що їй треба. Трохи білизни в валізку, одне вбрання на переміну і — в путь. За чверть години вона буде готова. Аж тут вона побачила свою роботу на столі, розпочатий мемуар, і на мить спинилася. Навіщо це везти з собою, коли однаково все завалиться, підгнивши в самій основі? Проте вона пильно почала збирати документи, нотатки звичаєм охайної господині, що не хотіла лишати по собі безладдя. Це порядкування взяло їй кілька хвилин і заспокоїло її перший запал. Коли вона цілком себе опанувала і востаннє оглянула кімнату, перед тим як її залишити, ввійшов льокай і подав паку газет та листів.

Глянувши машинально на адресу, Кароліна враз пізнала братову руку на листі, адресованому до неї. Лист прийшов із Дамаску, де Гамелен тоді перебував у справах залізниці, що мала починатися за проєктом від того міста до Бейруту. Спочатку вона почала читати листа, стоячи коло лампи, бо уважніше гадала прочитати його потім у поїзді. Але кожне речення її спиняло, вона не могла більш пропустити жодного слова і мусіла сісти до столу, щоб віддати всю свою увагу цьому захватному довгому листу, що мав аж дванадцять сторінок.

Гамелен писав того листа одного радісного дня. Він дякував сестрі за останні добрі звістки, що вона послала з Парижу, й собі посилав ще кращі новини з відтіля, де все йшло так, як сподівались. Перший балянс Генеральної Компанії Сполученого Пароплавства був найкращий, нові пароплави давали великі прибутки через своє надто гарне устаткування та більшу швидкість. Жартома він писав, що тими пароплавами подорожують задля втіхи, розповідав, що по всіх портах у тих краях повнісінько людей із Заходу, казав, що не може перейти стежки в якомусь закуткові, щоб не наскочити на парижанина з бульвару. Справді бо, як він і передбачав, Схід відкривав свої двері для Франції. Незабаром повиростають міста на плодючих схилах Ливану. А надто жваво Гамелен малював далеке Кармелське межигір'я, де на срібних копальнях робота йшла повною ходою. Дикий край потроху цивілізувався,

серед хаосу велетенських скель, що загардували долину з півночі, знайшли джерела. Засівали поля, жито та пшениця заступали мастикове дерево, а коло копальні збудовано ціле село. Спочатку були прості дерев'яні халупки, бараки для робітників, а тепер уже є маленькі муровані будиночки з садками. Це початок міста, що там виросте, коли тільки не виснажаться рудні жили. Вже тепер там уже мало не п'ятсот житців і оце тільки скінчили будувати залізницю, що сполучає селище з Сен-Жан-д'Акром. З ранку до вечора там ревуть машини, їздять хури, гучно ляскають батоги, співають жінки, гуляються та галасують діти, і все це в пустелі, серед мертвої тиші, де колись тільки орли, кружляючи в повітрі, порушували спокій. Мірти та дрік напоюють своїми пахощами тепле, напрочуд чисте повітря. А щодо першої залізничної лінії від Бруси до Бейруту через Ангору та Алеппо, яку незабаром мали відкрити, то тут брат не шкодував фарб. Усі формальності в Костянтинополі відбуто. Деякі зміни на краще, що він поробив у проекті, щоб полегшити перехід через Таврське межигір'я, доводили його до захвату. Про ті межигір'я, про долини, що лежали під горами, він говорив із запалом людини науки, що, знайшовши там нові поклади вугілля, мріяла про те, як країна вкриється фабриками та виробнями. Він уже позакопував реperi і обрав місця для стацій. Деякі стоятимуть серед справжньої пустелі. Але, коло кожної з них, а надто круг перехрестя битих шляхів, потроху повиростають міста. Зерно вже кинуто в землю, прорість вже єсть, і за кілька літ тут постане новий світ. Наприкінці листа брат посилав поцілунки своїй улюбленій сестрі, щасливий, що й вона бере участь у відродженні народу, і писав, що та її участь матиме не абияку вагу, бо тож вона ввесь довгий час підтримувала його своєю енергією та бадьорістю.

Кароліна скінчила читати, поклала листа на столі й замислилась знову, втупивши очі в лампу. Тоді вона звела очі й повела очима по кімнаті, спиняючись поглядом на кожному пляні, на кожній акварелі. У Бейруті поміж величезних гамазей о цій порі вже збуду-

вали павільйона для директора Компанії Сполученого Пароплавства. Гора Кармел, що стояла посеред ди-кого межигір'я, зарослого чагарником та позавалюваного камінням, потроху залюднювалась, немов би велетенське гніздо новонародженої людности. У Таврі від тих ро-біт позмінювалися краєвиди і відкрилися шляхи задля вільної торгівлі. І перед Кароліною через оці аркуші, прип'яті до стіни та вкриті геометричними лініями і прозорими фарбами, поставали далекі картини краю, де вона колись переїздила. Краю, що його вона так любила за чарівне, вічно блакитне небо та за родючу землю. Вона немов бачила сади на терасах Бейруту, долини Ливану з величезними лісами з маслини та шов-ковиці, рівнини Антіохії та Алеппо, неосяжні сади з найкращою садовою. Вона згадувала довгі мандрівки з своїм братом по тій напрочуд гарній країні, де марно гинули незчисленні багатства, бо їх або не знали, або ж віддавали дурно, через відсутність доріг, промисловости, сільського господарства, шкіл, через лінощі та неві-гласся. Але все це тепер відживало, бо до цього спри-чинявся незвичайний приплив нових соків. Перед її очима поставали картини будучого Сходу — квітучі мі-ста, оброблені поля, щаслива людність. Вона бачила її, вона чула гомін роботи на тартаках і вона мусіла виз-нати, що та стародавня заснула країна знов прокину-лась і почала давати плоди.

Тоді Кароліні враз спало на думку, що це ж гроші були тим гноєм, що на ньому зростала майбутня люд-ність. Вона згадала Саккарові розмови, уривки теорій про спекуляцію, їй пригадалася його думка, що без спекуляції не може бути живих та продукційних під-приємств, як без заласся не може бути дітей. Щоб існувало на світі життя, треба, щоб був отой надмір жаги та щоб марно розкидалися життєві сили. Коли там її брат радів та оспівував перемогу серед тартаків та будівель, що росли із землі, то це тому, що в Па-рижі гроші дощем лилися та гноїли все в шаленій біржо-вій грі. Гроші, що всюди ширили отруту та розпусту, ставали тут за фермент соціального зростання, правили за чорноземлю, потрібну для грандіозних робіт, що

єднали народи та втихомирювали землю. Вона шойно кляла гроші, а тепер схилилася перед ними в незвичайному захваті: то ж тільки гроші мають таку силу, що можуть копати гори, засипати рукави моря, пристосовувати, нарешті, землю для життя людей, полегшувати працю, керуючи просто машинами. Все добре сплоджували гроші, вони сплоджували так само й усе лихе. Зворушена до краю душі Кароліна поклала вже не їхати, бо ж на Сході був повний успіх, а в Парижі точився бій. Але ж вона не мала ще сили заспокоїтися і серце їй обкипало кров'ю.

Кароліна звелася, підійшла до вікна і притулилась лобом до шибки, дивлячись у сад отелю Бовільє. На дворі вже смеркалося і вона бачила тільки слабеньке світло в далекій маленькій кімнатці, де жила графиня з дочкою, щоб не бруднити інших кімнат та не світити зайвого світла. Неясно за тонкою мусліновою фіранкою вона розрізняла профіль графині, що лагодила якесь вбрання, тоді як Аліса малювала нашвидку акварелі, що потім мусіла потайки продавати. Їм сталося нещастя—зслаб кінь і вони два тижні не виходили з дому, не зважуючись ходити пішки і боячись найняти комусь вільні кімнати. Та серед отих злиднів, що вони так героїчно ховали, одна надія їх підбадьорювала—це безупинне підвищення акцій Всесвітнього Банку. Той зиск від акцій уже був дуже великий, але вони чекали того дня, коли зреалізують їх за найвищим курсом і зможуть побачити справжній дощ золота. Графиня гадала пошити собі справжнє нове вбрання й мріяла, що даватиме взимку аж чотири обіди на місяць, не сидючи потім по два тижні на хлібі з водою. Аліса не сміялася більше з удаваною байдужістю, коли її мати говорила про заміжжя, а слухала маму з легким трепетом у руках, бо починала вірити, що це може й справді здійсниться і що й у неї може будуть чоловік та діти. Кароліна, дивлячись на ту маленьку лампу, що їх освітлювала, відчула, що її опановує велике заспокоєння й розчулення. І тут її вразила думка, що гроші, ба навіть тільки надія на гроші, дають щастя цим двом бідолашним людям. Якщо Саккар їх збагатить, хіба ж

не благословлятимуть вони його, хіба не буде він для них і милосердий і добрий? Добрість є, виходить, у всіх людей, навіть у найгірших, вони бо раз-у-раз добрі для будь-кого, бо вони завжди серед прокльонів юрби чують кілька покірних голосів, що їм дякують і шанують їх. Міркуючи отак, з очима, втупленими в темряву саду, вона собі уявляла дім праці. Напередодні, від Саккарового ім'я вона розподіляла цяцьки та цукерки з нагоди роковин будинку і тепер згадувала, мимохіть посміхаючись, про галасливу радість дітей. Вже з місяць, як Віктор повадився трошечки краще, вона читала нотатки про нього в княгині Орвієдо, з якою двічі на тиждень довгенько розмовляла в справах дому. Але ця згадка про Віктора, що зненацька їй спала, нагадала їй про те, що, впавши в одчай та наважившись їхати, вона ж зовсім забула про нього. Чи могла ж вона кинути його отак, зіпсувати добре діло, що так важко було його зробити. З темряви від великих дерев немов переливалася до неї все більше й більше якась лагідність, хвиля якогось безмежного зречення, божньої толеранції, що оповивала їй серце. А тим часом маленька вбога лампа Бовільє світилася, як і раніше, немов зірка.

Коли Кароліна повернулася до столу, вона злегенька здригнулася. Що це? Їй холодно! Це її звеселило, адже вона хвалилася, що проживе цілу зиму без вогню. Вона немов із крижаної купелі вийшла, відмолоділа й дужа, з пульсом зовсім спокійним. Отак вона себе почувала, як була здорова. Потім їй заманулося перегорнути дрова в коминку. Бачачи, що вогонь погас, вона захотіла розпалити сама, щоб не кликати слуги. То була ціла морока, бо в неї не було трісок і довелося просто палити старі газети, одну за одною, навколюшках перед коминком. Вона засміялася. На мить лишилася стояти така щаслива й здивована. Виходить, минула ще одна з її великих криз, і вона знов сподівалася, але на що? Цього не знала, хіба що на вічну невідомість, яка була наприкінці життя, наприкінці людськості. Жити, цього досить для того, щоб життя безупинно загоювало нам рани, яких воно ж і завдавало.

Вона ще раз згадала всі тяжкі пригоди з свого життя: своє жахливе заміжжя, своє поневіряння в Парижі, і теперішній вчинок одинокої людини, яку вона кохала. Але після кожної події вона знаходила живу енергію, безсмертну радість, що підтримувала її серед руїн. Чи не запало тепер усе? Вона втратила пошану до свого коханця, не маючи змоги забути його минуле життя, як оті святі жінки, що в силі забути за гнояки, які вони перев'язують вранці і ввечері без надії загоїти їх. Вона й далі належатиме йому, знаючи, що він належить іншим жінкам, і не намагаючись відвоювати його в них. Житиме серед полум'я того багаття, в палючому горні спекуляції, під безупинною загрозою остаточної катастрофи, що може забрати її братові й його честь, і його кров. А проте вона не журилася, сливе не турбувалася, сміливо дивилась у лице небезпеці й весело готувалась до бою. Чому? На це не було достатньої причини, тільки втіха відбуття. Її брат колись сказав, що вона — це непереможна надія.

Коли повернувся Саккар, то побачив, що Кароліна, заглиблена в свою роботу, кінчала твердою рукою сторінку мемуару про залізницю на Сході. Вона підвела голову і лагідно до нього усміхнулась, а він торкнувся губами її розкішного сивого волосся.

— Ви багато бігали, мій друже?

— О! Роботи без краю! Я бачив міністра громадських робіт, я знов шукав Гюре, тоді треба було повернутися знов до міністра, де я застав самого тільки секретаря... Нарешті, я маю потрібну обіцянку.

Справді бо, покинувши баронесу Сандорф, він не спинився ні на мить, із властивим йому запалом поринувши в справи. Вона дала йому Гамеленового листа, що зовсім зачарував Саккара. Кароліна дивилась, як він аж тремтів, думаючи про майбутню перемогу, і поклала собі з цього часу наглядати за ним і стримувати від безглузвих вчинків. Проте вона не могла ставитися до нього суворо.

— Ваш син приходив вас запрошувати від імені мадам де-Жемон.

Саккар згадав:

— Авжеж, вона мені писала... Я забув вам сказати, що піду туди сьогодні ввечері... Це так нудно, а я втомився...

І він пішов, знов поцілувавши її сиве волосся. Кароліна знов взялася до роботи з лагідною усмішкою, повною прощення. Хіба вона не була тільки подруга, що віддається. Вона соромилася своїх ревнощів, наче ними споганила свою єдність із Саккаром. Вона хотіла підвестися вище за це, щоб не переживати болю від того, що доводиться кохану людину з кимсь ділити. Хотіла звільнитися від почуттєвого егоїзму кохання. Належати йому і знати, що він належить іншим — хіба це має вагу. І вона кохала його всім своїм серцем, мужнім і добрим. То був тріумф кохання. Саккара, цього фінансового вуличного бандита, кохала так необмежено чарівна жінка, бо вона бачила його діяльність, його енергію, як він будував світ і творив життя.

VIII.

Першого квітня 1867 року з великою бучністю і тріумфальним блиском відкрито Всесвітню виставку. Велика почалась для імперії пора, та пора найбільшого бенкетування, коли з Парижу зробили готель для всього світу, готель, прикрашений прапорами, повний співу та музики, де в кожнісінькій кімнаті їли та вдавались у розпусту. Ніколи ще імперія, дійшовши свого апогею, не скликала всіх націй на такий колосальний бенкет. До Тюїльрі, що виблискував вогнями, немов у феєричній апотеозі, з усіх сторін та країв землі сунув довгий похід імператорів, королів та принців.

О тій самій порі, два тижні пізніше, Саккар освятив монументальний будинок, що в ньому хотів по-королівському розмістити Всесвітній Банк. Тільки шість місяців його будували, але ж працювали день і ніч, не згаявши ані годинки, і поставили чудо, що можливе тільки в Парижі. Фасад, що підносився вгору, подостатком оздоблений орнаментикою, скидався і на храм, і на кафе-концерт і розкішшю своїх прикрас спиняв людей на пішоходах. Усередині була така пи-

шнота, що, здавалось, мільйони струмували в довгих стінах. Парадні сходи вели до залі ради, червоно-золотої, що ліпотою своєю на залю опери скидалася. Всюди килими, шпалери, столи до писання, розташовані з блискучою пишністю. У підповерсі, де містилися банківські комори, там стояли запечатані непомірно великі каси, що, відчиняючись, роззявляли глибоку пащу, як печі на хліб. Вони стояли за величезними шибками вряд, як казкові бути, де переховуються незчисленні скарби фей. І народи з своїми королями, ідучи походом на виставку, могли приходити й дивитись: все було готове, новий палац їх чекав, щоб засліпити і захопити одного по одному в цю непереможну пастку золота, що виблискувало напроти сонця.

Саккар царював у кабінеті, прикрашеному якнайпишніше, з меблями з позолоченого дерева в стилі Люї XIV, вкритими генуезьким оксамитом. Персональний склад банку ще збільшили. Тепер було більше як чотириста службовців. І цією всією армією командував Саккар із пишнотою обожуваного тирана, якому всі коряться, бо він щедро чинив усім ласку. Насправжки, дарма, що він мав простий титул директора, він мав силу і над головою ради, ба навіть над самою адміністративною радою, що тільки стверджувала його накази. Кароліна жила тепер у повсякчасній тривозі, бо хотіла знати кожну його постанову, щоб стати їй на перешкоді, коли буде треба. Вона не раділа з цього нового приміщення, аж надто розкішного, проте не мала змоги в принципі проти нього й повставати, бо сама згодилась, визнала, що треба мати просторіший будинок ще за тих чарівних днів закоханої довіри, коли сміялася з братових страхів. Щоб боротися з тією пишнотою, вона могла спиратися тільки на один аргумент, а саме, що установа губить свою ціну добропристойної чесности та високої релігійної поважности. Що скажуть клієнти, що звикли до чернечої простоти та півтемряви спіднього поверху на вулиці Сен-Лязар, коли вони ввійдуть у цей палац на Лондонській вулиці, з високими поверхами, повними галасу та яскравого світла. Саккар одказував, що вони не стямляться від подиву та

шани, і що ті, що принесли п'ять франків, витягнуть десять із своєї кишені, оповиті гордістю та сп'янілі від довіри... Але він мав рацію з своєю звірячою жагою до блиску. Успіх, що мав банк через новий палац, був дивовижний. Шарварок, що знявся з приводу цього, перевершив найголовокрутніші реклями Жантру. Дрібні богочестиві рантьє тихих кварталів, убогі сільські батюшки, що приїхали вранці залізницею, аж роти роззявляли від захвату перед дверима банку і виходили почервонілі від задоволення, що вклали туди свої капітали.

Що найбільше дошкуляло Кароліні, це те, що вона не могла весь час бути в банкові і пильнувати справ. Тільки коли-не-коли під якоюсь приклучкою вона могла заходити на Лондонську вулицю. Тепер вона жила сама в рисувальній залі і бачила Саккара тільки вечорами. Він залишав собі своє приміщення, але весь спідній поверх як і всі бюро першого поверху були замкнені. І княгиня Орвієдо, щаслива в глибині душі з того, що її сумління більше не мучиться отим банком, отією грошевою крамницею в її домі, не шукала навіть собі сусіди, бо гидувала усяким зиском, хоч би й законним. Порожній будинок, що відгукувався на гуркіт кожного повозу, що минав його, скидався на могилу. Кароліна чула тільки кріз стелю моторошну тишу замкнених покоїв, звідки безупинно протягом двох років лунав легенький дзенькіт золота. Дні здавалися їй тяжчими та довшими. Проте, вона працювала багато, увесь час виконуючи братові роботи, що він їй доручав із Сходу. Та інколи під час своєї праці вона спиналася й наслухала, обхоплена інстинктовним страхом, бо їй кортіло знати, що робиться в банкові. Але ж нічогосінько, жодного повіу не лунало з порожніх темних покоїв, замкнених на замок. Тоді злегесенька вона здригалася й занепокоєна замислювалась на кілька хвилин. Що там роблять на Лондонській вулиці? Чи не робиться там якась розколина, що від неї будівля впаде?

Подійкували тим часом, правда, неповно й стиха, що Саккар наміряється знов збільшити капітал. З ста

мільйонів він хотів зробити сто п'ятдесят. То була пора особливого збудження, фатальна доба, коли увесь добробут імперії, колосальні роботи, що змінили лице міста, несамовитий обіг грошей, нечувана розкіш — все це дійшло найвищої міри в спекулятивній гарячці. Кожному кортіло взяти й свою частку, кожен ризиковав на зеленому столику своїм статком, щоб подесатерити його, а тоді кохатися в розкошах, як то робили інші, що збагачувалися за одну ніч. Прапори на виставці, що маяли на сонці, ілюмінація та музика на Марсовому полі, стовпища людей із всього світу, що юрмилися на вулицях, украй сп'янілий Париж мріяв про невичерпні багатства та його зверхність над усім світом. Ясними вечорами величезне місто, що сиділо коло столиків екзотичних ресторацій і святкувало, перетворившись на колосальний ярмарок, де насолоду продавали вільно, — під зоряним небом, — опановувало божевілля, шалена веселість, що ненажерно поглинала величезні капітали. І Саккар із своїм шахрайським нюхом так добре відчув увесь той порив, оту потребу кидати золото на вітер, спорожнювати кишені та тіло, що він звелів подвоїти фонд, призначений на рекляму, щоб Жантру зчинив якнайбільший галас. Вже як почалася виставка, преса щодня дзвонила в усі дзвони про Всесвітній Банк. Кожнісінького ранку били в цимбали, щоб привернути увагу людей, і розповідали про всілякі надзвичайні пригоди: історію про даму, що забула сто акцій у фіякрі; оповідання про мандрівку до Малої Азії, де зазначалося, що ще Наполеон передбачав установу на Лондонській вулиці; велика передова стаття, в якій висвітлювано політичну роль банку в розв'язанні Східньої проблеми; а що вже до заміток по спеціальних журналах, то їх була безліч. З дрібними фінансовими газетками Жантру просто уложив умову на рік, і там йому давали шпальту в кожному числі. Використовував він ті шпальти до того різноманітно, з такою буйною уявою, що доходила аж до нападів на Банк, щоб потім тріумфувати перемогою. Славетну брошуру, що він про неї мріяв, розкидали по всьому світі мільйоном примірників. Нове агентство,

що мало на меті розсилати фінансові бюлетені провінційними газетами, так само стало за необмеженого господаря ринку по всіх значних містах. Нарешті „Надія“, керована вправною рукою, день за днем набувала все більшої політичної ваги. Звернула на себе увагу низка статтів з приводу декрету 19 січня, що заміняв право подавати адресу на право інтерпеляції, цієї нової поступки імператорової на шляху до волі. Саккар, що з його наказу статті були написані, тим часом ще не нападав одверто на свого брата, що лишався міністром, хоч би там що, бо завзято чіпляючись за владу, вмів обороняти сьогодні те, що вчора ганьбив... Але почувалося, що Саккар насторожі і весь час стежить за слизьким становищем Ругона, який вивертася в Палаті між третім станом, що вимагав своєї спадщини, та клерикалами, що пішли з монархічними бонапартистами в спілку проти лібералізму імперії. Інсинуації вже почалися, газета знов ставала войовничо-католицькою, колячи гризкими словами кожен вчинок міністрів. „Надія“ перейшла до опозиції і тим набула ще більшої популярності, а отой ущипливий тон ще більше ширив славу Всесвітнього Банку по всіх кутках Франції та по цілім світі.

Тоді, під отим страшним поштовхом реклями, в середовищі, підготованому для всякого безуму, проєктоване побільшення капіталу, оте заворушення від випуску нових акцій на п'ятдесят мільйонів збило з глузду найрозсудливіших людей. Від маленьких хатин і до аристократичних палаців, від швайцарських комірок до сальонів герцогинь — всі голови розпалилися, захоплення перейшло на сліпу віру, героїчну та войовничу. Перелічувалося великі підприємства, що вже заклав Всесвітній Банк, перші разючі успіхи, несподівані дивіденди, яких не мало жодне товариство о першій порі своєї діяльності. Згадували за щасливу думку заснувати Компанію Сполученого Пароплавства, з такими швидкими й блискучими наслідками, ту компанію, що її акції давали вже сто франків премії. Гомоніли про срібні копальні Кармелу, з дивовижною продукцією, про що зробив натяк один казnodій у соборі Нотр-

Дам під час останнього посту, говорячи й про божий подарунок вірущому християнству. Подейкували про інше товариство, закладене на експлуатацію безмежних родовищ земляного вугілля, про товариство, що намірялося рубати величезні Ливанські ліси, про заснування Турецького Національного Банку в Костянтинополі, що був непохитно міцний. Жодної шкоди, а тільки ростуче щастя, що перетворювало на золото все, що тільки торкалося Всесвітнього Банку, велика кількість підприємств, що цвіли та давали міцну базу для майбутніх операцій, а так само й спричинювалися до швидкого побільшення капіталу. Крім того будучина, що розгорталась перед згарячкованою уявою, та будучина, що обіцяла нові, ще більші підприємства і вимагала тепер додаткових п'ятдесяти мільйонів франків — вже збурювала голови, скоро тільки про це пройманула звістка. Тут поле для чуток, що кружляли й на біржі, й по сальонах, було безмежне, але з-поміж усіх проєктів найбільший гамір ізнявся навколо збудування Східних залізниць, що їх одні заперечували, а другі надто вихваляли. А що вже жінки, то вони палали найбільше і з захватом пропагували цю ідею. По всіх будуарах, на урочистих обідах, за жардиньєрками з квіток, під час пізнього чаю, ба навіть у глибині альковів чарівні створіння переконано влещували чоловіків: „Як, ви не маєте акцій Всесвітнього Банку? Але ж варто мати тільки їх! Купуйте швидше, коли ви хочете, щоб вас кохали“! То був новий хрестовий похід, як вони казали, завоювання Азії, якого не могли довершити Петро Пустельник і св. Люї та до якого тепер бралися вони з своїми маленькими гаманцями. Усі удавали з себе знавців справи; говорили технічними термінами про головну лінію з Бруси до Бейруту через Ангору та Алеппо, що її насамперед збудують. Пізніше збудують рукав від Смирни до Ангори; потім того з Требізонду до Ангори через Ерзерум та Сиваш; ще пізніше з Дамаску до Бейруту. І тут вони всміхались, підморгуючи очима, та шепотіли, що, мабуть, буде ще один рукав, тільки не швидко, з Бейруту до Єрусалиму, через старовинні надбережні міста Саїд, Сен-Жан-д'Акр, Яфу, а потім, боже

мій, хто знає, з Єрусалиму до Порт-Саїду та Олександрії. Не кажучи вже про те, що Багдад недалеко від Дамаску, і що, коли залізниця дійде до цього пункту, то настане колись день, що захід набуде собі й Персію, і Індію, і Хіну. І здавалось, що тільки за одним словом, що пролунає з їхніх гарненьких ротиків, зблищать знов знайдені скарби каліфів у чарівній казці з „Тисячі й одної ночі“. Коштовні речі, самоцвітне каміння так і сипалося до кас на Лондонській вулиці, а тим часом у повітрі чувся дух кармелівського ладану і його повивав серпанок біблійної легенди, що трохи закрашувало жагучі апетити до зиску. Чи не було це нове завоювання Едему, звільнення Святої землі, тріумф релігії в самій колисці людськості. Дами спинялись, відмовлялись далі говорити і очі їм блищали від того, що треба було щось ховати. Цього не переказували навіть навуха. Багато з них нічого не знали, а удавали, що знають. То була таємниця, те, що може не справдиться ніколи, а може одного дня вдарить, як удар грому: Єрусалим викуплять у султана і віддадуть папі разом із Сірією, що буде йому за королівство. Бюджет папству забезпечить католицький Банк. Гроб господній буде папству за оборону від усяких політичних пертурбацій. Насамкінець оновлений католіцизм, звільнений від потреби робити поступки, набуде нової сили і запанує над світом з високости, з тієї гори, де сконав Христос.

Тепер щоранку Саккар, якщо хотів працювати, то повинен був захищати двері свого розкішного кабінету Люї XIV. Бо то був штурм, похід почту, що приходив на вихід свого короля: придворці, діловики, прохальники, божествіння та жебрацтво круг його всемогутності.

Якось уранці, першими днями липня, він показавсь невблаганним, давши суворого наказу нікогісінько не пускати. Тим часом як у приймальні було повнісінько людей, що не вважали на заяви служника й сиділи та чекали, він замкнувся з двома начальниками відділків, щоб закінчити вивчення справи про новий випуск акцій. Обмірковуювши кілька проєктів, він наважився на

одну комбінацію, яка через новий випуск ста тисяч нових акцій давала змогу оплатити двісті тисяч старих акцій, за які свого часу заплачено тільки по сто двадцять п'ять франків. Щоб дійти цього, акції, що залишали собі старі акціонери по одній на дві колишніх, випускалися в ціні вісімсот п'ятдесят франків, які треба сплатити негайно. З цих грошей п'ятсот франків мало піти до капіталу, а премія в триста п'ятдесят франків ішла на заплату старих акцій. Але тут виникало ускладнення, треба було виконати одну прогалину, і це драгувало Саккара. Галас у приймальні його іритував. Цей Париж, що плазував перед ним, ця побожна покора, що він її звичайно приймав із лагідністю милосердного деспота, сьогодні викликала в ньому презирство. І коли Дежуа, що інколи вранці був за служника, дозволив собі обійти навкруги і увійшов до кабінету маленькими боковими дверима, Саккар шалено на нього накинувся: — Що? Я вам сказав: нікого! Нікого — чуєте ви? Ось візьміть мого цівка, поставте коло дверей, нехай його цілують.

Дежуа обстоював.

— Вибачте пане, це графиня Бовільє. Вона мене просила, а я знаю, що пан хоче бути їй приємний...

— Е! — скрикнув Саккар нетямлячись, — хай і вона йде під три чорти разом із іншими.

Але зараз він схаменувся і стримав гнів.

— Нехай увійде, певне мені не дадуть сьогодні спокою. Та маленькими дверима, щоб уся згряя сюди не вдерлася.

Прийняв Саккар графиню з виглядом людини, що від серця свого ще не відійшла. Не заспокоїла його навіть постать Аліси, що прийшла з матір'ю, як завжди мовчазна й замислена. Він відправив обох начальників і думав тільки про те, щоб знов узятись до праці, що йому перебили.

— Я вас проситиму, мадам, говорити швидше, бо мені дуже ніколи.

Здивована графиня спинилась. Вона була повільна й зажурена, немов розвінчана королева.

— Коли я вас турбую, пане...

Він мусів показати їм на фотелі. Дівчина, сміливіша рішучо сіла перша, тоді як мати казала далі:

— Ми прийшли просити поради... Я вагаюся й почувую, що ніколи не наважусь сама...

Вона нагадала йому, що, скоро заснували банк, вона придбала сто акцій, які, подвоївшись після першого збільшення капіталу і подвоївшись потім після другого, становили тепер суму в чотириста акцій, а це разом із премією виносило вісімдесят сім тисяч франків. Ось чому, щоб заплатити цю суму, вона, крім своїх двадцятьох тисяч економії, повинна була позичити сімдесят тисяч франків, заставивши свою ферму в Обле.

— Тепер, — казала вона далі, — мені трапляється покупець на Обле... Але, правда ж, готується новий випуск акцій, отже я могла б увесь наш статок умістити в ваш банк.

Саккар заспокоївся, задоволений із того, що бачить двох бідних жінок, останніх із значного та стародавнього роду, таких довірливих і таких затурбованих. Швидко, з цифрами, він поясняв.

— Справді, я працюю в справі нового випуску... Акція буде коштувати вісімсот п'ятдесят франків із премією... Отже, ми вважаємо, що ви маєте чотириста акцій. Вам, виходить, припаде двісті акцій і за них доведеться заплатити сто сімдесят тисяч франків. Але ж тоді всі ваші акції будуть оплачені і ви матимете шістсот акцій, не буди нікому нічого винні.

Вони не розуміли і він мусів їм розтлумачити отой спосіб оплати акцій за допомогою премій. Вони трохи зблідли перед цими великими числами, пригнічені думкою про той сміливий вчинок, що на нього їм треба наважитись.

— Щодо грошей, — пробурмотіла мати, — то тут усе гаразд... Мені пропонують двісті сорок тисяч франків за Обле, що колись коштувало чотириста тисяч. Отже, як ми повернемо позичені гроші, нам залишиться саме стільки, скільки треба, щоб заплатити банкові... Але, мій боже, яка це страшна річ — переміщати свій статок, адже від цього залежить усе наше існування.

Руки їй тремтіли, вона замовкла і думала про ту систему зубчастих коліс, що спочатку забрала її еко-

номію, потім позичених сімдесят тисяч франків і загрожує тепер забрати всю її ферму. Її старовинна пошана до багатства в маєтках, в землях, луках та лісах, огида до торгівлі грішми, цього ницого ремесла євреїв, негідного її роду, знов прокидалась у ній і непокоїла її під цю рішучу хвилину, коли справа йшла про все її майно. Дочка мовчки дивилась на матір своїми палкими чистими очима.

Саккар усміхнувся, підбадьорюючи їх.

— Певна річ, що вам треба мати довіру до нас... Але ж числа перед вами. Роздивіться на них і, на мою думку, тоді вагатися ви не будете... Даймо на те, що ви зробили цю операцію; тоді ви маєте шістсот акцій, цілком оплачених, і вони коштуватимуть вам двісті п'ятдесят сім тисяч франків. А за сьогоднішнім середнім курсом, тисяча триста франків, вони вам дадуть суму сімсот вісімдесят тисяч франків. Вже тоді ваші гроші більше ніж потрояться... І так ітиме далі, ви побачите, як підскочать акції після випуску. Я вам обіцяю мільйон до кінця року.

— О! Мамо! — мимохить, як зідхання, прохопилося в Аліси.

Мільйон! Отель на вулиці Сен-Лязар звільниться від гіпотечного боргу, з нього можна буде змити намул злиднів. Господарство можна бути вести, як то личить графам Бовільє, визволитися із кошмару людей, що мають повіз і не мають хліба. Дочка вийде заміж із пристойним посагом й матиме, нарешті, чоловіка та діти, — ту радість, що її мають останні злидарі, а синів, що його вбиває клімат Риму, вони допоможуть, щоб він підтримав своє становище, поки почне служити великій справі, що зробив для неї так мало. Мати знов поверне своє високе становище, платитиме кучерові, боятиметься додати зайву страву в обіди вівторками, не змушуватиме себе постувати протягом цілого тижня. Той мільйон виблискував, був як мрія, як порятунок.

Графиня, переможена, повернулась до дочки, щоб дізнатися про її бажання.

— Ну, що ти про це думаєш?

Але та нічого не сказала, повільно заплющуючи вії, щоб заховати блиск своїх очей.

— Правда, — мовила мати й собі усміхаючись, — я забула, що ти хочеш, щоб я була цілковита господиня... Але я знаю, яка ти відважна і на що ти сподіваєшся...

І звертаючись до Саккара:

— Ах, пане, про вас всі такої доброї думки... Ми не можемо нікуди піти, щоб нам не розповідали про вас речі, такі прекрасні, такі зворушливі. Це не тільки княгиня Орвієдо, а всі мої друзі, бо вони ж ентузіясти вашої справи. Багато мені заздять, що я належу до кола ваших перших акціонерів і, коли їх послухати, то вони ладні продати свої матраци, щоб набути собі ваших акцій.

Вона злегенька жартувала.

— Я навіть вважаю їх за трохи нерозсудливих, справді. Це певне тому, що я вже не молода... Але моя дочка належить до кола ваших прихильниць. Вона вірить у вашу місію і пропагує її по всіх сальонах, де я її воджу.

Задоволений Саккар поглянув на Алісу. Вона так загорілася духом та перейнялася вірою, що здавалася справді дуже вродливою, дарма що мала жовте лице та тонку змарнілу шию. Він почував себе великим і добрим від думки про те, що подарує щастя цій бідолашній істоті, яка відразу кращала, ледве тільки уявляла собі, що матиме чоловіка.

— О! — озвалася вона стиха, немов до себе, — це так гарно, оце завоювання там... Авжеж, нова ера, перемога хреста...

То була таємниця, про яку ніхто не говорив. Її голос ще потихішав і перейшов на захоплений шепіт. Але ж він дружнім жестом попросив Алісу мовчати. Бо він не дозволяв, щоб при ньому говорили про велику річ, про найвищу таємну мету. Своім жестом він казав, що до того треба завжди пориватись, але про це — ні пари з уст. Адже до святині мають право кадити тільки люди висвячені.

Після зворушливого мовчання графиня, нарешті, підвелася.

— Отже, пане, ви мене переконали, я напишу моему нотареві, що приймаю пропозицію щодо Обле... Нехай мені бог простить, коли я роблю не так, як треба.

Саккар і собі підвівшись, оповістив схвильовано й поважно:

— Сам бог навіяв вам цю думку, пані, будьте певні.

І, коли він провів їх до коридору, уникаючи приймальні, де людей все більшало, він натрапив на Дежуа, що вештався тут із ніяковим виглядом.

— В чім річ? Невже ще хтось?

— Ні, ні, пане!.. Коли я наслідуюсь просити поради, то це для мене...

І він крутився навколо Саккара таким способом, що той опинився в кабінеті, а сам найшанобливіше став на порозі.

— Для вас? А, правда, ви ж акціонер так само.. Ну гаразд, мій любий, беріть нові акції, що вам припадають, продайте останню сорочку, щоб їх узяти. Це порада, що я її даю всім моїм друзям.

— О! ми з дочкою, пане, не такі шанобливі, це шматок для нас надто ситий... Спочатку я взяв вісім акцій і заплатив за їх чотири тисячі франків, що ошадила та нам покинула моя нещасна жінка. І я маю тільки вісім акцій, бо за нових випусків, коли двічі подвоювався капітал у банку, ми не мали грошей, щоб купити акції, які нам припадали... Ні, ні, справа йде не про те, не можна ж бути таким захланним. Я тільки хотів спитати в пана, щоб тільки не образити, чи не порадить пан продати їх.

— Як? продати?

Тоді Дежуа здалека, з зайвими подробицями, що виявляли то тривогу, то пошану, розповів про своє становище. За курсом у тисячу триста франків його вісім акцій виносили десять тисяч чотириста франків. Отже він міг вільно дати за Наталією шість тисяч посагу, що його вимагав текстурник. Але через безупинне підвищення курсу його взяла жадоба до грошей, спочатку непевна, а потім тиранічна — мати й собі частину,

забезпечити й себе рентою в шістсот франків, що дала б йому змогу більше не служити. Тільки ж капітал у дванадцять тисяч франків та шість тисяч посагу за дочкою становлять величезну суму — вісімнадцять тисяч франків. Він ніколи не дійде такої суми, бо підрахував, що для цього треба, щоб курс дійшов двох тисяч трьохсот франків.

— Ви розумієте, пане, що коли курс не буде більше підвищуватись, то я краще продам, бо щастя Наталії — це перш за все, правда ж? А проте, коли акції знов підвищаться, мене візьме досада — нащо я продав...

Саккар спалахнув.

— Ах! мій любий, ви просто дурень! Невже ви думаєте, що ми спинимось на тисячі триста. А я хіба свої продаю? Ви матимете ваші вісімнадцять тисяч, я вам ручусь. А тепер геть! І виженіть там усіх із приймальні, скажіть, що мене нема.

Лишившись сам, Саккар міг, нарешті, покликати своїх начальників відділків і закінчити спокійно роботу.

Ухвалили, що незвичайні загальні збори відбудуться в середині серпня, щоб затвердити нове збільшення капіталу. Гамелен, що повинен був на зборах головувати, прибув до Марселю наприкінці липня. Його сестра вже місяців зо два в кожному своєму листі щоразу все настирливіше радила йому приїхати. Не вважаючи на успіх, що про нього все настирливіше дзвонили, Кароліна почувала якийсь глухий страх, якусь безпричинну турботу, про які не наважувалась навіть говорити. І вона вважала за краще, щоб брат був тут і сам здав собі справу, бо боялась за себе, боялась, що не матиме сили встояти проти Саккара, дасть себе задурманити і тоді може зрадити свого брата, якого любить. Чи не повинна вона признатися братові, що живе з Саккаром, бо він же, як людина віри та науки, що переходить життям із заплющеними очима, про це й гадки не мав. Ця думка була їй аж надто тяжка. Їй доводилося йти на примир'я з своїм сумлінням; змагатися з своїм обов'язком, що велів тепер, коли вона знала Саккарове життя, все розповісти, щоб люди стереглися. Часом, коли вона почувалася на силі, то

обіцялася, що вимагатиме рішучої розмови, бо не можна ж справді віддавати на безконтрольне господарювання таких колосальних грошей злочинцеві, який стільки мільйонів пустив на вітер, поруйнувавши статки та за-напастивши силу людей. То був би одинокий, справді мужній, чесний та гідний її вчинок. А потім ясність її думки тьмяніла, вона слабшала, відкладала і вважала за шкідливі тільки деякі неправні речі, що за словами Саккара властиві всім кредитовим установам. Може, дійсно Саккарова правда була, коли він казав, сміючись, що страховище, яке її жахало, був успіх, той паризький успіх, що гримотить, блискавкою б'є і змушує її тужно чекати раптової катастрофи. Вона вже нічого не тямилася, тільки часом були хвилини, коли вона на нього дивувалася ще більше і повна була безмежної ніжності, яку зберегала до нього, не вважаючи на втрату пошани. Вона ніколи не сподівалася, що її серце таке складне, вона почувала себе жінкою і боялася, що не зможе твердо діяти. І через це вона дуже раділа, що повертається брат.

Увечері того дня, як приїхав Гамелен, Саккар хотів у рисувальній залі, де їм ніхто не міг завадити, обмір-кувати ті постанови, що рада мала ухвалити перше, ніж передати їх на затвердження загальним зборам. Але брат і сестра перед цим побаченням лишилися за мов-чазною згодою самі та порадилися про все. Гамелен повернувся дуже веселий, бо йому пощастило як слід налагодити складну справу про збудування залізниці в тій країні Сходу, що потопала в лінощах та стано-вила багато перешкод і політичних, і адміністративних, і фінансових. Зрештою успіх був повний. Скоро товари-ство в Парижі зорганізується, негайно розпочнуть перші роботи і позакладають всюди майстерні. Він так палав ентузіазмом, так вірив у будучину, що це знов приму-сило Кароліну мовчати, бо вона не хотіла тьмарити йому його радість. Проте вона розповіла братові за всі свої страхи і застерігала проти безоглядного захоплення публіки. Він спинився і поглянув їй у вічі: хіба вона знає про щось підозріле? Чому ж вона не каже? А вона мовчала, бо не могла розповісти про щось певне.

Саккар, що не бачив ще Гамелена, кинувся йому на шию і цілував його з своїм південним запалом. Коли Гамелен potwierдив йому свої останні засвідомлення і розповів у подробицях про повний успіх своєї довгої мандрівки, Саккар захопився.

— О! мій любий, цього разу ми будемо господарі в Парижі й королі на ринкові. Я так само багачко працював і маю надзвичайну ідею. Ось ви побачите.

Він ту ж мить пояснив йому свою комбінацію — збільшити капітал у сто мільйонів ще на п'ятдесят мільйонів, випустивши сто тисяч нових акцій, і оплатити за одним заходом всі старі і всі нові акції. Він випускав акції по вісімсот п'ятдесят франків, і таким чином з тих триста п'ятдесяти франків премії робив собі запас, який разом із тим, що відкладалося при кожному баянсі, становив суму двадцять п'ять мільйонів франків. Йому треба десь знайти ще таку суму, щоб цілком оплатити двісті тисяч старих акцій. Саме отут йому спала блискуча ідея: скласти приблизного баянса зиску поточного року, що, на його погляд, становитиме принайменше тридцять шість мільйонів. Він спокійнісінько брав із оцих грошей ті двадцять п'ять мільйонів, що йому бракувало. Отже Всесвітній Банк з 31-го грудня 1867 року мав би остаточно капітал у сто п'ятдесят мільйонів, поділений на триста тисяч акцій, оплачених цілком. Усі акції вирівняли б, перевели б на пред'явника, отже чимало полегшили б їх вільний обіг на ринкові. То був повний тріумф, геніальна ідея.

— Авжеж, геніальна! — гукнув Саккар, — тут немає пересади.

Гамелен, трохи спантеличений, перегортав сторінки проекту та розглядав числа.

— Мені не до вподоби цей надто поспішний баянс — сказав він нарешті. — Це ж будуть справжні дивіденди, що ви дасте вашим акціонерам, бо ви ж оплачуєте їхні акції. Отже треба бути певним, що всі ці суми ми справді матимемо, бо інакше нам цілком слушно закинуть, що ми видали фіктивні дивіденди.

Саккар спалахнув.

— Як? Адже моя оцінка нижча за дійсну! Отже чи можете ви говорити, що я чиню нерозсудливо: а Пароплавство, а Кармел, а Турецький Банк, хіба ж вони не беруть зиску більше, ніж я намітив. Ви самі приносите звідти звістки про перемогу, все йде якнайкраще, все процвітає, і ви ж таки берете під сумнів певність нашого успіху.

Усміхаючись, Гамелен заспокоїв його жестом. Ба ні! Він не брав успіху під сумнів. Він тільки обстоює правильний хід справ.

— Справді, — лагідно, сказала Кароліна, — чого квапитись? Хіба не можна почекати до квітня з отим збільшенням капіталу?.. Або, коли вже вам потрібні ще двадцять п'ять мільйонів франків, то чом би не випустити акції по тисячі або по тисячі двісті франків? Тоді б вам не довелося морочитися з зиском майбутнього балянсу.

Збитий із пантелику Саккар видивився на неї, дивуючись, як це вона таке вигадала.

— Безперечно, по тисячі сто франків замість вісімсот п'ятдесяти на сто тисяч акцій це становитиме двадцять п'ять мільйонів.

— Ну, то значить все гаразд, — мовила Кароліна. — Ви ж не боїтеся, що акціонери спротивляться? Вони дадуть так само тисячу сто франків, як і вісімсот п'ятдесят.

— А й справді, вони дадуть все, що ми захочемо. Вони ж битимуться за те, хто дасть більше... Вони ж тепер знавісніли, вони розсадять наш отель, щоб дати нам свої гроші.

Але зненацька він отямився і зробив рух гострого протесту.

— Що ви мені торочите? Аж ніяк я не візьму всіх тисячу сто франків. Це було б надто просто і надто по-дурному... Зрозумійте ви, що в справах кредиту треба раз-у-раз вражати уяву. Геніяльна ідея саме в тім, щоб взяти гроші людей із кишені, коли їх там нема. Спершу вони собі гадають, що вони не дають грошей, що то їм роблять подарунок. А потім ви не берете на увагу колосального ефекту від цього завчасного балянсу

що про нього здіймуть галас усі газети, від тих тридцять шістьох мільйонів зиску, про що ми оповістимо заздалегідь, з великим шумом. Біржа займеться. Ми перейдемо курс у дві тисячі і будемо підвищуватись, підвищуватись, не спиняючись.

Він жестикулював, випростуючись на своїх маленьких ніжках. Справді, Саккар наче зростав, пориваючись доп'ястись до зірок, як поет грошей, що не вважав ні на руїну, ні на банкрутство. То була його інстинктовна система, потяг усієї його істоти — отой спосіб підстьобувати справи, гонити їх шалено, гарячково. Він силою збільшував успіх, розпалював жадання отим несамоовитим розвитком банку. Три випуски за три роки, капітал, що зріс із двадцять п'яти до п'ятдесяти, до ста, до ста п'ятдесяти мільйонів, у прогресії, яка, здавалося, промовляла за чудовний хід уперед. Дивіденди так само збільшувались скоками: нічого за перший рік, потім десять франків, потім тридцять три франки, далі тридцять шість мільйонів і оплата всіх акцій. І все через штучне перегрівання всієї машини, через фіктивну підписку на акції, насправжки залишені у банкові, з метою удати, що всі акції розкуплено, через тиск біржової гри, де кожнісіньке збільшення капіталу збільшувало підвищення.

Гамелен, що всю свою увагу звернув на розгляд проекту, не підтримав своєї сестри. Він похитав головою і повернувся знов до розгляду подробиць.

— Байдуже. Ваш завчасний балянс неправильний, коли зиску ще в вас нема. Я навіть не кажу про наші підприємства, хоч і вони завжди можуть наразитись на катастрофи, як і всякі людські справи... Але ось тут я бачу рахунок Сабатані, з гаком три тисячі акцій, — це більше як два мільйони. Ви записуєте їх нам на актив, а насправді це є наш пасив, бо Сабатані тільки наша підставна особа. Правда ж, ми можемо це між собою сказати... А-ось! я пізнаю так само прізвища кількох наших службовців, ба навіть кількох із наших адміністраторів, — все це підставні особи. О! я знаю, це вам не треба мені пояснити... Я з острахом бачу, що ми залишили собі таку велику кількість акцій. Ми не тільки

не кладемо до каси нічого, але ми себе беремо в якісь лещата і кінчимо тим, що одного дня самі себе поглинемо.

Кароліна підбадьорювала поглядом його, бо він висловив, нарешті, всі її побоювання і знайшов причину отого глухого незадоволення, що росло в ній разом із успіхом.

— Ах! Ота мені гра! — промурмотіла вона.

— Але ж ми не граємо! — гукнув Саккар. — Тільки ж кожному дозволено підтримувати свої цінності, і ми були б просто дурні, коли б не пильнували того, щоб Гундерман та інші не знецінювали наших акцій, граючи проти нас на зниження. Коли ще знижувачам бракує сміливості тепер, то вони наважаться потім. Ось чому я навіть задоволений, що маю в своїх руках певну кількість наших акцій. І я вас попереджаю, що коли мене змусять, я ладен навіть купувати, еге! Я швидше купуватиму, ніж дозволю їм упасти хоч би на один сантим.

Саккар вимовив ці останні слова з надзвичайною силою, буцім запрягся раніше вмерти, як піддатися. Далі він змусив себе заспокоїтися і почав сміятися з трохи уданою лагідністю.

— Виходить, знов починається те саме, знов недовіра. Я гадав, що в цій справі ми вже порозумілися назавжди. Ви згодні віддатися в мої руки, то не заважайте мені робити те, що треба. Я хочу тільки дати вам багатство, велике, велике багатство.

Він спинивсь і притишив голос, немов сам злякався великості свого бажання.

— Ви не знаєте, чого я хочу. Я хочу курсу в три тисячі франків.

Жестом він показав у простір. Він бачив, як отой тріумфальний курс, три тисячі франків, сходить наче зоря й осяває біржу.

— Це божевілля! — мовила Кароліна.

— Скоро курс перейде дві тисячі франків, сказав Гамелен, — всяке нове підвищення загрожує небезпекою. Щодо мене, то я попереджаю вас, що я продам, щоб не бути спільником у тому безумстві.

Але Саккар почав співати якусь шансонетку. Раз-у-раз говорять, що продадуть, а потім не продають. Він їх забагатить проти їхньої волі. І він знов усміхнувся дуже привітно і трошки насмішкувато.

— Звіртеся на мене, здається ж, я вів ваші справи не дуже зле... Садова дала вам мільйон.

Це було справді так. Гамелени забули про це: вони прийняли отой мільйон, виловлений у каламутній воді біржі. Вони замовкли й зблідли, відчувши на серці якийсь неспокій, як люди ще чесні, але вже не певні, що додержали свого обов'язку. Невжеж їх затруїла ота пошесть гри. Невже й вони гниють у цьому божевільному оточенні серед грошей, де справи змушували їх жити,

— Безперечно, — промурмотів нарешті інженер, — але, коли б я був там...

Але Саккар не дав Гамеленові договорити:

— Покиньте, ніякої гризоти сумління: адже гроші видерто в брудних євреїв.

Усі троє повеселішали. І Кароліна сіла з жестом вибачення та покори. Чи не можна даватися, щоб тебе з'їли, а самому не їсти інших? Таке вже життя. Інакше бо треба було б мати або аж надто високі чесноти, або ж монастиря з його самотнім життям без спокус.

— Стривайте, стривайте, — казав він далі весело, — не удавайте, що ви плюєте на гроші. Насамперед це безглуздя, а крім того тільки безсилі з презирством ставляться до сили... Це було б нелогічно — збавляти собі віку роботою, щоб збагачувати інших і не брати собі законної частки. Коли так, то краще лежати собі в холодочку.

Він опанував їх, не даючи їм слова мовити.

— Чи знаєте ви, що в вас у кишені незабаром буде неабияка сума... Ось зачекайте.

Із жвавістю школяра Саккар кинувся до стола Кароліни, схопив олівця та клаптик паперу й увесь списав його цифрами.

— Стривайте! Я складу вам рахунок. О! Я його знаю... Ви мали, як закладено банка, п'ятсот акцій, що подвоїлися перше, а потім подвоїлися ще, отже тепер

у вас дві тисячі. Виходить, після нашого майбутнього випуску ви матимете три тисячі...

Гамелен пробував його перепинити.

— Ні, ні! Я знаю, що ви маєте звідки заплатити за них почасти з трьох сот тисяч франків з вашої спадщини, почасти з вашого мільйона від Садови... Дивіться. Ваші перші дві тисячі акцій коштували вам чотириста тридцять п'ять тисяч франків, тисяча теперішніх коштуватиме вісімсот п'ятдесят тисяч франків. Отже в вас зостається ще п'ятнадцять тисяч, коли не брати на увагу вашої платні—тридцять тисяч франків, що ми тепер збільшимо на шістдесят.

Приголомшені Гамелени обоє слухали його; прокинулася величезна цікавість до тих чисел.

— Ось ви й бачите, що робите зовсім чесно, що ви платите за все, що берете... Але все це — дрібниці. Я хотів підійти ось до чого...

Він зірвався на ноги і замахав клаптиком паперу, як переможець.

— За курсом три тисячі ваші три тисячі акцій становитимуть дев'ять мільйонів.

— Як? За курсом три тисячі? — гукнули вони, протестуючи жестом проти того, що він так затявся на тій божевільній думці.

— Еге! Безперечно! І я забороняю вам продавати раніше, і я знаю, як не допустити вас до цього силоміць, бо дружба дає право стати на заваді, якщо друзі роблять дурниці... Курс три тисячі мені потрібний і я матиму його.

Що можна було відказувати цій жахливій людині, що її пронизливий голос, подібний до голосу півня, лунав так переможно. Вони знов засміялися, знизуючи плечима. Гамелени сказали йому, що вони спокійні, бо такого курсу акції не дійдуть ніколи. А він ізнов сів до столу і почав робити інші вирахування, лічачи свій власний прибуток. Чи ж заплатив він або чи заплатить за свої три тисячі акцій? Про це невідомо було нічого. Він сам мав багато більше акцій. Та скільки, про це важко було довідатись, бо ж він сам теж був підставною особою для банку і серед безлічі акцій хіба можна

було розібрати, скільки саме йому належало. Олівець писав довжелезні рядки цифр. Потім він перекреслив усе грубою рисою і зібгав папір. Оце та ще два мільйони, що він підняв із болота та крові Садови, становили його частку.

— У мене побачення, я кидаю вас, — сказав він, беручи свого бриля. — Але все погоджено, правда ж? За тиждень засідатиме адміністративна рада і негайно за нею надзвичайні загальні збори, що все ухвалять.

Коли Кароліна й Гамелен лишилися самі, збентежені й утомлені, вони мовчки сиділи й дивилися одне на одного.

— Що ж ти зробиш? — сказав він нарешті, відповідаючи на таємні думки своєї сестри. — Коли ми в це діло встряли, треба тут і лишатися. Він має рацію, кажучи, що було б нерозумно відмовлятися від багатства. Щодо мене, то я завжди вважав себе за людину науки, що повинна поставити машину на роботу. І мені здається, я поставив діло так бездоганно, що банк повинен йому завдячувати свій швидкий успіх... Отже, коли мені не можна закинути жодного докору, то не зневірюймося, а берімося до праці.

Вона, хитаючись, звелася зі стільця й мовила стиха.

— О! Все ці гроші! Все ці гроші!..

Опанована непереможним хвилюванням від думки про ті мільйони, що падають на них, вона кинулась братові на шию й зайшлася сльозами. То безперечно були сльози радості і щастя, що брат її нарешті дістав нагороду за свій розум та працю. Та в тих сльозах було й горе, що його справжньої причини вона не знала, та ще якийсь сором і страх. Гамелен пожартував із нею і вони удали, що звеселились, а проте в їх зовставсь якийсь неспокій, якесь глухе з самих себе незадоволення, невисловлена гризота, через оту участь у справі, що їх плямувала.

— Авжеж він має рацію... — мовила за братом Кароліна, — всі в цьому беруть участь. Таке вже життя.

Адміністративна рада засідала в новій розкішній залі будинку на Лондонській вулиці. Це не була вже ота вогка заля, освітлена зеленастиим світлом, що від-

бивалося від сусіднього саду. То був просторий покій, освітлений чотирма вікнами, що виходили на вулицю; висока стеля та величні стіни, все сяяло золотом та прикрашене було великими картинами. Президентів фотель був немов справжній трон; він вирізнявся з-поміж інших фотелів, масивних та розкішних, що стояли в ряд круг величезного стола, вкритого червоним оксамитним килимом, наче задля засідання ради королівських міністрів. І на монументальному коминку з білого мармуру, де взимку цілі дерева палали, стояло погруддя папи з ласкавим і тонким лицем; воно, здавалося, лукаво всміхалося на те, що стояло тут.

Саккар устиг до рук прибрати всіх членів ради, здебільшого просто підкупивши їх. Завдяки Саккарові, маркіз де-Боген, скомпромітований в одній історії з хабарем, що межувала з шахрайством і злапаний на гарячому вчинку, зміг загасити скандал, відшкодувавши обкрадену компанію. Після цього він став Саккарові за покірливе телятко, хоч голову він держав так само високо, отой цвіт шляхетства та найкраща окраса ради. Гюре, після того, як Ругон прогнав його за крадіж телеграми з повідомленням про відступлення Венеції, цілком віддався справам Всесвітнього Банку, заступаючи в Палаті його інтереси та надячи рибку в каламутній воді політики, удаючись здебільшого до нахабного шахрування, що одного прекрасного ранку могло його завести в Мазас. Віконт Робен-Шаго, віцепрезидент, одержував сто тисяч таємної премії за те, що підписував не читавши папери під час довгої відсутності Гамеленової. Банкір Кольб і собі брав гроші за свою пасивну поблажність, користуючись закордоном із могутності установи, яку він інколи навіть компромітував у своїх арбітражах. Ба навіть Седіль, що торгував, фабрикант шовку, зруйнувавшись після одної страшної ліквідації, позичив велику суму, якої не міг повернути. Тільки Дегремон зберігав свою цілковиту незалежність щодо Саккара. Останнього це часом дуже непокоїло, хоч цей ласкавий пан був дуже приємний, запрошував Саккара до себе на бенкети і так само підписував не читавши, з добродушністю скептичного

парижанина, що вважає за добре все те, з чого він має користь.

Того дня, хоч які важливі справи обмірковували, засідання відбулося так само гадісінько, як і іншими днями. Це вже так повелося. Насправжки працювали тільки на малих зборах п'ятнадцятого, а на великих наприкінці місяця просто затверджували з великою пишнотою постанови малих зборів. Адміністратори в такій мірі байдуже ставились до справ банку, що протоколам загрожувала разюча одноманітність, бо в них раз-у-раз фіксовано загальну ухвалу. Отже доводилось для протоколів вигадувати всілякі заперечення та уваги від членів, малювати цілу дискусію, з якої ніхто не дивувався, слухаючи протокола на наступному засіданні, і всі підписували протокол без сміху.

Дегремон кинувся назустріч Гамеленові, щоб стиснути йому руку, знаючи про ті добрі та важливі звістки, що голова банку привіз із Сходу.

— Ах! Мій дорогий президенте! Який я щасливий, що можу вас віншувати!

Усі оточили й вітали його, навіть Саккар, що удав буцім ще не бачив Гамелена. І коли засідання розпочалося, і Гамелен почав читати доповідь, що він її мав подати загальним зборам, то всі її слухали, чого не бувало ніколи. Прекрасні наслідки, чудові перспективи на будучину, влучне побільшення капіталу, що разом оплачувало старі акції, — все це приймали захоплено, киваючи головами. Нікому й на думку не спадало просити якихось пояснень. Все було досконале. Коли Седіль зауважив, що є помилка в числах, то навіть ухвалили не заводити того до протоколу, щоб не порушувати прекрасної одностайності членів, які швиденько в пориві ентузіазму попідписувалися без жодного зауваження.

Уже засідання закінчилося, всі підвелися, сміючись та жартуючи серед залі, що сяяла золотом Маркіз де-Боген розповідав про полювання в Фонтенебльо. Депутат Гюре, що їздив до Риму, розповідав, як то він привіз благословення від папи. Кольб зник, бо побіг на побачення. Інші адміністратори, що були Саккарові

за статистів, вислухували його накази щодо свого поводження на майбутніх зборах.

Дегремон, що йому віконт Робен-Шаго аж обрид, надто вже вихвалюючи Гамеленову доповідь, проходивши повз директора, взяв його під руку, щоб на вухо шепнути:

— Не варт дуже заганятися.

Саккар умить спинився і подивився на нього. Він згадав, як колись вагався, чи брати його ближче до діла, бо не був його певен.

— А! Хто мене любить, той за мною піде!—відказав він аж надто голосно, щоб усі його почули.

Трьома днями пізніше в великій парадній залі готелю „Лювр“ відбувалися надзвичайні загальні збори. Задля такої урочистої події погидували вбогою голою залею на вулиці Блянш, заманулося блискучого приміщення, ще теплого після якогось бенкету або весілля. За статутом, щоб бути на зборах, треба було мати не менш як двадцять акцій, отже прийшло більше як тисяча двісті акціонерів, що мали понад чотири тисячі голосів. Формальності при вході, показ карточки та розписування на аркуші взяли більш як дві години. Гомін від веселих розмов лунав по залі, де можна було бачити всіх адміністраторів і багатьох значних службовців банку. Сабатані був там, серед одного гуртка, і розповідав своїм пестливим голосом про Схід, його батьківщину, дивні історії, буцім там треба тільки нахилитись, щоб підняти срібло, золото та дороге каміння. Можандр, що був наважився і купив у червні п'ятдесят акцій по тисяча двісті франків, певний що вони йтимуть у гору, слухав його з роззявленим ротом, задоволений із свого нюху. Тим часом Жантру, що забагатівши кинувся в розпусту, тихенько глузував, іронічно скрививши губи, бо почував себе виснаженим після вчорашньої десь гулянки. Коли призначили бюро, Гамелен за правом президента відкрив засідання. Лявіньєра, що знов попав у ревізори і що мав дістати призначення на адміністратора, скоро кінчиться термін його уповноваження, про що він так давно мріяв,—Лявіньєра запросили зробити доповідь про фінансовий стан това-

риства, такий, який він мав би бути 31-го грудня того року. За статутом банку то був спосіб проконтролювати заздалегідь орієнтаційний баянс, що про нього була мова. Лявіньєр нагадав про останній баянс, поданий на звичайні загальні збори в квітні місяці, той блискучий баянс, що згідно з ним товариство мало одинадцять із половиною мільйонів чистого зиску. Той зиск дозволив після видачі п'яťох відсотків акціонерам, десятих відсотків адміністраторам і десятих відсотків до запасного фонду розподілити ще дивіденд по тридцять три на сто. Потім ревізор довів, подавши силу чисел, що сума тридцять шість мільйонів, яка становитиме приблизний зиск за поточний рік, не тільки не перебільшена, а навпаки, багато нижча за найпоміркованіші сподіванки. Безперечно він сам цьому твердо вірив і напевне пильно перевірів всі документи, подані йому на контроль. Але не могло бути нічого абсурднішого за це вражіння, бо щоб вистудіювати як слід отакий обрахунок, треба було б наново зробити інший. А втім, акціонери не слухали. Лише кілька з тих, що вірили, Можандр та інші дрібні акціонери, що мали один-два голоси, впивалися кожним числом серед безупинного гомону розмов. Контроль ревізорів не мав найменшої ваги. Святоблива тиша запанувала тільки тоді, як підвівся Гамелен. Оплески залунали перше, ніж він розтулив рота. То шанували його працьовитість, його завзяття та мужність, що він виявляв, поїхавши так далеко по бочки золота, щоб висипати його над Парижем. З цієї хвилини успіх все більшав, доходячи до апотеози. Радісними покриками зустріли згадку про баянс минулого року, бо Лявіньєра ніхто не чув. Але оцінка майбутнього баянсу завдала особливої радості: мільйони від Сполученого Пароплавства, мільйони від срібних копалень Кармелу, мільйони від Національного Турецького Банку. Мільйони додавано без краю, сума тридцять шість мільйонів складалась так легко й натурально, падала гучним каскадом. Далі, як обмірковували майбутні операції, то обрій ще поширився. Постаła загальна компанія залізниць Сходу. Спочатку велика центральна лінія, що її мали оце починати, по-

тім бічні рукави, ціла мережа нової промисловости, кинена в Азію, тріумфальний поворот людськості до її колиски, відродження світу. А тим часом у тумані далини, між двох фраз вставало щось, про що не говорили, таємниця, що мала завершити будівлю і що свого часу здивує народи. І коли наприкінці зборів Гамелен запропонував постанови, які треба було ухвалити: збільшення капіталу на п'ятдесят мільйонів, випуск ста тисяч нових акцій по вісімсот франків, оплата старих акцій із премій за ці акції та з зиску прийдешнього балянсу, яким орудували наперед, то це все ухвалили одноголосно. Цю геніяльну ідею стріли громом оплесків. Над усіма головами вирізнялись грубі руки Можандра, що плескав із усієї сили. На перших лавах адміністратори та службовці банку навісніли, а над усіма домінував Сабатані, що стоячи вигукував: „браво, браво“, — немов у театрі; всі постанови ухвалено з ентузіазмом.

Тим часом Саккар підстроїв інцидента, що по тому стався. Він знав, що його винуватять за гру, і він хотів знищити найменшу підозру в тих недовірливих акціонерів, що були тут у залі.

Жантру, навчений від Саккара, підвівся і мовив своїм тянучим голосом.

— Пане президенте, я гадаю, що висловлю думку багатьох акціонерів, коли попрошу певно сказати, що банк не затримує в себе жодної з своїх акцій.

Гамелен, про це не попереджений, на мить збентежився. Інстинктивно він повернувся до Саккара, що досі непомітно сидів на своєму місці. Він ураз випростався, щоб збільшити свою маленьку постать, і відповів пронизливим голосом.

— Жодної, пане президенте.

На цю відповідь, не знати чому, знов залунали оплески. Коли Саккар у суті справи й брехав, то правда була в тому, що банк дійсно не мав акцій на своє ім'я, бо Сабатані і інші його покривали. На тому все закінчилося, поплескали ще трохи і розійшлися весело та гомінливо.

Наступними днями звіти про це засідання, видруковані по газетах, справили величезне вражіння на біржі

й у цілому Парижі. Жантру зберіг задля цього моменту найдужчі засоби реклями, найгучніші фанфари, що в них будь-коли сурмила преса. Кружляв навіть анекдот, буцім він звелів витатувати слова „купуйте акції Все-світнього Банку“ по найтаємніших та найделікатніших куточках дамського тіла і пустив тих дам у обіг. Крім того, йому пощастило в одній дуже важливій справі: він підкупив „la Cote financière“, цю стару солідну газету, що мала за собою двадцять років бездоганної чесности. Це коштувало дорого, але ж цим вони за-войовували поважну клієнтуру полохливих буржуа, великі статки обережних людей, все те золото, що само себе шанувало. За два тижні акції дійшли на біржі курсу тисяча п'ятсот франків. На останньому тижні серпня послідовними скоками вони піднеслися до двох тисяч. Захоплення росло, під впливом епідемічної гарячки ажіотажу розпал щогодини більшав. Всі купували й купували, навіть найстатечніші набували певности, що акції ще ростимуть, що курс на них більшатиме без краю. Бо всім здавалося, що винайдено таємничі печері з Тисячі й Однієї Ночі і незчисленні скарби каліфів упали до рук захланного Парижу. Всі мрії, що про них місяцями шепотілися, здавалось, здійснювалися, колиску людськості знов набувалося. З піску відроджувалися стародавні історичні міста побережжя. Переможне військо наших інженерів завойовувало Дамаск, далі Багдад, а тоді Індію та Хіну. Отой Схід, що Наполеон звоювати його не спромігся своєю шаблею, завойовувала тепер фінансова компанія з армією ризиків та тачок. Азію здобували за допомогою мільйонів, щоб узяти звідти мільярди. А надто тріумфувало жіноцтво в своєму хрестовому поході: о п'ятій годині— в тісному, інтимному товаристві, опівночі на світських учтах, і коло столу і в альковах. Вони добре все завбачали: Костянтинопіль взято, незабаром візьмуть Брусу, Ангору і Алепо, пізніше Смірну, Требізонд, поки не добудуть останнє святе місто, що його не називали і що було немов евхаристичною обітницею далекої експедиції. Батьки, чоловіки, коханці, переможені отим запалом жіноцтва, давали біржовим факторам ордери

під поклик: так хоче бог. Потім посунув страшний похід дрібноти, навала юрби, що завжди йде за великими арміями. Гарячка перейшла з сальонів до челядєнь, від буржуа до робітників та селян, обхопила в цій шаленій гонитві мільйони злиденних передплатників, що мала одну, дві, три, десять акцій, консьєржів, що збиралися кинути службу, старих дівчат, що жили собі з кішкою, пенсіонерів із провінції, що жили на десять су в день, сільських батюшок, виснажених від жебрання, всю цю захарчовану та голодну масу найзлиденніших рантьє, що їх біржова катастрофа змітає, немов та пошесть, і скидає за одним махом у спільну могилу.

Оте підвищення акцій Всесвітнього Банку, оте піднесення немов на крилах релігійного вітру, немов би відбувалося під музику, що все голосніше лунала в Тюїльрі, на Марсовому Полі, на святах виставки, що від них Париж божеволів. Прапори все голосніше ляскали в теплому й густому повітрі. Не було вечора, щоб місто не поломеніло вогнями, скидаючись на колосальний палац, що в ньому розпуста не вгавала аж до світу. Радість обгортала дім за домом, вулиці сп'яніли, над обрієм вставали хмари рудої пари, дим від свят, піт від злягання пошибав уночі над дахами, як у Содомі, в Вавилоні та Ніневії. Вже з травня імператори та королі приїздили сюди, немов на прощу, з усіх кінців світу. То був кортеж, що не вривався, мало не сотня королів та королев, принців та принцес. Париж аж кишів царями та королями. Він вітав імператора російського і імператора австрійського, султана і віце-короля Єгипту. Він кидався під колеса повозу, щоб ближче глянути на короля Прусії, що за ним їхав Бісмарк як вірний дог. Привітальні салюти безупинно лунали в домі Інвалідів, а юрба тим часом ребра собі трощила на виставці, дивуючись на величезні темні крупнівські гармати, що їх виставила Німеччина. Мало не щотижня в опері світилися всі люстри через якесь офіційне свято. По маленьких театрах та рестораціях не було чим дихати, а пішоходи не були такі широкі, щоб умістити повідь проституції.

Наполеон III сам захотів пороздавати нагороди шістдесятьом тисячам експонентів в церемонії, що своєю пишнотою перевершила всі інші, показавши всю славу Парижу і весь блиск імперії. Імператор з'явився в злудній феєрії як господар Європи, що спокійно говорив про силу й обіцяв мир. Того самого дня в Тюїльрі довідались про жахну катастрофу в Мехіці, про страту Максимільяна, про французьку кров та золото, загублені марно. Цю новину заховали, щоб не потьмарити бучного свята. То був перший удар грому наприкінці розкішного дня, осяяного сонцем.

Серед тієї слави здавалось, що зоря Саккарова так само піднеслася ще вище і дійшла найбільшого блиску. Нарешті він мав те, до чого поривався вже стільки років, він власний мав статок, що належав йому, що він міг ним орудувати, що держав його під ключем, справжнє матеріяльне багатство. Стільки разів його каси наповнені були багатством, стільки мільйонів повибігало крізь всілякі, зовсім невідомі діри. Ні, тепер це не було злудне багатство, це було справжнє царство золота, цілком солідне, з повними мішками. І це царство він створив не так, як якийсь Гундерман, через ощадливість цілого покоління банкірів; він пишався з того, що здобув його сам, немов той отаман, що завоює царство одним нападом. За тих часів, коли він гендлював земельними ділянками, часто він підносився дуже високо, але ніколи ще переможений Париж не лежав так покійно в нього коло ніг. І він згадав той день, коли снідав у Шампо, зневірившись у своєму щасті, зруйнований ще раз, і кидав на біржу захланні погляди, опанований гарячкою все наново почати, щоб знов усе завоювати, загорівшись бажанням реваншу. Але ж тепер, коли він знов зробився владарем, який раптовий почув він голод на насолоду! Насамперед, почувшись на силі, він усунув Гюре і доручив Жантру написати проти Ругона статтю, де міністра, в імені католиків, винувачено за те, що він у римській справі провадить подвійну гру. То було остаточне виголошення війни між двома братами. Вже після конвенції 15-го вересня 1864 року, а надто після Садови, клери

кали удавали, що вони дуже непокояться за становище папи. З того самого часу „Надія“, що повернулася до своєї старої ультрамонтанської політики, розпочала жорстокі напади на ліберальну імперію, що початок їй поклали декрети з 9-го січня. В Палаті переказували Саккарову фразу. Він сказав, що, не вважаючи на його глибоку відданість імператорові, він радніше скориться Анрі V, ніж дозволить, щоб революційний дух допровадив Францію до катастрофи. До того ж його зухвальство зростало разом із його перемогами, і він більше не крився з своїм пляном учинити напад на великий єврейський банк в особі Гундермана; перше зробити діру в його мільярді, тоді атакувати й остаточно захопити. Чому б Всесвітній Банк, що так чудовно зріс та мав за допомогу від усього християнського світу, не міг за кілька років зробитись повновладним господарем біржі? Саккар поводився як суперник, як сусіда, — король однакової могутності, повний войовничої чванливості. А тим часом Гундерман, дуже флегматичний, не дозволяв собі жодної іронічної гримаси, вистежував і ждав так, наче він просто собі цікавився отим безупинним зростанням акцій, як людина, що покладає свою силу в терпінні та логіці.

Та сама пристрасть, що знесла Саккара, повинна була й занапастити його. Задовольняючи свої жадагня, він хотів винайти в собі ще й шосте почуття, щоб і йому втіхи завдати. Кароліна, що навчилася усміхатися на все, навіть тоді, коли її серце кров'ю обкипало, була йому за друга, що її він слухав із подружньою поблажливістю. Баронеса Сандорф, що її чарівні вії та червоні губи зовсім не давали того, що обіцяли, знеохотила його до себе через свою крижану холодність та розпусну цікавість. А втім Саккар і сам ніколи не зазнавав жагучих пристрастів, бо був раз-у-раз обтяжений ділом і віддав свої нерви на інші справи, а за любов платив помісячно. Ось чому, коли на купі його мільйонів йому спала на думку жінка, то він подумав тільки про те, щоб купити дуже дорогу, щоб показати її всьому Парижу, як ото купують дуже дорогий діамант, просто, щоб похвалитись ним на своїй краватці.

А крім того, хіба то не буде найкраща рекляма? Людина, здатна витратити на жінку багацько грошей, — певна річ, має великий статок. Ту ж мить його вибір упав на мадам де-Жемон, що в неї він двічі чи тричі обідав разом із Максимом. Дарма, що їй було вже тридцять шість років, але вона була ще дуже гарна, нагадуючи клясичною та поважною вродою Юнону. Вона вславилася тим, що імператор заплатив їй за одну ніч сто тисяч франків, не лічачи ордена, що дано їй чоловікові, коректному панові, який не мав іншого становища, крім того, що був за чоловіка своїй жінці. Обое жили в розкошах, бували при дворі і в міністерствах, годуючись від не частих, але добірних обідок та задовольняючись із трьох-чотирьох ночей на рік. Знали, що це коштує неймовірно дорого, і вже тому тільки це була аж надто визначна подія. І Саккар, якому дуже кортіло і собі вкусити отого імператорського кусничка, дійшов до двох сот тисяч франків, бо паніїн чоловік спочатку скривився на цього старого підозрілого фінансиста, вважаючи його за надто мізерну особу та ще й до того скомпромітовану своєю неморальністю.

Саме під цю пору маленька мадам Конен твердо відмовилась зазнати насолоди з Саккаром. Він почав вчащати до паперової крамнички на вулиці Фейдо, щоб купувати записні книжечки. Його дуже вабила ота чарівна білявочка, рожева та повненька, з шовковими косами, хупава, привітна, немов кучерявий баранчик, і завжди весела.

— Ба ні, я не хочу, з вами — ніколи!

Коли вже вона казала „ніколи“, то була річ пропаша, бо ніщо не змусило б її взяти відмову назад.

— Але ж чому? Я ж бачив вас із іншим, саме як ви виходили з готелю в Пасажі Панорами...

Вона зашарілась, але сміливо дивилась йому в лице. Цей готель, що його держала одна стара пані, її приятелька, справді був їй за місце для побачень, коли, бува, заманеться розважитись з якимсь паном із біржового кола під той час, як їй чоловік наліплював на личка, а вона бігала в різних справах крамнички.

— Ви знаєте добре, з Густавом Седілем, тим молодим вашим коханцем.

Хупавим жестом вона протестувала. Ні, ні! вона не мала коханців. Жоден чоловік не може похвалитися, що мав її двічі! За кого він її має. Один раз, авжеж! Випадком, задля втіхи, щоб то не мало ніяких наслідків! І всі були їй за друзів, були дуже вдячні і не розпускали язика.

— Так це тому, що я не молодий?

Новим жестом, зайшовшись сміхом, вона немов відповіла, що за молодість їй байдуже, вона цього не потребує. Вона давала згоду і старішим і гіршим на вроду і часто навіть зовсім злидарям.

— Чому ж тоді, скажіть чому?

— Господи, це дуже просто... Бо ви мені не до вподоби. З вами — ніколи!

Проте вона й надалі була така сама ласкава і, здавалося, їй прикро було, що вона не може вволити його волю.

— Слухайте,—мовив він брутально,—буде все, що ви захочете... Хочете тисячу, хочете дві тисячі, за раз, за один тільки раз!

— З кожним наддатком, що він накидав, вона граціозно хитала головою, показуючи свою незгоду.

— Хочете?.. Слухайте, хочете десять тисяч, хочете двадцять?

Вона лагідно його спинила, поклавши свою маленьку ручку на його.

— Ні десять, ні п'ятдесят, ні сто тисяч. Ви можете підвищувати без краю, і раз-у-раз буде ні і ні. Ви бачите, що на мені нема жодної коштовної речі. О! мені пропонували й речі, й золото і все. Я не хочу нічого, бо хіба ж не досить, що це дає втіху?.. Але зрозумійте, що мій чоловік любить мене всім серцем і я так само дуже люблю його. Мій чоловік надто чесна людина. І певна річ, я не хочу вбити або завдати йому прикrostів. Що ж я можу зробити в ваших грішми, коли я не можу віддати їх моєму чоловікові. Ми не бідаки і колись підемо собі звідси з добрим статком. Якщо всі оті пани такі ласкаві, що й далі ку-

пують у нас, то це я приймаю... О! я не хочу удати з себе некорисливішу, ніж я є насправжки. Коли б я була сама, я б іще побачила. І ще одна увага: ви не подумайте тільки, що мій чоловік узяв би ваші сто тисяч після того, як я переспала б із вами... Ні, ні! І за мільйон!

Вона вперлася. Саккар, розпалений цим несподіваним опором, і собі лютував мало не місяць. Вона збурювала його своїм усмішливим личком і своїми великими ніжними очима, повними співчуття. Як? гроші не дають всього? Ось жінка, що інші її мали задурно, а він не може мати й за шалені гроші. Вона казала „ні“ — то була її воля. Серед свого тріумфу Саккар лютої зазнавав муки, бо це ж захитувало всю його могутність, завдавало йому таємного розчарування щодо сили золота, яку він досі вважав за найвищу та абсолютну.

Проте, одного вечора його гонор зазнав задоволення. То був кульмінаційний момент його існування. У міністерстві чужоземних справ був бал і Саккар обрав це свято, впоряджене з приводу виставки, щоб прилюдно показати, що він матиме щастя на одну ніч із мадам де-Жемон. Бо в угоді, яку уклала ця прекрасна пані, завжди був такий пункт, що той, хто її матиме один раз, може це всім показати так, щоб справа набула найширшого розголосу. Опівночі, в сальон, де голі плечі юрмились всуміш із чорними фраками під сліпучим світлом люстр, Саккар увійшов під руку з мадам де-Жемон. За ними йшов її чоловік. Скоро вони з'явилися, гуртки людей розступилися, даючи широкий прохід отій забаганці, що коштувала двісті тисяч франків і виставляла себе напоказ, отому скандальному вияву несамовитої хтивости та божевільного марнотратства. Всі посміхались, перешіптувалися, але без гніву, серед п'яного паху корсажів і заколисних звуків далекої оркестри. А в глибині залі інше стовпище тислося круг колоса, в білій уніформі кірасира, гарній та блискучій. То був граф Бісмарк, що його постать височилася над усіма головами. Його обличчя з великими очима, товстим носом, могутніми щелепами і вусами варвара - переможця усміхалось

широкою усмішкою. Після Садови він віддав Германію Пруссії. Союзні договори проти Франції, довго запере-
чувані, були підписані вже кілька місяців тому. І війна,
що ледве не вибухла в травні з приводу Люксембурзь-
ких справ, тепер була неминуча. Коли Саккар, тріум-
фатор, перейшов залею під руку з мадам де-Жемон у
супроводі її чоловіка, граф Бісмарк на мить урвав свій
сміх доброго насмішкуватого велетня, щоб із цікавістю
подивитись на них.

ІХ.

Кароліна знов залилася сама. Гамелен залишався
в Парижі до перших днів листопада через формаль-
ності, що їх треба було виконати, щоб закласти това-
риство з капіталом сто п'ятдесят мільйонів. На Сакка-
рове бажання він сам ходив до нотаря Лельоррена на
вулицю Сент-Ан, щоб дати всі потрібні пояснення й
потвердити, що всі акції розкуплено й гроші заплачено,
хоч це була неправда. Потім він поїхав до Риму, де
він мав пробути зо два місяці, щоб вивчити одну ве-
лику справу, що він про неї не говорив, але, безпе-
ечно, то була його мрія віддати Єрусалим папі, і другу
практичнішу та більшу — перетворити Всесвітній Банк
на банк католицький, що спирався на інтереси християнства
цілого світу. Зробити з нього таку величезну
машину, що в стані буде розтрошити та геть знищити
єврейський банк. Звідти він мав намір ще раз верну-
тися на Схід, де він був потрібний на будівництві заліз-
ниці від Бруси до Бейруту. Він виїздив щасливий від
швидкого розвитку установи, цілком певний щодо її
непохитної міцності. Тільки в глибині душі був якийсь
глухий неспокій саме через оцей аж надто великий
успіх. Напередодні свого від'їзду у розмові з сестрою
Гамелен дуже просив її всупереч загальному захопленню
продати їхні акції, коли тільки курс дійде двох тисяч
двохсот франків, бо він хотів особисто протестувати
проти цього безупинного підвищення, що було й без-
глузде й небезпечне.

Лишившись сама, Кароліна почула себе ще гірш
в тому задушливому оточенні, де вона перебувала. Н

першому тижні листопада курс дійшов двох тисяч і двох сот франків. Круг неї лунали покрики захвату, подяки та непоміркованого сподівання. Дежуа танув від подячності. Дами Бовільє поводитися з нею, як із рівнею, як із другом, що його послано від бога піднести їхній стародавній рід. Благословення від ущасливленої юрби хмарами зносилося до неба. Тут були й малі й великі дівчата, що здобулися на посаг, раптом забагатілі харпаки, що забезпечили себе на старість, неситі багатирі, які раділи з того, що ще побагатшали. Після виставки в Парижі, сп'янілому від насолоди та могутності, здавалося, настала пора загальної віри в щастя, певної, що все буде гаразд. Всі цінності підносились, найменш солідні знаходили собі легковірних покупців, ринок аж розсідався від підозрілих справ, розпалюючи без краю уяву, тоді як під ними звеніла порожнеча, бо імперія була виснажена. Вона занадто вдавалася в гульню, витрачала мільярди на великі роботи, давала величезні кредити підприємствам, що з їхніх кас гроші розливалися на всі боки. Перша розколина серед тієї запамороки мала призвести до руїни. І в Кароліни, безперечно, було оте тоскне передчуття. Вона почувала, як серце їй стискалося щоразу, як підвищувались акції Всесвітнього Банку. Ніякі лихі чутки ще не кружляли, тільки легесеньке занепокоєння помічалось в грачів-знижувачів, що здивовані посмиришали. Одначе Кароліна відчувала якусь небезпеку, щось таке, що підмивало будівлю. Але чому? Нічого не можна було з певністю розібрати. І вона змушена була чекати, дослухаючись до того гуркоту тріумфу, що все зростав, дарма, що ті легенькі поштовхи та струси віщували катастрофу.

Кароліна мала тоді ще й інший клопіт. У дом праці були, нарешті, задоволені з Віктора, що зробивсь мовчазний та похмурий. І коли вона ще й досі не розповіла про сина Саккарові, то це просто тому, що їй було ніяково. Через це вона з дня на день відкладала оцю розмову; вона сама мучилась від сорому, що має завдати йому. А тут ще й Максим, що йому вона на цей час повернула дві тисячі франків із своєї

кишені, глузував із того, що Буш і Мешен вимагали від неї ще чотири тисячі: адже ці люди обкрадали її, і батько, довідавшись про це, лютуватиме. Ось чому з цього часу вона відкидала настирливі вимоги Буша, що правив усю обіцяну суму. Після сили невдалих спроб він нарешті скипів гнівом, а тут ще прокинулась йому стара думка витягти грошенята від Саккара, що запосів таке блискуче становище. Через оте становище Буш гадав, що вже держить Саккара в руках, бож тепер напевне той злякається скандалу. Одного дня, роздратований тим, що нічого не може витягти з такої прекрасної справи, він собі поклав звернутися просто до Саккара, і написав йому листа, просячи зайти до нього в контору, щоб познайомитися з одним старим папером, що знайдено в домі на вулиці де-ля-Гарп. Він зазначав число будинку й робив такі зрозумілі натяки на стару історію, що напевне Саккар занепокоїться і не зможе не прийти. Цей лист, що його принесли на вулицю Сен-Лязар, потрапив до рук Кароліни, що впізнала Бушеву руку. Вона аж затрусилася і на мить подумала, чи не побігти до Буша, щоб його задовольнити. Потім вона змірковувала, що може ж він пише про щось інше і що в усякім разі це був спосіб кінчити справу. В своїм хвилюванні вона навіть щаслива була, що хтось інший матиме клопіт зробити це повідомлення. Та ввечері, коли Саккар повернувся і при ній розліпив листа, вона завважила, що обличчя йому похмурніло, і подумала, що справа йде про якісь грошеві ускладнення. Тим часом він був надто здивований, серце йому стислося від думки, що він може потрапити в ці брудні руки, бо почував якусь ганебну справу. Байдужим рухом він сховав листа до кишені, поклавши собі завтра ж піти на побачення.

Дні збігали. Минала й друга половина листопада, а Саккар щоранку відкладав свою візиту, бо за силою справ світу не бачив. Курс уже перейшов дві тисячі триста франків. Саккар радів, хоч почував, що на біржі йому чинять опір, і опір більшає в міру того, як зростає курс: очевидячки, була група грачів-знижувачів, що займали позицію і розпочинали боротьбу, покищо

несміливо, звичайними сутичками передових загонів. Двічі вже він сам давав наказ купувати акції на підставні ймення, щоб не спинилось підвищення курсу. Почалася система купування своїх власних акцій, грання на них і нищення самого себе.

Якось увечері, увесь опанований своєю пристрасстю, Саккар не міг утриматися, щоб не заговорити про це з Кароліною.

— Здається, справи нагартовуються. О! ми тепер надто дужі, ми їм заваджаємо!.. Я чую Гундермана, це його тактика: він ітиме шляхом регулярного продажу, стільки сьогодні, стільки завтра і все збільшуватиме суму, аж поки не захитає нас...

Вона перепинила його своїм поважним голосом.

— Коли він має акції Всесвітнього Банку, то має рацію, що продає.

— Як? має рацію продавати?

— Безперечно, мій брат вам же казав: курси, що перевищують дві тисячі, — це зовсім божевільна річ.

Саккар подивився на неї й grimнув нетямлячись:

— Так продавайте тоді, насмійтесь продати самі!.. Еге, грайте проти мене, коли ви хочете, щоб мене подолано!

Вона злегенька почервоніла, бо саме напередодні продала тисячу своїх акцій, щоб виконати наказ брата, і від цього продажу їй так полегшало, немов то був чесний, хоч і запізнілий вчинок. Але тому, що він безпосередньо її не спитав, вона йому не призналася і ще більше зніяковіла, коли він додав:

— Я певен того, що вчора хтось зрадив. На ринкові з'явився цілий пакет акцій і курс напевне був би захитався, коли б я не зарадив справі... І то не Гундерман продавав. У нього своя повільніша і зрештою небезпечніша метода... Ах, моя люба, я хоч і спокійний, але ж я сам тремчу, бо не важко обороняти своє життя, але багато важче боронити свої гроші і гроші інших.

Справді, з цього моменту Саккар собі не належав. Його цілком поневолили мільйони, що він їх, тріюмфуючи, здобував, хоч щохвилини був під загрозою ру-

їни. Він не мав навіть часу, щоб ходити на побачення з баронесою Сандорф до маленького приміщення на вулиці Комартен. Щоправда, вона йому бридла через свою холодність, дарма що очі горіли вогнем; і цю жінку не в стані були розпалити навіть його розпусні спроби. А крім того з ним трапилось те саме, що колись із Делькамбром сталося: якимось увечері дурна покоївка впустила його саме тоді, як баронеса була в обіймах Сабатані. Сталася бурхлива сцена, і він заспокоївся тільки після повного признання; вона сказала, що її вабила просто цікавість, звичайно злочинна, але така зрозуміла. Це ж той Сабатані, що про його всі жінки гомоніли, як про щось феноменальне, шепотіли про його прикмети, як про щось надзвичайне; вона не могла встояти, щоб не подивитись. І Саккар простив їй, коли на його brutальне питання вона відповіла, що зрештою не знайшла в ньому нічого дивного. Саккар бачився з нею тепер не більше як раз на тиждень, не тому, що гнів мав на неї, а просто тому, що вона йому набридла.

Баронеса Сандорф, почувавши, що Саккар її кидає, знов упала в сумніви та невідомість. Відколи вона почала випитувати в нього під інтимні хвилини потрібні відомості, вона грала цілком певно й багацько вигравала... А тепер вона бачила, що він не хоче їй відказувати і боялась, щоб він не брехав. Чи то тому, що їй зрадило щастя, чи тому, що він справді жартома скерував її не на ту стежку, вона одного дня програла, послуховавшись його ради. Її віра захиталася. Коли Саккар отак її дурить, то хто ж тепер нею керуватиме. Найгірше було те, що ворожий настрій на біржі проти Всесвітнього Банку більшав день-у-день; то були ще тільки чутки, ніхто не міг сказати нічого певного, не вказували ніякого факту, що торкався б солідности установи. Тільки давали зрозуміти, що тут щось не теє, що в овочі завівся робак. Проте це не заваджало акціям шалено зростати.

Після невдатної операції з Італійськими акціями баронеса, вкрай збентежена, поклала собі поїхати до редакції „Надії“, щоб розвідати щось у Жантру.

— Ну, що чути? Ви ж повинні знати... Всесвітні оце зараз знов підскочили на двадцять франків, а проте ходить якась чутка, ніхто тільки не може мені сказати, що саме, але щось недобре.

Та Жантру був так само непевний. Стоячи коло самого джерела чуток, ба навіть фабруючи їх при потребі, він жартома рівняв себе до годинникаря, що живе серед сотні годинників і ніколи не знає котра година. Дякуючи своїй реклямній агентурі, він знав про все і ніколи не мав собі певної і сталої думки, бо його відомості були суперечні і взаємно нищили одна одну.

— Я не знаю нічого, нічогісінько.

— О! Ви не хочете мені сказати!

— Ба ні, я нічого не знаю, слово честі. Я вже сам гадав іти до вас і вас спитати. Хіба Саккар уже не ласкавий?

Вона зробила жест, що потвердив те, про що він догадувався: кінець єдності через обопільний перєсит; жінка похмурніла, а коханець збайдужнів, одне до одного не говорять. На момент він пожалів про те, що не відграв ролі добре поінформованої людини, щоб змусити оту маленьку Лядрікур, що її батько стусани йому давав, заплатити йому собою. Але він почував, що його час ще не надійшов. І Жантру дивився на неї, голосно міркуючи.

— Авжеж, це сумно, я сподівався на вас... Бо, правда ж. Коли має статись катастрофа, треба ж знати заздалегідь, щоб не вскочити в лихо... О, я не думаю, щоб треба було квапитись, справа ще дуже міцна. Тільки ж трапляються часом такі речі...

Тим часом, як він дивився на неї, один плян зароївся йому в голові.

— Ось що, — раптом мовив він, — коли Саккар вас кидає, ви повинні зав'язати зносини з Гундерманом.

Вона здивувалась.

— Чому з Гундерманом?.. Я трохи знаю його, бо бачилась із ним у Руавіль і в Келлер.

— Ще краще, коли ви знайомі... Вигадайте щось, щоб поїхати до нього, побалакайте гарненько з ним і

зробіть так, щоб заприятелювати з ним... Ви собі уявляєте: бути Гундерманові за приятеля—керувати світом!

І він захихотів, уявляючи собі непристойні сценки, бо холодність єврея була відома і нічого, певно, не могло бути складнішого та важчого, як спокусити його. Баронеса зрозуміла й мовчки усміхнулась; вона навіть не розсердилась.

— Але,—знов сказала вона, — чому Гундерман?

Тоді він пояснив, що останній напевне був на чолі групи знижувачів, що починали кампанію проти Всесвітнього Банку. Авжеж він це знав, навіть мав докази. Коли Саккар не ласкавий, то звичайна обережність підказує, що варто заприятелювати з його супротивником, не ламаючи стосунків із ним самим. Мавши руку в кожному таборі, вона могла б бути певна, що в день бою буде разом із переможцем. Оцю зраду він їй пропонував із ласкавим виразом, мов би просто добрий порадник. Коли жінка працюватиме на нього, то він зможе спати спокійно.

— Ну що? згода? Будьмо разом!.. Ми попереджати мемо і казатимемо одно одному все, про що довідаємось.

Коли він взяв її за руку, вона інстинктовним рухом видерла її, зрозумівши це інакше.

— Та ні бо, я про це не мрію більше, аджеж ми тепер товариші... Пізніше, тоді ви мене нагородите.

Сміючись, вона дала свою руку, а він її поцілував. Вона вже не почувала презирства до нього, забувши про його льокайство, не бачачи непутнього життя, що він у його вгруз, забрезклого обличчя з розкішною бородою, що від неї відгонило полинівкою, його нового заляпаного редингота, його блискучого бріля, подряпаного об тиньк на якихось брудних сходах.

Другого ж дня баронеса Сандорф поїхала до Гундермана. З того часу, як акції Всесвітнього Банку дійшли курсу дві тисячі франків, він справді розпочав цілу кампанію на зниження, але робив це аж надто обережно, не ходив ніколи сам на біржу, ба навіть не мав там свого офіційного заступника. Його гадка була така, що акція спочатку дійсно варта була своєї випускної ціни, далі сюди треба додати відсоток, що

вона може дати, залежно від добробуту установи та від успіху її підприємств. Отже існує певна максимальна вартість, якої не треба переходити. Скоро межу через захоплення публіки перейдено, підвищення буде штучне і здоровий розум говорить, що треба чекати зниження, бо цілком певно, що воно буде. Та хоч як був він цього певен, хоч яку мав абсолютну віру в логіку, а проте дивувався на швидкі Саккарові завоювання, на ту враз посталу могутність, що почала лякати єврейський банк. Треба було мерщій подолати цього небезпечного суперника, не тільки задля того, щоб повернути втрачені другого дня після Садови вісім мільйонів, а щоб не ділити своє царювання на ринкові з тим жахливим авантюристом, якому з його вибриками щастило всупереч всякому глуздові просто чудом. І Гундерман, із своїм презирством до пристрасти, ще збільшував свою байдужість математично точного грача, холодне завзяття людини чисел, продаючи й надалі, не вважаючи на безупинне підвищення, гублячи за кожної ліквідації суми все більші та більші з прекрасною безжурністю мудреця, що кладе свої гроші просто до щадниці.

Коли, нарешті, баронеса змогла ввійти серед метушні службовців і факторів, серед граду паперів до підпису та телеграм до читання, вона побачила банкіра, що мучився від страшного кашлю, який роздирав йому горло. Проте він сидів тут уже з шостої години ранку, кашляючи та спльовуючи, без сили від утоми, але поважний, як звичайно. Того дня, напередодні чужоземної позики, в просторій залі було ще більше відвідувачів. Їх нашвидку приймали Гундерманові два сини та зять. А в цей час на підлозі коло маленького столика, що стояв у глибині в амбразурі вікна, трое його внуків — дві дівчинки і хлопчик — сперечалися з вереском за ляльку, що її відірвані рука та нога валялися долі.

Баронеса зразу найшла зачіпку.

— Пане, я наважилась особисто потурбувати вас... У справі добродійної лютереї.

Він не дав їй закінчити. Він був дуже добрий і раз-у-раз брав два квитки, а надто, коли дами, яких він

бачив у високих колах, клопоталися тим, щоб особисто йому їх завезти.

Але тут Гундерман попросив вибачення, бо службовець приніс йому цілу теку паперів. Величезні числа так і миготіли.

— Ви кажете п'ятдесят два мільйони? А кредит?

— Шістдесят мільйонів, пане!

— Гаразд! Доведіть його до сімдесят п'ятьох мільйонів.

Він звернувся знов до баронеси, аж почув якесь слово в розмові свого зятя з фактором і гукнув.

— Зовсім не так! За курсом п'ятсот вісімдесят сім п'ятдесят буде на десять су менше на кожную акцію.

— О, пане! — сказав фактор принижено — це ж буде менше на сорок три франки.

— Сорок три франки! Та це ж величезні гроші! Чи ви гадаєте, що я краду гроші? Кожному своє, я іншого не визнаю.

Щоб поговорити вільніше, він розсудив повести баронесу до їдальні, де вже був накритий стіл. Банкір не вловився на гачок добродійної льотереї, бо знав про її єдність із Саккаром завдяки своїй особливій поліції, що інформувала його про все, і не мав сумніву, що баронеса прийшла в якійсь важливій справі. Отже він не варувався.

— Ну, тепер скажіть мені те, що ви хотіли сказати.

Але вона вдала, що дуже здивована. Вона нічого не мала йому сказати, вона просто хотіла подякувати за його добрість.

— То вас, виходить, не прислано до мене з якимсь дорученням?

Здавалося, він розчарувався, немов би він думав, що вона прийшла з таємним дорученням від Саккара, з якоюсь вигадкою того божевільного.

Тепер, як вони були самі, вона дивилась на нього, всміхаючись, своїм палким і облудним поглядом, що надаремне розпалював чоловіків.

— Ні, ні! я нічого не маю вам сказати! Але ви такий добрий, то я хотіла б щось вас попросити.

Вона нахилилась до нього і доторкнулась банкірового коліна своїми тонкими в рукавичках руками. Вона почала йому про себе розповідати, про своє нещасне заміжжя за чужоземцем, що не зрозумів ні її натури, ні її потреб, поясняла, як вона мусіла вдатися до гри, щоб не зневажити свого становища. Насамкінець, вона заговорила про свою самотність, про потребу мати порадника, керівника, на цьому страшному біржовому бойовищі, де кожен помилковий ступінь коштує так дорого.

— Алеж, — перепинив він її, — я гадав, що ви порадника маєте.

— О! порадника! — промурмотіла вона з жестом глибокої зневаги. — Ні, ні, я не маю нікого, нікогісінько!.. Я хотіла б, щоб ви були мені за вчителя, за бога. Справді бо, вам же нічого не варто бути мені за друга, часом казати мені одне слово, тільки одне слово! Коли б ви знали, яка б я була щаслива, яка б я була вам вдячна, о! всією моєю істотою!

Вона присунулася ще ближче, і він відчував на собі її дихання, її тонкий та пахучий дух, що ширився від усього її тіла. Але він лишався байдужий, навіть не відсунувся. Його кров була мертва, і йому не доводилось прискромлювати своїх бажаннів. Тим часом, як вона говорила, Гундерман, що мав шлунок так само хворий, і що живився самим молоком, брав одну по одній виноградні ягоди з компотника на столі і машинально їв. То була одинока надмірність, що він її собі дозволяв у хвилини найбільшого заласся, за що потім платив кількома днями стражданнів.

Банкір глумливо усміхнувся, як людина, що свідомо своєї непереможности, коли баронеса немов нетямки, захоплена своїм проханням, поклала йому на коліно свою спокусливу ручку з пожадливими тонкими пальчиками. Він жартома взяв ту ручку й відвів її, подякувавши покивом голови, отак, як дякують, відмовляючись від непотрібного подарунку. І не гаючи більше часу, просто підійшов до мети.

— Пані, ви дуже ласкаві, і я хотів би бути вам приємним... Моя люба пані, того дня, як ви мені при-

несете добру пораду, я обіцяюся й собі дати вам іншу. Приходьте й кажіть мені, що робиться, а я вам казатиму, що я робитиму... Згода? гаразд?

Він підвівся і баронеса мусіла вийти з ним до сусідньої великої залі. Вона добре зрозуміла, що те, що він пропонував, то було шпигунство й зрада. Але вона не захотіла відповісти йому і знов заговорила про добродійну лотерію. А він бундючно кивав головою, ніби даючи на розум, що не потребує допомоги, що логічний неминучий кінець однаково настане, тільки може трохи пізніше. І коли баронеса виходила, Гундерман уже поринув у інші справи, серед незвичайного гомону отієї залі, серед навали біржовиків, біганини службовців та гри онуків, що з радісним вереском відривали голову ляльці. Він сидів коло маленького столика, поринувши в думку, що раптом спала йому, і нічого не чув.

Двічі баронеса Сандорф заходила до редакції „Надії“, щоб здати справу Жантру про свою візиту, але не застала його. Нарешті, одного дня Дежуа вів її коридором, де на лаві розмовляли його дочка Наталія й мадам Жордан. Від учора без упину хлющив дощ. Під цю вогку й сіру годину антресолі старого будинку в глибині вузького похмурого двору були мелянколійно сумні. Газ світився в каламутному присмеркові. Марсель, що чекала на Жордана, який шукав грошей, щоб виплатити нову рату Бушеві, журно слухала Наталію, а та скрекотіла своїм сухим голосом, як чванлива сорока, з гострими жестами паризької дівчини, що вилюдніла надто рано.

— Ви розумієте, мадам, тато не хоче продавати. Одна особа спонукає продати і намагається його залякати. Я не називаю її, ту особу, бо її становище зовсім не таке, щоб лякати людей. Але тепер вже я не дозволяю татові продавати. Як це я продам, коли вони підвищуються? Треба таки бути добрим дурником, правда ж?

— Авжеж! — відказала просто Марсель.

— Ви знаєте, що курс дві тисячі п'ятсот, — скрекотіла далі Наталія. — Я сама веду рахунок, бо тато не вміє писати... Отже наші вісім акцій дадуть нам уже

двадцять тисяч франків. Га! Це ж чудово! Тато хотів спочатку спинитися на вісімнадцятьох тисячах, бо так міркував, що шість тисяч піде на мій посаг, а дванадцять тисяч йому, щоб мав маленьку ренту шістсот франків, що її він заробив за всім цим клопотом... Але скажіть, хіба ж це не щастя, що він не продав, коли ось уже в нас на дві тисячі більше?... А тепер ми хочемо більшого, ми хочемо ренти принайменше тисячу франків. І ми її матимемо, пан Саккар запевняє... Він такий любий, пан Саккар!

Марсель не вдержалась, щоб не усміхнутися.

— То ви вже не виходите заміж?

— Авжеж, виходжу, скоро підвищення спиниться. Ми квапилися, а надто батько Теодорів, задля його підприємства тільки, що ж ви хочете? не можна ж забивати джерело, що з нього течуть гроші! О! Теодор розуміє дуже добре, що чим більше буде батькова рента, тим більший капітал одержимо ми згодом. На це треба вважати... Оце всі й ждуть. Шість тисяч франків уже єсть, можна б і побратися... та вже краще зачекаємо. А ви читаєте статті про акції?

І не чекаючи відповіді, белькотіла:

— Я їх читаю, увечері тато приносить мені газети... Він уже їх читав, але треба йому знов перечитати.. І ніколи це не набридає, такі прекрасні всі оті речі, що там обіцяють. Як я лягаю, то мені голова повнісінька ними, і я їх уві сні бачу. І тато теж каже, що бачить речі, які віщують радість. Передучора ми бачили однаковісінький сон, буцім збираємо на вулиці цілими жменями монети по сто су. Це так утішно!

Тут вона знов спинилась, щоб спитати.

— А скільки ви маєте акцій?

— Ми, жодної! — відказала Марсель.

На маленькому личкові Наталії, з ріденьким білявим волоссям, відбився надмірний жаль. А! бідолашні люди, що не мають акцій! Батько покликав її, щоб вона занесла коректу одному з співробітників, і вона пішла з кумедною пихою капіталістки, що мало не щодня заходила до редакції, щоб дізнатися мерщій про біржовий курс.

Лишившись на лаві сама, Марсель поринула в сумну задуму, хоч звичайно була весела й бадьора. Господи, як темно і як журно! А її бідний чоловік бігає вулицями під отакою зливою. Він так презирливо ставиться до грошей, йому гидка сама думка дбати про них, йому так важко їх просити, навіть у тих, хто йому винен. Зайшовши в думки, не чуючи нічого, вона знов переживала свій день від самого ранку, а круг неї кипіла гарячкова робота, метушилися співробітники, грюкали двері та дзвеніли дзвінки.

Насамперед, о дев'ятій годині, коли Жордан саме вийшов, щоб зібрати відомості про якусь пригоду, що про неї мав подати звіт, а Марсель тільки вмилась і була ще в камізельці, вона здуміла, побачивши, як удерся до них Буш у компанії з двома дуже брудними чоловіками, чи то судовими виконавцями, чи то бандитами, цього вона ніяк не могла напевне сказати. Отой мерзотний Буш безперечно скористався з того, що застав саму жінку, і оголосив, що вони прийшли все забрати, коли тільки вона зараз же йому не заплатить. І вона, як могла, змагалася з ним, хоч зовсім не знала ніяких законів. Він говорив, що є про це постанова суду, показував папери; тоді вона, зовсім нетямлячись, почала вірити, що це можлива річ. Проте вона не піддавалась, пояснювала, що її чоловік не повернеться навіть до сніданку, що вона не дасть нічого чіпати, поки він не прийде. Тоді між трьома підозрілими особами і напівроздзягненою молодницею з розплетеними косами на плечах найприкріша відбулася сцена. Вони вже списували речі, а вона замикала шухляди, кидалась до дверей, буцім хотіла не дати їм винести щось. Їхнє бідне маленьке приміщення, що вона так їм пишалася, оті чистенькі меблі, що аж блищали, оте покриття на стінах, що вона сама його оббивала. З войовничим запалом Марсель кричала, що їм доведеться перейти через її труп. Вона лаяла Буша мерзотником і злодієм, що обкрадав її: авжеж! злодій, бо не має сорому, вимагаючи сімсот тридцять франків п'ятнадцять сантимів, не лічачи нових витрат, за вексель на триста франків, якого він купив за сто су разом із купою старих ган-

чірок та брухтом. То ж легко сказати, вони вже заплатили йому чотириста франків, а цей злодіюка каже, що винесе їхні речі за отих триста франків, що він ще хоче в них украсти!.. Але ж він добре знав, що вони чесні люди, що вони заплатили б ту ж мить, коли б тільки мали оту суму. Він користується з того, що вона сама нездатна йому відповісти, не знає законної процедури, і він хоче її наполохати й до плачу довести. Мерзотник! злодій! злодій! Осатанілий Буш верещав ще голосніше, бив себе несамовито в груди. А хіба ж він не чесна людина? Хіба ж він не заплатив за векселі власні гроші? Він чинить згідно з законом і хоче цьому покласти край! Коли один із двох тих брудних ланців повисував шухляди в комоді, шукаючи білизни, Марсель зробилася така страшна, загрожуючи скликати увесь дім і всю вулицю, що єврей трохи пом'якшав. Насамкінець, посперечавшись іще з півгодини, але вже не так голосно, він згодився зачекати до завтра, але запрягся, що завтра забере геть усе, якщо вона не додержить слова... О! вона ще й тепер горіла від сорому, згадуючи цих гидких людей, що ображали всі її почуття, всю її соромливість, порпаючись навіть у ліжку, заповітривши їхню щасливу кімнату так, що як вони пішли, то довелось повідчиняти вікна.

Але того самого дня Марсель спостигло інше, ще тяжче лихо. Вона надумала негайно побігти до своїх батьків і позичити в них грошей. Отже коли ввечері повернеться її чоловік, вона не завдасть йому смутку, а навпаки, з усмішкою розповість про вранішню сцену. Вона вже наподумки розповідала йому про велику баталію, про лютий напад на їхнє господарство, про те, як вона героїчно відбила той напад. Серце їй колотилося швидко, як вона увіходила в невеличкий будинок на вулиці Лежандр, у цей заможний дім, де вона зросла і де все було їй тепер таке чуже, немов якесь інше, крижане. Батьки саме сідали снідати і вона теж згодилась поснідати з ними, прихилити їх більше. Під час сніданку розмова точилася про підвищення акцій Всесвітнього Банку, які вчора ще підскочили на двадцять франків. Вона з подивом завважила, що її мати, яка

раніш тремтіла від однієї думки про спекуляцію, тепер більше була захоплена та розпалена, ніж батько. З взяттям переконаної жінки вона гудила чоловіка за по-лохливість, бо їй до вподоби припали випадкові заробітки. З першої страви вона вже роздратовалася тому, що чоловік говорив за продаж їхніх сімдесятьох п'яťох акцій за цим несподіваним курсом у дві тисячі п'ятсот франків. Це їм дало б суму в сто вісімдесят дев'ять тисяч франків, добрий зиск, більш як сто тисяч франків на покупну ціну. Продати, коли „la Cote financière“ обіцяв курс три тисячі франків. Чи він збожеволів? Адже „la Cote financière“ відомий своєю чесністю, він часто сам казав, що за цією газетою можна спати спокійно. О, ні, вона не дозволить продати! Вона радніше продала б будинок, щоб ще купити акцій. І Марсель мовчки, із стисненим серцем слухала, як лунали оті великі числа в палкій розмові батьків, і думала, як це вона насмілиться попросити п'ятсот франків у цьому домі, захопленому грою, де вона бачила цілі хвили фінансових газет, що кінець-кінцем поняли його своєю п'янкою реклямою. Нарешті, за десертом Марсель наважилась сказати, що їм потрібні п'ятсот франків, що в них продадуть обстанову, і що батьки певне не допустяться такої руїни. Батько ту ж мить понурив голову і скинув збентеженим поглядом на матір. А мати враз відмовила. П'ятсот франків! Де вона їх візьме? Всі їхні капітали вложено в операції. А тоді почалися старі докори. Коли віддаються заміж за злидаря, за людину, що пише книжки, то нехай куштують наслідків свого безглуздя, а не обтяжують батків. Ні! вона не має жодного су для ледарів, що, ховаючись за прекрасне презирство до грошей, мріють тільки про те, щоб проїсти чужі гроші! І мати не спиняла дочки, що пішла вкрай зневірена; серце їй обливалося кров'ю, бо вона не могла впізнати свою неньку, що була колись така добра та розсудлива.

Ішовши вулицею, Марсель несвідомо дивилась на пішоходи, немов сподівалась знайти на них гроші. Коли це враз їй спала гадка звернутися до дядька Шав. Вона ту ж мить пішла до нього на вулицю Нолле, щоб не

розминутись із ним перед біржею. У нього вона почула шепотіння і жіночий сміх. Однак, коли двері відчинились, вона побачила його самого з люлькою в роті. Він спалахнув гнівом проти себе самого, кричав, що ніколи в нього не було і ста франків вільних, що він проїдає день-у-день свої біржові виграші, немов та брудна свиня. Довідавшись про відмову Можандрів, він заgrimів проти них, отих мерзенних буржуа, що він із ними, правда, й не бачився з того часу, як вони від підвищення з глузду зсунулись. На минулому тижні сестра прозвала його скнарою, немов глузуючи з його обережної гри, це за те тільки, що він по-дружньому порадив її продати акції. Він за нею напевне не пожаліє, як вона скрутить собі в'язи.

І Марсель знов опинилась на вулиці з порожніми руками. Тепер вона поклала піти до редакції, щоб попередити свого чоловіка про те, що сталося вранці. Треба неодмінно заплатити Бушеві. Жордан, що його книги не прийняв ще жоден видавець, побіг брудними вулицями під зливою шукати грошей, не знаючи навіть, до кого вдатися, чи до друзів, чи до газет, де він писав, чи до знайомих, що випадково здибав. Хоч як він просив дружину повернутися додому, але вона така була стурбована, що взяла за краще посидіти на лаві й почекати на нього.

Коли дочка пішла, Дежуа побачив, що Марсель сидить сама, і приніс їй газету.

— Може пані почитають, щоб легше було чекати?

Але вона відмовилась. Побачивши, що ввіходить Саккар, вона підбадьорила і весело пояснила йому, що відрядила свого чоловіка в одній неприємній справі, якою не хотіла клопотатися. Саккар, що симпатизував маленькому подружжю, як він їх прозивав, обстоював, щоб вона зайшла до нього, де спокійніше буде чекати. Вона відмовилась тому, що їй добре й тут. Саккар не покинув обстоювати, коли це раптом опинився віч-на-віч з баронесою Сандорф, що виходила від Жан-тру. Вони усміхнулись одне до одного з люб'язним виглядом, як люди, що просто вітаються, щоб не афішувати себе.

Жантру щойно сказав баронесі, що він більше не наважується давати їй поради. Його здуміння перед міцністю Всесвітнього Банку більшало, бо він же знав про заходи знижувачів, що все зростали. Безперечно, Гундерман переможе, але Саккар може ще довго протриматися, і можливо, що з ним можна набути більшого зиску. Він переконав її, що треба зачекати, зберегти собі їх обох. Найкраще, як і раніш, вивідувати секрети від одного, будши до нього ласкавою, і або користати з них самим, або ж продавати комусь іншому, відповідно до того, що буде зисковніше. Він пропонував їй це все не як чорну змову, а жартуючи, і баронеса, сміючись, обіцяла додержувати з ним спілки.

— Тепер вона вже товчеться коло вас. Прийшла й на вас черга! — мовив брутально Саккар, увіходячи до кабінету Жантру.

Той удав, що здивувався.

— Хто?.. А! баронеса... Але, мій дорогий патроне, вона певне кохає вас! Вона мені саме про це говорила.

Жестом людини, що її не обдуриш, старий розбійник його спинив; він поглянув на Жантру, що затопився в низькій розпусті, і подумав, що коли баронеса пішла до Сабатані з цікавості, який він, то їй так само могло заманутись зазнати й цієї руїни.

— Не відмагайтесь, мій любий! Коли жінка грає, то вона повіситься на шию й посланцеві, що принесе їй ордера. Жантру дуже образився, але взяв за краще засміятися, і все поясняв присутність баронеси тим, що вона приходила в справах.

Зрештою, Саккар знизав плечима, покинувши говорити про жінку, бо то не мало ніякого інтересу. Він походжав по кімнаті, часом спиняючись біля вікна, щоб подивитись, як хлющить дощ, і ввесь поломенів з радощів. Еге, акції банку вчора знов підскочили на двадцять франків. Але чому так само сатаніли й продавці акцій? Дійшло б навіть до тридцятьох франків, коли б із самого ранку на ринкові не з'явився цілий пакет акцій. Він не знав, що то Кароліна знов продала вчора тисячу своїх акцій, силкуючись і собі боротися з отим скаженим підвищенням та вволюючи братову волю.

Певна річ, Саккар не міг ремствувати, бачачи такий успіх, проте сьогодні він хвилювався, якесь тремтіння пробігало всередині і точив його таємний страх та гнів. Він кричав, що брудні євреї запряглись його згубити, і що цей мерзотник Гундерман став на чолі синдикату грачів-знижувачів, щоб розчавити його. На біржі йому це potwierдили й гомоніли про суму в триста мільйонів, що призначив синдикат, щоб підтримати зниження. А! розбійники! Але кружляли й інші чутки, про які він уголос не говорив, що заперечували міцність Всесвітнього Банку, наводили факти, симптоми прийдешніх труднощів; але тим чуткам, правда, ще не пощастило ані трішечки захитати сліпу довіру публіки.

Двері відчинилися і ввійшов Гюре з своїм простацьким виглядом.

— А! ось нарешті й ви, Юдо! — мовив Саккар.

Гюре, довідавшись, що Ругон ніяк не хоче знатись із своїм братом, замирився з міністром. Він був певний того, що, скоро Ругон повернеться проти Саккара, катастрофа буде неминуча. Щоб спокутувати свою провину, депутат знов увіз у дім великої людини й був там за попихача, заробляючи собі й лайку й стусани на отій службі.

— Юда, — повторив він з тонкою усмішкою, що часом освітлювала його грубе селянське лице, — у всякім разі чесний Юда, що прийшов дати некорисливу раду вчителєві, якого зрадив.

Але Саккар, немов би не бажаючи його слухати, мовив просто, щоб показати свій тріумф.

— Ну що? дві тисячі п'ятсот двадцять учора, дві тисячі п'ятсот двадцять п'ять сьогодні.

— Я знаю, я саме зараз продав.

Гнів, що його Саккар ховав під жартівливим виглядом, зненацька спалахнув.

— Як, ви продали?... Ну, гаразд! Тоді край! Ви мене кидаєте задля Ругона, та ще й злигалися з Гундерманом!

Здумілий депутат поглянув на Саккара.

— До Гундермана? Через що? Я вважаю на свої інтереси, це ж так просто. Ви знаєте, я не якийсь

шибайголова. Ні, я не маю до цього смаку, і волю краще зреалізувати зараз те, що дає добрий зиск. Може через це я ніколи не втрачав.

І він знов усміхнувся з виглядом обережного та метикуватого норманця, що не хвилюючись збирає свій урожай.

— І це адміністратор банку! — лютував Саккар. — Але кому ж тепер можна вірити? Що повинні подумати люди, бачачи, що ви продаєте, коли курс більшає? Сто чортів! я не дивуюся, коли плетуть, що наш добробут штучний, і що наближається день катастрофи... Ці добродії продають, продаймо й ми. Але це ж паніка!

Гюре мовчки зробив якийсь невиразний жест. Йому власне було байдуже, він своє зробив. Він клопотався тепер тільки про те, щоб найкраще виконати Ругонове доручення і не надто зазнати шкоди самому.

— Я вже казав вам, мій любий, що прийшов дати вам безінтересовну пораду... Ось-о вона. Будьте розсудливі, бо брат важким на вас духом дихає і покине вас остаточно, коли тільки ви дасте себе подолати.

Саккар, стримавши свій гнів, спитав спокійно.

— Це він вас послав мені отаке переказати?

Після деякого вагання депутат узяв за краще признатися.

— Атож, це він. О! Ви не подумайте, що напади „Надії“ хоч трохи спричинилися до його обурення. Він вищий за ці образи самолюбності... Ні! але справді, ви подумайте, як дуже католицька кампанія вашої газети повинна заваджати його політиці. Після отих нещасних ускладнень із Римом духівництво тепер йому стало за ворога. Ще до того він недавно змушений був засудити одного єпископа за зловживання. І, нападаючи на нього, ви саме вибираєте момент, коли міністер на превелику силу вгамовує ліберальну течію, що постала після реформ 19-го січня, які він згодився здійснити, як кажуть, з одинокою метою розумно їх паралізувати. Слухайте, ви ж йому брат, поміркуйте, чи може він бути задоволений?

— Справді бо, — глузливо відповів Саккар — це дуже недобре з мого боку... Цей нещасний брат, що через

своє бажання лишитись міністром, керує в імені тих принципів, що вчора боровся з ними, цей брат чіпляється до мене, бо він сам не знає, як йому зберегти рівновагу поміж правою, що обурена з його зради, та третім станом, що прагне влади. Ще вчора, щоб заспокоїти католиків, він пустив оте своє славетне: ніколи. Він присягався, що ніколи Франція не дозволить Італії взяти Рим у папи. Сьогодні, переполоханий від лібералів, він хотів би так само й їм дати запоруку, отож і думає про те, щоб задушити мене їм на втіху... На тому тижні Еміль Олів'є дав йому доброго часу в Палаті...

— О! перепинив Гюре, — він має повну довіру Тюїльрі, імператор нагородив його орденською зіркою з діамантами.

Але енергійним жестом Саккар показав, що його не обдурять.

— Всесвітній Банк дуже тепер могутній, правда ж? Католицький банк, що загрожує запанувати над світом, завоювати його грошми, як завойовували колись вірою, хіба ж можна таке терпіти? Усі вільнодумці, усі франкмасони, що силкуються пролізти в міністри, — їм аж мороз по шкірі дере... Може там так само збираються й грошей позичити в Гундермана. Що б то був за уряд, коли б він не дозволяв поїдати себе отим брудним євреям? І от мій дурний брат, щоб зберегти собі владу ще на півроку, кидає мене на поталу отим брудним євреям, лібералам і всій отій наволочі, сподіваючись, що вони хоч не надовго дадуть йому спокій, поки жертвуватимуть мене. Ну гаразд! ідіть скажіть йому, що мені начхать на нього!

Він випростав свою маленьку постать, його лють кінець-кінцем проходила крізь іронію й загриміла, як військова сурма перед боєм.

— Чи ви чуєте? начхать мені на нього! Це моя відповідь, я хочу, щоб він про це знав.

Гюре зіщулився. Коли в ділових справах та в гнів заходили, то це йому було не до смаку. А втім він був тут тільки за комісіонера.

— Добре, добре! я перекажу йому... Ви скрутите собі в'язи. Але то ваша справа.

Запанувала тиша. Жантру, що ввесь час ані пари з уст не видавав, удаючи ніби цілком захопився коректою, звів очі і з захватом поглянув на Саккара. Адже він був гарний, оцей бандит, у своєму запалі. Оті геніяльні мерзотники, через свою безсумлінність, можуть часом перемогти, коли сп'яніють від успіху... Під цей момент Жантру, певний Саккарового щастя, був із ним.

— Ага, я й забув! — мовив Гюре. — Він каже, що Делькамбр, генеральний прокурор, вас ненавидить... І певне ви того не знаєте, що сьогодні вранці імператор призначив його на міністра юстиції...

Саккар раптом спинився. Лице йому похмурніло. Нарешті, він озвався.

— Ще видатна персона. Ех! із отаких людей роблять міністрів! Але чому це має мене обходити?

— Слухайте, — мовив Гюре, знов набираючи простодушного вигляду, — коли вас спіткає лихо, як то часом усім трапляється, то ваш брат хоче, щоб ви не сподівалися на нього, він не боронитиме вас від Делькамбра.

— Але, грім його побий! — загорлав Саккар, — я ж вам сказав, що мені начхати на всю цю зграю, на Ругона, на Делькамбра, ще й на вас на додачу!

На щастя, під цю хвилину увійшов Дегремон. Він ніколи не заходив до редакції, тому це всіх здивувало і перепинило враз бурхливу сцену. Дуже коректний, він із усмішкою і витонченою люб'язністю світської людини привітався з усіма за руку. Його дружина влаштовувала вечір, де мала співати. Він просто зайшов, щоб особисто запросити Жантру, аби мати добру рецензію в газеті. Побачивши Саккара, він, здавалося, дуже зрадив.

— Як ведеться, велика людино?

— Скажіть, ви ще не продали? — спитав Саккар замість відповіді.

— Продати? о! ні ще.

І його регіт був дуже щирий, він дійсно певний був солідності банку.

— Але в нашому становищі не треба ніколи продавати! — гукнув Саккар.

— Ніколи! це те, що я хотів сказати. Ми всі солідарні... Ви знаєте, що ви можете звіритись на мене.

Він заморгав очима і перебіг поглядом на бік, коли запевняв, що він відповідає за інших адміністраторів, за Седіля, за Кольба, за маркіза де-Боген, як за самого себе. Справа йде так добре; то ж справжня втіха жити в згоді, бачачи надзвичайний успіх, якого біржа не пам'ятає протягом останніх п'ятдесятьох літ. Кожному він сказав щось приємне, і пішов, повторюючи, що сподівається бачити всіх грюх на своїй вечірці. Муньє, оперовий тенор, співатиме дуєт із його дружиною. О! це справляє чудесне вражіння!

— Отже, це все, що ви маєте мені відказати?—спитав Гюре, й собі виходячи.

— Атож!—мовив Саккар своїм сухим голосом.

І він не пішов разом із Гюре, як то робив звичайно. Потім, лишившись сам із редактором, сказав.

— Це війна, мій любий. Тепер ніякого жалю, хворостіть усю цю наволоч! А! ось коли я зможу провадити боротьбу так, як я хочу!

— Все ж таки це надто гостро!—зробив висновок Жантру, що знов починав нічого не розуміти.

Марсель ще й досі чекала в коридорі на лаві. Була тільки четверта година, а Дежуа вже позасвічував лампи, бо дуже рано потемніло через отой безупинний дощ. Щоразу, як проходив повз неї, він знаходив якесь слівце, щоб її розважити. Тим часом рух збільшився, співробітники метушилися, у сусідній залі чути було голоси, починалася гарячка, що все зростала, в мір того, як газету кінчали.

Звівші очі, Марсель раптом побачила свого чоловіка що стояв перед нею. Він змок і мав збентежений вигляд, губи йому трусилися, він дивився трохи несамовито, як людина, що довго вганяла за якоюсь надією і її не досягла. Вона зрозуміла,

— Нічого, правда? — спитала вона, збліднувши.

— Нічого, моя люба, нічогісінько! . Ніде не можливо.

Він почув тільки тихий стогін, що в йому вилився ввесь її сердешний біль.

— О! господи!..

Під цю хвилину Саккар вийшов із кабінету Жантру і здивувався, побачивши Марсель.

— Як? Ваш волоцюга-чоловік оце тільки тепер повернувся? Я ж вас просив, щоб ви зайшли перечекати до мого кабінету.

Вона пильно на нього подивилась і раптом думка майнула в її великих, повних розпуки, очах. Марсель навіть не міркувала, а зразу віддалась тому пориву, що кидає жінок, під хвилю запалу, вперед.

— Пане Саккар, я маю щось у вас попросити. Якщо ваша ласка, то пройдімо до вас...

— Прошу, пані.

Жордан, що догадався про її намір, хотів її стримати. Він шепотів їй на вухо: ні! ні! — обхоплений тією болісною тривогою, що її раз-у-раз завдавали йому грошові справи. Та вона видерлась від нього і йому довелося піти за нею.

— Пане Саккар, — сказала вона, скоро двері зачинились, — мій чоловік даремно пробігав дві години, щоб знайти п'ятсот франків і не наслідуюється в вас попросити... Отже я в вас прошу цю суму...

Надхненно, з дотепністю маленької веселої та зважливої жінки, вона розповіла про свою вранішню пригоду, розповіла про те, як брутально вдерся Буш, як трое чоловіків захопили її кімнату, як вона відбила напад і як пообіцяла заплатити того ж дня. Ах! які болючі оті грошові рани для маленьких людей, оті великі прикrostі, що їх завдають сором та безсилля, оте життя, що залежить від кількох нещасних монет по сто су!

— Буш, — повторив Саккар, — так це старий мерзотник Буш держить вас у своїх пазурах?..

Потім з чарівливою добродушністю, звертаючись до Жордана, що стояв мовчазний та блідий від невимовно тяжкого почуття, сказав:

— Гаразд! я дам вам авансом ваші п'ятсот франків. Ви повинні були зразу ж їх у мене попросити.

Він сів до столу, щоб написати чека, коли це, щось міркуючи, спинився. Він згадав про лист, що його одер-

жав, про візиту, що повинен був зробити та відкладав день-за-днем, бо передчував якусь неприємну, темну історію. Чому б оце не піти зараз на вулицю Фейдо, скориставшись із цієї okazji?

— Слухайте, я добре знаю отого падлюку... Краще буде, як я сам піду заплатити, може мені пощастить видерти ваші векселі за половину.

Очі Марсель заблищали подякою.

— О! пане Саккар, який ви добрий!

І, звертаючись до свого чоловіка, сказала.

— Ти бачиш, дурненький, що пан Саккар нас не з'їв.

Мимовільним рухом Жордан кинувся їй на шию й обняв її, немов дякуючи їй за те, що вона була енергійніша за нього в отих життєвих труднощах, що його паралізували.

— Ні, ні! — сказав Саккар, — коли молодик нарешті стиснув йому руку, — це для мене просто втіха, бо обоє ви такі славні з вашою сильною любов'ю... Ідіть собі спокійно!

Його карета, що чекала на Саккара, за дві хвилини довезла на вулицю Фейдо отим брудним Парижем, серед безлічі парасолів та бризків болота. Але нагорі він довгенько дзвонив перед залізними дверима, де на мідяній дошці вирізнявся напис, великими чорними літерами виведений. Проте двері не відчинялися і ніщо навіть не поворухнулося в середині. Вже відходячи, Саккар із пересердя добре струсонув дверима. Тоді почулася повільна хода і з'явився Сігізмунд.

— А, це ви! я гадав, що то повернувся мій брат і що він забув ключа, бо я ніколи не відчиняю на дзвінки... О! він не запізниться, ви можете почекати, коли хочете його бачити.

Такою самою важкою й хуткою ходою він повернувся з відвідувачем до своєї кімнати, що виходила вікном на пляц біржі. Там було ще зовсім ясно, на високості понад туманом, що мрячив дощем у присмеркові вулиць. У кімнаті панувала холодна порожнеча. Там стояло залізне ліжко, стіл, два стільці та кілька полиць, закиданих книгами. Оце й усе. Коло коминка загасала маленька грубка, залишена без догляду.

— Сідайте, пане! Мій брат сказав, що він тільки зійде вниз і зараз назад.

Але Саккар відмовився від стільця і видивлявся на нього, вражений тією руїною, що завдали сухоти отому високому, блідому молодикові з дитячими мрійними очима, такими дивними під енергійним упертим лобом. Під довгими кучерями вид йому страшенно схуд, подовшав і витягся.

— Ви нездужали? — спитав Саккар, не знаючи, що сказати.

Сігізмунд зробив жест повної байдужості.

— О! як завжди! Останнього тижня було недобре через оцю неgodу... А проте все йде гаразд. Я більше не сплю ночами і можу працювати... В мене легенька гарячка і це гріє мене. Ах! стільки ще треба зробити!

Він знов сів до столу, на якому лежала велика розгорнена книга німецькою мовою.

— Ви мені дозволите сісти? я не спав цілу ніч, щоб почитати оцю працю, що я одержав учора... Ця праця — то десять літ життя мого вчителя Карла Маркса, дослід про капітал, що він нам обіцяв його давно... Оце тепер — біблія, ось вона!

Саккар із цікавістю позирнув на книгу. Та вигляд оригінальних готичних літер зразу налякав його.

— Я почекаю, поки її перекладуть, — сказав він сміючись.

Сігізмунд похитав головою, немов хотів сказати, що навіть у перекладі її зрозуміють тільки одиниці. То не була книга задля пропаганди. Але яка сила логіки, яка переможна ряснота доводів про неминучу руйнацію нашого теперішнього ладу, на капіталістичній системі збудованого. Поле розчищено, можна будувати наново.

— Тоді виходить, це помах мітлою? — спитав Саккар жартуючи.

— У теорії — безперечно! — відповів Сігізмунд. — Тут усе, що я колись вам поясняв, увесь хід еволюції. Треба тільки перетворити це на дійсність. Але сліпий той, хто не бачить, що ідея великими кроками йде наперед. Ось, хоч би ви з вашим Всесвітнім Банком. Ви зорга-

нізували й централізували за три роки сотні мільйонів, гадки не маючи, що ви нас спрямовуєте простісінько до колективізму... З тієї далекої кімнати, такої спокійної, я з запалом стежу за вашою справою, я день-у-день вивчав розвиток вашого банку і я знаю його так само добре, як і ви. І я кажу, що це ви нам даєте найкращу лекцію, бо колективістичній державі треба буде зробити тільки те, що ви робите — відразу експропріювати вас, як ви частками експропріюєте дрібніших, здійснити вашу колосальну мрію, що полягає в тому, правда ж? щоб поглинути всі капітали світу, бути одним банком, загальним шпіхліром для суспільного багатства... О! Мене захоплює ваша діяльність. Коли б я мав змогу, я б усунув перед вами всі перешкоди, бо ви ж починаєте нашу справу, як геніальний провісник.

Він усміхнувся своєю блідою усмішкою слабої людини, помітивши увагу свого розмовника, якого дуже здивувало, що Сігізмунд знається й на поточних справах; до того ж Саккарові дуже приємна була розумна хвала.

— Тільки ж,—казав Сігізмунд далі,—того прекрасного ранку, коли ми вас експропріюємо в імені нації, замінивши ваші приватні інтереси інтересами всіх та зробивши з вашої величезної машини, що висмоктує золото з інших, регулятор громадського багатства, ми насамперед знищимо оце.

Він знайшов су між паперами на столі і підніс монету вгору, держачи двома пальцями, немов приречену жертву.

— Гроші? — гукнув Саккар, — знищити гроші? Та це ж божевілля!

— Ми знищимо гроші!.. Зрозумійте, що металеві гроші не матимуть ніякого місця, ніякої рації для існування в колективістичній державі. Щоб платити за працю, ми замінимо їх на трудові бони, а коли ви вважаєте монету за міру вартости, то ми маємо іншу, що найкраще її замінює, це та, яку ми матимемо, коли визначимо середній робітний день по наших майстернях... Треба знищити оті гроші, що маскують експлуатацію

робітника та їй сприяють, що дозволяють красти, доводячи заробітну платню до найменшої суми, аби тільки робітник не вмер із голоду. Хіба ж то не страшна річ, ота власність на гроші, що накопичує приватні багатства, загорожує шляхи для плідного обігу, утворює ганебні владарства, що необмежено панують над фінансовим ринком і громадським виробництвом? Усі наші кризи, вся наша анархія походять звідти... Треба геть знищити гроші!

Але Саккар розгнівався. Не буде грошей, не буде золота, не буде отих зірок, що осявали йому життя! Багатство раз-у-раз ввижалося Саккарові в блискі нових монет, що лилися, як весняний дощ, зоріли проти сонця, падали та вкривали землю купами срібла і золота, що їх можна ворухити лопатами, тішитися з їхнього блиску та їхнього дзвону. І ото хотіли знищити, оту радість, отой зміст боротьби та життя!

— Це безглуздо! О! Як це безглуздо!.. Ніколи! чуєте ви?

— Чому ніколи? Чому безглуздо?.. Хіба в родинних відносинах ми користуємося з грошей? Ви бачите там тільки спільні зусилля та виміну... Навіщо ж тоді гроші, коли суспільство перетвориться на величезну родину, що сама собою керуватиме?

— Я вам кажу, що це божевільня!.. Знищити гроші, але ж це саме життя — оті гроші. Тоді ж би не було нічого, нічогісінько!

Саккар ходив по хаті надто зворушений. У своєму розпалі він, як проходив повз вікно, зазирнув у нього, щоб упевнитись, що біржа стоїть на своєму місці, бо може цей жахливий чоловік і її здмухнув одним подувом. Біржа стояла як і раніш ледве мріючи в присмерку, немов розпливалася під покровом дощу, — блідий привид біржі, що, здавалося, от-от обернеться на сірий димок.

— А зрештою, навіщо я сперечаюсь. Це ж неможливо!.. Скасуйте гроші, хотів би я на це подивитись!

— О! — сказав стиха Сігізмунд, — все нищиться, все міняється й зникає... Ми вже бачили один раз, як форма багатства змінилась, коли вартість землі знизилась, коли

багатства земельні, поміщицькі поля та ліси уступилися перед багатством рухомим, промисловим, перед процентними паперами та акціями, а сьогодні ми бачимо передчасний занепад останнього, завчасне його знецінення, бо відсоток падає, вже не дає нормальних п'ять на сто... Вартість грошей, як ви бачите, знижується, то чому ж гроші не можуть зникнути? Чому нова форма багатства не зможе керувати новими суспільними відносинами? Наші трудові бони й заступатимуть майбутню форму багатства.

Він заглибився в розгляд монети, немов йому здавалося, що він тримає останнє су стародавніх часів, що десь завалялося й пережило давнє вимерле суспільство. Скільки радощів і скільки сліз завдав оцей мерзенний метал, і його поняв сум від одвічного людського бажання.

— Авжеж, — відказав він лагідно. — Ви маєте рацію! Ми цього не побачимо. Потрібні роки й роки! Хто зна, навіть, чи набере колись любов до ближнього такої сили, що замінить егоїзм у суспільній організації... Проте я сподівався, що перемога до нас багато ближча, і я так хотів би бути при тому, як зійде зоря справедливості.

На мить голос Сігізмундові увірвався, бо спала йому гірка свідомість своєї недуги. Сігізмунд, що в своїй зневазі до смерті, ставився до неї так, немов її зовсім не було, зробив рух буцім хотів її відігнати. Та ось він упокорився.

— Я виконав своє завдання, я покину свої нотатки, якщо мені не стане часу скласти з них закінчену працю про відбудування суспільства, що я про неї мріяв. Треба, щоб прийдешнє суспільство було достиглим плодом цивілізації, бо якщо не зберегти кращі сторони суперництва та контролю, то все завалиться... О, це суспільство, як ясно я бачу під цю хвилину його здійсненим і досконалим, таким, як я вимріяв його після стількох ночей безсоння. Все передбачено, все розв'язано, це буде, нарешті, найвища справедливість, абсолютне щастя. Все це тут, на папері, математично правильне і остаточне.

Він водив своїми схудлими руками по розкиданих нотатках і ввесь горів, мріючи про завойовані мільярди, рівно розподілені між усіма, від того здоров'я та радості, що він їх помахом пера повертав стражденній людині, і це робив той, що сам не їв і не спав, що повільно конав, не маючи ніяких потреб, у своїй порожній кімнаті. Зненацька якийсь грубий голос змусив Саккара здригнутися.

— А що це ви тут робите?

То був Буш, що саме повернувся і що дивився на Саккара зизом, як ревнивий коханець. Він завжди боявся, щоб, змушуючи брата багато розмовляти, не призвели його до кашлю. Він не чекав на відповідь і почав з одчаєм, немов мати, вимовляти братові.

— Як? у тебе загас вогонь у грубі? Ну скажи на ласку, чи ж то розумно отаке робити, коли так вогко?

Він став навколюшки, не вважаючи на свою грубелезну постать, наколов трісок і запалив у печі. Потім він знайшов віника, дав лад у хаті і заходився робити питво, що хворий повинен був пити щодві години. І він аж тоді заспокоївся, як умовив Сігізмунда лягти в ліжку спочити.

— Пане Саккаре, прошу до мого кабінету...

Там була Мешен, що сиділа на одинокому стільці. І вона й Буш щойно відбули важливу візиту десь тут недалеко і раділи з великого успіху. Насамкінець, після безнадійного дождання, щасливий випадок посунув їм справу, що їй вони дуже до серця брали. Протягом трьох літ Мешен нишпорилася всюди, шукаючи Леонію Крон, ту зведену дівчину, що їй граф Бовільє зобов'язався виплатити десять тисяч франків у день її повноліття. Даремне зверталася Мешен до свого кузена Фейє, збирача ренти в Вандомі; той купив для Буша оту розписку разом із купою старих векселів, що належали до спадщини Шарп'є, який торгував збіжжям та лихварював. Фейє нічого не знав, писав тільки, що дівчина Леонія Крон повинна жити за наймичку в якогось судового виконавця в Парижі, що вона виїхала з Вандому вже більше, як десять років тому, і ніколи туди не поверталась, довідатись про неї ні в кого, бо

всі її родичі повмирали. Мешен знайшла виконавця, від нього пішла до різника, потім до однієї гулящої дами, і далі до дантиста. Але після дантиста нитка враз уривалася і слід зникав, немов голка в стіжку сіна. Так загубилась дівчина в тому величезному Парижі. Мешен бігала по бюрох, що підшукували роботу, відвідувала непевні мебльовані кімнати, нишпорила по кублах розпусти, раз-у-раз була насторожі, повертала голову і розпитувала, скоро ім'я Леонія доходило їй до вуха. І оця дівчина, що вона її шукала так далеко, знайшлася випадково отут поблизу на вулиці Фейдо, в сусідньому домі розпусти, де Мешен шукала свою колишню пожилицю в Наплі, що винна їй була три франки. Через геніяльне надхнення вона нюхом почула й упізнала її під шляхетним іменням Леоніди під ту хвилину, коли господиня пронизливим голосом кликала її до вітальні. Мешен сповістила Буша і той негайно пішов із нею до Леоніди на перемовини. Спочатку він здивувався, побачивши оту гладку дівку з грубим чорним волоссям, що спадало їй на брови, з лицем плитким та одутлим і непомірно підлим. Потім він собі зміркував, що вона повинна мати свою спеціальну привабливість, яка була, звичайно, ще більша перед цією десятилітньою проституцією. Зрештою, він радів, що вона впала так низько. Буш запропонував дівчині тисячу франків, якщо вона передасть йому свої права на розписку. Та була приголомшена і прийняла пропозицію з дитячою радістю. Аж ось коли можна буде взятись до графині Бовільє! Вони знайшли зброю, що своєю огидністю та ницістю була над їхні мрії.

— Я на вас чекав, пане Саккаре. Нам треба поговорити... Аджеж ви одержали мого листа?

У маленькій кімнаті, напхом напханій паперами, було вже темно. Поганенька лампа світила тьмяним світлом. Мешен, непорушна й мовчазна, сиділа на одинокому стільці. Не бажаючи, щоб подумали, що він прийшов через загрозу, Саккар, стоячи, зараз же приступив до Жорданової справи.

— Вибачайте,—сказав він своїм сухим і презирливим голосом,—я прийшов, щоб заплатити борг за одного з

моїх співробітників... Жордана, дуже славного молодика, що ви його переслідуєте з найобурливішою жорстокістю... Ще сьогодні вранці, здається, ви поводитися з його дружиною так, як порядна людина посоромилась би поводитись...

Вражений оцим нападом, Буш, що сам лагодився до наступу, так збентежився, що забув про Саккарову історію і гарячково загомонів про цю справу.

— Жордани... Ви прийшли від Жорданів?.. Там, де є справа,—нема жінок і нема порядних людей. Хто винен, нехай платить, я не знаю іншого. Ті харпаки плюють на мене вже роками, а я потім силу-в-силу витягую з них чотириста франків по одному су. О! бий його сила божа! Я їх примушу продати, я їх викину на вулицю завтра вранці, коли сьогодні ввечері в мене на бюрі не лежатиме триста тридцять франків і п'ятнадцять сантимів, що вони мені ще винні.

Саккар, із тактичних міркувань, щоб довести Буша до нестями, сказав, що вони вже сорок разів заплатили йому за той вексель, якого він певне купив за десять франків. Буш тоді справді зайшовся гнівом.

— Лихо та й годі! Всі ви тільки це й товчете... Але ще єсть витрати чи нема? Отой борг із триста франків до сімсот із гаком дійшов... Але ж хіба це мене обходить? Мені не платять, я переслідую. Коли правосуддя коштує дорого, це його провина... Виходить, як я купив векселя за десять франків, то я повинен справити десять франків та й уже? Ну гаразд! А мій риск, моя біганина, моя робота головою, авжеж! А мій розум? Ось, найкраще! Про Жорданову справу ви можете оцю пані розпитати. Це вона коло неї ходила. Ой! скільки вона попоходила, скільки стоптала обув'я, оббивала пороги всіх газет, звідки її гнали, як жебрачку, ніколи не даючи адреси. Так, ми цілими місяцями морчилися з оцим ділом, ми мріяли про нього, ми працювали над ним, як над одним з наших кращих творів, воно мені коштує шалених грошей, навіть коли лічити тільки по десять су годину.

Буш розпалився. Широким рухом він показав на папери, що виповнювали кімнату.

— Я маю отут векселів більш як на двадцять мільйонів, і все різного часу, різних людей, нікчемних і значних... Хочете взяти їх за мільйон? Я вам їх віддам!.. Уявіть тільки собі, що є винуватці, яких я шукаю вже чверть століття! Щоб одержати від них кілька нещасних сотень франків, ба навіть часом менше, я вичікую роками, я жду, поки справи їхні поліпшають, або вони дістануть спадщину... А інші, невідомі, величезна більшість, лежать отам, дивіться! У тому кутку, у тій здоровій купі. Це ж ніщо, це скорше сировина, з якої я повинен видобути життя, я хочу сказати — моє життя, а вже бог знає, після яких складних розшуків та неприємностей... І ви хочете, щоб я, вловивши нарешті якогось заможного, та не пустив йому кров? О! Ви мене за дурня маєте! А самі ви не були б таким дурнем!

Не бажаючи далі сперечатись, Саккар вийняв свого гамана.

— Я заплачу вам двісті франків, а ви повернете мені Жорданові документи з розпискою про цілковите поквитування.

Буш аж підскочив від роздратування.

— Двісті франків, та ніколи в світі!.. Триста тридцять франків п'ятнадцять сантимів. Я не подарую навіть сантимів.

Але Саккар байдужим голосом, із спокійною певністю людини, що знає могутність грошей, що їх уже показано та положено, повторив вдруге, втретє.

— Я вам даю двісті франків!

І єврей, свідомий у глибині душі того, що розумніше піти на порозуміння, згодився нарешті з яросливим галасом та слізьми на очах.

— Я надто безсилий!.. Яке гидке ремесло! Слово чести!.. мене обдирають, мене обкрадають!.. Ідіть, ідіть, поки ви тут, беріть ще й інші папери, пошпортайтеся у тій купі за ваші двісті франків!

Написавши розписку й кілька слів судовому виконавцеві, бо документи були вже не в нього, він сидів кілька часу, важко дихаючи, він був такий зворушений, що був би дав Саккарові піти, коли б не Мешен, що досі сиділа мовчки.

— А як же справа? — мовила вона.

Буш раптом згадав і поклав помститись. Але все те, що він був приготував, його оповідання, його запиті, хитре провадження розмови, все це враз зникло, так він поспішав до мети.

— А, правда... Справа. Я вам писав, пане Саккаре. Нам треба врегулювати один старий рахунок...

Він простяг руку, щоб узяти справу Сікардо і розгорнув її перед собою.

— Року 1852 ви оселились у мебльованих кімнатах на вулиці де-ля Гарп, ви там підписали дванадцять розписок по п'ятдесят франків дівчині Розалії Шавайль, що мала шістнадцять років. Ви її згвалтували якось увечері на сходах... Ось ці розписки. Ви не оплатили жодної з них, бо виїхали, не залишивши адреси, перше, ніж треба було платити за першу. І найгірше те, що їх підписано не справжнім прізвищем, а прізвищем вашої першої дружини Сікардо...

Саккар, дуже блідий, слухав і дивився. Серед невимовного стурбовання перед ним постало все його минуле життя. Він почував, що на нього немов падав якийсь величезний тягар. Через отой переляк першої хвилини він стерявся і забурмотів.

— Звідки ви це знаєте?.. Звідки ви це взяли?

Потім, тремтячими руками він знов витяг гамана, маючи тільки одну думку — заплатити та заволодіти отими страшними паперами.

— Ніяких витрат ви не мали, — правда ж?.. Ось шістсот франків... О! тут можна б багато балакати, але я волю краще заплатити без суперечок!

Він простяг шість банкових білетів.

— Зараз! — крикнув Буш, відштовхуючи гроші. — Я не кінчив!.. Пані, що ви тут бачите, то сестра в перших Розалії і ці папери її. Це в її імені я вимагаю заплатити... Ота нещасна Розалія лишилась калікою від вашого вчинку. Вона зазнала багацько лиха і вмерла в жахливих злиднях у цієї пані, що дала їй притулок... Пані, коли б схотіла, могла б розповісти такі речі...

— Страшні речі! — ствердила своїм тоненьким голо-
сом Мешен, порушивши своє мовчання.

Переполоханий Саккар повернувся до неї. Він забув, що тут купою сиділа жінка, наче той міх, що з нього наполовину випущено повітря. Вона завжди його непокоїла через свої підозрілі операції із знеціненими паперами. А тут ще сталося так, що й вона вплуталась у цю неприємну історію.

— Нещасна! Справді це дуже прикро, — промовив Саккар. — Але, коли вона вмерла, то я не бачу... А втім ось шістсот франків.

Буш удруге відмовився взяти гроші.

— Вибачте! Ви ще не знаєте всього: у неї була дитина... Еге, дитина, що їй уже на чотирнадцятий рік перейшло... Дитина до такої міри скидається на вас, що ви не зможете від неї відмовитися.

Приголомшений Саккар кілька разів повторив:

— Дитина, дитина...

Потім, поклавши несподіваним рухом оті шість банкових білетів до гамана, він заговорив цілком впевнено і дуже весело.

— А! так он як! скажіть, будь ласка, що це, ви глузуєте з мене чи що? Коли є дитина, то я вам не дам жодного су... Дитина — спадкоємець своєї матері, дитина й дістане це все, та крім того все, що захоче... Дитина... та це дуже приємно, це так природно, і нічого лихого нема в тому, що маєш дитину. Навпаки, це мене тішить, це мене відмолоджує, слово честі!.. Де той хлопець? Я хочу його бачити. Чому ви не привели його до мене зразу?

Тепер уже Буш остовпів. Він згадав про свої довгі вагання, та з якою безмежною обережністю готувалася Кароліна сказати Саккарові за Вікторове існування. Збитий із пантелику, Буш пустився в найбурхливіші та найскладніші пояснення, розповівши за одним нападом про все. І про позичені шість тисяч франків, і про витрати на виховання, яких вимагала Мешен, і про дві тисячі, що на рахунок цієї суми заплатила Кароліна, і про жахливі інстинкти Віктора, про його перебування в домі праці. А Саккар і собі іритувався із кожною новою подробицею. Як, шість тисяч франків? хто може сказати, що, навпаки, вона не пограбувала хлопчика?

Виплата двох тисяч франків! Вони знахабніли до того, що видурили в його знайомі дами дві тисячі франків. Та це ж шахрайство, зловживання довіри. А цей хлопець! Його зле виховали та ще хочуть, щоб заплатили тим, хто відповідає за його лихе виховання. Вони, здається, його за дурня мають.

— Жодного су! — гукав він — чуєте, ви не сподівайтесь витягти жодного су з моєї кишені!

Буш, сполотнілий, устав за своїм столом.

— Це ще ми побачимо! Я вас до суду потягну.

— Не кажіть дурниць! Ви добре знаєте, що юстиція не цікавиться такими справами. А коли ви думаєте залякати мене, то це ще дурніше, бо мені начхать на все! Дитина! та я вам кажу, що це мене тішить!

А що Мешен загрожувала двері, то він мусів її штовхнути, переступивши через неї. З пересердя вона верескнула йому навздогін своїм тоненьким голосом:

— Мерзотник! Нелюд!

— Ви ще за нас почуєте! — загорлав Буш, що замикав за ним двері.

Саккар такий був зворушений, що звелів своєму візникові гнати просто на вулицю Сен-Лязар, бо хотів мерщій побачити Кароліну. Не соромлячись, підступив він до неї і насамперед напустився за те, що вона дала дві тисячі франків.

— Мій любий друже, ніколи не слід викидати отак гроші... На якого біса ви це робили, не порадившись зо мною?

Кароліна мовчала, вражена тим, що він знає вже оту історію. Значить, то був справді лист від Буша, що його руку вона тоді впізнала. І тепер їй не треба нічого ховати, бо інші взяли на себе клопіт поінформувати Саккара. Проте вона все ще вагалася, соромлячись за цю людину, що так вільно розпитувала її.

— Я не хотіла завдавати вам прикrostів. Цей нещасний хлопець був такий занедбаний. Я вже давно все розповіла б вам, коли б не оте почуття...

— Яке почуття?.. Поясніть, я зовсім не розумію!..

Вона не намагалась більше пояснити та виправдуватись, бо її, таку мужню жінку, пойняла журба та

байдужість. А він наче справді помолодшав і в захваті казав далі.

— Бідолашний хлопчик. Я його дуже любитиму, запевняю вас; ви добре зробили, що вмістили його до дому праці, там його трохи вишліхують. Але ми візьмемо його звідти, дамо йому вчителів... Завтра я поїду до нього, завтра, коли тільки матиму вільну часинку.

Другого дня засідала адміністративна рада. Минуло два дні, потім тиждень, а Саккар не знайшов вільної хвилини. А втім він часто говорив про дитину, та все відкладав свою візиту, захоплений бурхливим потоком життя. На першому тижні грудня курс дійшов до двох тисяч і сімсот франків, серед незвичайної гарячки, що її хворобливий напад не припиняв трусити біржу. Найгірше було те, що тривожні чутки ширились, а курс підвищувався, наче не вважав на нестерпне та ростуче занепокоєння. Тепер усі вголос гомоніли, що катастрофа неминуха, а проте акції росли, безупинно більшали в ціні через оте дивовижне, вперте захоплення, що не кориться ніякій очевидності. Саккар жив облудною примарою свого тріумфу, оточений немов авреолею слави від того дощу золота, що з його волі падав на Париж. Але йому не бракувало розуму, щоб бачити, що ґрунт під ним підкопано, що з'являються розколини і все може завалитися. Ось чому за кожної ліквідації він, хоч і був переможцем, але кипів гнівом на знижувачів, що тим часом зазнавали величезної шкоди. І чого сатаніють оті брудні євреї? Невже він їх, нарешті, не знищить? А надто його іритувало те, що, поруч Гундермана, він почував інших грачів, тих продавців, що може були салдатами Всесвітнього Банку, які, зневірившись, зрадили та перейшли до ворога, поспішаючи зреалізувати свої акції.

Одного дня, коли Саккар виливав перед Кароліною своє незадоволення, вона розсудила, що краще йому за все признатися.

— Ви знаєте, мій друже, що я теж продала... Я допіру продала останню тисячу наших акцій за курсом дві тисячі сімсот франків.

Це його приголомшило, як найчорніша зрада.

— Ви продали, ви? боже мій!

Дуже засмучена, вона взяла його за руки й стиснула їх, нагадавши, що вона з братом його попереджали. Брат, що досі перебував у Римі, писав до неї листи, повні смертельної тривоги з приводу того незвичайного зростання акцій, якого він не міг зрозуміти і який треба було спинити хоч би там що, щоб із усього маху не впасти з кручі. Ще вчора вона одержала листа з категоричним наказом продати. І вона продала.

— Ви, ви? — говорив Саккар. — Так це ви боролись проти мене? це вас я відчував у сутінках? То це ваші акції мені доводилось перекуповувати?

Він не спалахнув, як звичайно, але його пригніченість боліла Кароліні ще дужче. Вона хотіла його вмотивувати, довести йому, що треба кинути безоглядну боротьбу, яка могла кінчитися тільки руїною.

— Мій друже, послухайтесь мене!.. Подумайте, що наші три тисячі акцій дали нам більше, як сім із половиною мільйонів. Хіба ж це не несподіваний, не дивовижний зиск. Мене всі ці гроші страхають, я не можу собі уявити, що вони належать мені... Та зрештою справа не тільки за наш особистий інтерес. Подумайте про інтереси всіх тих, хто віддав свій статок у ваші руки, про ті страшні мільйонові суми, що ви їми ризикуєте в цій грі. Навіщо підтримувати оте нерозумне підвищення, навіщо підкручувати його? Я з усіх боків чую, що катастрофа близька, що вона неминуха... Ви ж не в силі без кінця-краю гнати акції вгору; адже нема ніякісінького сорому в тім, що вони повернуться до своєї справжньої вартості. Це ж є солідність дому, це його порятунок.

Але він схопився на ноги, мов несамовитий.

— Я хочу курсу три тисячі... Я купував і купуватиму ще, хоч би мені довелось одубіти. Авжеж! нехай я загину, нехай все за мною загине, якщо я не доведу і не підтримаю курсу в три тисячі!

Після ліквідації 15-го грудня курс дійшов до двох тисяч вісімсот, далі до двох тисяч дев'ятсот, 21-го на

біржі оповістили курс три тисячі двадцять франків серед несамовитого хвилювання юрби. Там не було вже ні істини, ні логіки, ідея вартости перевернулася до такої міри, що загубила всякий реальний зміст. Пішла чутка, що Гундерман, усупереч своїй звичайній статечності, дійшов до надто рискованих учинків. Він уже місяцями грав на зниження, його втрати більшали щодва тижні величезними скоками в міру підвищення. Подейкували, що він може скрутити собі в'язи. У всіх головах усе переплуталося, всі чекали чуда.

Під той час найвищого піднесення, коли Саккар стояв на самім вершечку, опанований таємним страхом, і чув як під ним коливається земля — він був королем. Коли його карета під'їздила до пишного палацу Всесвітнього Банку на Лондонській вулиці, миттю вибігав льокай і стелив килим від сходів вестибюлю через пішоходи аж до карети. Тільки тоді Саккар виходив із карети і ввіходив у палац, як владар, якому не годиться торкатися ногою звичайних пішоходів.

Х.

Наприкінці року, в день грудневої ліквідації, в великій залі біржі вже о пів до першої було повно людей, що в їхніх голосах та рухах виявлялося надмірне хвилювання. Щоправда, вже кілька тижнів зворушення росло, і цього останнього дня дійшло до якогось гарячкового кипіння, в якому чути було відгомін рішучого бою, що саме розпочинався. Надворі був лютий мороз. Але зимове сонце косим промінням проходило крізь високі вікна й освітлювало один бік голої залі з суворою колонадою та похмурим склепінням, що здавалося ще холоднішим від алегоричних прикрас. З отворів калориферів удовж стін струмувало тепле повітря, а в двері, що раз-у-раз відчинялися, ввіходив холод.

Знижувач Мозер, ще більше занепокоєний та ще жовтіший, ніж звичайно, здибався з грачем на підвищення Пільро, що бундючно дибав на своїх журавлиних ногах.

— Ви знаєте, що гомонять?..

Але йому довелось піднести свій голос, щоб його почули серед галасу розмов, серед рівного монотонного гудіння, яке скидалося на шум води, що вийшла з берегів.

— Гомонять, що в квітні буде війна... Це інакше й не могло кінчитися, коли взяти на увагу оте страшне озброєння. Германія не хоче дати нам часу, щоб запровадити новий військовий закон, що його Палата збирається ухвалити... А крім того Бісмарк...

Пільро зайшовся сміхом.

— Дайте мені спокій з вашим Бісмарком... Я ж вам кажу, я розмовляв із ним хвилин п'ять цього літа, як він приїздив. Він, здається мені, славний парубіка... Коли ви ще й тепер незадоволені, після разючого успіху виставки, то чого ж вам треба? Е, мій любий! Європа — вся наша!

Мозер безнадійно похитав головою. Перепинюваний щосекунди незвичайною штовханиною, він висловлював свої побоювання. Стан ринку був аж надто добрий. А надто великий гаразд так само не варт нічого, як нездорове сало дуже опасистої людини. Через оту виставку виросло забагато справ, через край всі захопились і дійшли до справжнього безглуздя. Та ось вам приклад: хіба це не безглуздя — акції Всесвітнього Банку по три тисячі тридцять франків?

— А! Ось воно що! — гукнув Пільро.

І, ставши упритул, мовив, відбиваючи кожен склад:

— Мій любий, сьогодні ввечері буде три тисячі шістдесят!.. Усі ви шкереберть полетите, я кажу вам.

Знижувач, хоч і був дуже вразливий, проте недовіжливо свиснув. Він почав дивитися вгору, щоб показати свою байдужість, і деякий час розглядав жіночі голівки, що схилялись із телеграфної галерії та з подивом сполюдали залю, куди не мали права входити. На щитах були написані назви міст; капітелі та карунки витяглися білими рядами, на яких було видно жовті плями.

— А! це ви! — сказав Мозер, спустивши нарешті голову та впізнавши Сальмона, що всміхався своєю постійною, глибокодумною усмішкою.

Потім, вбачаючи в тій усмішці потвердження того, що говорив Пільро, він, занепокоївшись, мовив:

— Зрештою, коли ви знаєте щось, то скажіть. Моє міркування дуже просте. Я разом із Гундерманом, бо Гундерман, правда ж? — то є Гундерман. З ним усе раз-у-раз кінчається добре.

— А хто вам сказав, — поглузував Пільро, — що Гундерман грає на зниження?

Враз Мозер широко розплющив очі. Вже довгенько на біржі ходила спльотка, що Гундерман чатує на Саккара, що він підтримує зниження проти Всесвітнього Банку, що наприкінці якогось місяця раптовим зусиллям, коли прийде слухна хвилина, він роздушить банк, затопивши ринок своїми мільйонами. І коли цей день обіцяв бути дуже гарячий, то через те, що всі вірили й повторювали, що саме сьогодні зчиниться отой нещадний бій, коли одна з армій падає мертва. Та хіба може бути щось певне в цьому світі брехні та хитрощів? Найпевніші речі, що про них наперед усі знали, ставали від найменшого подуву вітру речами тривожного сумніву.

— Ви заперечуєте очевидність, — пробурмотів Мозер. — Певна річ, я не бачив ордерів і не можна нічого казати твердо... Ба! Сальмон, що ви на це скажете? Не може ж Гундерман піддатись, чорт забори!

Він не знав уже, що й думати, бачачи оту мовчазну усмішку Сальмонову, що видавалася йому надзвичайно тонкою.

— Ех! — мовив він, показуючи підборіддям на огрядного чоловіка, що проходив мимо, — коли б оцей заговорив, то я б знав тоді, що треба робити. Він бачить наскрізь.

То був славетний Амадьє, що й досі жив собі коштом свого успіху в справі з Сельсіськими копальнями, що їхніх акцій він напропале, нічого не завбачаючи, не розраховуючи, купив по п'ятнадцять франків, а пізніше продав із зиском у п'ятнадцять мільйонів. Його побожно шанували за великі фінансові здібності, коло нього раз-у-раз був почет, що ловив кожнісіньке його слово і грав так, як, здавалося, Амадьє показував.

— Ба! — гукнув Пільро, ввесь захоплений своєю улюбленою теорією небезпеки, — найкраща річ своїм робом ходити, що буде — те буде... Є тільки щастя! Або щастить, або не щастить. Отже, виходить, не треба міркувати. Щоразу, як я міркую, я програю... Ось що! поки я бачитиму оцього чоловіка, що твердо стоїть на своїй постаті, з таким виглядом, наче він хоче все поглинути, я купуватиму!

Покивом він показав на Саккара, що саме прийшов і став на своє звичайне місце, коло колони першого склепіння ліворуч. Як і всі голови великих установ, він так само мав певне місце, де під час біржових зборів службовці й клієнти завжди могли його знайти. Тільки Гундерман ніколи й ногою не ступав до великої залі. Він навіть не посилав туди свого офіційного заступника. А проте почувалося, що тут є ціла його армія. Він тут царював, як відсутній господар і владар, за допомогою незчисленного легіону факторів та агентів, що приносили його ордери; це коли не брати на увагу його креатур, таких численних, що кожен присутній чоловік був, може, таємний салдат Гундерманівської армії. Отож саме проти цієї невловної армії, що всюди діє, й боровся Саккар із відкритим лицем. Ззаду його в кутку колони стояла лава, але він ніколи не сідав на неї і стояв на ногах протягом двох годин зборів, не вважаючи на втому. Інколи, під хвилю ослаблости, він спирався ліктем об виступ, на висоті людського зросту, що від усіх доторків почорнів та вилискувався. Отой безбарвний голий будинок біржі мав одну характеристику ціху... На дверях, на стінах, на сходах, у залі тяглася лиснюча брудна смуга. Всі цоколі були чорні від поту цілих поколінь грачів та злодіїв. Серед тих стін із чорною смугою, убраний дуже елегантно й дуже коректно, як і всі біржовики, Саккар у своєму тонкому сукні та в сліпучій білизні мав ласкавий вираз і постать безтурботної людини.

— Ви знаєте, — сказав Мозер, стишаючи голос. — Кажуть, що він підтримує підвищення тим, що купує чимало акцій. Коли Всесвітній Банк грає на власні акції, то він загинув.

Але Пільро протестував.

— Ще одна спльотка... хіба можна сказати напевне, хто продає, а хто купує?... Він тут задля клієнтів своєї установи, і це цілком натурально. А крім того й свої справи має, бо він же повинен грати.

А втім Мозер не обстоював. На біржі ще ніхто не насмівся б казати, що Саккар провадить страшну гру, що він купує акції коштом банку, ховаючись за постатями Сабатані, Жантру і багатьох інших своїх службовців. Про це кружляли тільки чутки, що їх шепотіли на вухо, спростовували, знов говорили, без ніяких доказів. Спочатку Саккар тільки розумно підтримував курс і продавав, коли мав змогу, щоб не робити капітали надто непорушними і не завантажувати каси акціями. Але тепер його захопила борня і він передбачав, що сьогодні йому доведеться купувати через край, щоб зостатися переможцем. Свої ордери він уже дав, а тепер удавав, що він спокійний і веселий, як за звичайних днів, дарма що відчував непевність щодо остаточного результату і збентеження, бо бачив, що заходить все далі й далі надто небезпечною дорогою.

Зненацька Мозер, що тулився ззаду за спиною славетного Амадьє, який радився з маленьким худорлявим чоловічком, повернувся дуже стурбований і забелькотів:

— Я чув, чув на власні вуха... Він сказав, що від Гундермана є ордерів на десять мільйонів... О! я продаю, я продам усе!

— Десять мільйонів, ого! — забуркотів Пільро голо-
сом трохи зміненим. — Тут справді до ножів доходить.

Серед гомону, що нарастав та глушив усі приватні розмови, тільки й думки було про завзятий поєдинок між Гундерманом та Саккаром. Окремих слів годі було розібрати, але весь той гомін та галас складався з розмов про спокійну та логічну впертість одного, що заповзявся продавати, і про гарячкову запальність другого, що, як гадали, намагався купувати. Суперечливі новини, що тут кружляли, спочатку переказували пошепки, а потім вони перетворилися на ревіння сурми. Деякі роззявляли роти та галасували, щоб їх серед того

шарварку почуто. А тим часом інші, повні таємничости, нахилялись до своїх розмовників та говорили на вухо дуже тихо, навіть тоді, коли не мали чого сказати.

— О! Я лишаюсь на своїх позиціях, — мовив Пільро, уже підбадьорившись. — Сонце світить, все йтиме ще вгору.

— Все западеться, — заперечив Мозер із своєю плачливою впертістю. — Ось, ось буде дощ, я мав напад сьогодні вночі.

Але усмішка Сальмонова, що слухав їх обох, зробилася такою надто вже тонкою, що обоє лишилися незадоволені і втратили всяку певність, чи не вигадала ота диявольська людина, що мала таку незвичайну силу, а разом із тим була така глибокодумна й потайна, якогось третього способу гри, не сподіваючись ні на підвищення, ні на зниження.

Біля колон, де стояв Саккар, зібрались його прихильники та клієнти. Безупинно до нього простягались руки і він з щасливою ласкавістю їх стискав, вкладаючи в кожен потиск надію на перемогу. Дехто прибігали, перемовлялися словом і бігли заспокоєні. А багато стояло коло нього невідступно горді, що вони в його гурті. Часто він ласкаво розмовляв із людиною, не пам'ятаючи навіть її на прізвище. Наприклад, він тільки тоді впізнав Можандра, як капітан Шав назвав його. Капітан, замирившись із своїм зятем, радив йому продати. Та директорове привітання знов розпалило в Можандрові безмежну надію. Далі, Седіль, адміністратор, значний купець, що торгував шовком, хотів мати хвилинку, щоб із ним порадитись. Його торговельна установа була в небезпеці, бо весь добробут його підприємства так дуже залежав від добробуту Всесвітнього Банку, що можливе зниження завдало б йому руїни. Занепокоєний, опанований своєю пристрастю, мавши ще й інші прикrostі через свого сина Густава, якому не щастило в Мазо, він відчував потребу, щоб його підбадьорили та заспокоїли. Після того як Саккар поплескав його по плечу, він пішов повний віри та відданости. Далі тут були всі: банкір Кольб, що вже давно реалізував свої акції, але ловив випадок. Маркіз де-Бо-

ген, що з своєю бундючною поблажливістю вельможного пана удавав, буцім ходить на біржу тільки з цікавості та безділля. Ба навіть Гюре, нездатний довго сердитись і надто гнучкий, щоб не приятелювати з людьми, аж поки вони остаточно не загинуть, прийшов подивитись, чи не можна чимсь пожитись. Але з'явився Дегремон і всі уступились. Він був надто могутній і всі завважили його ласкавість та довірливий дружній вигляд, коли він жартував із Саккаром. Грачі на підвищення зрадощів сяли, бо він мав репутацію людини дуже спритної, що вміла вискочити з будинку, ледве він почне тріщати. І це надавало певности, що Всесвітній Банк ще не тріщить. Проходили й інші, що тільки зглядалися з Саккаром. То були свої люди, службовці, яким доручали давати ордери, але які купували й своїм коштом, сп'янівши від гри; ця пошесть не минула нікого з персоналу Лондонської вулиці, який був раз-у-раз насторожі та підслухував коло дверей, щоб дістати якусь вказівку. Двічі пройшов Сабатані своєю м'якою ходою італійця, народженця Сходу; цей удав, що навіть не бачить патрона. А тим часом Жантру непорушно стояв за кілька ступенів, спиною до Саккара і, здавалось, цілком зацікавився читанням телеграм закордонних бірж, що висіли в заготованих рямках. Фактор Масія, пробігаючи мимо, розтрутив юрбу і кивнув головою. То безперечно був знак, що він миттю виконав доручення. В міру того, як наближався початок зборів біржі, безупинний тупіт юрби, що пливла в залі двома потоками, виповнював її гудінням і гудіння те скидалося на морський погій.

Чекали першого курсу.

Мазо і Жакобі, вийшовши з кабінету біржових факторів, пішли поруч, немов добрі друзі. Проте вони були вороги і знали це, бо між ними вже цілі тижні точилася люта боротьба, що могла кінчитися тільки руїною одного з них. Мазо, невеличкий, з тонким станом вродливого чоловіка, був жвавий і веселий. Досі йому щастило, бо він, мавши тридцять два роки, дістав у спадок свою посаду після одного з дядьків. А Жакобі, колишній уповноважений, зробивсь біржовим фактором

під старість, завдяки своїм клієнтам, що позичили йому на факторство грошей; в шістдесят років він мав велике черево і важку ходу, був лисий та сивий, з широким лицем доброго гуляки. Обоє вони, тримаючи в руках записні книжки, розмовляли про погоду, немов би й не мали на отих листочках мільйонів, якими збирались обмінятися, як бойовими випалами в смертельній бійці попиту та пропозиції.

— Га? Добрий мороз!

— О! Уявіть собі, я прийшов пішки, просто розкіш!

Підійшовши до коша, широкого круглого басейну, де не було ще непотрібних паперів, що їх туди кидали, вони спинились і, спершись на бар'єр, оббитий червоним оксамитом, говорили собі про різні звичайні та дріб'язкові речі, скося поглядаючи на всі боки.

Чотири проходи в формі хреста, що його утворювали штахети, скидалися на зізду з чотирма променями і кошем усередині. То була святиня, неприступна для біржовиків. Між променями спереду, з одного боку, був відділ рахунку готівки. Там на високих стільцях сиділи три котеровники за величезними книгами. З другого боку був відділ менший, відкритий для всіх і прозваний „гітарою“, певне за свою форму. Оця гітара давала змогу службовцям та спекулянтам мати безпосередні зносини з факторами. Ззаду, в кутку, що його утворювали два інші промені, був відділ французьких рент, де юрмився тиск людей і де кожен фактор мав свого спеціального заступника з особливою записною книжкою, бо самі біржові фактори, що зібралися круг коша, мали справу тільки з обладками негайними, цілком віддаючись шаленій грі.

Побачивши в проході ліворуч свого заступника Берт'є, що давав йому знаки, Мазо підійшов до нього і стиха обмінявся з ним кількома словами. Заступники мають право стояти в проходах тільки на чималій віддалі від червоного оксамитного бар'єру, щоб ніяка рука профана не сміла до них торкнутися. Щодня Мазо приходив на біржу з Берт'є та з своїми двома конторниками — задля готівки та рент. Здебільшого крім них приходив і ліквідатор та службовець, що

одержував телеграми. Це був Фльорі, якому обличчя все більше заростало бородою так, що на ньому світилися тільки його ніжні очі. З того часу, як він другого дня після Садови виграв десять тисяч франків, Шюшю, що зробилася комизлива та вибаглива, почала дошкуляти йому своїми вимогами і він ударився в очайдушну гру наосліп, ідучи слідами Саккара. Ордери, що він про них знав, телеграми, що переходили через його руки, були йому за вказівки. Саме цієї хвилини він збіг із телеграфу, що був нагорі, з пачками телеграм у руках і звелів слугі покликати Мазо. Останній залишив Берт'є і підійшов до гітари.

— Пане, чи треба їх сьогодні розібрати та покласифікувати?

— Безперечно, коли їх така сила... Що це таке?

— О! Всесвітній Банк, ордери на купівлю, мало не всі. Фактор вправною рукою перегортав телеграми і, як видно, був задоволений. Втягнувшись разом із Саккаром у цю справу, давненько вже тільки записуючи за ним чималі суми, Мазо навіть сьогодні вранці знов одержав від нього величезні ордери на купівлю і, кінець-кінцем, зробився справжнім агентом Всесвітнього Банку. Хоч до сьогодні він надто й не турбувався, проте безупинне захоплення публіки, вперта купівля, не вважаючи на підвищення курсу, заспокоювали його. Поміж підписами на телеграмах його вразило одне прізвище — це прізвище Фейє, збирача рент у Вандомі, що мабуть придбав собі численну клієнтуру з-поміж дрібних покупців-фермерів, святенників та батюшок із його провінції, бо не минало тижня, щоб він не прислав телеграми за телеграмою.

— Віддайте це до готівки, — сказав Мазо до Фльорі. — І не чекайте, поки вам принесуть телеграми, а будьте нагорі й беріть самі.

Фльорі підійшов до штахетів готівкового відділу і загукав на весь голос:

— Мазо, Мазо!

Підійшов Густав Седіль. На біржі службовці втрачають своє прізвище, а їх кличуть прізвищем того біржового фактора, що його вони заступають. Фльорі так

само звали Мазо. Густав, що залишив свою службу вже мало не два роки, тепер знов на неї повернувся, щоб змусити свого батька заплатити його борги. Сьогодні, через відсутність головного рахівника, він сам вів рахунок і це його дуже тішило. Фльорі почав йому щось шепотіти, і обоє ухвалили купити акції для Фейе за останнім курсом, після того, як пограють його ордерами задля себе, купуючи й продаючи на ім'я своїх підставних осіб. Це все на те, щоб узяти собі різницю, бо підвищення здавалося їм певним.

Тим часом Мазо повернувся до коша. Але щоразу служник подавав йому марку з ордером, олівцем писаним, від якогось клієнта, що сам не міг підійти. Кожен фактор мав свої особливі марки спеціального кольору: червоні, жовті, блакитні, зелені, щоб їх легко було розрізнити. У Мазо були зелені марки, кольору надії. В його руках скупчувалась сила отих зелених папірчиків, бо їх безупинно подавали йому служники, що в кінці проходів одержували їх від службовців та спекулянтів. Щоб не гаяти часу, кожен із грачів заздалегідь забезпечував себе певною кількістю марок. Коли Мазо спинився знов коло бар'єру з червоним оксамитом, то побачив Жакобі. Цей і собі держав у руці купу марок, що без перерви збільшувалась, але марок червоних, кольору свіжої крові: це були безперечно ордери Гундермана та його прибічників, бо всі знали, що в тій січі, що оце готувалася, Жакобі був за агента знижувачів, головний виконавець великих операцій єврейського банку. Він розмовляв тепер із іншим біржовим фактором — Деляроком, своїм швагром, християнином, що з єврейкою одружився. Це був огрядний присадкуватий чоловік, рудий та зовсім лисий, що його приймали в світському товаристві. Він мав ордери від Дегремона, що оце недавно посварився з Жакобі, як раніше з Мазо. Історія, що Делярок розповідав, не подобна історія про одну даму, що повернулась до свого чоловіка без сорочки, запалювала його моргосліпі очиці. Він жваво розмахував своєю книжечкою, звідки визирав пакет його блакитних марок, тендітно блакитного кольору квітневого неба.

— Пан Масія вас просить, — прийшов сказати служник до Мазо.

Останній миттю пішов у кінець проходу. Комісіонер, що одержував платню від Всесвітнього Банку, приніс йому звістку про кулісу, що вже почала роботу під перистилем, дарма що був страшенний мороз. Декотрі спекулянти проте ж насмілювалися заходити на часинку до залі, щоб погрітись, але кулісьєри, затушковавшись у хутрах та наставивши хутрові коміри, держалися твердо, зібравшись своїм звичаєм у коло під дзигарями. Вони там галасували та жестикулювали так завзято, що забули й за холод. Маленький Натансон був чи не найактивніший. Оцей колись дрібний службовець Рухомого Кредиту мався зробитись великим паном, бо йому заталанило з того дня, як він надумався найняти кімнату та відкрити свою контору.

Масія швиденько пояснив Мазо, що з огляду на можливе зниження курсу через велику силу акцій, що знижувачі кинули на ринок, Саккар надумавсь робити операцію в кулісі, щоб вплинути на перший офіційний курс у коші. Акції Всесвітнього Банку напередодні спинилися на курсі три тисячі тридцять франків. Він дав ордера Натансонові купити сто акцій, а другий кулісьєр повинен був дати за них три тисячі тридцять п'ять. Це дасть збільшення на п'ять франків.

— Гаразд! цей курс дійде й до нас, — обізвавсь Мазо.

І він повернувся до групи біржових факторів, що були на місці в повному складі. Усі шістдесят були там і всупереч статутів складали між собою угоди за середнім курсом, чекаючи удару в дзвін, що розпочинав біржові збори. Ордери, що їх давалося за курсом, визначеним наперед, не впливали на ринок, бо треба було ще чекати того курсу; а були й такі ордери, що їх давали факторові з умовою, щоб він робив, як сам знав, то від цих ордерів раз-у-раз коливалося різне котерування. Добрий біржовий фактор повинен бути хитрий та прозірливий, повинен мати спритний розум та рухливі м'язи, бо моторність часто-густо забезпечує успіх. До того він повинен мати добрий зв'язок із

найбільшими банками, повинен трохи не звідусіль мати інформацію, діставати' раніш від усіх звістки з французьких та чужоземних бірж, ще й до того треба йому дужого голосу, гучно кричати.

Годинник вибив годину. Звук той немов борвій пронісся над хвилями голів. І не затихла ще остання вібрація, аж Жакобі, спершись обома руками на оксамит, загукав своїм ревучим голосом, що глушив інші:

— Я продаю Всесвітній... Я продаю Всесвітній...

Він не визначав ціни, чекаючи попиту.

Всі шістдесят підійшли й стали кружка коло коша, де лежали вже яскравими плямами кілька кольорових марок. Стоячи віч-на-віч, вони вдивлялись один у одного немов дуелянти перед двобоєм. Їх страшенно кортіло мерщій довідатись за перший курс.

— Я продаю Всесвітній... — гримів гучний бас Жакобі. — Я маю Всесвітній...

— За яким курсом Всесвітній? — спитав Мазо своїм високим і пронизливим голосом, що покрив голос товариша, як звуки флейти глушать супровід басолі.

Делярок запропонував учорашній курс.

— Я беру Всесвітній за курсом три тисячі тридцять!

Але другий біржовий фактор ту ж мить набив ціну.

— Присилайте Всесвітній по три тисячі тридцять п'ять!

То був курс куліси, що вже сюди надійшов, ламаючи комбінацію, що Делярок надумав перевести: купити в коші і миттю продати в кулісі, щоб узяти собі п'ять франків підвищення. Тоді Мазо, певний, що Саккар на це згодиться, підвищив ціну.

— По три тисячі сорок я беру... Давайте Всесвітній по три тисячі сорок...

— Скільки? — спитав Жакобі.

— Триста.

Обидва записали щось у записних книжечках і оборудка сталася: перший курс зафіксовано з підвищенням на десять франків. Мазо відійшов, щоб сказати це число тим котеровникам, що в них були акції Всесвітнього. Потім за двадцять хвилин, немов греблю прорвало: встановлювано курси інших акцій, складено

силу інших угод, що приносили фактори, але без великих змін. Проте ж котеровників, що сиділи на високих стільцях, просто глушив отой шарварок у кошеві і галас у відділі рахунку готівки, бо й він працював гарячково. Котеровники ледве встигали записувати нове котерування, що їм на бігу кидали фактори та конторники. Ззаду рента й собі навісніла.

Вже з самого початку біржових зборів юрба почала ревти, немов морський погій. А тепер над цим страшним ревінням лунали безладні голоси попиту та пропозиції, оте характеристичне гавкання, що то голоснішало, то затихало та й зовсім ущуhalo, а потім ізнов розлягалoся, скидаючись уже на покрики хижих птахів у бурю.

Саккар усміхався, стоячи біля колони. Його курс ізнов пішов угору. Підвищення на десять франків акцій Всесвітнього Банку схвилювало біржу, бо вже давно пророкували крах саме на день ліквідації. Гюре підійшов до Саккара разом із Кольбом та Седілем, голосно нарікаючи на свою розсудливість, що примусила його продати свої акції за курсом дві тисячі п'ятсот франків. Тим часом Дегремон ходив собі з байдужим виразом під руку з маркізом де-Боген і весело розповідав йому про поразку своїх коней на осінніх перегонах. А надто радів Можандр, глузуючи з капітана Шав, який з упертим песимізмом говорив йому, що треба почекати до кінця. Та самісінька сцена відбувалася між чваньковитим Пільро та меланхолійним Мозером. Один із них сявав від цього божевільного підвищення, а другий кулаки стискав, кажучи про нього, як про скаженого собаку, що його все одно уб'ють.

Минула година. Курси були мало не ті самі. Справи в коші тривали далі, але з меншим поквалом, у міру того як одержувано нові ордери та телеграми. Під середину кожних біржових зборів раз-у-раз ставало спокійніше, поточні угоди складали не так гарячково, бо всі чекали завзятої боротьби останніх курсів. Проте гучний бас Жакобі, що мішався з пронизливим голосом Мазо, розлягався як і раніше. Обоє провадили операції з преміями. „Я маю Всесвітній по три тисячі

сорок, завдаток п'ятнадцять... Я беру Всесвітній по три тисячі сорок, завдаток десять... Скільки?.. Двадцять п'ять!. Присилайте!.. Ті ордери, що їх виконував Мазо, були певне від Фейє, бо багато провінціальних грачів, щоб обмежити свої втрати, перше ніж наважитись купувати на термін, купували на премію. Коли це зненацька всі захвилювались, бо зайшла чутка, що Всесвітній знизився на п'ять франків. Потім враз він знизився на десять, на п'ятнадцять франків і впав до трьох тисяч двадцять п'ять.

Саме під цей момент Жантру, що повернувся після короткої відсутності, сказав на вухо Саккарові, що на вулиці Броньєр у своєму купе сидить баронеса Сандорф і питається, чи не час продавати. Це питання, що надійшло тоді, коли саме курс захитався, роздратовало Саккара. Він собі уявив непорушного візника на високім передку і баронесу, що розглядала свою книжечку, та за спущеними вікнами була як удома. І він відказав.

— Нехай дасть мені спокій! А коли вона продасть, я її задушу!

Масья прибіг, почувши про зниження на п'ятнадцять франків, немовби почув тривожне гасло, бо знав, що буде потрібний. Насправжки Саккар, що підготував маневр, щоб підвищити останній курс, а саме, телеграму з Ліонської біржі, де підвищення було цілком певне, почав уже непокоїтися, не одержуючи тієї телеграми. Це несподіване пониження на п'ятнадцять франків могло призвести до катастрофи.

Масья не спинився коло нього, а проворно штовхнув його ліктем, і вхопивши взяв ордера, нашорошивши вуха.

— Мерщій до Натансона! чотириста, п'ятсот, скільки буде треба.

Це сказано так хутко, що тільки Пільро та Мозер це й помітили... Вони кинулись за Масья, щоб дізнатися, в чім річ. Масья, після того як уступив на службу до Всесвітнього Банку, набув особливої ваги. Всі намагалися щось у нього вивідати, прочитати через плече ордери, що йому давано. Він сам мав тепер добрі

заробітки. Він дивувався з усмішливою добродушністю невдахи, якому досі ніяк не щастило, і вважав тепер своє життя біржового собаки не за таке вже погане. Масья не говорив уже більше, що треба бути євреєм, щоб мати успіх.

У кулісі, яка робила собі своє діло на морозному повітрі перистиллю, що бліде зимове сонце не гріло його зовсім, акції Всесвітнього Банку падали на курсі не так швидко, як у коші. Натансонові, попередженому від своїх агентів, пощастило зреалізувати арбітраж, на що не спромігся Делярок на початку зборів. Він купив у залі по три тисячі двадцять п'ять і продав під колонадою по 3.035. Це забрало якихось три хвилини, а дало зиску шістдесят тисяч франків. Оця купівля підвищила курс у коші до 3.030 через отой вплив двох ринків, законного та толерованого, що один одного врівноважували. Гонитва конторників із залі до перистиллю та назад не припинялась, вони летіли, розштовхуючи юрбу ліктями. Проте ж курс у кулісі захитався, коли це раптом ордер, принесений від Масья Натансонові, підтримав його на 3.035 і підніс до 3.040. Тим часом у залі курс дійшов свого першого рівня. Однак, підтримати його було надто важко, бо тактика Жакобі та інших факторів, що діяли від імени знижувачів, була, очевидячки, в тому, що вони приховували великі партії акцій на продаж наприкінці зборів, щоб затопити ними ринок і призвести до краху серед метушні останньої півгодини. Саккар добре бачив небезпеку. Він подав умовне гасло Сабатані, що за кілька ступенів палив цигарку з своїм жвавим та самовдоволеним виглядом улюбленця жінок. Сабатані вмить, як гнучкий вуж, прошивсь крізь юрбу і підійшов до гітари, а там, нашорошивши вуха та пильнуючи курса, безупинно посилав до Мазо ордери на зелених марках, що їх мав доволі. Але, не вважаючи на все це, напад був такий лютий, що Всесвітній Банк ізнов зазнав зниження на п'ять франків.

Вибило три чверти. Лишалось чверть години до кінця зборів. Під ці хвилини юрба мордувалася так, немов її брали на пекельні муки. Коло коша галайко-

тали та лементували так, що насилу можна було що почути. І допіру сталася та подія, що її з таким острахом чекав Саккар.

Маленький Фльорі, що вже від самого початку щодесять хвилин спускався з телеграфу з повними руками телеграм, з'явився знову, штовхаючи людей та читаючи цього разу телеграму, що з неї, здавалося, радів.

— Мазо! Мазо! — покликав його голос.

І Фльорі, натурально, повернувся, немовби почув своє ім'я. Його кликав Жантру, що хотів знати зміст телеграми. Але Фльорі його відштовхнув, бо дуже квапився, радіючи, що Всесвітній Банк закінчить день підвищенням. Телеграма повідомляла про те, що на Ліонській біржі акції пішли вгору, бо там відбулася чимала купівля, що відбилась і на паризькій біржі. Справді, вже одержано й інші телеграми і багато факторів мали вже ордери. Наслідок був великий і показав себе негайно.

— По 3.040 я беру Всесвітній, — репетував Мазо своїм пронизливим голосом.

Делярок, під тиском попиту, набив ціну на п'ять франків.

— По 3.045 я беру!..

— Я продаю по 3.045, — ревів, як бугай, Жакобі.— Двісті по 3.045!

— Присилайте!

Тоді Мазо підвищив і собі.

— Я беру по 3.050.

— Скільки?

— П'ятсот... Присилайте!

Але страшенний шарварок разом із епілептичною жестикуляцією набув таких розмірів, що фактори не чули вже один одного. В розпалі професійної гарячки вони далі виконували свою роль на мигах, бо глухі баси одних десь зовсім губилися, а високі голоси інших скидались на якусь пискняву. Видко було, що роззявлялись роти, але не можна було розібрати жодного звуку. Говорили тільки руками. Жест від себе означав пропозицію. Жест до себе — попит. На пальцях показували

кількість, головами кивали на знак згоди чи незгоди. Це було зрозуміло тільки тим, що зналися на справі, а стороння людина сказала б, що то якісь божевільні. Згори з телеграфної галерії дивилися жіночі голівки, зачудовані, налякані цим незвичайним видовищем. У відділі рент неначе билися. Там люди були найбільш осатанілі і працювали кулаками. Подвійний потік публіки, що плинув цією стороною залі, руйнував групи, вони розбивалися, знову складалися, як у безупинному вирі. Між відділом готівкового рахунку та кошом, над морем голів височилися тільки три котеровники, що сиділи на своїх високих стільцях. Вони з своїми величезними білими книгами, нахиляючись то праворуч, то ліворуч, щоб краще почути блискавично змінювані курси, скидались на якісь уламки, що плавали на морі. У відділі готівки штовханина набрала аж надто великого розміру, там збилася компактна маса голів, у тій темній комашні навіть обличчів не було видно, тільки виблискували біленькі записні книжки. Коло коша круг басейну, що в ньому тепер повно було пожмаканих марок різного кольору, можна було бачити сиві голови, блискучі лисини, бліді стурбовані обличчя, гарячково простягнені руки, постаті сухі, що коливалися немов у танку і ладні були б пошматувати одне одного, коли б їх не розділяв бар'єр. Це збудження останніх хвилин перейшло й на публіку. Люди душили один одного, тупотіли ногами, немов велика отара, безладно загнана в тісний прохід. Серед хмари рединготів, у тьмяному світлі, що падало з вікон, виблискували самі тільки капелюхи. Але раптом ударив дзвін, розігнувши отой шарварок. І враз усе вщухло, жести припинилися, голоси замовкли, і в відділі готівки, і в відділі рент, і коло коша чути було тільки глухе гудіння публіки. Воно нагадувало тепер шум потоку, що увійшов у свої береги. Серед хвилювання, що потроху затихало, публіка гомоніла про останні курси. Всесвітній Банк мав 3.060. Отже акції підскочили на тридцять франків від учорашнього дня. Поразка знижувачів була цілковита. Ліквідація цього разу була для них просто вбійча, бо різниця за два тижні дійшла чималих розмірів.

Саккар на мить, перше ніж вийти з залі, став навшпиньки, щоб скинути оком на юрбу. Він просто аж виріс від такого свята. Вся його маленька постать немов надималась, витягалась, більшала. Здавалось, немовби він шукав над усіма тими головами Гундермана, що він його хотів бачити побитого, збентеженого та з благанням на вустах. Саккар жадав, принаймні, щоб усі ці невідомі креатури єврея, все оце брудне звадливе єврейство, що було тут, бачило його в сяйві його успіху. То був його великий день, що про нього й досі згадують, як згадують про Австерліц та Маренго. Його клієнти, його друзі кинулись до нього. Маркіз де-Боген, Седіль, Кольб, Гюре стискали йому руки, тим часом як Дегремон із уданою усмішкою світської люб'язності віншував його, добре знаючи, що на біржі від таких перемог гинуть. Езальтований Можандр був би розцілював його в обидві щоки, коли б не роздратування на капітана Шав, що навіть тепер знизував плечима. Але почуттям справжнього, релігійного обожнення до Саккара перейнявся Дежуа, що прибіг сюди з редакції, щоб дізнатись про останній курс. Він стояв за кілька ступенів, немов скам'янівши, і дивився на свого патрона поглядом ніжності та подиву, з сльозами на очах. Жантру зник. Полетів безперечно з новою до баронеси Сандорф. Масья та Сабатані відводили дух, сяючи, немов після перемоги в великому бою.

— А що? що я казав? — гукав захоплений Пільро.

Мозер, похнюпивши носа, бурмотів глухі по рози.

— Так, так, це все над прірвою. Рахунок Мехіко, що його треба оплатити. Римські справи, що їх заплутано ще після Ментани, Германія, що от-от може кинутися на нас... Так, так, а ці навіжені все підносяться, щоб вище було падати. Ех! поганий буде кінець, ось побачите!

Потім, завваживши, що Сальмон цього разу з поважним виглядом дивиться на нього, додав:

— Ви згоджуєтесь, правда ж? Коли все йдеться занадто добре, то, певна річ, все завалиться.

Тим часом заля порожніла. Лишались тільки хмари блакитнявого диму від цигар, пожовтілі від збитої

илюки. Мазо та Жакобі, набравши знов коректного вигляду, повернулися разом до кабінету біржових факторів. Жакобі більше хвилювали його власні таємні втрати, як поразка його клієнтів. А Мазо, що сам не грав, дуже радів з останнього курсу, так відважно піднесеного. Вони поговорили кілька хвилин про біржові справи з Деляроком, тримаючи в руках записні книжечки, повні нотаток, що їхні ліквідатори повинні були довести до ладу сьогодні ввечері, щоб виконати уложені угоди. Під цей час у залі конторників, низькій кімнаті з великими колонами, що скидалася на кепсько прибрану клясу з лавами та шарагами в глибині, шумно раділи Фльорі з Густавом Седілем, що прийшли по свої капелюхи. Вони чекали середнього курсу, який вираховував на одному з пюпітрів службовець, порівнюючи курси найвищі та найнижчі. Коли о пів до четвертої на колоні вивісили оповістку, вони заіржали, закудкудакали, закукурікали, радіючи з чудової операції, що їм пощастило зреалізувати, погендлювавши з ордерами Фейє на купівлю. Тепер можна буде купити пару діамантів для Шюшю, що тиранила Фльорі своїми вимогами, та заплатити наперед за півроку Жермені Кер, яку Густав по-дурному остаточно відбив у Жакобі, що взяв собі помісячно циркову гарцівницю. Проте шарварок у залі конторників не вгавав, чулися безглузді жарти, люди штовхалися коло капелюхів, як то бува у школярів після лекції. А по тім боці муру, під перистилем, куліса закінчувала свої справи. Натансон, нарешті, зійшов зі сходів, в захопленні від свого арбітражу, поміж стовпищем останніх спекулянтів, що забарилися, не вважаючи на страшний холод. Після шостої години усі ці грачі, всі ці біржові фактори, кулісьєри та агенти, з'ясувавши собі свій виграш чи програш, інші розібравши свої обрахунки куртажу, вистрояться в фраки, щоб закінчити отой божевільний день відповідно до свого зіпсованого розуміння ролі грошей — по рестораціях, театрах, світських вечірках та в продажних альковах.

Цього вечора весь Париж, що не спав та розважався, тільки й мови мав про поєдинок між Гундер-

маном та Саккаром. Жінки, цілком захоплені грою з пристрасти або з моди, пересипали своєю мову технічними термінами: ліквідація, репорт, депорт, премія, не завжди їх розуміючи. Аж надто багато говорили про критичний стан знижувачів, що за кожної ліквідації щомісяця платили все більшу та більшу різницю, в міру того, як Всесвітній збільшував свій курс, переходячи всякі розумні межі. Насправжки багато грало на борг, не маючи змоги дати акцій. Вони злостилися і вперто грали на пониження, сподіваючись, що незабаром акції впадуть. Але, не вважаючи на репорти, що мали тенденцію зрости тим більше, що грошей було не такого вже густо, знижувачі, виснажені, розчавлені, мусіли загинути, коли підвищення не спиниться. А що-правда, становище Гундермана, що його вважали за їхнього всемогутнього голову, було інше, бо ж він у своїх льохах мав мільярд, невичерпне військо, яке він міг посилати в бій, хоч би яка довга та смертельна була війна. Його непереможна сила була в тім, що він раз-у-раз міг продавати відверто, з певністю, що матиме змогу платити різницю доти, доки неминуче зниження принесе йому перемогу.

Про це гомоніли всі. Вираховували ті велетенські суми, що він повинен був уже втратити, посилаючи щоп'ятнадцятого та щотридцятого мішки золота, що танули на вогні спекуляції, немов загони війська, винищувані кулями. Ніколи ще на біржі не зазнавав він таких гострих атак на його всемогутність, а він же жадав, щоб вона була необмежена та незаперечна. Коли він був, як сам любив казати, звичайний крамар грішми, а не грач, то він добре розумів, що для того, щоб бути таким крамарем, першим крамарем у світі, що розпоряджав громадським добром, — треба бути цілковитим господарем ринку. І він боровся не за негайний зиск, а за оте панування, за своє життя. Ось звідки бралось оте холодне завзяття, ота сувора величність в бою. Його здибали на бульварі на вулиці Вів'єн, з його блідим байдужим лицем, його безсилою старечою ходою і ніщо не виявляло в ньому ні найменшого занепокоєння. Він думав тільки про логіку. Для акцій Все-

світнього Банку божевілля почалося після курсу дві тисячі франків. Курс три тисячі це вже було цілковите шаленство — вони повинні були впасти, як падає камінь, що його кинуте вгору. І він чекав. Чи піде він доти, доки стане його мільярда? Всі аж дрижали від захоплення перед Гундерманом, також від бажання, щоб його подолано. А тим часом Саккар будив до себе палкий ентузіазм. Його руч держали жінки, салони, всі аристократи-грачі, що брали собі такий великий зиск із того часу, як він карбував монети з їхньої віри, торгуючи назвами Кармелу та Єрусалиму. Майбутнє зруйнування великого єврейського банку — була річ безперечна, католицизм мусить заволодіти грішми, як він володіє душами. Тільки коли військо Саккарове набувало великі зиски, то його каси порожніли від отого безупинного купування; з двох сот вільних мільйонів мало не дві третини пішло на акції. То був надто великий добробут, задушливий тріумф, що від нього можна було захлинутися. Кожне товариство, що схоче підтримувати курс своїх акцій, щоб бути господарем на біржі, засуджене на смерть. На початку Саккар діяв розважливо. Але з нього завжди була людина фантазії, він бачив усе надто великим. Свої темні авантюрицькі справи він раз-у-раз перетворював на поеми. І цього разу, коли справа набула дійсно колосальних розмірів, його химерні думки про перемогу — такі безглузді грандіозні мрії, що він сам собі не зміг би їх зформулювати. Ах, коли б він мав мільйони, мільйони без краю, як у цих неохайних євреїв. Найгірше було те, що він уже бачив, як тане його військо, бо в нього лишалося лише кілька мільйонів для бою. Потім, коли станеться зниження, прийде його черга платити різницю. А не маючи змоги піднести курс акцій, йому доведеться вдатися до репорту*. Серед його перемог найменша піщинка могла поставити шкереберть всю його величезну машину. Так розуміли справу всі, банавіть його прихильники, що вірили в підвищення, як

* Репорт — така біржова операція, коли акції продають із зобов'язанням викупити за якийсь час, звичайно за місяць.

у бога. Ота непевність та сумнів, отой поєдинок між Саккаром та Гундерманом, у якому переможець утрачав усю свою кров, цей двобій двох легендарних страховищ, що повинні були розчавити кожного сміляка, який наважився б устряти до їхньої гри, що грозила знищити одного з них на купу руїн — остаточно позбавили розуму Париж.

Зненацька третього січня, другого дня по тому, як підраховали наслідки останньої ліквідації, акції Всесвітнього Банку впали на п'ятдесят франків. Це спричинило неабияке хвилювання. Насправжки все знизилось. Ринок уже давно надвереджений, надміру набубнявильний, репався на всіх швах. Два чи три сумнівних підприємства скрахували з великим луском. Зрештою люди повинні були звикнути до того навісного скакання курсів, що інколи мінялися на кілька сот франків на тих самих зборах, коливаючись так, немов стрілка компаса під час бурі. Але з того жаху, що обхопив публіку, всі відчули, що то початок катастрофи. Акції Всесвітнього Банку падали і про це кричали серед гомону юрби, що в ньому чувся подив, надія та страх.

Другого дня Саккар, непохитний та усміхнений, стояв на своїй варті, піднісши курс до тридцятьох франків тим, що купив чимало своїх акцій. Але п'ятого, не вважаючи на всі його заходи, курс знизився на сорок франків. Акції коштували тепер три тисячі. З цього часу бій поновлявся щодня. Шостого Всесвітній банк пішов угору. Сьомого й восьмого знов упав. То було повільне, але непереможне падіння. Саккарові, як видно, доводилося на собі терпіти, відпокутувати за загальний захват, за злочини інших, менших підприємств, за багато підозрілих справ, що підтримувані реклямою росли, як дивовижні печериці на гнилому ґрунті імперії. Але Саккар, що більше не спав, і щоранку був на варті коло колони, жив собі й далі ілюзіями можливої перемоги. Як командир армії, що певен свого плану, він поступавсь тільки ступінь за ступнем, жертвуючи останніми салдатами, спорожняючи каси банку від останніх мішків золота, щоб загородити шлях нападникам. Дев'ятого він знов здобув перемогу. Грачі на

зниження стегулися й відійшли. Невжеж ліквідація п'ятнадцятого ще раз здере з них шкуру. А він, уже без засобів, змушений кинути в обіг векселі, наважився кінець-кінцем, як оті голодні, що їм ввижаються розкішні бенкети, признатися собі, що він прагнув дивної та нездійсненної мети, велетенської ідеї скупити всі акції Всесвітнього Банку, щоб таким способом підгорнути під себе продавців, скутих на руки й на ноги. Так зробила одна невеличка залізнична компанія, що скупила всі свої акції. Продавці, не мавши змоги представити акцій, змушені були віддати свій статок та самих себе. Ех! якби можна було обступити та залякати Гундермана і держати його так, доки не визнає своєї несили. Коли б це він прийшов одного прекрасного дня і приніс йому свій мільярд, прохаючи не брати всього його статку, а залишити йому хоч десять су на молоко, яким він годувався. Тільки ж для такого вдару треба було сімсот або вісімсот мільйонів. Він кинув уже в цю прірву двісті мільйонів, а треба ще п'ятсот чи шістсот мільйонів, щоб довести лінію до краю. Якби йому шістсот мільйонів, то він повимітав би євреїв і зробився б королем грошей та господарем світу. Яка мрія! І це було дуже просто. Ідея вартости грошей загубила свій зміст у тій гарячці гри. То були просто пішаки, що він їх пересував на шахівниці. Безсонними ночами він посилав оту армію з шістсот мільйонів, засуджував її на смерть задля своєї слави і кінчав бій, як переможець серед злигоднів та загального зруйнування.

Десятого Саккар мав страшенно нещасливий день. На біржі він раз-у-раз виявляв найбільшу веселість та спокій. Але ж ніколи ще бій не позначався такою мовчазною жорстокістю. Щогодини загрожував загин. Скрізь були засідки. В тій глухій та гидкій борні грошей, де без зойку винищують слабших, не визнають ні зв'язків, ні родства, ні приязні, там панує жорстокий закон дужих, які їдять інших, щоб їх самих не з'їли. Ось чому він почував себе абсолютно самотнім, не маючи ні від кого підпори, і тільки невситні, всежерущі його бажання надавали йому сили. Надто боявся він

чотирнадцятого дня, коли повинна була розв'язатися справа з преміями. Але він роздобув грошей на три попередні дні і чотирнадцятого замість катастрофи сталося зміцнення Всесвітнього Банку, який п'ятнадцятого закінчив ліквідацію з курсом дві тисячі вісімсот шістдесят, знизившись тільки на сто франків проти останнього грудневого курсу. Він боявся краху, а удавав, що вірить у перемогу. Справді ж знижувачі вперше зазнали успіху. Вони одержали різницю після того, як протягом кількох місяців їм доводилось платити її. Становище змінилось. Саккар мусів вдатися до репорту в Мазо, який з цього часу сам заплутався в грі. Друга січнева ліквідація повинна була мати остаточне значіння.

Відколи Саккар отак боровся серед того повсякденного збудження, що або кидало його в вир, або витягало звідти, він щовечора відчував потребу шаленої розваги. Він не міг лишатися сам. Обідав у місті і кінчав ночі з жінками. Ніколи ще він так не марнував свого життя. Він показувався всюди, бігав по театрах, по кабаре і провадив життя через край багатії людини. Кароліни він уникав, бо її докори дошкуляли йому. Вона завжди нагадувала йому про тривожні листи її брата. Вона в розпуку вдавалася від його несамотньої гри на підвищення, що була така небезпечна. Тепер Саккар бачився частіше з баронесою Сандорф, бо ця холодна розпуста в маленькому приміщенні на вулиці Комартен ніби переносила його до іншої країни, давала йому годину забуття, так потрібну задля його втомленого мозку. Інколи він ходив туди розглянути деякі справи, дещо обміркувати, щасливий від свідомості, що тут йому ніхто в світі не завадить. Часом його змагав сон, і він спав годину чи дві. То були години найсолодшого небуття. Тоді баронеса, не варуючись, нишпорила по його кишенях, щоб попрочитувати листи з його гамана. Бо Саккар був тепер зовсім німий і вона не могла витягти з нього жодної корисної довідки. Баронеса навіть певна була, що він брехав раз-у-раз тоді, коли вона з нього щось витягала, і вже не наважувалась грати за його вказівками. Кравщи

отак його секрет, вона цілком певно довідалась, що Всесвітній Банк переживає скрутний грошевий стан, що він широко вдається до системи обороту кредитовими паперами та приятельськими векселями, які банк розумно дисконтує закордоном. Якось Саккар прокинувся раніше і зляпав баронесу на гарячому вчинкові саме тоді, як вона порпалась у його гамані. Він надавав їй ляпасів, як гулящій дівці, що краде гроші з кишень у чоловіків. З того часу він почав її бити. Це їх обох доводило до шалу, потім стомлювало і заспокоювало.

Проте після ліквідації п'ятнадцятого, що забрала їй з кишені десять тисяч франків, баронеса поклала собі використати один проєкт. Ця думка її опанувала і вона поклала порадитись з Жантру.

— Справді, — відповів їй редактор, — я гадаю, що ви маєте рацію, тепер саме час переходити до Гундермана... Підіть до нього і скажіть йому все, адже він обіцяв вам, що скоро ви йому принесете добру раду, він вам дасть другу навізамін.

Гундерман того ранку, як баронеса до нього з'явилась, був лихий, як пес. Ще вчора акції Всесвітнього Банку знов підвищились. Ніяк, виходить, не дійдеш кінця отому хижакові, що стільки пожег Гундерманового золота і не збирався дубіти. Всесвітній, чого доброго, знов піднесеться і знов закінчить підвищенням на тридцять перше січня. Він уже нарікав на себе за те, що наважився на таке згубне змагання, коли може було б багато краще взяти участь у новій установі. Гундерман узяв під сумнів свою звичайну тактику, загубив віру в неминучий тріумф логіки і під цю хвилину ладен був поступитися, коли б це можна було зробити, не втрачаючи всього. Оті хвилини збентеження, що їх переживають найвеличніші воєводи, навіть напередодні перемог, які їм віщують і люди, й обставини, опановували його тільки коли-не-коли. Оце затьмарення могутнього розуму, звичайно такого провидливого, сталося від того постійного туману, від тої таємности біржових операцій, що не дають змоги нічого певно розпізнати. Певна річ, що Саккар купував, про-

вадив гру. Але чи робив він це для поважних клієнтів чи для самого товариства. Насправжки він цього не знає, хоч і мав купу спльоток, що йому приносили з усіх боків. Двері його великого кабінету грюкали, він увесь тремтів від гніву і приймав факторів так брутально, що їхній звичайний похід обертався на сквапливий відступ.

— А, це ви? — сказав Гундерман баронесі без жодної ввічливості. — Я сьогодні не маю часу, щоб гаятись із жінками.

Вона так збентежилась, що їй із думки збігло все, що вона наготувала, і вона зразу виложила все, що принесла.

— А якби вам довели, що після тієї величезної купівлі акцій, яку перевів Всесвітній Банк, він зоставсь без грошей і дисконтує закордоном дружні векселі, щоб провадити далі кампанію?

Єврей приховав своє радісне хвилювання. Погляд його був такий самий мертвий і він відповів буркотливо.

— Це неправда!

— Як? неправда? Але ж я чула на власні вуха і бачила на власні очі!

І вона взялася його переконувати, пояснюючи, що вона тримала в своїх руках векселі з підписами підставних осіб. Вона називала їхні прізвища, а так само прізвища тих банкірів у Відні, Франкфурті та Берліні, що здисконтували Саккарові векселі. Його кореспонденти можуть про це розвідатись і він тоді побачить, що то не з вітру спльотка. Вона також потверджувала, що Всесвітній Банк купував акції задля себе з одинокою метою підтримати підвищення, і що на це пішло вже двісті мільйонів.

Гундерман, що слухав її із своїм похмурим виразом, обмірковував уже плян кампанії на завтра, він робив це так швидко, що за кілька секунд розподілив ордери та визначив суми. Тепер він був певний своєї перемоги; добре знаючи, з якого багнища приходять до нього ці відомості, він з презирством згадав за ласуна Саккара, який здурів до такої міри, що звівся на жінку і дав себе продати.

Скоро вона скінчила, Гундерман звів голову й подивився на неї своїми згаслими очима.

— Ну, гаразд! але що ж мені до того, що ви оце розповідаєте?..

Вона була вражена його байдужим та спокійним виглядом.

— Але мені здається, що ваше становище грача-знижувача...

— Моє становище! Хто вам сказав, що я граю на зниження? Я ніколи не ходжу на біржу і не спекулюю!.. Мені все це байдуже.

Він говорив це таким невинним голосом, що баронеса, приголомшена та збита з пантелику, ладна була б йому повірити, коли б у тому надто наївному тоні не чулося глузування. Очевидячки, він глузував з неї в своєму абсолютному презирстві людини, що пережила давно всі свої забаги.

— Отже, мій добрий друже, тим що мені аж надто ніколи, коли в вас нема більше нічого цікавішого...

Він виставляв її за двері! Тоді вона обурилась.

— Я звірилась на вас, я розповіла все перша... Це просто пастка... Ви мені обіцяли, що коли я вам буду корисна, то ви й собі будете для мене корисні, дасте мені раду...

Підводячись, він перепинив її. Він, що ніколи не сміявся, злегесенька всміхнувся, так потішав його той брутальний жарт, яким він підійшов молоду та вродливу жінку.

— Раду? та я й не відмовляюсь, мій добрий друже... Слухайте мене уважно. Не грайте, ніколи не грайте. Бо ви споганієте... Бо то аж надто гидко, коли жінка грає.

Коли вона пішла, нетямлячись від люті, Гундерман замкнувся із своїми двома синами та зятем, розподілив ролі і послав ту ж мить по Жакобі та по інших біржових факторів, щоб приготувати на завтра великий удар. Його плян був простий: зробити те, на що досі не наважувався з обережності, бо не знав справжнього становища Всесвітнього Банку. Він тепер затопить ринок своїм величезним продажем, бо тепер він

знав засоби Всесвітнього Банку, який вже не зможе підтримати курсу. Гундерман поклав поставити на кін велетенський резерв свого мільярду, як генерал, що хоче кінчити війну і що від своїх шпигунів дізнався про слабе місце в ворога. Логіка затріюмфує, бо всякі акції, що підносяться вище за свою справжню вартість, засуджені на загин.

Саме того дня Саккар, нюхом почувши небезпеку, о п'ятій годині поїхав до Дегремона. Він був, як у гарячці, бо чув, що надійшов час завдати рішучого вдару знижувачам, якщо він не хоче дати їм змогу остаточно себе розбити. Саккарові покою не давала його велика ідея зібрати ще шістсот мільйонів, щоб завоювати світ. Дегремон привітав його з властивою йому гречністю в своєму князівському палаці, серед дорогих картин і всієї пишноти, яку оплачувано з курсової різниці, котру щодва тижні Дегремон одержував на біржі. Ніхто не знав, чи було щось стало за всім отим блиском, що кожної хвилини міг розпастися від першого-ліпшого капризу щастя. Досі він не зраджував Всесвітнього Банку, відмовляючись продавати, удаючи, що діймав цілковитої довіри, і був щасливий з свого становища грача на підвищення, що, правда, давало йому добрий зиск. Він навіть не похитнувся після лихої ліквідації п'ятнадцятого січня, бо певен був, як то всюди казав, що підвищення знов візьме гору. Проте був насторожі, щоб із першими тривожними симптомами негайно перейти до ворогів. Саккарова візита, незвичайна енергія, яку той виявив, величезна ідея захопити в свої руки всі акції, — вразили Дегремона до справжнього подиву. То було безумство, та хіба ж великі люди на війні й на полі фінансів часто-густо не були безумцями, яким щастить? Він формально обіцявся завтра на біржі Саккарові в помочі стати: він уже дав силу ордерів, але побачить свого фактора Делярока і дасть нові ордери. Крім того відвідає своїх друзів і приведе цілий Синдикат на потугу. На його думку, можна сподіватись на нову армію в сто мільйонів, що їх негайно кинуть у бій. Цього буде досить! Зраділий Саккар, певний перемоги, зараз виробив план

бою, надзвичайно сміливий рух, позичений від найславетніших воєвод: спочатку біржових зборів невеличкі сутички, щоб заманити знижувачів та збудити їхню певність; потім як вони досягнуть першого успіху, як курси знизяться, з'явиться Дегремон та його друзі з їхньою тяжкою артилерією, з усіма несподіваними мільйонами, що вирости немов з-під землі, нападуть на ворога ззаду і розтрощать його. То буде різанина, винищення всіх доноги. Обоє розлучились, міцно стискуючи один одному руки та усміхаючись заздалегідь перемогою.

За годину, коли Дегремон, що повинен був обідати в гостині, убрався, до нього приїхала баронеса Сандорф. У своєму замішанні вона поклала порадитись із ним. Подейкували, що баронеса Дегремонові коханка. Але насправжки в них були тільки дуже вільні приятельські відносини. Обоє були вельми хитрі й хижі, обоє надто добре знали одне одного, щоб дурити себе єдністю. Вона розповіла про свої страхи, про візиту до Гундермана, про його відповідь, але й слова не мовила про свою зраду. Дегремон звеселився і поклав собі ще більше її заморочити, набравши непевного вигляду й удавши, ніби вірить, що Гундерман справді не грав на зниження. Бо хто що зна напевне? Біржа — це ж справжній ліс, до того ліс темної ночі, де кожен іде навпомацки. Серед тієї темряви, коли почнеш слухати оті всі безглузді та суперечні дурниці, що їх плескають навкруги, то напевне розіб'єш собі лоба.

— Виходить — спитала баронеса схвильовано — я не повинна продавати?

— Продавати? Навіщо? От божевілля! Завтра ми будемо панами, Всесвітній Банк дійде до трьох тисяч сто франків. І стійте твердо, хоч би там що, ви будете задоволені з останнього курсу. Більше я нічого не можу вам сказати.

Баронеса пішла, і Дегремон почав нарешті вбиратися, коли це дзвінок повідомив про третю візиту. О! цього ні! Він більше нікого не прийме! Але скоро йому подали картку Делярока, він ту ж мить звелів його прийняти. Тому що Делярок, дуже схвильований, не

розпочинав зразу розмови, Дегремон вислав льокая і почав сам зав'язувати білу краватку перед високим люстром.

— Мій дорогий, ось що! — сказав Делярок з фамільярністю людини одного кола. — Я можу сподіватися на вашу приязнь, правда ж? Бо це річ дуже делікатна... Уявіть собі, що мій швагер Жакобі був такий ласкавий, що попередив мене про підготований напад. На завтрашній біржі Гундерман та інші ухвалили знищити Всесвітній Банк. Вони викинуть на ринок цілий пакет акцій... Жакобі вже має ордери й прибіг до мене...

— Чорт забори! — гукнув Дегремон, бліднучи.

— Ви розумієте, я маю дуже солідну клієнтуру на підвищення, авжеж! маю на ц'ятнадцять мільйонів ордерів, од яких зостануться ніжки та ріжки... Через це я взяв карету й об'їзду моїх поважних клієнтів. Так не годиться, але ж це з добрим наміром...

— Чорт забори! — сказав Дегремон удруге.

— Отже, мій добрий друже, тому що ви граєте без забезпечення, я прийшов вас просити або забезпечити мене, або змінити вашу позицію.

Дегремон закричав.

— Касую, касую ордери, мій дорогий!.. О! ні, я не лишуся в установі, що має лопнути, це непотрібний героїзм... Не купуйте, продавайте! Я маю акцій у вас на три мільйони, продавайте, продавайте всі.

І коли Делярок ішов, кажучи, що йому ще треба відвідати інших клієнтів, Дегремон узяв його руки й енергійно їх стиснув.

— Спасибі, я не забуду ніколи! Продавайте, продавайте всі!

Лишившись сам, він знов покликав льокая, щоб закінчити зачісування голови та бороди. О! яка наука! Його за малим не пошили в дурні, як дитину. Ось що значить злигатись із божевільним!

Увечері на малих біржових зборах о восьмій годині почалась паніка. Ця біржа відбувалася тоді на пішоходах Італійського бульвару при вході до пасажу опери. Там збиралася тільки куліса, оперуючи серед підозрілих факторів, агентів та спекулянтів. Серед штов-

ханини вешталися всякі ланці, що піднімали з долівки недокурки цигар. Загородивши бульвар, ця вперта маса людей, що її розбивала могутня хвиля перехожих, раз-у-раз згромаджувалася знов. Цього вечора, через теплішу погоду з хмарним та чадним небом після страшних морозів, тут скупчилося трохи не дві тисячі людей. Ринок був дуже жвавий, акції Всесвітнього Банку пропонували з усіх боків, курси хутко падали, незабаром почали кружляти чутки, наставало якесь важке занепокоєння. Що ж таке сталося? Стиха називали продавців, пізнаючи їх або через факторів, що давали ордери, або через кулісьєрів, що ордери виконували. Певна річ, готувалося щось важливе, коли статечні акціонери продають акції. З восьмої години до десятої тривала ота метушня. Всі провидливі грачі змінили свої позиції. Ба навіть покупці поробилися продавцями. Всі порозходились немов у хворобливій гарячці, наче напередодні великої катастрофи.

Другого дня була найогидніша погода. Цілісіньку ніч мрячив холодний дрібний дощ. Повернуло на відлигу і місто затопило жовтою рідкою грязюкою. Біржа о пів на першу вже гула серед струмків води. Ховаючись від дощу під перистилем та в залі, натовп згромадився величезний. І незабаром заля, від води, що збігала з парасольок, являла собою велику брудну калюжу. Чорні патьоки збігали по стінах. Крізь скляну покрівлю падало тьмяне рудаве світло, що наганяло безнадійну мелянхолію.

Ширились неспокійні чутки та надзвичайні історії, що паморочили всім голови. Всі погляди ще при вході шукали Саккара й жалібно вдивлялися в нього. Він був на своїй варті, стоячи, як завжди, коло колони. У нього був веселий, бадьорий та цілком певний вигляд, такий самий, як і за інших днів, днів тріумфу. Саккар знав, що вчора на вечірніх зборах малої біржі акції Всесвітнього Банку впали на триста франків. Він почував величезну небезпеку і чекав шаленого нападу знижувачів. Та його плян бою, здавалося йому, був непереможний. Обхідний рух Дегремона та несподівана поява свіжої армії мільйонів повинні були все поста-

вити сторч і ще раз забезпечити йому перемогу. Сам він засобів уже не мав. Каси Всесвітнього Банку були порожні. Він вишкріб усе до сантима. Проте в розпач не впадав, удавшись до репорту в Мазо. Саккар так завоював його довіру, що, коли розповів йому про підтримок з боку Дегремонового синдикату, то біржовий фактор знов узяв ордери на купівлю на кілька мільйонів без усякого забезпечення. Тактику вони ухвалили таку: не давати надто знизитися курсові на початку зборів і підтримувати його, доки не прийде підмога. Хвилювання було таке велике, що Масья і Сабатані, облишивши непотрібні хитрощі, бо тепер справжнє їх становище було об'єктом усіх розмов, одверто підійшли до Саккара на пораду. Після цього побігли дати останні розкази, один Натансонові під перестилем, а другий до Мазо, що був ще в кабінеті біржових факторів.

Була за десять хвилин перша година, як прийшов Мозер, блідий він нападну печінкової хвороби, що не давала йому спати цілу ніч. Він завважив, звертаючись до Пільро, що сьогодні всі мають якийсь жовтий та хворобливий вигляд. Пільро, що йому наближення катастрофи спричиняло завзяття, зайшовся реготом.

— Та це вас, мій любий, мучить хвороба! А всі дуже веселі. Ми вам дамо такого чосу, що ви довго згадуватиме.

А насправжки в залі під отим рудавим світлом панувала загальна стурбованість, що надто панувала в приишклі гомоні голосів. То вже не було голосне гудіння, що розлягалось за днів підвищення; то не було хвилювання моря, що переможно заливало берег. Ніхто не бігав, не галасував, усі ходили поковзом, говорили стиха, буцім у домі лежав хворий. Хоч стовпище було велике і кріз нього протовпитися було важко, але чулося тільки боязке перешіптування, бо тривожні чутки переказували на вухо. Багато людей мовчало. З синявими застиглими обличчями, з вираченими очима вони немов безнадійно питалися про щось у своїх сусідів.

— Сальмоне, ви нічого не скажете?—спитав Пільро з заїдливою іронією.

— Куди там! — промимрив Мозер, — він так само як і інші нічого не має сказати, бо боїться.

Справді бо, сьогодні Сальмонова мовчанка нікому не завдавала клопоту, бо всі мовчки й напружено чекали.

Коло Саккара згромадився тиск клієнтів, що тремтіли від непевности та чекали бадьорого слова. Пізніше звернули увагу на те, що Дегремон зовсім не з'явився, так само як і Гюре, що безперечно знов став Ругонові за вірного собаку. Кольб, що стояв серед гуртка банкірів, удавав, що заклопотаний якоюсь великою справою арбітражу. Маркіз де-Боген, що був вищий за мінливості долі, байдуже собі походжав з своєю маленькою аристократичною голівкою, певний своєї вигри, хоч би там що, бо він доручив Жакобі купити йому акцій Всесвітнього Банку стільки, скільки звелів Мазо продати. Саккар, оточений юрбою вірних та наївних людей, виявив неабияку ласкавість до Седіля та Можандра, що з тремтячими губами та благальними вологими очима шукали надії на перемогу. Він їм міцно стиснув руки, вкладаючи в своє стискання цілковиту певність, що вони подолають. Потім, як людина незмінно щаслива, що перебуває поза всякою небезпекою, він пожалівся на своє горе.

— Ви уявіть собі моє нещастя! Під час цього великого морозу забули мою камелію надворі й вона загинула.

Фраза облетіла залю й усі шкодували за камелією. Який чоловік, отой Саккар! Яка певність! Яке веселе раз-у-раз лице! Хоч, зрештою, може то тільки машкара, за якою ховається страшна стурбованість, що замутила б іншу людину?

— Ото, бестія. Ну хіба ж він не красень,—промурмотів Жантру на вухо Масья, що саме повернувся.

Саме під цю хвилину Саккар покликав Жантру. Він згадав той день, коли разом із останнім побачив на вулиці Браньяр купе баронеси Сандорф. Чи була вона тут у цей критичний день. Чи сидить, як і раніше, під цією зливою, на високому передку непорушний, мов камінь, кучер, тоді як баронеса за вікнами чекає звісток про курси.

— Розуміється, вона тут,—відказав Жантру стиха,— і всім серцем з вами, вона поклала не поступатися й на крок... Ми всі тут і твердо стоїмо на варті.

Саккар був щасливий від цієї вірності, хоч і мав підозру щодо баронеси та інших. Воно правда, у своєму засліпленні від запалу боротьби, він ще вірив у те, що подолає, бо покладався на всю масу акціонерів, на оту юрбу звичайних людей та аристократів, захоплених, зфанатизованих, на стовпище вродливих дам та служниць, обхоплених одним поривом віри.

Нарешті ударив дзвін і звук його розкотився сполохом понад збентеженими головами. Мазо, що давав певні розкази Фльорі, миттю повернувся до коша, а молодий службовець тим часом побіг на телеграф, турбуючись за свою долю. Бо, хоч він уже деякий час і зазнавав прогри, а проте вперто йшов за Всесвітнім Банком. А сьогодні він ризикував на чималу суму, довідавшись про історію з підмогою від Дегремона. Коло коша всі непокоїлись так само, як в залі. Після останньої ліквідації біржові фактори почували, що ґрунт під ними коливається, і звертали увагу на важливі симптоми, які завдавали турботи досвідченим людям. Уже зруйнувалося кілька підприємств, а виснажений, надто обтяжений ринок тріщав із усіх боків. Невжеж стане одна з тих великих катастроф, що не минають біржі кожних десять-п'ятнадцять років, одна з тих смертельних бур, що в розпалі гри спустошує біржу та пролітає над нею як подих смерти? У відділі рент та готівки лунали приглушені покрики й тиск усе більшав. Над стовпищем височилися чорні сильвети котировників, що чекали з перами в руках. І зараз таки Мазо, що стискав руками червоний оксамит бар'єру, побачив Жакобі, який стояв по тім боці й гукав своїм глибоким басом:

— Я маю Всесвітній... По дві тисячі вісімсот продаю Всесвітній...

То був останній курс малої біржі напередодні. Щоб негайно припинити зниження, він вважав за краще купити в такій ціні. Своім пронизливим голосом, що домінував над іншими, закричав:

— По дві тисячі вісімсот я беру... Триста Всесвітнього, пришліть!

Отже перший курс усталили. Та підтримати його було неможливо. З усіх боків попливли пропозиції. Мазо розпачливо боровся протягом півгодини та не досяг іншого наслідку, крім того, що затримав швидкий упад курсу. Він, здивований, звернув увагу на те, що куліса не підтримує його. Що ж робив Натансон, від якого він чекав ордерів на купівлю? Мазо тільки пізніше довідався про хитру тактику останнього, що купував для Саккара, а продавав для себе, бо своїм єврейським нюхом збагнув, яке було справжнє становище. Масьє, що теж зробив велику купівлю, прибіг задиханий до Мазо, щоб сказати йому про події в кулісі. Мазо загубив голову і вистріляв останні патрони, зразу оповістивши про ордери, які він хотів зберегти в запасі, доки не прийде підмога. Це трохи підвищило курс: з двох тисяч п'ятсот франків до двох тисяч шістсот п'ятдесят. Курс скакав, наче компасова стрілка під час шторму. І на мить безмежні надії знов відродились у Мазо, у Саккара й у всіх тих, що поінформовані були про плян бою. Коли курс почав вищати, то день виграно. Перемога буде громовая, скоро підмога впаде на знижувачів,—і вони після невдачі кинуться навітікача. Проходила хвиля глибоких радощів. Седіль і Можандр ладні були цілувати руки Саккарові, Кольб до нього наблизився, а Жантру зник, бо побіг подати баронесі добру звістку. Маленький Фльорі звеселившись шукав усюди Сабатані, який був йому за посередника, щоб дати італійцеві нового ордера на купівлю.

Але вибила друга година і Мазо, що на нього впав головний напад, почав слабнути. Його брало здивування, чому підмоги так довго немає. Давно вже час дати поміч у його тяжкому стані. Хоч його професійна гордість і примушувала удавати повну байдужість, але він почував, що його щоки холонуть і боявся, щоб не збліднути. Жакобі, не спиняючись, методично кидав йому свої пропозиції, але Мазо не міг уже їх приймати. Він уже не дивився більше на Жакобі, його очі зверталися до Делярока, Дегремонового фактора, і Мазо

ніяк не розумів, чому той мовчить. Опасистий та присадкуватий, з рудою бородою, веселий Делярок чомусь тихенько стояв і немов чогось чекав. Невжеж він не візьме всіх отих пропозицій, невже не врятує всього ордерами на купівлю, яких напевне повнісінько було в його руках?

Коли це враз своїм горловим, злегенька хрипучим голосом Делярок устряв у боротьбу.

— Я продаю Всесвітній... Я продаю Всесвітній.

За кілька хвилин він запропонував акцій на кілька мільйонів. Голоси йому відповідали. Курси запали.

— Я продаю по дві тисячі чотириста... Я продаю по дві тисячі триста... Скільки?.. Скільки? п'ятсот, шістсот!.. Пришліть!

Що він каже, що це означає? Замість сподіваної підмоги з сусіднього лісу виринула нова ворожа армія. Зовсім як при Ватерлоо. Груші не з'являвся і ця зрада призвела до поразки. Під ударом отих мас нових та свіжих продавців усіх обхопила страшнюща паніка.

У цей момент Мазо відчув холодний подув смерти. Він повірив Саккарові величезні суми і тепер виразно почував, що крах Всесвітнього Банку розчавить його. Але його вродливе лице з тонкими вусами було спокійне і бадьоре. Він іще купував, вичерпав усі ордери, що він їх одержав, кричачи пронизливим голосом молодого півня, як і за щасливих днів. Його супротивники, ревучий Жакобі та апоплектичний Делярок, дарма що вдавали з себе байдужих, виявляли занепокоєння. Вони ж бо бачили, що йому загрожує велика небезпека. Отже чи заплатить він, коли програє? Їхні руки стискали оксамитний бар'єр, голоси за професійною звичкою вигукували механічно числа, а тим часом у їхніх поглядах світилася вся страшна мука грошевої драми.

За останні півгодини сталася завала. Поразка більшала і перелякана юрба безладно пускалась навтьоки. Після найвищої довіри, сліпого захоплення, прийшла реакція страху, всі кинулися продавати, поки ще був час. На кіш ринув град ордерів на продаж, марки лилися дощем. Оті колосальні пакети паперів, що їх кинули на ринок без всякої обачності, прискоряли

зниження й спричиняли справжню катастрофу. Курс упав до тисяча п'ятсот, далі до тисяча двохсот і потім до дев'ятисот. Покупців більше не було. Бойовище лишалось спустошене і вкрите трупами. Над темною юрбою рединготів три котеровники, здавалось, перелічували й писали реєстри померлих. Борвій катастрофи, що вийнув над залею, справив чудний ефект: хвилювання вщухло, шарварок завмер, усі немов заціпеніли. Запанувала жахлива тиша, коли після вдару дзвону оповістили останній курс вісімсот тридцять франків. Дощ уперто періщив у вікна, що пропускали тепер лише тьмяне світло. Від води, що збігала з парасолів та від грязюки, що понаносила юрба, заля зробилася кльоакою, брудною стайнею, що вся була закидана подертим папером. А тим часом кіш рябів марками—зеленими, червоними, блакитними, що їх кидали повними жменями, і вони тепер виповнювали басейн аж до краю.

Мазо повернувся до кабінету біржових факторів разом із Жакобі і Деляроком. Він прийшов до буфету і знеможений спрагою випив склянку пива. Потім перебіг поглядом велику кімнату з її шарагами, з довгим столом посередині, що круг нього для біржових факторів, стояло шістдесят фотелів оббитих червоним оксамитом, кімнату з її банальною та полинялою розкішшю, що скидалася на залю першої класи на великому залізничному дворці. Він дивився на неї здивованим поглядом так, наче бачив її вперше. Коли він виходив, то, не мовивши й слова, стиснув руки Жакобі й Делярокові, як то робив звичайно. Всі троє зблідли, зберігаючи свій звичайний коректний вигляд. Він сказав Фльорі, щоб той почекав його коло виходу. Той стояв там разом з Густавом, що остаточно з тиждень тому покинув службу і прийшов просто з цікавості. Він собі всміхався та гульвики справляв, не цікавлячись, чи міг на завтра його батько поплатити його борги. А Фльорі, увесь блідий, з безглуздими усмішками, силкувався базікати, приголомшений страшною втратою в сто тисяч франків, яку повинен був сплатити і на яку не знав, де взяти навіть су. Мазо й його службовець зникли серед зливи.

Але в залі паніка надто далася в знаки коло Саккара. Саме тут війна завдала найбільшої шкоди. Не розуміючи нічого на початку, він був присутній при поразці, але не губив бадьорого виразу. Через що цей галас? Чи не прийшло Дегремонове військо? Потім, коли він почув, що курс завалюється, то, не пояснюючи собі причини нещастя, поклав, що помре на варті. Крижаний холод обхопив його з ніг до голови. Він відчував, що сталося щось непоправне, що його подолано навік. Але в його скорботі не було ні гидкого жалю за грішми, ні гніву за втрачену насолоду. Його мучив тільки стан переможеного, та Гундерманова звітяга, блискуча й остаточна, що скріпила ще раз всемогутність цього короля золота. У цю хвилину він проявив усю величність. Вся його тоненька постать погорджувала долею. Він і оком не змигнув, стоячи один перед хвилями розпуки та злости, що поставали проти нього. Ціла зала клекотіла, напливаючи на його колону. Кулаки стискалися, вуста бурмотіли лайливі слова. А на його губах миготіла посмішка, яку можна було вважати за виклик.

Спочатку, немов серед якогось туману, він угледів пополотнілого Можандра, що його вів під руку капітан Шав. Капітан з немилосердністю дрібного грача, що радіє, бачачи, як гинуть великі спекулянти, торочив йому, що він це все завбачав. Потім з перекривленим лицем та божевільним виглядом комерсанта, що його дім зруйнувався, підійшов Седіль і подав Саккарові тремтячу руку, немов хотів показати, що гніву на нього не має. Почувши тільки першу непевність, маркіз де-Боген відкинувся і перейшов до табору тріумфаторів-знижувачів. Він розповідав Кольбові, що теж розважливо відійшов на бік, яку підозру збуджував йому Саккар після останніх загальних зборів. Збентежений Жантру знов зник, бо щодуху побіг сповістити про останній курс баронеси Сандорф, що напевне зомліла в своєму купе, як то раз-у-раз з нею траплялося за днів великих утрат.

Проти Сальмона, раз-у-раз мовчазного та загадкового, стояли знижувач Мозер і грач на підвищення

Пільро. Останній, дарма що зруйнувався, зберіг задержуватий та гордовитий вираз, а другий, хоч виграв цілий статок, псував собі радість перемоги, непокоячись за будучину.

— Ви побачите, що навесні в нас буде війна з Німеччиною. Все це дхне недобре, а Бісмарк на нас чатує.

— Е! дайте нам спокій! Я й тепер схибнув тому, що надто багато думав... Тим гірше. Треба полагодити справу і все піде добре.

Досі Саккар не слабнув. Та він почув позаду себе прізвище збирача рент у Вандомі, з яким він був у ділових зносинах через незчисленну клієнтуру дрібних акціонерів. Згадка про це збудила йому тяжке почуття, нагадавши про силу-силенну дрібноти, мізерних капіталістів, що їх усіх розчавлять уламки Всесвітнього Банку. Але раптом блідий та спотворений вигляд Дежуа перетворив тяжке почуття на гострий біль, бо цей нещасний бідар, якого він знає, втілив у собі всю зруйновану голоту. У цей час, немов у мариві, він виразно побачив бліді, повні розпуки постаті графині Бовільє та її дочки, що збентежено дивилися на нього, зайшовшись сльозами. І під цю хвилину Саккар, отой розбійник із серцем, видубленим двадцятилітнім грабунком, Саккар, який пишався тим, що ноги його ніколи не тремтіли, що він ніколи не сідав на лаву проти своєї колони, отой Саккар почув, що ноги йому підломилися, й мусів сісти. Галаслива юрба зсувалася все дужче й могла його зовсім притиснути. Щоб захопити більше повітря, він звів голову і відразу підвівсь, упізнавши вгорі, на телеграфній галерії, Мешен, що, випнувшись над залею своїм величезним тілом, оглядала бойовище. Її старий ремінний сак лежав коло неї на камінному бар'єрі.

Вичікуючи, щоб наповнити сак знеціненими акціями, вона пантрувала мертвих, як ненажерливий крук, що летить за військом, аж поки не почнеться різанина.

Тоді Саккар твердою ногою вийшов із залі. Йому здавалося, що все його тіло було порожнє. І тільки незвичайне зусилля волі допомогло йому піти прямо й твердо. Всі його чуття немов би потупіли. Він не почув

вав підлоги під собою й думав, що ступає м'яким килимом. Густий туман застеляв йому очі, а в вухах страшенно гуло. Вийшовши з біржі та сходячи з ганку, він не пізнавав людей. Круг нього були якісь пливучі примари, розпливчасті обриси, безладні звуки. Здається, проходивши, він бачив гримаси на широкому лиці Буша. Здається, він спинився, щоб побалакати з дуже веселим Натансоном, що його ослаблий голос доходив наче десь здалека. Здається, Сабатані і Масья провозжали його серед загального заціпеніння. Далі він бачив, що його оточила численна група людей, що серед неї неначе були Седіль і Можандр, були ще якісь постаті, вони то мінялися, то зникали. Намагаючись вийти та загубитися серед отого дощу та рідкого болота, що вкривало Париж, він знов гострим голосом сказав усій отій юрбі привидів, силкуючись востаннє виявити свій спокій:

— Ах! як мені жалько камелії, що її забули надворі і що вона замерзла!

XI.

Переполохана Кароліна того ж вечора послала своєму братові телеграму в Рим, бо він мав залишитися там ще на тиждень. За три дні Гамелен приїхав до Парижу, щоб зарадити лихові. Саккар та інженер зустрілися на вулиці Сен-Лязар, у тій самій рисувальній залі, де колись із таким ентузіазмом обмірковували та розв'язували справи. Розмова їхня була тяжка. Протягом трьох днів катастрофа на біржі набула жахливих розмірів. Акції Всесвітнього Банку падали без упину і дійшли ціни меншої за номінальну—чотириста тридцять франків. Зниження не припинялося. Будівля тріщала й щохвилини руйнувалася.

Кароліна мовчки слухавал їх і силкувалася не втручатись до розмови. Вона каралася муками сумління, бо винуватила себе за те, що потурала Саккарові. Адже вона допустилася цього після того, як обіцяла пильнувати справи. Замість того, щоб просто задовольнитися продажем своїх акцій із метою затримати підвищення, хіба ж вона не повинна була відшукати якісь

інші засоби попередити людей, виявити якусь акцію? Кароліна без тями любила свого брата і серце їй кров'ю скипало, що його великі підприємства гинуть і всю працю його життя ставиться під знак питання. І вона каралася тим більше, що не почувала себе настільки вільною, щоб засудити Саккара. Хіба ж вона не кохала його, хіба ж вона не належала йому через оту таємну єдність, що тепер здавалась їй ганебною? Через те, що Кароліна стояла поміж цими двома людьми, вона зазнавала тяжких мук душевної боротьби. Того вечора, як сталася катастрофа, вона в розпалі щирого обурення вимовила Саккарові всі ті докори та страхи, якими вже довгий час боліло їй серце. Але бачачи, що він усміхається, твердо обстоює своє і не вважає себе за переможеного, вона подумала, скільки ж то сили треба мати, щоб у такому становищі не занепасти духом, і поклала, що після того, як сама виявила таку легкодухість, вона не має ніякого права добивати його. Кароліна поклала мовчати, і висловлюючи осуд тільки своїм виразом, вона хотіла бути лише за свідка при розмові брата з Саккаром.

Гамелен, що ввесь час не цікавився нічим іншим, окрім своїх робіт, та звичайно був такий лагідний, цього разу аж нетямився від обурення. Він люто нападав на гру, кажучи, що ота безглузда божевільна гра й знищила Всесвітній Банк. Безперечно, він зовсім не думає, що банк може припустити коливання своїх акцій, як, наприклад, яка-небудь залізнична компанія. Залізнична компанія володіє величезним майном, що дає їй добрий зиск. А тим часом справжнє багатство банку — то його кредит. Банк гине, скоро його кредит захитається. Але ж уся річ у тому, щоб не виходити за певні межі. Коли було потрібно, ба навіть доцільно підтримувати курс у дві тисячі франків, то вживати заходів, щоб піднести той курс на три тисячі й більше, була річ безглузда й божевільна. Скоро він приїхав, він вимагає правди, справжнісінької правди. Тепер він не дасть себе дурити, казати йому, як то було на останніх загальних зборах, коли при ньому оповістили, що банк не має жодної акції. Книги всі там є, і він легко від-

шукає в них усю облуду. Він знав, наприклад, що Сабатані—це підставна особа, що прикриває собою банкові операції. Отже міг місяць за місяцем, протягом двох років простежити шалену Саккарову гарячку. Спочатку Саккар оперував помаленьку, купував розсудливо, далі удався до значнішої купівлі, збільшував її і кінець-кінцем дійшов до колосального числа, до двадцяти семи тисяч акцій, що коштувало трохи не сорок вісім мільйонів франків. Хіба ж це не божевілля, хіба ж це не нахабне глузування з публіки—приховувати операції з такими числами ім'ям Сабатані. Але ж цей Сабатані був не один, були там і інші підставні особи, службовці банку, навіть адміністратори. Їхні покупки, записані на рахунок репорту, перевищили так само двадцять тисяч акцій, що коштувало теж мало не сорок вісім мільйонів франків. І все це була тільки купівля на термін, а до неї ж треба додати звичайну купівлю, що до неї вдалися під час останньої січневої ліквідації. Всесвітній Банк повинен приставити більше як двадцять тисяч акцій на суму шістдесят сім з половиною мільйонів, коли вже не лічити десятих тисяч акцій на Ліонській біржі на суму двадцять чотири мільйони франків. Як ми підсумуємо це все, то вийде, що банк скупчив у себе на руках мало не чверть усіх своїх акцій, заплативши за них велетенські гроші—двісті мільйонів франків! Це та безодня, що поглинула Банк.

Сльози горя та гніву зросили Гамеленові очі. Він сам з великим успіхом поклав у Римі підвалини католицького банку, цей банк був би скарбницею Гробу Господнього, щоб дати змогу папі, як почнуться утиски, осісти королем у Єрусалимі, що сяє в легендарній славі святих місць. Цей банк повинен був забезпечити новому Палестинському королівству незалежність від політичних пертурбацій, поклавши за основу його бюджету, крім гарантованого багатства країни, цілу низку випусків акцій, що їх порозкуповують християни всього світу. І все це враз завалилося через оту навісну, шалену гру.

Гамелен, як виїздив, то залишив найкращий балянс із мільйоновим зиском. Банк дуже швидко дійшов такого великого добробуту, що на нього дивувався весь

світ. І за якийсь місяць, як Гамелен повернувся, мільйони потонули, банк зруйнувався на порох і була тільки чорна яма, де немов вогонь попалив усе. Гамеленове здивовання все більшало, він настирливо вимагав пояснень, хотів зрозуміти, яка ж таємна сила примусила Саккара так заповзятися до нищення колосальної будівлі, що він сам її спорудив, так уперто руйнувати її камінь за каменем і удавати наче він завершує її?

Саккар відповів на закиди ясно і без гніву. Він уже опритомнів після першого хвилювання та занепаду духу. До нього знов повернулись сміливість та непоборні надії. Зрада спричинила жахливу катастрофу, але нічого не втрачено і він усе відбудує. А зрештою, коли Всесвітній Банк досяг такого швидкого та великого розквіту, то хіба це сталося не через ті заходи, за які тепер йому дорікають. Утворення синдикату, послідовне збільшення капіталу, завчасний баянс останнього року, акції, що їх залишено за банком, і ті, що їх пізніше куповано в величезному розмірі,—все це становило систему. Якщо годилися на успіх, то треба було годитися й на небезпеку. Коли в паровику палять через край, то трапляється, що він і вибухає. А втім Саккар не визнавав ніякої своєї провини. Він робив те саме, що робить кожнісінький директор банку, тільки в багато ширших розмірах. Він не кидав своєї геніяльної велетенської ідеї скупити всі акції й перемогти Гундермана. Йому тільки забракло грошей, оце й усе. Тепер треба починати наново. На понеділок на тому тижні призначено загальні збори. За його словами, він був цілком певен своїх акціонерів. Саккар добудеться від них потрібних жертв і не має сумніву, що з одного його слова акціонери принесуть йому весь свій статок. Тим часом банк зможе якось проіснувати на ті невеличкі суми, що інші кредитові установи щодня позичають на негайні щоденні потреби. Ті установи самі бояться надто раптового краху банку, бо це шкідливо відбилося б на них самих. Криза минеться і все знов відродиться та оживе.

— Та хіба ж ви не бачите, — заперечив Гамелен, що вже заспокоївся, бачачи Саккарову байдужість, — що та

поміч, з якою стають нам у пригоді наші супротивники, є певна тактика? Вони хочуть спочатку забезпечити себе, а потім, затримуючи наше падіння, зробити його ще глибшим... А надто мене турбує те, що Гундерман бере в цьому участь.

Справді бо, Гундерман один із перших запропонував свої послуги, щоб уникнути негайного оповіщення про банкрутство банку. Він виявив незвичайний розум практичної людини, яка повинна підпалити будинок у сусіди і квапиться мерщій принести води, щоб не згорів цілий квартал. Гундерман був вищий за почуття мстивості і не шукав іншої слави, як тільки бути першим на світі торговцем грішми, найбагатшою та найобережнішою людиною, що позбулася всіх своїх пристрастей, аби тільки безупинно збільшувати своє багатство.

Жестом нетерпіння Саккар показав, що його дратує отой доказ розуму та розважливості переможця.

— О! Гундерман удає, що він великодушний! Гадає, що вб'є своєю щедрістю.

Запанувало мовчання. Кароліна, що досі не брала участі в розмові, порушила його.

— Мій друже, я дала змогу братові сказати все те, що він повинен був вам сказати, зазнавши великого горя після того, як довідався про всі ці сумні речі... Але мені здається, що наше становище цілком виразне. Отже не можна допуститися, щоб брат зазнав компрометації, коли справа поверне на лихе. Ви знаєте, за яким курсом я продала акції. Нам не зможуть закинути, що ми штучно його підвищували, щоб заробити, щоб здобути найбільший зиск із своїх акцій. А зрештою, якщо станеться катастрофа, ми знаємо, що нам робити... Я повинна признатися, що зовсім не маю таких надій, як ви... Але ви маєте рацію, треба боротися до останньої хвилини. І будьте певні, що ми з братом не будемо вас знеохочувати.

Вона схвилювалася, почуваючи, що знов починає потурати цій людині, що виявляла таку вперту життєву силу; разом із тим Кароліна не хотіла показати своєї нетвердості. Тепер вона вже не могла заплющу-

вати очі на ті страшні вчинки, яких він накоїв і напевне ще накоїть, через свою злодійську пристрасть безсумлінного розбійника.

— Певна річ,— мовив і собі Гамелен, що вже втомився і ладен був піддатися,— я не заваджатиму вам, як ви будете боротись, щоб урятувати нас усіх. Можете важити на мене, коли я буду корисний.

І ще раз, цієї останньої години під тими страшними загрозами Саккар їх підбадьорив і знов заволодів ними. Він попрощався з словами, повними таємниці та надії.

— Спіть спокійно!.. Я не можу ще говорити, але я маю цілковиту певність, що все налагодиться знов перед кінцем того тижня.

Оцю фразу без пояснень він повторював усім друзям Всесвітнього Банку, всім клієнтам, що збентежені, переполошені, приходили просити поради. Вже три дні, як у його кабінеті на Лондонській вулиці було повно людей. Бовільє, Можандри, Седіль, Дежуа, приходили один за одним. Він їх прийняв дуже спокійно, з войовничим виглядом і підбадьорив словами, що додали їм мужности. Коли вони говорили за продаж, за те, що вони хочуть реалізувати акції, нехай із шкодою для себе, він гнівався, кричав, щоб вони не робили такої дурниці, запевняв своєю честю, що знов курс дійде до двох, ба навіть до трьох тисяч франків. Дарма, що Саккар допустився стількох помилок, усі сліпо йому вірили. Аби дали йому спокій, аби дали йому змогу обкратати всіх, а він налагодить усе й збагатить усіх, як обіцяв. Коли ніякої пригоди не станеться до понеділка, коли йому дадуть час скликати загальні збори, то він відбудує банк наново,— цього певні були всі.

Саккар думав звернутися до свого брата Ругона. Це й була та могутня допомога, про яку він говорив, уникаючи давати пояснення. Зустрівшись лице-в-лице із зрадником Дегремоном, він почав уголос дорікати тому, але почув на це відповідь: „але ж, мій дорогий, це не я вас покинув, а ваш брат покинув вас“. Дегремон мав рацію. Він узяв участь у підприємстві тільки під умовою, що Ругон буде за нього. Йому формально

обіцяли Ругонове співчуття. Чого ж дивуватися, що він пішов, скоро побачив, що міністер не тільки не співчуває, а провадить війну з Всесвітнім Банком та його директором. Проти цього нічого не можна було заперечити. Приголомшений Саккар аж тепер тільки зрозумів свою величезну помилку — сварку з братом. Тільки Ругон міг його оборонити. Саккарова особа була б недоторкана, ніхто не насмівся б доводити його до руїни, знаючи, що за ним стоїть велика людина. І для Саккарової гордості найтяжчою була та хвилина, коли він мусів просити депутата Гюре заступитись за нього перед братом. А втім він зберігав загрозливий вигляд, відмовлявся виїхати, вимагав Ругонowego захисту, як щось обов'язкове, бо мовляв, міністрові ще більше, ніж йому, треба уникнути скандалу. Другого дня, чекаючи обіцяного приїзду Гюре, він одержав просту записочку, де в непевних виразах писалося, що треба терпляче вичікувати й сподіватись на добрий кінець, коли не зашкодять якісь обставини. Саккар задовольнився з тих кількох рядків, бо вони йому здалися за обіцянку неутрачати.

Насправжки ж Ругон остаточно поклав кінчити справу з отим гангренозним членом своєї родини, який цілими роками покою йому не давав, бо весь час держав під загрозою усяких брудних скандалів. Міністер поклав, коли станеться катастрофа, лишити брата на призволяще. Йому ніколи не пощастить змусити Саккара покинути батьківщину. Отже багато краще буде полегшити йому втечу після доброго засуду. Раптовий скандал, помах мітли і справі кінець. До того всього, становище міністрове ставало все трудніше після того, як він у законодавчій палаті, в запалі красномовства, оповістив, що Франція ніколи не дозволить Італії заволодіти Римом. Католики йому плескали, а третій стан, що все дужчав, гостро на нього нападався. Ругон завбачав, що третій стан за допомогою ліберальних бонапартистів відбере йому владу, коли він не кине їм якогось датку. Отже як він покине Всесвітній Банк, що набирає такої сили та що ним опікується Рим, то це й буде даток опозиції. Зрештою прем'єр-

міністер остаточно ухвалив так зробити, скоро одержав таємне повідомлення від міністра фінансів. Останній хотів знов випустити позику, але Гундерман та інші єврейські банкіри поставилися до цього дуже обережно й заявили, що вони не дадуть своїх капіталів, поки на ринкові панують авантюристи. Гундерман тріумфував. Уже краще євреї, ці визнані королі золота, ніж ультрамонтанти-католики, що будуть панами світу, скоро заволодіють біржею.

Розповідали пізніше, що, коли міністер юстиції Делькамбр, який люто ненавидить Саккара, попередив Ругона, як він поведеться проти його брата на випадок, коли в справу втрутяться судові органи, то Ругон щиро озвався: „О! нехай він звільнить мене від брата і я буду за це тільки вдячний“. З того моменту, як Ругон покинув брата, Саккарові прийшов кінець. Делькамбр, відколи став за міністра, не спускав Саккара з ока і тепер держав його в руках, зібравши цілу низку обвинувачень та шукаючи лише причіпки, щоб поставити на роботу жандармів та суддів.

Якось Буш, що аж шалів від невдачі з Саккаровою справою, прийшов до палацу юстиції. Він побачив, що коли не вживе негайно заходів, то ніколи не стягне з Саккара чотири тисячі франків, яких той не заплатив за рахунком Мешен, що вона склала за малого Віктора. Буш поклав зчинити страшенний скандал, обвинувативши Саккара, що він викрав дитину. Таке обвинувачення дасть йому змогу викласти подробиці зґвалтування матері та історію покинутої дитини. Такий процес проти директора Всесвітнього Банку, тоді як усі хвилюються з приводу кризи, напевне збурить увесь Париж. Буш іще сподівався, що Саккар, з першою загрозою, заплатить. Але урядовець, що його прийняв, рідний Делькамбрів небіж, вислухав його оповідання з нетерпінням та досадою: ні! ні! З отакими спльотками нічого поважного зробити не можна. Це не підходить під жоден артикул кодексу. Розчарований Буш обурився, почав говорити про своє давнє терпіння, аж раптом урядовець враз його перепинив, скоро той сказав, що довів свою зичливість до Саккара настільки,

що клав свої гроші до Всесвітнього Банку. Як? він містить свої гроші в банк, що є безперечним банкрутом і нічого не робить. Нема нічого простішого, треба тільки подати скаргу на шахрайство, бо юстиція вже знає кілька шахрайських викрутів, які неодмінно призведуть до банкрутства. Це буде справжній удар, а не якась там мельодраматична історія про дівчину, що вмерла від пияцтва, та про дитину, що зросла серед бруду. Буш слухав уважно, з поважним лицем, обмірковуючи цей новий спосіб діяти, що досі на думку йому не спадав. То був би вчинок, якого важливі наслідки він уже завбачав: Саккара заарештують, а Всесвітній Банк загине. Самого страху втратити свої гроші було б йому досить, щоб негайно на це наважитись. До того ж для Буша не було нічого кращого за такі катастрофи, бо можна було половити рибки в каламутній воді. Проте він вагався, казав, що поміркує, що прийде потім. Урядовцеві довелось укласти йому перо в руку й примусити писати скаргу на шахрайство тут таки в його кабінеті, на його столі. Скоро Буш пішов, урядовець ту ж мить поніс скаргу до свого дядька — міністра юстиції. Справа була кінчена.

Другого дня в будинкові Банку на Лондонській вулиці у Саккара була довга нарада з ревізорами та з судовим адміністратором про балянс, якого він хотів подати на загальні збори. Дарма, що інші банки позичили грошей Всесвітньому Банкові, проте довелося замкнути каси і припинити виплату, бо вимоги росли без краю. Той банк, що ще місяць тому мав у своїх касах мало не двісті мільйонів, тепер міг виплатити своїм знавіснілим клієнтам лише за першими вимогами кілька сот тисяч франків. Комерційний суд офіційно оповістив про банкрутство, на підставі доповіді, що її напередодні подав експерт, якому доручили перевірити книги. Не вважаючи на все це, Саккар і гадки не мав про те, що банк загинув. З незвичайним завзяттям, з якоюсь сліпою надією він ще обіцяв урятувати справу. Саме цього дня він чекав відповіді від зібрання біржових факторів, що повинні були зазначити йому розмір компенсації. Коли це ввійшов служник і доповів, що в

сусідній залі чекають на нього троє панів. Гадаючи, що це порятунок, він дуже весело вийшов до них і побачив комісара поліції з двома агентами, що в мент його арештували. Наказа на арешт дано на підставі доповіді експерта, що знайшов неправильності в книгах, та на підставі скарги Буша, який винуватив Саккара в зловживанні довіри, бо гроші, вміщені в банк репортом, вжито на іншу справу. У цей саме час арештували й Гамелена в його приміщенні на вулиці Сен-Лязар. Цього разу був справжній кінець. Немов би впали на них відразу всі прокльони й усі нещастя Екстрених загальних зборів не можна було скликати. Всесвітнього Банку більш не було.

Кароліни не було вдома, як арештували брата, що встиг написати їй маленьку записку. Вона була зовсім приголомшена, скоро прийшла додому. Кароліна й гадки не мала, що брата можуть переслідувати, такий він був чистий від усяких підозрілих справ. Крім того його довгий час не було в Парижі. Другого дня після банкрутства брат і сестра відмовились від усього, що мали, на користь активу банку, бо хотіли вийти з нього такими самими бідаками, якими й увійшли в нього. Це була велика сума, мало не вісім мільйонів франків. Сюди ввійшли і ті триста тисяч, що вони одержали спадком від тітки. Не гаючи часу, Кароліна почала клопотатися, розвідуватись, дбати про поліпшення братового становища, готуватись до оборони свого бідолашного Жоржа. Вона часто заходила слезами, не вважаючи на свою мужність, коли тільки згадувала, що безневинна людина сидить під замком, заплямована цим страшним скандалом, ославлена й пропаша навік. Жорж такий лагідний, такий плохий, побожний, як дитина і наївний, як дурник, як вона казала, в усьому, що не торкалось його технічної праці. Спочатку вона обурювалась проти Саккара — одинокої причини катастрофи та призвідника їхнього нещастя. Тепер Кароліна пригадувала й виразно бачила всю його жахливу роботу, починаючи з перших днів, коли він весело сміявся з того, що вона вивчає кодекс, і до останнього часу, коли доводилося так тяжко платити

за всі ті незаконні речі, які вона передбачала й яких допустилася. Караючись муками сумління та винуватячи себе за те, що й вона в тому була учасницею, Кароліна силкувалась забути про Саккара і поводитись далі так, немов би його не було зовсім на світі. Коли їй треба було вимовити його ім'я, то вона говорила, як про чужу людину, як про ворожу сторону, що її інтереси супротивні до її власних. Кароліна трохи не щодня відвідувала брата в тюрмі, але й разу не попросила дозволу, щоб побачитись із Саккаром. Вона зберігала мужність і приймала в своєму приміщенні на вулиці Сен-Лязар усіх, що приходили, ба навіть тих, що з'являлись із лайкою на вустах. Отже Кароліна перетворилась на ділову жінку, що намагалася врятувати, оскільки було сили, їхню честь та щастя.

Отими довгими днями, які вона провадили нагорі в рисувальній залі, де переживала такі прекрасні години праці та надії, одне видовище аж надто завдавало їй болю. Щоразу як вона підходила до вікна й скидала поглядом на сусідній будинок, серце їй стискалося, бачивши за вікном маленької кімнати бліді профілі графині Бовільє та її дочки Аліси. Були теплі лютневі дні і Кароліна часто їх бачила в саду, де вони помалу, спустивши голови, гуляли алеями поміж голих дерев. Ці дві істоти зазнали страшної руїни. Два тижні тому нещасні жінки мали мільйон вісімсот тисяч франків, що становили вартість їхніх шести сот акцій, а тепер вони могли одержати за них тільки вісімнадцять тисяч франків, бо акції впали з трьох тисяч франків до тридцятьох. Увесь їхній статок ураз розтанув і зник. Двадцять тисяч франків посагу, що графиня на превелику силу заощадила. Сімдесят тисяч франків, які вона позичила під заставу ферми Обле. Нарешті самий маєток Обле, що його продано за двісті сорок тисяч франків, хоч він коштував чотириста. Як його жити, коли оплата відсотків за заставними листами на будинок забирала вісім тисяч франків на рік, а зменшити свої витрати на домашнє господарство, що коштувало сім тисяч, не було ніякої змоги, не вважаючи на всю їхню скнарість та чудеса економії, які вони

робили, щоб додержати пристойности та підтримати своє становище. Навіть як вони продадуть свої акції, то як вони житимуть, як вони впораються з усіма потребами, маючи оті вісімнадцять тисяч франків, останній уламок від розбитого корабля? Треба було наважитись на одну річ, якій графиня боялась глянути в вічі: залишити будинок, віддати його кредиторам, бо платити відсотки не було змоги. Треба було не чекаючи, поки дім продадуть з прилюдного торгу, найняти негайно маленьке приміщення і жити собі там тихенько, доїдаючи останній шмат хліба. Але графиня не могла наважитися, бо це був би такий удар для всієї її істоти, загин всього того, що вона вважала за життя, кінець її роду, що вона його стільки років із героїчним завзяттям підтримувала своїми тремтячими руками. Бовільє в найманому приміщенні, вигнані з дому предків. Бовільє, що живуть у чужих людей, що визнали себе за бідарів, переможені. Та від цього всього можна вмерти з сорому! І вона не кидала боротьби.

Якось уранці Кароліна побачила обох графинь у маленькій пральні, в саду, де вони прали білизну. Стара куховарка, що ледве совалася від недолугости, не могла їм дати великої допомоги. Під час останнього холоду вона занедужала і їм довелось її доглядати. Не в кращому стані був і її чоловік, що разом був і за двірника, й за візника, й за льокая. Він на превелику силу замітав у домі та доглядав старого коня, хирого та підупалого на силах, як і він сам. От через що обидві жінки так ревно взялись до господарства. Дочка кидала свої акварелі, щоб зварити ріденьку юшечку, якою злиденно годувалися всі четверо. А мати витріпувала меблі, лагодила вбрання та взуття, гадаючи, що коли вона робитиме це сама, то менше витратить голок, ниток та мітел на обтирання пилу. Але скоро приходив якийсь гість, обидві жінки бігли, скидали фартухи, швиденько вмивалися і виходили як господині дому з білими руками, що неначе й не знали роботи. На вулиці їхні виїзди не зазнали змін, тут їхня честь була врятована. Пристойно запряжене купе возило, як і раніш, графиню та її дочку. На обіди, що відбувалися в

них двічі на місяць, приходили ті самі гості. З їжі не зменшилося жодної страви, як і жодної свічки в канделябрах. Треба було жити поруч них, як Кароліна, щоб знати, яких злиднів терпіли вони, щоб додержати отого декоруму, отої облудної зверхности зниклого багатства. Коли вона їх бачила в отому вогкому колодязі, стисненому між сусідніми домами, як вони в смертельну поринувши тугу, гуляли поміж зеленавих кістяків столітніх дерев, серце їй боліло від безмежного жалю і вона відходила від вікна, караючись муками сумління, немов би сама була співучасницею Саккаровою і разом з ним спричинилася до цих злиднів.

Але якось уранці Кароліні довелося зазнати ще безпосереднішої та болючішої гризоти. Їй доповіли, що прийшов Дежуа, і вона мужньо згодилася прийняти його.

— Ну що, мій бідолашний Дежуа?

Та вона спинилась вражена, побачивши, як змарнів колишній служник. Очі йому на змученому лиці немов помертвіли. Його висока постать неначе поменшала та зігнулась.

— Ну, годі! не треба так упадати в розпуку за втраченими грішми.

Тоді він помалу заговорив.

— О, мадам! це не тому... Відома річ, першої хвилини то був жорстокий удар, бо я звик думати, що ми багаті. Коли виграєш, то голова морочиться немов би напідпитку... Боже мій! Я вже скорився перед долею і поклав знову взятися до роботи... я працював би так ревно, що знов ошадив би собі потрібну суму... Та ви не знаєте...

Він заплакав ревними сльозами.

— Ви не знаєте... Вона пішла...

— Пішла? хто пішов? — спитала здивовано Кароліна.

— Наталя, моя дочка... Заміж вона не вийшла. Батько Теодорів прийшов нам сказати, що його син чекав надто довго і тепер жениться з крамаревою дочкою, бо за нею дають вісім тисяч посагу. Я це добре розумію, що можна збожеволіти, коли знаєш, що в тебе нема нічого й ти мусиш залишатися дівчиною... Але ж

я так любив її! Ще минулої зими я зводився з ліжка вночі, щоб поправити їй ковдру. Я обходився без тютюну, щоб у неї були кращі брилики, я був їй за справжню матір, я виховав її, я тільки й жив, дивлячись на неї у нашому маленькому приміщенні.

Сльози душили його і він заривав.

— Усьому завинила моя шанобливість... Як би я був продав тоді, коли мої акції давали мені шість тисяч франків посагу, вона б уже була заміжня. Але ж акції все росли, правда ж? я почав думати й про себе, я хотів спочатку шістсот, потім вісімсот, а далі тисячу франків ренти. Тим більше, що дівчина згодом дістала б ті гроші в спадок... То ж можна собі тільки уявити, що за курсом у три тисячі франків у мене було двадцять чотири тисячі. Було з чого дати й посагу шість тисяч франків, і піти собі на спочинок з рентою дев'ятьсот франків. Так ні ж! закортіло тисячу, хіба ж не безглуздя. А тепер мої акції не варті і двох сот франків. О! я сам завинив. Краще б мені з мосту та в воду головою...

Кароліна, аж надто зворушена його горем, дала йому змогу розважити душу сльозами. Проте вона хотіла дізнатись, що саме сталось.

— Пішла, мій бідний Дежуа? як пішла?

Він зніяковів. Його бліде лице злегесенька зашарілося.

— Авжеж, пішла, зникла, вже три дні!.. Вона познайомилась з одним паном, що живе проти нас... О! пан дуже порядний, год із сорок віком. Одно слово, вона втекла.

І тим часом, як він розповідав подробиці, зникаючи та підшукуючи слова, Кароліна уявила собі образ Наталії, тоненької білявої дівчини, з її гнучкою хупавістю красуні паризьких вулиць. Найяскравіше вона згадувала її великі очі з спокійним та байдужим поглядом безтурботного егоїзму. Дитина дозволяла батькові божествити себе, бути йому за ідола, лишаючись розсудливою, поки це їй було вигідно. Вона була нездатна накоїти дурниць, поки мала надію здобути посаг, вийти заміж та панувати коло полиць дрібної крам-

нички. Але жити в злиднях з батьком-бідарем, що знов повинен узятись до роботи, о! ні! їй і так остогидло це нудне життя, що змінити його тепер не було вже надії. І вона втекла. Байдуже взула черевики, вдяглася і пішла.

— Боже мій! — бурмотів Дежуа, — звичайно, їй було не з медом у мене, це правда. Гарненькій дівчині досадно губити марно свою молодість... Але ж вона зробила. Подумайте тільки! вона навіть не попрощалась, не написала мені й слова, не покинула найменшої обіцянки навідуватись до мене. Вона грюкнула дверима та й уже. Ви бачите, мені руки тремтять, я просто світа не бачу. Я не можу витерпіти цього й раз-у-раз шукаю її вдома. Господи! Після стількох років я позбувся дитини. Невже ж я більше не побачу ніколи мою бідну дитину!

Дежуа покинув плакати. Але його горе було таке страшне, що Кароліна схопила його за руки, не знаходячи інших слів, все казала:

— Мій бідний Дежуа, мій бідний Дежуа...

Щоб розважити його, вона заговорила про загин Всесвітнього Банку. Кароліна просила вибачення, що порадила йому купити акції й суворо судила Саккара, не називаючи його. Але старий служник зараз пожвавішав. Захопившись грою, він уже не міг заспокоїтись.

— Пан Саккар, о! він мав рацію, коли не радив мені продавати. То була чудова справа, ми б їх усіх проковтнули, коли б зрадники не покинули нас... Ах, мадам! як би пан Саккар був тут, все було б інакше. Це була наша смерть, як його посадили в тюрму. Тільки він один ще міг би врятувати нас... Я казав судді. „Пане, поверніть його нам, і я знов звірю на нього свій статок, я звірю на нього моє життя, бо ця людина — то є добрий геній. Він може зробити все, що захоче“.

Здивована Кароліна дивилась на нього. Як, жодного слова гніву, жодного докору? Це була гаряча віра релігійної людини. Який же величезний вплив справляв Саккар на юрбу, коли він зміг так її скорити та вселити їй таку сліпу віру!

— Я тільки через те й прийшов, мадам, щоб вам оце сказати. І прошу мені вибачити, що я вам розповів про своє горе, але в мене тепер не дуже міцна голова... Якщо ви побачите пана Саккара, перекажіть йому, що ми завжди з ним заодно.

І він пішов своєю хиткою ходою. Кароліну, що лишилась сама, охопив жах перед життям. Вона страшно мучилася за цього нещасного Дежуа. Проти того, другого, що називати його не хотіла, Кароліна ще дужче розпалилась гнівом. Але прийшли до неї інші люди, що цього ранку наче пливом пливли.

Серед них були Жордани, що вкрай схвилювали Кароліну. Поль і Марсель прийшли разом, як миле подружжя, що завжди вдвох береться до важливих справ. Вони хотіли спитати, чи справді їхні батьки, Можандри, не зможуть нічого одержати за свої акції Всесвітнього Банку? Це знов був цілковитий розор. Перед великими боями двох останніх ліквідацій колишній фабрикант парусини мав уже сімдесят п'ять акцій, що коштували йому трохи не вісімдесят тисяч франків. То була дуже зисковна справа, бо за курсом три тисячі акції мали вартість двісті двадцять п'ять тисяч франків. Найгірше було те, що, захопившись та віривши в Саккарів геній, Можандр почав грати відверто. Отже йому довелося заплатити величезну різницю, більше як двісті тисяч франків. То була решта Можандрового статку і тому він уже більше не мав п'ятнадцятьох тисяч ренти, що заробив собі тридцятилітньою працею. У них не було тепер нічого, бо вони ледве сплатили борг, коли продали свій будинок на вулиці Лежандр, що колись ним так пишались. Розуміється, більше за свого старого спричинилася до цієї катастрофи сама пані Можандр.

— Ах, пані! — поясняла Марсель, що її гарненьке личко, навіть за такої руїни, було свіженьке й веселеньке, — ви не можете собі уявити, що сталося з мамою. Мама, така розсудлива, така ощадна, гроза для куховарок, що раз-у-раз стежила за ними та перевіряла їхні рахунки, вона тепер тільки й говорила про сотні тисяч франків і штовхала батька на гру. О! тато не був та-

кий наважний і, по правді кажучи, радніший був би послухатися дядька Шава, коли б мама його не збивала своєю мрією про велику вигру, про мільйон!.. Спочатку їх потягло на це від читання фінансових газет. Тато захопився перший, але він хоч ховався з цим. А потім, як почала грати мама, що довгенько гостро поставала проти гри, ненавидячи її як добра господиня, все пішло шкереберть за найменший час. Хіба ж це можливо, щоб жадоба до грошей так дуже міняла порядних людей?

Жордан, згадавши про дядька Шава, якого назвала Марсель, засміявся й собі встряв до розмови.

— Коли б ви бачили байдужість дяді за всіх оцих катастроф. Він усе це передбачав, і тепер тріюмфує, стиснувши собі шию високим коміром. Жодного дня не було, щоб він не прийшов на біржу, жодного дня він не кидав своєї дрібної гри на готівку, з задоволенням кладучи в кишеню щовечора п'ятнадцять-двадцять франків, як ретельний урядовець, що сумлінно відбув години праці. Круг нього завалювались мільйони, величезні статки утворювались та руйнувались за якісь дві години, золото падало дощем серед ударів грому, а він собі байдужісінько добував свій маленький заробіток, маленький зиск, щоб задовольняти свої невеличкі потреби. О, то найхитріша людина! Його гарненькі дівчатка з вулиці Нолле мали собі, як і раніше, свої пундики та свої цукерки.

Цей веселий натяк на капітанові пригоди звеселив жінок. Та згадавши за смутне становище, обоє знов зажурились.

— Ох! думаю, що ваші батьки за свої акції нічого не здобудуть, — сказала Кароліна. — Здається мені, що справі кінець. Акції тепер по тридцять франків, а будуть по двадцять, а там і по сто су... Боже мій! нещасні люди, що вони робитимуть під старість з їхніми навичками до комфорту?

— Що ж робити?, — просто мовив Жордан, — доведеться за них дбати!.. Ми ще не дуже багаті, але справа посувається і ми їх не покинемо на вулиці.

Жорданові кінець-кінцем пощастило. Після стількох

років тяжкої праці, що не давала сприятливих наслідків, його перший роман, видрукований спочатку в журналі, а потім виданий окремо, зненацька здобувся на великий успіх. Жордан вважав себе за багатиря, бо мав кілька тисяч франків. Тепер перед ним розчинялися всі двері і він горів бажанням знов узятися до роботи, певний свого багатства та слави.

— Якщо не зможемо взяти їх до себе, наймемо їм маленьке приміщення. Якось улаштуємось.

Марсель, що дивилась на нього з безмежною ніжністю, раптом злегенька затрусилась.

— О, Поль, Поль! який ти добрий.

Вона заридала.

— Дитино моя, заспокойтеся, благаю вас,—потішала її здивована Кароліна. — Не треба так побиватися.

— О, ні! це не тому, що я побиваюсь. Але, на правду, це все так безглуздо. Ну, скажіть, будь ласка, як я виходила за Поля, хіба ж тато й мама не повинні були за мною посаг дати, як то вони раз-у-раз говорили. Причепившись до того, що Поль — бідар, що я роблю дурницю, додержуючи своєї обіцянки, вони не дали мені жодного сантима. І тепер дійшли свого. Тепер хоч мій посаг був би цілий, бо його б не з'їла біржа.

Кароліна й Жордан не могли стримати свого сміху. Але це не розважило Марсель і вона заплакала ще дужче.

— І це ще не все... Коли Поль був бідний, я мала свою мрію. Еге! як у казках про феї, я мріяла, що колись, як принцеса, принесу моєму принцеві багато-багато грошей й допоможу йому зробитись великим поетом... І ось тепер я йому не потрібна, я йому тільки заваджатиму з своєю родиною. На його плечі впаде вся праця, він же повинен буде робити подарунки... Ах! це мені просто серце крає.

Жордан весело її обняв.

— Ну що ти базикаєш, дурненька. Хіба ж жінка повинна щось приносити? Ти ж приносиш себе, свою молодість, свою ніжність, свій прекрасний настрій. Жодна принцеса в світі не може дати більше.

Марсель у мент заспокоїлась, щаслива від думки, що її люблять так щиро, і тому розсудила, що справді не варт плакати.

— Коли твої батьки згодяться, — казав він далі, — ми оселимо їх у Кліщі, де я бачив недорогі приміщення з садком... У нас, у нашому кубелечку дуже затишно, але надто тісно. Та й незабаром нам потрібне буде місце.

І усміхнувшись знов, він звернувся до Кароліни, яку дуже зворушила ця подружня сцена.

— Еге, нас буде троє. Тепер, коли я виграв собі своє життя, я можу про це признатися. Правда ж, пані? це ще один подарунок, що вона мені робить, а вона журиться, що нічого мені не принесла.

Кароліна, що раз-у-раз у тугу вдавалася від своєї бездітності, поглянула на Марсель, що злегка почервоніла, і тільки тепер побачила, що її талія трохи погрубшала.

Очі Кароліни сповнилися слізьми.

— Мої любі діти, кохайте одне одного, бо тільки ви щасливі та розумні.

Перше ніж піти, Жордан розповів Кароліні про газету „Надія“. З інстинктивною відразою до всяких афер він весело говорив про редакцію, як про страшне кубло різних спекуляцій. Увесь персонал, від директора до служника, всі грали на біржі. Не грав лише він і за це, казав він сміючись, до нього ставились зневажливо.

Крах Всесвітнього Банку, а надто арешт Саккарів призвели до цілковитої смерти газети. Всі співробітники повтікали. Лишився сам Жантру, вперто чіпляючись за той уламок, щоб пожитися, скільки буде змоги від розбитого корабля. То була пропаша людина. Після трьох років розкошування, коли він так допався до всього, що тільки продається, зовсім виснаживсь. Він скидався на зголоднілу людину, яку нагодовано і яка вмирає, бо не в силі перетравити їжі. Кумедне, хоч і цілком логічне було падіння баронеси Сандорф. Вона зазналася після розгрому з Жантру, щоб вернути собі свої гроші.

Почувши прізвище баронеси, Кароліна трошечки зблідла, але Жордан, що не знав про суперництво двох жінок, доказував своє.

— Я не розумію, чого вона з'єдналась із ним. Може сподівалась, що матиме від нього потрібні відомості? А може вона впала так низько за законом падіння, що тягне кожную річ все нижче та нижче. Я часто спостерігав, що гра криє в собі щось таке, що має силу розкласти, спричиняти гниття й руйнувати. Заступники найшляхетніших родів перетворюються на якихось недолюдків. Хоч би там що, а коли цей мерзотник-редактор не забув про штурхани, якими, кажуть, частував його батько баронеси, до якого він приходив по ордери, то тепер Жантру помстився за себе. Якось я зайшов до редакції, щоб узяти платню і, відчинивши надто енергійно двері, натрапив на гарячу розмову і сам на власні очі бачив, як Жантру вдарив баронесу в лице... Отой п'яниця, що занапастив себе через алкоголь та розпусту, з брутальністю візника б'є світську даму.

Жестом, що виявляв страждання, Кароліна змусила його замовкнути. Їй здавалось, що ввесь цей бруд плямує й її.

На відході Марсель ласкаво взяла Кароліну за руку.

— Не подумайте, моя люба пані, що ми прийшли, щоб завдати вам якогось жалю. Навпаки, Поль дуже обороняє пана Саккара.

— О, безперечно! — мовив Жордан. — Він раз-у-раз добре ставився до нас. Я ніколи не забуду, як він визволив нас від того страшного Буша. А крім того це дуже видатна людина. Як ви побачите його пані, перекажіть йому, що маленьке подружжя відчуває до нього щире подяку.

Скоро Жордани пішли, Кароліну опанував гнів. Подяка, звіщо? За розор Можандрів? Оці Жордани, як і Дежуа, пішли з словами прощення та добрими бажаннями. Адже вони розуміли становище. Цей письменник, що був увесь час у колі фінансистів і так зневажливо ставився до грошей, не був неvigлас. Обурення Кароліни все наростало. Ні! прощати його не можна, це

болото було надто глибоке. Удар у лице, що його дістала від Жантру баронеса, не був ще помстою. Це Саккар спричинився до всього.

Того дня Кароліна хотіла піти до Мазо в справі деяких документів, що вона мала намір прилучити до справи брата. Вона думала так само дізнатися, як він буде триматися в тім разі, якщо оборона викличе його за свідка. Бачити його можна було не раніш від четвертої години, після біржі. Залишившись сама, вона більш як півтори години розбирала довідки, що їй їх пощастило роздобути. Кароліна починала вже дещо розуміти в цій купі уламків. Так буває після пожежі, коли розвіється дим і загасне вогонь, то люди квапляться забрати обгорілі уламки, сподіваючись знайти там розтоплене золото та коштовні речі.

Насамперед вона спитала себе, де ж могли подітися гроші. Було зрозуміло, що коли зникло двісті мільйонів і спорожніли одні кишені, то повинні були сповнитися інші. Але ж певно було так само, що не всі гроші потрапили до рук грачів на зниження. Не менш як третина кудись зникла. Під час біржових катастроф здається, що гроші завалюються десь у землю і потрошку розпливаються по всіх руках. Гундерман сам узяв певне мало не п'ятдесят мільйонів. Дегремон від дванадцятьох до п'ятнадцятьох мільйонів. Говорили ще й про маркіза де-Боген, що його клясичний спосіб вийшов найкращий. Гравши на підвищення в Мазо, він відмовився платити йому різницю. А від Жакобі, що в нього маркіз грав на зниження, він узяв трохи не два мільйони. Тільки цього разу Мазо, що знавіснів від своїх утрат, загрозив, що позиватиме його, хоч і знав, що де-Боген, як справжній шахрай, переписав усе своє майно на жінку. Мало не всі адміністратори Всесвітнього Банку повідкраювали собі добрі куші. Одні, як Кольб та Гюре, продали свої акції ще перед катастрофою за найвищим курсом. Інші, як маркіз та Дегремон, перейшли, як перекинчики, на бік знижувачів. Ще треба згадати, що на одному з останніх засідань, коли банк був уже конав, адміністративна рада видала кожному з своїх членів у кредит по сто тисяч франків.

Подейкували так само, що Делярок і Жакобі виграли персонально для себе великі суми, що їх уже поглинули дві роззявлені пащі: у одного — жага до жінок, а в другого — пристрасть до гри. Кружляла ще чутка, що Натансон зробився одним із королів куліси, бо виграв три мільйони. Він грав за себе на зниження, а за Саккара на підвищення. Певна річ, що й Натансона спіткало б лихо, бо він же чимало купив акцій задля Всесвітнього Банку, що не платив. Та на його щастя борг кулісі подарували, бо визнали її за невиплатного винуватця. Подарунок цей становив більш як сто мільйонів. Отой маленький Натансон був справді щасливий та моторний хлопець. Хіба це справді не щастя — одержати вигру й не заплатити прогри?

Але числа були невиразні. Кароліна не могла вирахувати всього зиску, бо біржові операції вкрито таємницею, і біржові фактори найсуворіше додержують професійної тайни. Навіть із записних книжок нічого не можна дізнатись, бо прізвищ грачів там не записують. Кароліна, наприклад, даремне силкувалась визнати яку саме суму вкрав Сабатані, що зник негайно після останньої ліквідації. Це було ще одне страшне лихо, що спіткало Мазо. То була звичайна історія. Спочатку підозрілого клієнта приймають недовірливо. Але він дає невеличку заставу — дві чи три тисячі франків — і помаленьку грає кілька місяців, поки, нарешті, не забудуть про нікчемні розміри застави. Тоді він починає приятелювати з біржовим фактором і, нарешті, зникає після якогось злодійського вчинку. Мазо казав, що він запламує Сабатані, як він запламував Шльосера, шахраю з тієї самої компанії відвічної зграї, що поводить на біржі так, як колись зlodії поводитись у лісі. Та левантинець, італієць з домішкою східної крові, з оксамитними очима та легендарною прикметою, про яку перешіптувалися цікаві жінки, поїхав на якусь із чужоземних бірж, казали, до Берліну, щоб пересидіти там, поки забудуть про нього в Парижі. А тоді він знов повернеться, знов його ласкаво привітають і він знов устругне якусь штуку, користуючись із того, що йому потурають.

Потім Кароліна склала реєстр усіх тих, що зазнали краху. Катастрофа з Всесвітнім Банком була тим поштовхом, що захитав ціле місто. Не лишилось нічого міцного й непохитного. Сусідні будинки потріскались і щодня завалювався котрийсь із них. Банки, немов мури, що лишились після пожежі, крахували один за одним із страшним гуркотом. Усі з мовчазним подивом дослухалися до цього гуркоту й питалися: до якої ж міри дійде руїна? Та Кароліну не так гнітили розор та крах банкірів, товариств, фінансистів і фінансових компаній, як доля бідних людей, акціонерів, ба-навіть спекулянтів, яких вона знала й любила і які опинилися поміж жертв. Вона перелічувала мерців, що лежали на бойовищі після січі. Поміж них були не тільки нещасний Дежуа, дурні та жалюгідні Можандри і засмучені та зворушливі Бовільє. Кароліну вразила ще одна драма: оповіщення про банкрутство фабриканта Седіля. Вона бачила його на роботі в адміністративній раді і була такої думки про нього, що то одинока там людина, якій можна довірити десять су. Вона вважала його за найчеснішу людину. Яка це жажлива річ, ота пристрасть до гри. Людина, що поклала тридцять років праці на те, щоб поставити в Парижі один із найсолідніших торговельних домів, сама менш як за три роки так розхитала його, що все пішло за вітром. Як гірко йому тепер згадувати про колишні трудові дні, коли він ще вірив у те, що статок набувають повільною працею. А потім перша вигра вселила йому зневагу до праці та збудила бажання за годину набути на біржі мільйон, що на створення його потрібне ціле трудове життя чесного комерсанта. І біржа забрала в нього все. Нещасного приголомшило мов громом. Седіль почував, що він уже нездатний і негідний того, щоб знов узятися до роботи. До того ще й сина такого мав, що з його злидні могли зробити шахрая. Отой Густав, гульвіса та нероб, що прогулював за рік від сорока до п'ятдесяти тисяч франків, вже добре скомпромітував себе в брудній історії з векселями, що їх видавав Жермені Кер. Був ще один бідар, що за його боліло Каролініне серце — це комісіонер Масья, хоч вона не по-

чувала прихильности до тих посередників брехні та злодійства. Але його вона так само знала. Пригадувала собі, як він із своїми великими усміхненими очима та виглядом побитого пса, бігав по місті, щоб десь здобути якогось мізерного ордера. Був час, що він і собі сподівався зробитися одним із господарів біржі, примусивши щастя служити собі та пішовши слідами Саккара. Але катастрофа руйнувала всі його мрії. Він був винен сімдесят тисяч франків і заплатив їх, коли міг нічого не платити, як то зробили інші. Він позичив гроші у друзів, віддав на заставу все своє життя, щоб ото зробити шляхетну, але непотрібну дурницю — заплатити. Ніхто навіть і не подякував йому за це, а всі за його спиною знизували плечима. Однак він лютував тільки проти біржі, обхоплений знов відразою до свого брудного ремесла, та кричав, що успіх на біржі можуть мати тільки євреї. Проте він поклав, що біржі не кине, бо вперто сподівався виграти велику суму, коли тільки в нього будуть гострі очі та прудкі ноги. Але найбільшого жалю завдали Кароліні невідомі, безнайменні жертви, що не мали історії. Таких жертв був легіон. Вони лежали в кущах, у ровах, зарослих травою. Багато з них зникло без сліду, а інші хрипіли, конаючи під деревами. Скільки отих мовчазних драм серед юрби бідолашних дрібних рантьє, дрібних акціонерів, що на весь свій ощадок накупили акцій Все-світнього Банку. Та юрба складалася з відставних консьєржів, блідих перестарків, що жили з однією кішкою, з відставних провінціальних урядовців, які провадили життя з регулярністю милостині. І всі ці злиденні істоти жили бюджетом у кілька су на молоко та на хліб, витрахованим так скупко й так достотно, що витрата зайвих двох су вже перевертала весь обрахунок. І враз — все пішло за вітром. Життя підтято й знищено. Старі тремтячі руки збентежено нишпорять у темряві. Всі ці нещасні істоти, нездатні до роботи, що спокійно собі животіли, раптом засуджені на страшенні злидні. Сотні листів, повних розпуки, надходили з Вандому, де Фейє, збирач ренти, ще більшого завдав лиха, накидавши п'ятами. Він у себе зберігав гроші та документи осіб, що

від їхнього ймення він оперував на біржі. Користуючись з усього того, він грав на своє ім'я. Програвши та не бажаючи платити, він утік з кількома сотнями тисяч франків, що були ще в його на руках. По всій околиці Вандому, навіть по найдальших фермах, він лишив злидні та сльози. Катастрофа докотилася так само й до халуп. Найбільшого лиха зазнали, як то трапляється й за великої пошести, вбогі люди, які втратили свій останній ошадок, що його зможуть повернути тільки діти та й то роками впертої праці.

Нарешті, Кароліна вийшла, щоб поїхати до Мазо. Поки вона спускалася пішки до Банкової вулиці, вона думала про ті страшні удари, яких завдано біржовому факторові за останніх два тижні. Фейє вкрав у нього триста тисяч франків. Сабатані лишив у Мазо неоплачений рахунок мало не на шістсот тисяч франків. Маркіз де-Боген та баронеса Сандорф відмовились заплатити різницю, що перевищувала мільйон. Банкрутство Седілеве віднімало в нього трохи не таку саму суму. Всесвітній Банк був винен Мазо вісім мільйонів. Це ті гроші, що їх Мазо позичив Саккарові репортом. Все це були незчисленні втрати, це була та прірва, яка повинна була поглинути фактора Мазо перед очима біржі, яка стривожено чекала його загибелі. Вже двічі лунали чутки про катастрофу. Серед цих тяжких ударів життя впало на біржового фактора останнє лихо, що було тією краплею, від якої вода через вінця ллється. Перед двома днями арештували службовця Фльорі, що його обвинувачували за те, що він украв сто вісімдесят тисяч франків. Потрошечку вимоги мадемуазель Шюшю, колишньої маленької фігурантки, худенького стрибунчика з паризького бруку, все більшали. Спочатку дешеві прогулянки, потім приміщення на вулиці Кондорсе, далі дорогі речі, мережива. Та остаточно занепали нещасного й повного кохання хлопця виграні десять тисяч франків після Садови. Після цих грошей, так швидко виграних, так само швидко прожитих, треба було ще та ще. Жага до жінки, що дорожилася з своєю любов'ю, остаточно його заплутала. Але найкумедніше в цій події було те, що Фльорі обікрав

свого патрона задля того, щоб заплатити свій борг іншому біржовому факторові. Дивна чесність, яку можна пояснити страхом перед негайним переслідом та надією сховати крадіжку й покрити вкрадену суму якоюсь чудодійною операцією. У тюрмі він плакав ревними сльозами. Сором та каяття прокинулись у ньому з усією силою. Розповідали, що його мати, яка приїхала того ж ранку з Санто побачитися з ним, з горя зане- дужала в тих друзів, де оселилась.

— Яка це дивна річ щастя! — думала Кароліна, переходячи біржовим пляцом. Незвичайний успіх Все- світнього Банку, це швидке піднесення аж до тріумфу, до перемог та панування, що його досягнуто менш як за чотири роки. Потім раптовий упад. Колосальна будівля за якийсь місяць пішла в нівець. Це все й досі вражало Кароліну. Чи не така сама й історія Мазо? Певна річ, ні до кого доля не була така ласкава, як до нього. Він був уже біржовий фактор, як йому було тільки тридцять два роки, що забагатів незабаром після дядькової смерті. Він був щасливий чоловік чарівної дружини, яка його шалено кохала та подарувала йому двох гарнесеньких діточок. Окрім того, це був вродливець, що кожного дня набував усе почеснішого становища на біржі, через свої знайомості, свою діяльну вдачу, через свій дивовижний нюх, ба-навіть через свій пронишливий голос, що скидався на звуки флейти та зажив такої самої слави, як і громові вигуки Жакобі. І зненацька все завалилося! Мазо стояв на самім краєчку прірви і досить було найлегшого по- віву, щоб скинути його туди. А проте він сам ніколи не грав, бо його рятувала від гри любов до праці та невпокійна молодість. Його подолано, як чесного борця, що не мав досвіду, був дуже палкий та надто ві- рив іншим. Зрештою всі йому симпатизували й гово- рили, що він ще може виплутатись із скрути.

Скоро Кароліна увійшла до бюро, то зараз відчула дух руїни та потайний перестрах у тому похмурому приміщенні. Переходивши касовою кімнатою, вона по- бачила з двадцятіро людей, що чекали там у черзі; касири грошей та касири акцій ще підтримували честь

дому й робили видачі, але так повільно, як люди, що випорожнюють останні шухляди. Крізь прочинені двері вона побачила ліквідаційне бюро, що немов заснуло. Семеро службовців читали собі газети, бо не було чого робити під час застою на біржі. Тільки в бюрі готівкового рахунку помічалось деяке життя. Кароліну прийняв уповноважений Бертє. Він був дуже схвилюваний та блідий, переживаючи всі нещастя дому.

— Я не знаю, пані, чи зможе пан Мазо вас прийняти... Він трохи нездужав, застудився, попрацювавши цілісіньку ніч у неогріваній кімнаті і тепер пішов до себе, щоб трохи спочити.

Але Кароліна обстоювала.

— Я вас дуже прошу, пане, зробіть так, щоб я могла сказати кілька слів... Від цього, може, залежить братова доля. Пан Мазо знає, що мій брат ніколи не оперував на біржі і його свідчення матиме чималу вагу... Крім того я хочу розпитати його про деякі числа, тільки він може з'ясувати мені деякі документи.

Не знаючи, що робити, Бертє запросив її до кабінету біржового фактора.

— Почекайте, пані, хвилинку, я довідаюсь.

У цій кімнаті справді було занадто холодно. Вогонь, як видно, погас ще вчора і ніхто не догадався знов розпалити. Але що дуже вразило Кароліну, то це зразковий лад. Немов би цілу ніч хтось розкладав папери, нищив непотрібні, давав лад тим, що їх треба було зберегти. Ніде не валялося жодної обгортки, жодного листа. На столі стояли тільки каламар, підстава на пера й великий бювар, що всередині його лишилась пачечка зелених марок контори Мазо, марок кольору надії.

За кілька хвилин Бертє вернувся.

— Я дзвонив, пані, двічі і не можу настиряться. Коли хочете, подзвоніть самі, але я раджу вам піти додому.

Кароліні довелося скоритися. Проте, дійшовши до дверей Мазо, вона, вагаючись, спинилась і вже простягла руку до дзвінка, коли це раптом зачула покрик,

ридання й глухий гомін, що доходив із приміщення. Вона спинилась. Зненацька двері розчинились і з них прожогом вискочив слуга та злетів сходами репетуючи:

— Боже мій, боже мій! Пан...

Вона непорушно стояла перед тими одчиненими дверима, що крізь них тепер виразно чути було страшний зойк. Кароліна вся похолола, догадуючись та яскраво уявляючи собі, що там відбувалося. Спочатку вона хотіла піти, але жаль та потреба бачити нещастя й висловити свій жаль спинили її. Вона ввійшла й, найшовши всі двері розчиненими, дійшла до вітальні.

Дві служниці, куховарка та покоївка, переполошені, зазирали туди й бурмотіли:

— О! Пан! Ой, боже ж мій!

Мерхле світло сірого зимового дня ледве проходило до кімнати крізь грубі шовкові фіранки. Було дуже тепло. У коминку догоряли великі поліна дров, освітлюючи стіни червоним відблиском. На столі стояв цілий сніп троянд, королівський, як на той час, букет, що фактор ще вчора приніс своїй дружині. Він розпукувався в тому тепличному повітрі й видавав пахощі на всю кімнату. То був пах немов би витончених розкошів, аромат щастя, багатства, щасливого кохання, що цвіло тут уже чотири роки. В червоному відблискові вогню Мазо лежав з краю канапи з простреленою головою та стисненим у руці револьвером. Коло нього стояла дружина, заходячись тим зойком, тим страшним лементом, що розлягався аж на сходах. Під час пострілу вона держала на руках свого чотирилітнього хлопчика, який із переляку конвульсійно схопив маму за шию своїми рученятами. Дівчинка шістьох років побігла за мамою, чіпляючись за спідницю та тулячись до неї. Чуючи мамин лемент, діти теж голосили.

Кароліна ту ж мить намаглася вивести їх.

— Пані, благаю вас!... Пані, йдіть звідци?...

Вона сама тремтіла й ледве не падала. З пробитої голови Мазо ще бігла кров, падаючи крапля за краплею на оксамитну канапу, а звідти на килим. На підлозі була велика пляма, що все ширшала. Кароліні

здавалось, що ця кров доходить до неї, вкриває її плямами ноги та руки.

— Пані, благаю вас, ходімо звідси!..

Але нещасна жінка не чула нічого й не ворушилась. Вона стояла, держачи сина, що висів їй на шиї, та обіймаючи дівчинку. Вона немов заціпеніла і здавалось, що ніяка сила в світі не зрушить її з місця. Всі троє були біляві й гарні, як квітки. Мати здавалася такою самою чистою й наївною, як діти. Це був кінець її щастя, раптовий край її раювання, що повинно було тривати вічно, і тому пані Мазо не вгавала. Вона криком кричала і в тому лементі чулося страшне страждання.

Кароліна впала навколішки. Падаючи, вона благала:

— О, пані! Мені серце розривається! Прошу вас не дивіться на це, ходімо до іншої кімнати!.. Дозвольте мені хоч трохи полегшити горе, що вам його завдали...

Але страшна та скорботна група — мати з двома дітьми, немов прирослими до неї — лишалась непо-рушна. Жалісливий зойк, той зойк крові, що його чути в лісі, як ловці вбивають батька, не вщухав...

Не знаючи, що далі чинити, Кароліна підвелася. Зачулася чиясь хода, голоси. Напевне, прийшов лікар констатувати смерть. Вона не могла більше лишатися й утекла, переслідувана тим страшним лементом, що, здавалось їй, розтинався й на пішоходах серед гуркоту фіякрів.

Смеркало й холоднішало. Кароліна йшла помалу, бо-ючись, щоб не подумали, що вона когось убила. Такий переполоханий був у неї вигляд. Перед нею знов постала вся історія цього дивовижного зникнення двохсот мільйонів, що після нього зосталось стільки руїн та впало стільки жертв. Яка ж таємнича сила, що так швидко утворила цю золоту вежу, так само швидко й зруйнувала її? Ті самі рухи, що збудували її, неначе з якоюсь шаленою заїлістю вживали своїх заходів, щоб не лишилося каменя на камені. Звідусіль чувся лемент та голосіння. Багатства нищилися з таким гуркотом, немов би то скидали з возів негодящий матеріал. До тієї самої смітної прірви потрапили разом і рештки маєтків у Бовільє, і злиденний ошадок Дежуа, і зиски від

великої промисловости Седіля, і ренти Можандра. Тут таки були: Жантру, що потонув у спирті, Сандорф, що захлинулася в болоті, Масья, що знов перетворився на побитого собаку, якого борги навік приковали до біржі. Сюди потрапив Фльорі, що його посадили до тюрми за злочинство, та що тепер спокутував свої гріхи, Сабатані і Фейє, що втекли від жандармів. А крім того нужденна та жалюгідна юрба невідомих жертв, велике стовпище бідарів, що зруйнувалися вкрай та вмирають з голоду. І нарешті, смерть, постріли, що лунають із усіх кутків Парижу, прострелений череп Мазо, його кров, що цівкою біжить серед розкошів та пахощів троянд і бризками вкриває його дружину та дітей, що умлівають від горя.

І оце все, що вона бачила й чула за цих кілька тижнів, злилося в роз'ятреному серці Кароліни в покрик обурення проти Саккара. Вона далі не могла мовчати, лишати його десь на боці, наче його не було, силкуватись не судити та не винуватити його. Саккар сам спричинив усе. Це впливало з кожного нещастя, що незчисленною кількістю так вражали її. Кароліна кляла його. Її так стримувані гнів та обурення перейшли на мстиву ненависть. Як могла вона, любивши свого брата, так довго стримувати ненависть до цього не-люда, що спричинився до братового нещастя? Її бідо-лашного, безневинного брата, цього ретельного пра-цівника, щирю й чесну людину, запламовано навік тавром тюрми. Вона забула про цю найдорожчу та найнещаснішу жертву. О! Нехай той Саккар ніколи не знайде прощення, нехай ніхто не береться обороняти його, ба-навіть ті, що вірили ще в нього, що бачили від нього тільки добро. Нехай він помре сам серед загаль-ного презирства.

Кароліна звели очі. Вона була на пляцу проти біржі. Смеркало. Тьмяне зимове небо позад будинку виблискувало як заграва пожежі темно-червоною хма-рою, що, здавалося, була з полум'я та пилу над містом, що його взято штурмом. Сіра похмура біржа, що від-била на собі сумну катастрофу, вирізнялася на цьому тлі. Вона була порожня й закинена вже цілий місяць,

неначе ринок, що його спустошив голод. Вітром пролетіла фатальна періодична пошесть, яка спустошить ринок щодесять, щоп'ятнадцять років — одна з тих чорних п'ятниць, як їх звуть, що засівають ґрунт уламками. Потрібні роки, щоб вернути довіру, щоб відродились великі кредитові установи й банки, поки зрештою пристрасть до гри знов не відновиться з колишньою силою і не призведе до нової кризи, до нового краху й загального лиха. Але цього разу, в тому рудавому димі, що вкривав обрій, у далекому міському гудінні немов би розтинався якийсь глухий потріск, що віщував близький кінець світу.

XII.

Слідство провадилося до такої міри помалу, що минуло вже сім місяців після арешту Саккара і Гамелена. А акту винувачення ще й досі не було. В середині вересня, в понеділок, Кароліна, що відвідувала брата на тиждень двічі, збиралась на третю годину йти до тюрми. Вона ніколи не вимовляла Саккарового ймення й десять разів категорично відмовилася, на його прохання, відвідати його. Саккар для неї більш не існував. Кароліна все ще сподівалася врятувати брата, була раз-у-раз весела в дні побачення й раділа, якщо могла розповісти йому про свої клопотання та принести йому улюблених його квіток.

Уранці того дня вона готувала букет із червоних гвоздик, коли це прийшла стара Софі, служниця княгині Орвієдо й сказала, що пані хоче негайно з нею поговорити. Здивована й трохи занепокоєна Кароліна пішла нагору. Вона вже кілька місяців не бачилася з княгинею, бо відмовилась від посади секретаря в домі праці незабаром після катастрофи з Всесвітнім Банком. Вона тілки здерідка заходила туди, щоб побачити Віктора, якого наче зовсім приборкала сувора дисципліна. Він ходив із спущеними очима, але одна щока як і раніш була йому більша за другу, а губи скривлені в жорстоку й насмішкувату гримасу. Вона враз відчула, що княгиня кличе її в справі Віктора.

Княгиня Орвієдо нарешті зруйнувалася. За десять років вона встигла віддати бідарям триста мільйонів спадку після князя, що їх він викрав із кишень довірливих акціонерів. Княгині треба було п'ять років, щоб витратити на справи шаленої добродійности сто мільйонів, а решту — двісті мільйонів — поглинули за чотири з половиною роки ще пишніші установи. До дому праці, ясел св. Марії, сирітського дому св. Йосипа, шпиталю в Шатільйоні та в Сен-Марсо княгиня додала такі інституції: зразкову ферму коло Ерве, дві дитячі лікарні на березі Ляманшу, шпиталь для старих у Ніцці, шпиталь для мандрівників, робітничі селища, бібліотеки та школи по всіх кутках Франції, не лічачи вже чималих вкладок в добродійні установи, що вже існували. Все робилося, як і раніш, з королівською пишнотою. То не був шматок хліба, що вона кидала жебракам з жалем та страхом. Княгиня давала розкіш, достаток, все приємне та прекрасне злидарям та недужим, що в них дужчі відібрали їхню пайку на життєвому бенкеті. Вона закладала пишні палаци задля прохачів з вулиці, щоб вони так само спали на шовкові та їли на золоті. Десять років без упину лився дощ мільйонів. Поставали мармурові їдальні, дортуари з веселим мальованням, монументальні фасади, як у Люврі, сади з незвичайними рослинами. Десять років тривали ці величезні роботи серед нечуваного злодійства постачальників та архітектів. А княгиня почувала себе безмежно щасливою та раділа, що в її руках, нарешті, не лишалось і сантима. Вона навіть дійшла кращого результату. З неї правили борг — кілька сот тисяч франків. І її нотар та повірений ніяк не могли збити цю суму з останніх крихот колосального статку, що вона розкидала на добродійність. Оповістка, наліплена на брамі, повідомляла про продаж княгининого палацу. То був останній удар, що винищував всі сліди проклятих грошей, які небіжчик князь видобував із крові та сліз фінансовим грабіжництвом.

Нагорі стара Софі чекала на Кароліну, щоб провести її до княгині. Вона гнівно ремствувала цілими днями. Бачите, до чого дійшло? хіба вона не казала,

що пані вмере на соломі. Хіба їй не треба було вийти заміж та мати дітей? Вона ж бо тільки це й любила! Сама Софі не мала на що нарікати та про що непокоїтися. Вона собі давно заробила ренту в дві тисячі франків і могла спокійно доживати віку на батьківщині коло Ангулему. Але вона гнівом скипала за те, що пані не лишила собі навіть кілька шагів, потрібних на хліб та молоко, що ними вона годувалась. Княгиня й стара Софі без упину сварилися. Орвієдо усміхалася якоюсь повною надії усмішкою й казала, що не потребує нічого, окрім покриву на вмерлого. Вона вступить до монастиря, до Кармелітського монастиря, замуrowаного від усього світу, де вона давно намітила собі місце спокою, вічного спокою!

Кароліна знайшла княгиню такою, як звикла бачити її вже чотири роки. Вона була вбрана в звичайну чорну сукню. На голові була косинка з мережива. Дарма, що їй було тридцять дев'ять років, але вона з своїми перловими зубами була ще гарна. Тільки лице трохи зжовкло та немов прив'яло, як після десятих років монастирського життя. Маленька кімнатка, що скидалася на контору провінціального судового виконавця, була вся закидана паперами, плянами, кошторисами, справами, купою паперів, що залишилися від переведених трьох сот мільйонів.

— Пані,—мовила княгиня своїм тихим та повільним голосом, що не тремтів уже від жодного хвилювання.—Я хотіла переказати вам новину, про яку довідалась уранці... Справа йде про Віктора, того хлопчика, що ви його вмістили до дому праці.

Серце Кароліні болізно почало колотитися. Нещасна дитина! Батько, хоч і обіцявся, так і не знайшов часу, щоб подивитись на сина, поки його не посадили в тюрму. Що ж станеться з дитиною тепер? Вона хотіла не думати про Саккара, але ж обставини раз-у-раз нагадували про нього, а тепер збудили знов її матерні почуття.

— Учора сталася жахлива пригода,—казала княгиня,—вчинено непоправний злочин.

Своїм байдужим тоном вона розповіла страшну історію. За три дні перед цим Віктор пожалівся на нестерп-

ний головний біль і попросивсь до лікарні. Лікар догадувався, що він удавав з себе хворого, але хлопець справді часто нездужав на невралгію. Того ж ранку Аліса де-Бовільє прийшла до будинку без матері, щоб допомогти милосердній сестрі скласти реєстр ліків за чотири місяці. Шахва з ліками стояла в кімнаті, що відділяла дортуари дівчат та хлопців, де тоді не було нікого окрім Віктора, що лежав у ліжку. Сестра ввійшла на кілька хвилин і, повернувшись, здивувалася, що не застала Аліси... Перечекавши хвилину, вона почала її шукати. Та вона здивувалася ще більше, скоро побачила, що двері до хлоп'ячого дортуару замкнені з середини. Що ж там сталося? Сестра обійшла коридором і, ввійшовши до дортуару, спинилась від страшного видовища. Аліса лежала напівзадушена, з лицем, обв'язаним серветкою, що глушила її крик. З-під спідниць, жужмом задертих, світилося її худе недокрівне тіло, згвалтоване, зганьблене з жорстокою брутальністю. На землі валявся порожній гаманець. Віктор зник. Очевидячки, сталося таке: певне, він покликав Алісу і вона ввійшла, щоб дати філіжанку молока цьому п'ятнадцятилітньому хлопцеві, що був уже волосатий, як дорослий чоловік. Це страховище спокусилося Алісиним тендітним тілом та довгою шиєю. Віктор скочив, заглушив крики дівчини, кинув її на ліжко, як ганчірку, згвалтував, пограбував, миттю одягся й утік. Але було багацько темних пунктів, нерозв'язаних, разючих питань? Як це так, що ніхто не чув боротьби та стогону? Як могло це все статися так швидко, за якихось десять хвилин? А надто загадково, як саме зник, немов би в воду впав, Віктор, що не лишив по собі найменшого сліду? Після найпильнішої шуканини впевнилися, що його нема в домі. Певне, він утік ванною кімнатою, де одне вікно відчинялося на цілу низку дахів, що спускалися поверхами один під одним і доходили до бульвару.

Але цей шлях був такий небезпечний, що не йнялося віри, щоб там могла пройти людина. Аліса, яку відвезли до матері, занедужала. Перелякана, змучена, вона заходилась сльозами і горіла вогнем.

Кароліна слухала це оповідання й почувала, що кров у її серці леденіє. Одна згадка, що спадала їй на думку, вражала її своєю схожістю з цією подією. Колись Саккар зганьбив на сходах нещасну Розалію та під той момент, як зародився оцей хлопець, викрутив їй плече. У хлопчика одна щока так і зосталась немов би вдушена. Тепер оце Саккарів син гвалтує першу дівчину, яку доля кидає в його руки. Яка непотрібна жорстокість! Ця лагідна дівчина, остання парость роду, що вимирає, дівчина, що ладна була віддатися богові, бо не могла вийти заміж, як інші дівчата. Який глузд мала ця дурна й жасна пригода. Навіщо одна істота знівечила другу?

— Я не хочу вам нічим докоряти, пані, — закінчила княгиня, — бо було б несправедливо покладати на вас хоч найменшу відповідальність. Але ж треба сказати, що ваш протеже це щось страшне.

І буцім через якусь таємну асоціацію ідей вона додала:

— Не можна безкарно перебувати в певному оточенні... Мені самій душа боліла, бо я почувала, що теж брала участь у тій банковій катастрофі, що завдала стільки горя та сліз. Авжеж! Я не повинна була давати згоду на те, щоб мій дім перетворився на гніздо таких жахів. Та лихо скоїлося. Дім буде очищено, а я, о! я вже не існую! Бог мені простить!

На її лиці знов засяла блідна усмішка здійсненої надії. Вона жестом показала, що кидає світ, зникає назавжди, як невидна добра богиня.

Кароліна схопила її за руки, стиснула й цілувала їх. Зворушившись від докорів сумління і жалю, вона бурмотіла не до ладу:

— Мене не можна прощати, я винна... Нещасна дівчина... я хочу її бачити, я ту ж мить побіжу до неї...

Вона пішла, а княгиня й стара Софі почали пакуватись у далеку дорогу, що повинна була розлучити їх після сорока літ спільного життя.

Два дні тому, в суботу, графиня де-Бовільє наважилась віддати свій будинок кредиторам. Уже шість місяців як вона за позичку не платила відсотків і становище утворилось нестерпне. Витрат всіляких було

багато і кожного дня висіла загроза, що дім продадуть з прилюдного торгу. Її довірений дав їй раду покинути все й оселитися в маленькому приміщенні, де можна буде жити без таких витрат, а тим часом він уживе заходів, щоб ліквідувати борги. Вона б не згодилася і напевне вперто силкувалася б підтримувати гідність свого роду, та до самої смерти удавати, що їхній статок зберігся цілий, аж поки стеля не завалилася б їй на голову. Та сталося графині нове лихо. Її син Фердінанд, останній Бовільє, нездатний ні на що парубок, що зробився папським зуавом, щоб приховати свою нікчемність та своє неробство, без слави помер у Римі. Він був такий недолугий, так йому зашкодило надто гаряче підсоння, що не міг брати участь у бою під Ментоною, бо вже був тяжко хворий на сухоти. Тоді перед нею постала якась порожнеча. Всі її ідеї, вся її воля, всі ці штучні підпори, що стільки років гордо підтримували честь імени, разом упали. За одну добу будинок затріщав, звідусіль із руїн повилазили страшні злидні. Старого коня продали. В домі залишилась сама куховарка, що ходила в брудному фартусі купувати на два су масла та літр квасолі. Графиня з'явилась на вулиці в брудному вбранні та в стопцьованих черевиках. То були справжні злидні. Лихо притлумило гордість цієї жінки, що вірила в колишні часи та боролася проти умов життя нового часу. Вона оселилась з дочкою на вулиці Tour des Dames у колишньої власниці модної крамниці, що зробилася богочестивою жінкою та наймала свої мебльовані кімнати духовним особам. Там вони взяли вдвох голу кімнату з виглядом сумної та шляхетної вбогости. Перегородка в глибині відділяла спочивальню. За перегородкою стояли два ліжка і коли двері, обліплені тими самими шпалерами, що й стіни, зачинялись, то з кімнати виходила ніби вітальня. Така зручність трохи потішала їх.

Та не минуло й двох годин як графиня де-Бовільє розташувалася в новому приміщенні, як несподівана й дивна візита знов завдала їй горя. На щастя Аліса кудись пішла. Прийшов Буш із своїм плоским та брудним лицем, засмальцованим рединготом та скрученою

білою краваткою. Почувши нюхом, що надійшов слушний час, він наважився кінець-кінцем збити бучу за десять тисяч франків, що їх обіцяв граф дівчині Леонії Крон. Скинувши оком на кімнату, він зрозумів становище вдови. Чи не прийшов він надто пізно? Вміючи бути й увічливим і терплячим, коли це було йому треба, він докладно розповів приголомшеній княгині в чім полягає справа. Це ж була рука її чоловіка, правда ж? Вся історія з'ясовується: граф залицявся до дівчини, спокусив її розпискою, а потім дівчину кинув. Буш навіть не ховався від графині з тим, що юридично вона зовсім не повинна платити через те, що минуло вже п'ятнадцять літ. Він просто прийшов, як заступник своєї клієнтки, бо знав, що вона здатна була звернутися до суду й зчинити найголосніший скандал, коли їй не заплатять. Графиня, сполотнівши від тої страшної воскреслої минувшини, висловила здивовання, чому він чекав стільки часу і не звертався раніш до неї? Тоді Буш вигадав цілу історію про те, що розписка була загублена й випадком знайдена на дні скрині. Графиня твердо відмовилась розглядати зараз цю справу і Буш пішов, гречно заявивши, що він повернеться із своєю клієнткою. Не завтра, бо їй не можна в неділю виходити з дому, де вона працює, а в понеділок або в вівторок.

У вівторок, після жахливої події з дочкою, яку привезли до матері непритомну і яку вона доглядала, заходячись сльозами, графиня Бовільє зовсім забула про цього засмальцьованого Буша та його претенсію. Нарешті, Аліса заснула, а мати сіла коло неї втомлена та пригнічена ударами озвірілої долі. Коли це знов pojavився Буш разом із Леонією.

— Мадам, ось моя клієнтка; треба кінчати справу!

Побачивши дівчину, графиня здригнулась. Леонія була в яскравому вбранні; грубе чорне волосся падало їй на очі, широке брескле лице й уся постать мали на собі познаку глибокого занепаду та десятилітньої проституції. Вся жіноча гордість графині обурилась після стількох год забуття та прощення. Боже мій! для отаких тварин, що здатні так упасти, граф зраджував її!

— Треба кінчати,—обстоював Буш,—бо моїй клієнтці ніколи. Їй треба повернутися на вулицю Фейдо.

— На вулицю Фейдо,—переказала графиня, не розуміючи.

— Авжеж, вона там живе... Вона там у домі.

Схвильована графиня тремтячими руками зачинила двері перегородки. Аліса заворушилась під ковдрою. Хоч би вона спала, нічого не бачила і не чула.

Буш ізнов почав:

— Отже, мадам, зрозумійте як слід... Ця панна доручила мені свою справу. Я просто її заступник. Ось чому я хотів, щоб вона сама прийшла вам заявити про свої вимоги... Поясніть, Леонідо!

Леоніда, почувавши себе ніяково в ролі, яку її примушували грати, звела на нього свої каламутні очі з виразом побитого собаки. Але надія здобути тисячу франків, що він їй обіцяв, надала їй відваги. Вона почала говорити своїм захриплим від горілки голосом, а Буш вийняв і розгорнув графову розписку.

— Еге, це так, це той самий папірець, що мені видав пан Шарль... Я була кучерова дочка. Рогатого Крона, як його дражнили. Ви його пам'ятаєте, мадам? Ото пан Шарль раз-у-раз і чіплявся до мене і просив мене на всякі непристойності. Але мені це було не до вподоби. За молодих літ того не розумієш, правда ж? І через те не дуже ласкавенько ставишся до стареньких!.. Тоді пан Шарль видав мені цей папір. Якось він завів мене на стайню...

Графиня стояла слухаючи її й терплячи ці тортури, коли це їй здалося, що за перегородкою почувся стогін. Вона спинила Леоніду тривожним жестом.

— Замокніть!

Та Леоніда захопилась і хотіла кінчити.

— Це все ж таки нечесно розвинути дівчині вінець, коли не хочеш платити... Атож мадам, ваш пан Шарль був злодій. Такої думки всі жінки, яким я розповідаю цю історію... Запевняю вас, що це варто було грошей.

— Мовчіть! Мовчіть! — закричала зіритовано графиня, піднісши обидві руки, немов би намірялась задушити її, коли вона не замовкне.

Леоніда злякалась і затулилась руками інстинктивним рухом жінки, що звикла до ляпасів. Запанувала тяжка тиша і знов за перегородкою почувся стогін та звуки заглушеного ридання.

— Чого ж ви хочете? — спитала стишуючи голос графиня, що вся тремтіла.

Тут устряв Буш.

— Мадам, ця панна хоче, щоб їй заплатили. І ця нещасна має рацію, коли каже, що граф де-Бовільє повівся з нею зле. Це просто шахрайство.

— Я ніколи не заплачу такого боргу.

— Тоді ми виходимо від вас, беремо фіякра й ідемо до суду, де я подам скаргу, що я склав раніше, — ось вона... Тут списано всі факти, що вам розповіла ця панна...

— Пане, це страшний шантаж і ви цього не зробіте!

— Вибачте, мадам, я зроблю це зараз! Справа то є справа.

Графиню опанувала безмежна втома й безсилість. Запала остання гордість, що підтримувала її. Ввесь її опір та сила зникли. Вона склала благаючи руки й мовляла.

— Але ж ви бачите наше становище? Подивіться на цю кімнату... У нас нема нічого, завтра нам може не буде чого їсти. Де ж я візьму вам десять тисяч франків? Боже мій!

Буш усміхнувся, як людина, що звикла ловити свою здобич серед руїн.

— О! у таких дам як ви раз-у-раз можна знайти, де взяти. Пошукайте добре і знайдете.

Він уже давно поглядав на старий футляр, що графиня поставила на коминку, розкладаючи речі. Він нюхом почув, що там були коштовності. Графиня спостерегла його погляд, що спалахнув вогнем, і зрозуміла.

— Ні, ні, — закричала вона, — коштовні речі ніколи!

І вона схопила футляр, немов би захищаючи його. Оці останні коштовні речі, що здавна належали їхній родині, не вважаючи на пережиту скруту, одинокий посяг її дочки, а тепер це останнє джерело до існування.

— Ніколи, я краще віддам своє життя!

Але під цю хвилину постукала й увійшла Кароліна. Вона спинилась, збентежена сценою, що на неї наскочила. Кількома словами вона попросила графиню не варуватися, і була б вийшла, як би Бовільє не зробила благального жесту. Кароліна зрозуміла й залилась.

Буш уже насунув шапку, а Леоніда, почувачи себе все гірше та гірше, посувалася до дверей.

— Виходить, пані, що нам лишається тільки піти...

Проте він не йшов. Він ще раз переказав усю історію в брутальніших тільки виразах, буцім хотів завдати сорому графині перед новою панією, якої він ніби не пізнав. Це він собі взяв за звичай у своїх справах.

— До побачення, пані, ми йдемо до суду. Не пізніш як за три дні про це буде надруковано в газетах з усіма подробицями. Це те, чого ви хочете.

По газетах... Такий страшний скандал навіть на руїнах її дому. Виходить, мало того, що весь їх старовинний статок пішов за вітром, треба ще втоптати в болото й їхнє ім'я. О! нехай буде врятована хоч честь імени. Вона механічно відкрила футляр. Там були сержки, обручки, три каблучки з рубінами та діамантами в старовинній оправі.

Буш швидко підійшов. Очі його набрали лагідного трохи не ніжного виразу.

— О, тут не буде на десять тисяч франків, дозвольте мені глянути.

Він брав кошовні речі, одну за одною, повертав їх підносив угору своїми грубими пальцями, що тремтіли від хвилювання. Він любив дорогі речі якоюсь почуттєвою жагою. Надто милувався він з рубінів, що доводили його до екстазу, а ці старовинні діаманти, коли оброблення їхнє і не дуже добре, то яка це чиста вода!

— Шість тисяч франків, — сказав він гострим голоом цінувальника, силкуючись замаскувати цією цифрою своє хвилювання. Я лічу самі камені, бо оправа годиться тільки, щоб її розтопити. А проте ми задовольнимосся й шістьома тисячами.

Та для графині це була занадто тяжка жертва. Вона знов обурилася, взяла від нього дорогі речі й конвуль-

сійно стиснула їх у своїх руках. Ні, ні! це вже надто, вона не може кинути в прірву ще й ці останні камені, що ходила в них іще її мати й що дочка повинна вбратися в них на весілля. Пекучі сльози потекли на її щоки. То була така трагічна скорбота, що Леоніду взяв жаль і вона почала тягти Буша за полу, щоб він уже йшов. Сама вона хотіла йти, бо не мала сили завдати стільки горя бідолашній старій дамі з таким добрим лицем. Буш байдужісінько дивився на ту сцену. Він уже був певний, що винесе кошовності, знаючи з довгого досвіду, що сльози в жінок — ознака занепаду енергії. І він вичікував.

Можливо, що ця страшна сцена тяглася б ще довго, коли б під цю хвилину за перегородкою не почулося ридання та безсилий голос. То благала Аліса.

— Мамо! Вони мене вбивають! Віддай їм усе, нехай вони все беруть. О! мамо, хай вони йдуть! Вони мене вбивають, вони мене вбивають!

У графині вихопився жест, повний розпачу, немов би вона віддавала все своє життя. Її дочка чула, її дочка вмирала від сорому! Вона кинула футляр Бушеві і, ледве давши йому положити на стіл графову розписку, вишговхала його за двері разом із Леонідою, що сама квапилась іти. Потім графиня підійшла до ліжка й притулилась до Аліси. Обидві плакали, розбиті та знищені.

Обурена Кароліна хотіла втрутитися. Невже вона дозволить цьому негідникові грабувати нещасних жінок? Але вона чула всю оту брудну історію. Що ж робити, щоб уникнути скандалу? Вона знала, що Буш виконає загрозу. Кароліна сама соромилася того, що між ним та нею є спільні секрети. О! скільки муки, скільки бруду! Вона збентежилась. Навіщо прийшла сюди, коли нічого не може сказати, не може стати в пригоді? Всякі слова запитання та натяки на вчорашню Алісину драму здавалися Кароліні образливими та брутальними. Що можна було сказати цій жертві, що ганьба довела її до конання. Всяка поміч, що вона могла її дати, здалась би смішною милостинею. Адже сама вона була зруйнована і на превелику силу могла дотягти до кінця про-

цесу. Кароліна підійшла до них із очима повними сліз і з безмежним жалем, тремтячи всім тілом обняла їх обох.

Оці дві горопашні, знівечені, змарновані жінки, що ридали в банальній мебльованій кімнаті, являли собою все, що залишилося від старовинного роду Бовільє, який колись уславився своїм блиском та могутністю. Той рід володів землями, що дорівнювали державі. Йому належали береги Люари на двадцять миль. Палаці, луки, поля та ліси. Але ці величезні маєтки меншали кожного століття, а графиня прожила решту, захоплена бурею нової спекуляції, в якій вона нічого не розуміла. Туди пішли спочатку двадцять тисяч франків ощадку, що вона його по одному су відкладала для дочки, потім сімдесят тисяч, що позичила під заставу Обле й нарешті ціла ферма. Грошей, що їх взято за палац на вулиці Сен-Лязар, не вистачить на оплату боргів. Син безславно помер далеко від неї. Дочку привезли зганьблену та заплямлену від розбійника, як привозять додому вкриту болотом та кров'ю дитину, що її переїхала карета. Графиня з шляхетної, стрункої, високої сивої дами з величньою постаттю зробилася нужденною старою жівкою, що її пригнітило нещастя. А в божевільних очах негарної зів'ялої Аліси, що її довга потворна шия світилася з-під сорочки, позначилася смертельна скорбота від втрати останніх гордощів — дівочої честі. Обое ридали, ридали без краю.

Кароліна не мовила й слова. Вона тільки щиро обняла їх. Не мавши змоги зробити нічого іншого, вона тільки плакала разом із ними. Бідолашні жінки її зрозуміли. Вони зайшлися сльозами ще дужче, але їм полегшало. Коли й нема ніякої розради, то все ж таки треба жити, хоч би там що.

Коли вже Кароліна знов опинилася на вулиці, то побачила знов Буша, що радився про щось із Мешен. Потім він узяв фіякра, штовхнув у нього Леоніду й зник. А Мешен догнала Кароліну. Безперечно, вона чатувала на неї, бо зараз заговорила про Віктора, знаючи вже, що трапилось напередодні в домі праці. Після того, як Саккар відмовився заплатити їй чотири

тисячі франків, вона не могла заспокоїтися й усе вигадувала спосіб, як же взяти свій зиск із цього діла? Сподіваючись на якийсь сприятливий випадок, вона часто заходила до дому праці, де й довідалась про пригоду. Склавши собі плян дій, вона—сказала Кароліні, що негайно візьметься шукати Віктора. Було б надто немилосердно кинути нещасну дитину на призволяще з його гидкими інстинктами. Треба взяти його, бо інакше хлопець опиниться на лаві підсудних. Поки вона говорила, її маленькі очі, що позапливали салом, пильнували доброї дами. Мешен із радістю кмітила, що Кароліна хвилюється. Вона певна була, що скоро знайде хлопця, то зможе як і раніш тягти гроші з Кароліниної кишені.

— То ви згоджуєтесь, мадам, я пошукаю його? Коли захочете довідатись про щось, то не турбуйтеся ходити на вулицю. Маркаде, а зайдіть просто до Буша на вулицю Фейдо. Я там щодня буваю близько четвертої години.

Кароліна повернулась на вулицю Сен-Лязар з новою тривогою. Справді бо, скільки лиха може накоїти отой виродок, отой голодний вовк із усіма спадковими вадами, коли він буде по світах блукати, рятуючись від погоні. Вона швиденько поснідала і перше ніж їхати до тюрми, заїхала на бульвар Біно, бо її кортіло дізнатись, чи нема чогось нового. По дорозі їй спала на думку ідея, що вмент її опанувала: спочатку заїхати до Максима, повести його до дому праці й примусити його опікуватись Віктором, що був таки йому брат. Тільки він мав ще гроші і тільки він міг йому помагати.

Але скоро Кароліна увійшла в вестибюль розкішного будинку на вулиці Імператриці, як її охопив холод. Робітники знімали килими та драпрі, слуги натягали покривці на фотелі та люстри, а від усіх дрібничок, що їх познімали з столів та етажерок, видавався пах, що скидався на аромат букету, кинутого після балю. Максим стояв у спочивальні серед двох величезних валіз, куди слуга складав розкішну білизну, тонку й багату, як у молодії.

Побачивши Кароліну, Максим заговорив до неї перший холодним і сухим тоном.

— А, це ви? Добре, що ви прийшли, мені не доведеться писати вам... З мене досить — я виїзду.

— Як, ви їдете?

— Еге! Іду сьогодні ввечері! Перезимую в Неаполі. Виславши жестом слугу, казав далі.

— Ви думаєте, мені приємно бути сином батька, що вже півроку сидить у тюрмі? Не буду ж я тут лишатись, щоб ще дивитись, як його посадять у дім для поправи. Та мушу їхати. Сподіваюсь, що там не дуже зануджуся.

Вона дивилася на Максима, такого коректного й гарного. Дивилась на обвантажені валізи, що в них не було жодної ганчірки, яка належала б жінці чи коханці, а все було присвячене культові самоубоження. Проте вона наважилась.

— А я прийшла просити вас зробити ласку...

Вона розповіла про Вікторів злочин. Розповіла й про те, що Віктор утік й що він може накоїти купу лиха.

— Ми не можемо кинути його. Їдьмо зі мною і вживемо заходів!..

Максим не дав їй докінчити. Він зблід і тремтів, немов би торкнулась його брудна душогубова рука.

— Маєте. Бракувало тільки цього... Батько—зłodій, брат—душогуб... Я запізнився, мені треба було виїхати на минулому тижні. Це просто жах, цілковитий жах, ставити мене в отаке становище.

Коли вона почала обстоювати, він озлився.

— Дайте мені спокій! Вам до вподоби оце життя серед прикростей, то й лишайтесь тут, я вас попереджав. Ви плачете тепер, так вам і треба. Але я швидше викину на смітник усіх цих мерзотників, ніж подарую хоч одну волосину.

Кароліна підвелася.

— Тоді прощайте!

— Прощайте!

Виходивши, вона бачила, як він покликав слугу і почав пильнувати, як укладалося туалетний несесер, що в ньому всі речі золоченого срібла художньою були

роботи. Надто вирізнялася помийничка з вирізбленим полувінком з амурів. Тоді як один брат пакувався, щоб їхати під соняшне небо Неаполя, щоб жити там серед пишноти та неробства, вона уявляла собі іншого, що голодний, із ножем у руці, блукає темного негодяного вечора, десь глухими завулками Віллети чи Шаронни. Може це й є відповідь на запитання: чи не в грошах виховання, здоров'я, розум? Коли всередині лишається той самий людський бруд, то чи не міститься вся цивілізація в привилеї добре пахтіти та приємно жити?

Прийшовши до дому праці, Кароліна відчула, що її обурює вся незвичайна розкіш установи. Навіщо ці два величезні крила для хлопців і дівчат, сполучені монументальним павільйоном для адміністрації? Навіщо колосальні двори, такі як парки, кахлеві пекарні, мармурові їдальні, сходи та коридори, широкі як палаци? Навіщо вся ця грандіозна добродійність, коли серед такого здорового й доброго оточення не можна знищити хлопцеві вади, не можна зробити з розпусного хлопця здорової людини з здоровим розумом? Вона просто пішла до директора, бо хотіла знати найменші подробиці. Але драма була загадкова. Директор міг переказати їй тільки те, що вона знала від княгині. З учорашнього дня Віктора все шукали й у будинкові і по його околицях, але наслідків не було ніяких. Хлопець був уже далеко, десь у сліпому закуткові величезного міста. У нього не повинно бути грошей, бо в гаманці Аліси, що він його пограбував, було тільки три франки й чотири су. Директор проте не захотів удаватись до поліції, щоб не завдавати нещасним Бовільє прилюдного скандалу. Кароліна подякувала йому за це і собі пообіцялася не звертатися до префектури, дарма що дуже хотіла хоч про щось довідатись. З розпачу, що їй доводиться йти нічого не дізнавшись, вона пішла до лікарні, щоб розпитатися в сестер. Але й там нічого не довідалась, тільки трохи спочила душею в маленькій спокійній кімнатці, що відділяла дортуари, Сюди доходив веселий гомін, бо була перерва, і Кароліна почула, що не зовсім була справедлива щодо спасенного впливу чистого повітря, достатку та праці.

Безперечно, тут ростуть здорові й дужі люди. Один розбійник на чотири чи п'ять чоловіка середньої честности це вже важливий наслідок серед усіх випадкових обставин, що зменшують та збільшують спадкові вади.

Сестра на хвилину вийшла. Кароліна підійшла до вікна, щоб поглянути на дітей, що гуляли внизу. Коли це сріблясті голоси дівчаток, що залунали з сусідньої залі, звернули на себе її увагу. Двері були трохи причинені й вона могла бачити, що там робилося. Діти її не примічали. То була весела ясна кімната з білими стінами й чотирма ліжками з білими фіранками. Соняшне проміння золотило білину ліжок, і вони скидалися на білі лілеї, що розпукувались у теплом повітрі. На першому ліжку Кароліна впізнала Маделену, дівчинку, що одужувала та їла тартинки ще того дня, як вона привезла Віктора. Дівчинка раз-у-раз нездужала, бо її виснажував спадковий алькоголізм батьків. Вона була така недокрівна, тонка та біла, що з своїми великими очима скидалась на святу. Їй було тринадцять років і вона була сама на світі. Мати її вмерла під час піятики. Її вдарив ногою в живіт якийсь чоловік, що не хотів заплатити обіцяних шістьох су. Стоячи навколішках серед ліжка, в довгій білій сорочці і з розпущеними на плечах косами, Маделена вчила молитов трьох дівчат, що були на своїх ліжках.

— Складіть отак руки, відкрийте ваше серце...

Трое дівчаток так само стояли навколішках. Двом із них було літ по вісім-десять, а третій не більш як п'ять. Вони скидались на янголів у своїх довгих сорочках із складеними рученятами і з поважними захопленими личками.

— Кажіть за мною те, що я казатиму. Слухайте уважно... Господи! Нагороди пана Саккара за його добрість, пошли йому довгі дні та щастя!

Тоді всі чотири дівчинки своїми янгольськими голосочками, чарівним дитячим белькотінням повторили в пориві віри, що обхопила їхні чисті душі:

— Господи! Нагороди пана Саккара за його добрість, пошли йому довгі дні й щастя!

З обуренням Кароліна хотіла вже ввійти в кімнату і примусити дітей мовчати. Заборонити їм цю молитву, що здавалась їй жорстокою та блюзнірською грою. Ні! Ні! Саккар не має права, щоб його любили. Дозволяти дітям молитися за нього, це значить плямувати їхні душі. Але потім вона здригнулась і спинилась. На очі навернулись сльози. Навіщо вона накидатиме їм своє обурення, свій гнів, свій досвід, отим безневинним істотам, що не знають ще життя. Хіба Саккар не був добрий до них? Він же був творець цьому дому і щомісяця посилав їм цяцьки. Її обхопило почуття ніяковости. Кароліна знов прийшла до думки, що нема цілком злочинних людей, які б серед заподіяного лиха не зробили нічого доброго. І вона пішла, тим часом як дівчатка знов почали свою молитву. У вухах їй довго бреніли янгольські голоси, що благали благословення неба на безсумлінну людину, причинця катастрофи, що зруйнував цілий світ своїми несамоовитими руками.

Як вийшла вона з фіякру на бульварі Пале, перед тюрмою, то тільки тоді згадала, що через хвилювання забула вдома букет гвоздик, що наготувала його вранці для брата. Поблизу була квітничарка, що продавала маленькі букетики по два су. Вона взяла один із них і Гамелен, що любив квітки, усміхнувся, коли вона розповіла йому про свою непам'ятливість. Проте сьогодні він журився. Спочатку за перших тижнів свого арешту, він віри не йняв, що проти нього може бути поважне обвинувачення. Він гадав, що йому легко виправдатись. Його обрано на голову проти його волі, він стояв осторонь від усіх фінансових операцій, мало не весь час його не було в Парижі і він не мав змоги контролювати роботу Банку. Та з розмов із адвокатом і з Кароліниного клопотання, що не давало наслідків, він пересвідчився, що на нього покладають велику відповідальність. Вважали, що він солідаризувався з Саккаром у всіх незаконних учинках. Ніхто не вірив, що Гамелен нічого не знав і всі гадали, що Саккар утяг його в безчесну справу. Саме під цей момент його простодушна віра католика, що найбільше визнавав покару, була йому за джерело спокою, який дивував

Кароліну. Коли вона приходила до нього після біганини й тривоги, після сутичок із вільними людьми, нещасними чи жорстокими, то її щоразу вражав братів спокійний та ясний вигляд. У своїй порожній камері, він як доросла богочестива людина, прибав чотири яскраво розмальовані картини духовного змісту, а посередині вмістив маленьке розп'яття з чорного дерева. Якщо людина віддалася на волю божу, то вона вже не іригується. Всяке страждання тоді для неї є запорукою порятунку. Часом він журився тільки тому, що його праця припинилась через оту катастрофу. Хто візьметься за його діло? Хто дбатиме про відродження Сходу, що його так щасливо розпочала загальна компанія Сполученого Пароплавства та Товариство Кармелських копалень? Хто збудує мережу залізниць від Брусси до Бейруту й Дамаску, від Смірни до Требізонду? Хто ввіллє нову кров у жили старого світу? Але й тут він вірив. Він казав, що розпочата справа не може загинути. Його смутила тільки свідомість, що небо обрало не його, щоб усе те довести до діла.

Надто тремтів йому голос, коли він питався, за які гріхи бог не дав йому змоги закласти католицький банк, що мав потім перетворитися на скарбницю Гроба Господнього. Скарбниця мала на меті вернути владу папі, об'єднати в одну націю всі народи, позбавивши євреїв влади над грішми. Він віщував за цей банк, запевняючи, що він таки й буде непереможний, що знайдеться чесна людина з чистими руками, яка здійснить цю ідею. Цього дня він журився тільки через те, що його вважають за винного і як він вийде з тюрми, то руки його ніколи не будуть остільки чисті, щоб знов узятися до цього великого діла.

Гамелен неуважно слухав оповідання сестри про те, що в газетах ставляться тепер до нього прихильніше. Потім, дивлячись на неї своїм немов сонним поглядом, він без усякого переходу спитав:

— Чом ти відмовляєшся його бачити?

Вона здригнулася, розуміючи, що брат говорить про Саккара, і знов негативно похитала головою. Тоді Гамелен зніяковівши стиха мовив:

— Після того, чим він був для тебе, ти не можеш відмовлятися... Піди до нього!

Боже мій! Він знав! Кароліна зашарілась і кинулась братові в обійми, щоб сховати свій сором. Уривчастим голосом почала вона допитуватись, хто міг йому сказати, звідки він довідався про цю таємницю, що вона її вважала за невідому нікому, а надто йому?

— Моя бідолашна Кароліно, я вже давно знаю, Анонімні листи, лихі люди, що заздрили нам... Я ніколи не говорив тобі про це. Ти людина вільна, у нас різні погляди... Я знаю, що ти найкраща жінка в світі. Піди до нього!

З веселою як і раніш усмішкою він узяв букет троянд, що заложив за розп'яття і подав його їй, кажучи:

Візьми! занеси йому це й скажи, що я не гніваюсь на нього.

Братова зворушлива ніжність украй її схвилювала. Вона почувала страшний сором і якесь приємне полегшення, а тому більше не опиралась. Правду кажучи, вона з самого ранку відчувала потребу відвідати Саккара. Хіба вона могла нічого не сказати йому про Вікторову втечу та про жахливий злочин, що її й досі від нього морозом обсипало. Саккар із перших днів записав її ім'я в реєстрові осіб, що він їх бажав бачити. Кароліна сказала своє ім'я і доглядач негайно повів її до в'язня.

Коли вона ввійшла, Саккар сидів спиною до дверей перед маленьким столиком і писав якісь числа на аркуші паперу.

Він схопився й радісно мовив:

— Ви!... О! які ви добрі і який я щасливий!

Саккар схопив її руку в обидві свої. Вона ніяково всміхалась і з хвилювання не знала, що сказати. Вільною рукою вона поклала маленький букетик у два су на списані цифрами аркуші паперу, якими був закиданий столик:

— Ви янгол! — пробурмотів він у захваті, цілуючи її пальці.

Кароліна зайшлася сльозами.

— Це правда, всьому, що було, я поклала край. Я засудила вас у моєму серці... Але мій брат захотів, щоб я прийшла.

— Ні, ні! Не кажіть цього! Скажіть, що ви надто розумні, що ви через край добрі, що ви зрозуміли і що ви простили мене!

Вона жестом перепинила його.

— Благаю вас, не вимагайте від мене так багато! Я сама не знаю... Хіба вам не досить того, що я прийшла? Крім того, я повинна сказати вам про одну сумну річ.

Вона відразу тихим голосом розповіла йому про Вікторів дикий злочин, про його напад на Алісу, про його незвичайну незрозумілу втечу, про те, що його не можуть знайти та навряд чи коли й знайдуть. Саккара це вразило. Він слухав без жодного запитання, без жодного жесту. Коли вона замовкла, дві великі сльози скотились йому по щоках.

— Нещасний... Нещасний... — мовив він.

Ніколи вона не бачила, щоб він плакав. Кароліна була схвильована й здивована, бо так дивно було бачити ці важкі олив'яні Саккарові сльози, що виходили з глибини зачерствілого серця, загартованого довголітнім розбоям. А втім він у ту ж мить удався в розпуку.

— Як це жахливо!.. Я навіть не поцілував хлопчиська... Ви ж знаєте — я його й не бачив! Боже мій! Я присягався, що піду відвідати його й не знайшов часу... Жодної вільної години через оті справи, що мене поглинали... Ах, це раз-у-раз так! Чого не зробиш одразу, того напевне не зробиш ніколи... Отже ви цілком певні, що я не побачусь із ним? Привели б його сюди до мене.

Кароліна похитала головою.

— Хто знає де він тепер у цьому страшному невідомому Парижі?

Саккар ще деякий час гарячково ходив по камері, кидаючи уривчасті фрази.

— Мені знаходять мою дитину і ось вам! Я гублю її... Ніколи його не побачу... Справді бо я не маю ща-

стя, ні! Цілком не маю... О, мій боже! Це та сама історія, що й з банком.

— Він сів до столу, а Кароліна поставила свого стільця проти нього. Перегортаючи папери, що їх за кілька місяців набралась ціла купа, він почав говорити за процес і за свою майбутню оборону, бо почував ніби потребу виправдатися перед нею. Саккара винуватили в тім, що він безупинно збільшував капітал, щоб підвищити курс і примусити людей вірити, що банк має всі свої фонди. Винуватили за фіктивну підписку та фіктивні вкладки за допомогою Сабатані та інших підставних осіб, які платили за акції, що записані були на їхнє ім'я, тільки своїм підписом. За роздачу фіктивних дивідендів у формі викупу раніш випущених акцій. Нарешті ставили за провину те, що банк купував свої власні акції, утворював скажену спекуляцію, що призвела до незвичайного й злудного підвищення акцій. Що від тієї спекуляції й загинув Всесвітній Банк, виснаживши всі свої кошти. На все це Саккар давав палке й докладне пояснення. Він робив те, що робить кожен директор банку, тільки в ширших розмірах. Нема в Парижі жодного директора найсоліднішої кредитової установи, що не повинен би був сидіти в тюрмі разом із ним, коли б у людей було хоч трохи логіки. Йому просто доводиться за всіх на собі терпіти. З другого боку, що це за чудернацький спосіб так розподіляти відповідальність. Чому не притягли до суду так само й адміністраторів, отих Дегремонів, Гюре, Богенів, що опріч п'ятдесяти тисяч жетонної нагороди за засідання брали ще по десять відсотків із зиску і не цуралися крутійства. Чому zostалися зовсім безкарні ревізори, між іншим Лявіньєр, який збувся лиха через своє буцім незрозуміння справи та довіру. Очевидячки, цей процес буде показом найстрашнішої несправедливості. Треба було відхилити скаргу Буша на шахрайство, бо її не доведено, а експертова доповідь, що він подав її після першого перегляду книг, аж кишить помилками. Чому офіційно оповістили банкрутство на підставі цих двох документів, коли не пропало жодне су зі вкладок і всі клієнти могли взяти собі свої гроші? Коли це мало

одинокую мету завдати руїни акціонерам, то це зроблено якнайкраще. Катастрофа сталася велика, безмежна. Але до цього спричинився не він, а судові органи, уряд, всі ті, що взяли участь у змові, щоб занапастити його та знищити Всесвітній Банк.

— Ах, крутії! коли б вони лишили мене на волі, ви б побачили б!

Кароліна дивилась на нього, вражена Саккаровою безсумлінністю, що доходила до справжньої величі. Вона згадала його колишні теорії про потребу гри в великих підприємствах, де неможлива ніяка справедлива винагорода. Згадала про його погляд на спекуляцію, як на потрібний вияв людської істоти, як на потрібне угноєння, що на ньому зростає поступ. Чи не він же сам своїми безсумлінними руками палив у паровику доти, доки його не розсадило на друзки та не поранило всіх тих, що були коло того паровика? Хіба не він хотів цього божевільного курсу в три тисячі франків? Банк із капіталом півтора мільйонів! Триста тисяч його акцій в ціні три тисячі франків кожна становлять суму в дев'ятсот мільйонів! Хіба ж це можливо? Хіба не загрожував величезною небезпекою вже самий колосальний дивіденд, якого вимагала отака сума, коли б навіть лічити його тільки з п'яти відсотків?

Саккар зірвався й ходив по камері нерівною ходою великого завойовника в клітці.

— Ах, негідники! Вони знали, що робили, коли замкнули мене тут... Бо я тріумфував би, скрутивши їх усіх.

Кароліна відсахнулась від здивовання та обурення.

— Як тріумфував? У вас же не було жодного су, ви ж були переможені.

— Звичайно, — мовив він з гірким жалем, — мене перемогли, виходить я шахрай! Чесність, слава — це тільки успіх. Не треба давати себе бити, бо завтра ж тебе назвуть дурнем та крутієм. О, я чудово знаю, що можуть сказати, вам нема потреби мені це переказувати. Правда ж! Мене звуть просто злодієм, кажуть, що я всі ці мільйони поклав собі просто в кишеню, раді були б задушити мене. А що найгірше, то це те,

що всі уболіваючи знизують плечима, говорять про мене, як про божевільного, як про дурня... Але уявіть собі, що мені пощастило, що я переміг Гундермана, завоював ринок, зробився необмеженим царем золота. О! який би то був тріумф!.. Я був би герой, увесь Париж стелився б мені до ніг!

Але Кароліна гостро відповіла.

— За вами не було ні справедливості, ні логіки. Ви не могли взяти гору.

Саккар ураз спинився перед нею й обурено заговорив:

— Я не міг взяти гору? Дурниці! Мені забракло грошей, от і все! Коли б Наполеон під Ватерлоо міг послати на заріз ще зайвих сто тисяч людей, він узяв би гору і мапа Європи виглядала б інакше. А я, коли б мав змогу кинути в прірву кілька сот потрібних мільйонів,— був би владар світу.

— Але ж це страшна річ!— мовила вона гнівно.— Як? ви вважаєте, що ще замало руїни, крові та сліз? Вам треба ще більше горя, ще більше награбованих родин, ще більше бідарів, що мусять попідтинню ходити?

Саккар знов почав нервово холити. З жестом презирливої байдужості він казав далі:

— Хіба життя піклується про це? Кожен ступінь людський розчавлює тисячі істот.

Запанувало мовчання. Здивована Кароліна стежила за ним. Хто він був — шахрай чи герой? Уся тремтячи, вона питалася, які думки роїлися в голові цього великого переможеного воєводи, засудженого на бездіяльність упродовж шістьох місяців, що він їх пересидів у цій камері? Тепер тільки вона глянула навкруги. Чотири голі стінки, маленьке залізне ліжко, білий стіл, два солом'яних стільці. І тут жив той, хто звик до сліпучих розкошів!

Зненацька він сів, немов би ноги йому підломилися від втоми. Він почав говорити стиха, буцім несамохіть признався.

— Гундерман справді мав рацію. Пристрасть на біржі ні до чого не веде... О, мерзотники! Добре йому,

що він не має ні крові, ні нервів, що він уже не може ні жінкою захопитися, ні випити пляшку вина. Я зрештою думаю, що він завжди був такий, що в його жилах раз-у-раз була вода... Я надто палка людина, це безперечно. В цьому й ховається причина моєї поразки — саме через це я так часто й скручував собі в'язи. Але треба додати, що коли моя палка вдача мене губить, то вона ж і до життя мене повертає. Авжеж, ота пристрасть мене захоплює, звеличує, зносить мене на височінь, а потім скидає й знов руйнує все, що я створив. Можливо, що заживати насолоди — це нищити самого себе... Звичайно, коли я згадую тепер ті чотири роки боротьби, я бачу, що мене занапастило саме все те, чого я бажав, і все те, що я мав... Це річ неоправна. Я пропаша людина!

Далі він скипів гнівом проти переможця.

— Ах, цей Гундерман, цей неохайний єврей, який тріюмфує тому, що не має бажаннів... Цей упертий і холодний завойовник, що все більше і більше опановує світ та купує народи один за одним, завдяки всемогутній силі золота, уособлює все єврейство. Не вважаючи на плювки та штурхани, ось уже цілі віки, як ця нація підгортає собі всіх та тріюмфує з цього. У Гундермана є мільярд, у нього буде два, у нього буде сотня і він буде колись господар землі... Я вже цілими роками кричу про це, де тільки можу, але ніхто мене не слухає. Всі гадають, що це просто досада біржовика, а насправжки це зойк моєї крові, вона перейняла всю мою істоту.

— Як це дивно! — спокійно мовила Кароліна, що мала великі знання і вирізнялася широкою толерантністю. — Для мене євреї такі самі люди, як і всі інші. Вони стоять осторонь, бо їх усунули від усього.

Саккар, що навіть не чув цього, казав ще з більшим захватом.

— Але що мене найбільше дратує, це те, що уряди держав причетні до цього, що вони плазують перед цими негідниками. Хіба імперія не продалася Гундерманові? Немов би не можна було царювати без Гундерманових грошей. Безперечно Ругон, ця велика людина

і мій брат, дуже зле повадився зі мною. Я вам ще не казав, що досить принижував себе, щоб замиритись із ним перед катастрофою, і коли я тут, то це тому, що він схотів цього. Та річ не в тім, коли я йому заваджав, він мав право скараскатись мене. Я гнів на нього маю тільки за спілку з нехлюйними євреями... Подумайте тільки. Він задушив Всесвітній Банк для того, щоб Гундерман міг собі вільно провадити свою комерцію! Всякий заналто дужий католицький банк душать, як громадську небезпеку, щоб забезпечити остаточний тріумф єврейству, яке поглине нас, і то незабаром... О! нехай Ругон стережеться! Його з'їдять першого, його скрутить та сила, за яку він чіпляється та для якої все нищить. Певна річ, він дуже зграбно балянсує, догоджаючи то лібералам, то прихильникам самодержавства. Але ця гра обов'язково скінчиться на тому, що він скрутить собі в'язи... Та коли все падає, то нехай же здійсниться бажання Гундерманове, який про-рокував, що в разі війни Германія поб'є Францію. Ми готові. Прусакам треба тільки прийти та взяти наші провінції.

Кароліна спинила його зляканим та благальним жестом, немов би він накликав лихо.

— Ні, ні! не кажіть таких речей! Ви не маєте права говорити таке... А крім того ваш брат тут не зробив нічого. Я знаю з найпевніших джерел, що все це вчинив міністер юстиції Делькабр.

Саккарів гнів раптом упав, він усміхнувся.

— О! це він мстить!

Кароліна з питанням подивилась на нього й тоді він додав.

— За одну стару історію... Тепер я наперед знаю, що мене засудять.

Напевне вона догадалась у чім річ, бо не допитувалась більше. Обоє замовкли. Саккар знов узявся до паперів, захопившись своєю ідеєю.

— Як це ви добре зробили, моя дорога, що прийшли. Треба, щоб ви пообіцяли мені, що будете приходити, бо ви можете дати мені добру раду, а я розповім вам про свої проекти... Ех, як би мені гроші!

Вона негайно його перепинила, щоб скористатися з випадку та з'ясувати одну річ, що цілими місяцями не давала їй покою. Що він зробив із тими мільйонами, що належали особисто йому? Чи він їх переказав закордон, чи закопав у землю під якимсь деревом, що знає про нього тільки сам.

— У вас же є гроші! Два мільйони після Садови, дев'ять мільйонів за ваші три тисячі акцій, якщо ви продали їх за курсом у три тисячі.

— О, моя люба! — гукнув він, — я жодного су не маю.

Він мовив це таким щирим та розпучливим тоном і подивився на неї з таким здивованням, що переконав її.

— У мене ніколи не залишалось жодного су після справ, що кінчалися крахом. Зрозумійте, що я зазнаю руїни, як і інші. Розуміється, я продавав. Алеж я й купував. І мені було б дуже важко напевне сказати, де поділися оті дев'ять мільйонів та ще два... Я думаю, що мій борг нещасному Мазо дорівнював тридцяти або сорока тисячам франків... У мене нема й шага, все пішло за вітром.

Від цього признання Кароліні так полегшало і так радісно зробилось на серці, що вона почала жартувати з свого власного розору.

— Те саме й у нас. Ми не знаємо, чи вистачить нам на місяць життя, коли все скінчиться. Ах, ці гроші! Оті дев'ять мільйонів, що ви нам обіцяли. Пригадуєте, як вони лякали мене? Ніколи ще я не почувала себе так зле. Але яку полегкість я відчула, коли віддала їх на користь активу... Навіть триста тисяч спадщини від тітки пішли туди. Це не зовсім справедливо, але я вам казала, що випадкові, незароблені гроші не держаться... І ось, як бачите, я весела й знов сміюся.

Саккар спинив її схвильованим жестом, узяв зі столу папери й потряс ними.

— Покиньте! ми будемо знов багаті...

— Як?

— Невже ви думаєте, що я закинув свої ідеї? Я працюю тут усі шість місяців, не сплю ночами, щоб усе

перебудувати наново. Оті йолопи винуватять мене найбільше за передчасний балянс, ґрунтуючись на тому, що з трьох великих підприємств Сполученого Пароплавства, Кармелських копалень та Турецького Національного Банку тільки перше дало сподіваний зиск. Чорт забери! Адже два останні підприємства скрахували тільки тому, що мене не було. Але нехай мене випустять, нехай но я знов відновлю своє становище, ви побачите, ви побачите...

Жестом благання вона хотіла спинити його. Але Саккар скочив на ноги, випростався на весь свій маленький зріст і кричав далі своїм пронизливим голосом.

— Все обраховано, ось числа, подивіться... Кармел та Національний Банк це ще дурниці. Нам потрібне величезне залізничне коло на Сході, нам треба підкорити собі все: Єрусалим, Багдад, Малу Азію — все те, чого Наполеон не міг звоювати своєю шаблею і що ми завоюємо за допомогою рискаля та золота... Як могли ви думати, що я покину цю справу? Адже Наполеон повернувся з острова Ельби. Мені так само треба тільки показатися, щоб усі гроші плавом попливли до мене. І цього разу не станеться вже Ватерлоо, за це я вам ручуся, бо мій плян математично точний, у ньому обраховано все до найменших дрібниць... Нарешті ми таки подолаємо отого проклятого Гундермана. Мені треба тільки чотириста чи п'ятсот мільйонів і світ буде мій.

Кароліна схопила його за руки й стиснула їх.

— Ні, ні! Ви мене лякаєте!

Не вважаючи на весь страх, її опанував захват. Вона раптом почула, що в цій мізерній та голій камері, замкненій на замок і відокремленій від усього світу, перебуває непоборна сила, життя, що кипить та переливається через вінця. Відвічна ілюзія надії, завзяття людини, що не хоче вмерти. Вона шукала в собі гніву, роздратування за зроблені помилки і не знаходила їх. Хіба ж вона не засудила його після того неоправданого нещастя, що він до нього призвів? Хіба ж вона не накликала на нього ганебну смерть, бажаючи,

щоб він помер на самоті серед загального презирства. Тепер же в неї zostались тільки зненависть до лиха та біль від горя. Вона знов примирялася з цією несвідомістю, діяльною силою, як із жорстокими, але безперечно потрібними силами природи. Може це була тільки жіноча безсилість, але вона з насолодою віддавалась їй. Кароліна уболівала матернім почуттям і відчувала безмежну ніжність, яка примусила її покохати всупереч доводам розуму й досвіду такого чоловіка, якого шанувати вона не могла.

— Все скінчено,— переказала вона кілька разів, не перестаючи стискати йому руки.— Невже ви не можете заспокоїтися й нарешті спочити.

Коли Саккар піднявся навшпиньки, щоб доторкнутися губами до її білого волосся, яке пуклями кучерявилось на її скронях, вона ще раз сказала твердим, глибоко сумним тоном, підкреслюючи кожне слово.

— Ні, ні! все скінчено... скінчено назавжди! Я дуже втішена, що побачила вас востаннє і що в нас нема гніву одне на одного... Прощайте!..

Виходивши, вона бачила, що він стояв коло столу, щиро зажурившись розлукою. А проте руки його вже механічно перегортали папери, які він не так розклав під час розмови. Букетик за два су обсипався на папір, і Саккар, складаючи аркуші, поскидав пальцями трояндові пелюстки.

Через три місяці, в середині грудня, суд розглядав справу Всесвітнього Банку. На це присвятили п'ять довгих засідань, і ввесь час інтерес публіки був надзвичайний. У пресі аж надто багато писалося про катастрофу. Про повільність слідства ходили різноманітні чутки. Багацько розмов було за акт винувачення, що являв собою зразок жорстокої логіки. Найменші деталі були в ньому влучно згруповані, поставлені руба й пояснені з невблаганною виразністю. Проте всі гомоніли, що вирок був ухвалений заздалегідь. Справді бо, ні очевидна Гамеленова безневинність, ні героїчне Саккарове поведження, який протягом п'ятьох днів заперечував обвинувачення, ні прекрасні, блискучі промови оборонців не завадили суддям засудити обох підсуд-

них на п'ять років тюрми та на штраф у три тисяч франків. Але тому, що за місяць перед судом їх випущено на поруки, і вони пішли на суд як вільні громадяни, то вони могли апелювати й виїхати з Франції за двадцять чотири години. Такого розв'язання справи вимагав Ругон, який не хотів мати брата, що сидить у тюрмі. Поліція сама пильнувала виїзду Саккара, що нічним поїздом подався до Бельгії. Того самого дня Гамелен поїхав до Риму.

Минуло ще три місяці. Вже був квітень, а Кароліна перебувала в Парижі, де її затримували нагальні справи. Вона, як і раніше, жила в палаці Орвієдо, що на ньому висіли оповістки про продаж. Нарешті вона владнала останні справи й могла їхати, звичайно, без шага в кишені, але зате не маючи ніяких боргів. Вона ухвалила другого дня виїхати з Парижу до Риму до свого брата, що здобув там невеличку посаду. Він писав сестрі, що вона матиме там лекції. Отже треба було знов починати все життя.

Уранці того дня, як Кароліна мала виїхати, вона поклала, що треба ще раз спробувати довідатись про Віктора. Досі розшуки не давали наслідків. Але вона пам'ятала про обіцянку Мешен і сподівалася, що може ця жінка хоч щось/знає. Отже, щоб розпитати її, треба було піти до Буша на четверту годину. Спочатку їй аж прикро зробилось від такої думки. Навіщо? Адже все вмерло. Але потім їй стало так боляче, немов би вона загубила свою дитину і, виїздивши, не хотіла занести квіток на її могилу. О четвертій годині вона була вже на вулиці Фейдо.

Двері, що виходили на вулицю, були відчинені навстіж. У кухні кипів окріп, а в Бушевому кабінеті на його фотелю сиділа Мешен, потонувши в купі паперів, що вона виймала великими пачками з свого ремінного сака.

— А, це ви, моя добра пані? Ви потрапили під лихий час. Сігізмунд конає. Бідолашний Буш ходить як очманілий. Він же так любить свого брата. Він тільки те й робить, що бігає як божевільний. Тепер оце знов побіг по лікаря... Як бачите, мені доводиться ходити коло

його справ, бо він за весь тиждень не купив жодного паперу й не подивився на жоден вексель. На щастя, я тут облагодила одну справу. О! таку справу, що бідолаха напевне втішиться, скоро очуняє від свого горя.

Вражена Кароліна навіть забула про те, що вона прийшла довідатися про Віктора. Серед паперів, що Мешен пачками витягала з свого сака, вона впізнала знецінені акції Всесвітнього Банку. Стара шкіра сака тріщала від них, а Мешен все витягала та витягала оті акції та белькотіла з радощів.

— Гляньте! я купила все це за двісті п'ятдесят франків! Їх тут п'ять тисяч, отже по одному су за акцію!.. Чи ба?! по одному су акції, що котерувалися на біржі по три тисячі франків! А тепер у них має ціну тільки папір, вони продаються на вагу... А проте вони коштують більше. Ми продамо їх, принаймні, по десять су, бо вони мають ціну в банкрутів. Ви розумієте, акції мали таку добру репутацію, що їх ще цінують. Ці акції дуже добрі для пасиву. Бож можна навіть величатись тим, що ти жертва катастрофи. Мені дуже не щастило. Я знайшла яму, де весь цей крам без потреби лежав після бою. Один дурень, що нічого не тямить, віддав мені їх за безцінь. Подумайте лишень, як я на це накинулась. О, вони вже не залежались там, я миттю забрала все.

Вона раділа, як хижий птах, що літає над фінансовим бойовищем. Її грубелезна постать, що ще погладшала від цієї брудної їжі, обливалась потом, а короткі пазуристі руки перегортали отих мертвяків, оті знецінені папери, що вже пожовкли та цвіллю відгонили.

Зненацька з сусідньої кімнати, що двері до неї теж були відчинені навстіж, як і двері на сходи, почувся тихий голос людини, що горіла в гарячці.

— Це Сігізмунд ізнов почав словами блудити. Без упину говорить цілий ранок... Ой лишенько, вода кипить, а я забула про неї! Це ж на питво. Будь ласка, мадам, коли ви вже тут, то погляньте, чи не треба йому чого.

Мешен побігла до кухні, а Кароліна, що її вабило страждання, увійшла в кімнату до хворого. Голий покій ввесь був заллятий яскравим квітневим сонцем, що його проміння просто падало на маленький дерев'яний нефарбований столик. На столику лежала купа нотаток та товстих рукописів — наслідок десятилітньої праці. В кімнаті, як і раніш, не було нічого, крім двох соломи'яних стільців та кількох грубих книг на полиці. Сігізмунд сидів на вузькому залізному ліжку, спираючись на три подушки, вдягнений у червону коротку фаналеву блюзу й безупинно говорив підо впливом того нервового збудження, що часто буває перед смертю в сухотних. Він блудив словами, але часом марення замінялось на дивовижну ясність розуму. На його змарнілому обличчі, облямованому довгим кучерявим волоссям світилися величезні очі, що питанням дивились у порожняву.

Скоро Кароліна увійшла, він, як видко, впізнав її, хоч раніше вони ніколи не зустрічались.

— Ах, це ви, мадам... Підійдіть, підійдіть ближче, я скажу вам щось тихенько...

Не зважаючи на легеньке тремтіння, що обхопило її, Кароліна підійшла й сіла на стілець біля самого ліжка.

— Я раніше не знав, а тепер знаю. Мій брат продає папери... я чув, як люди плакали там у його кабінеті... Мій брат! О, це просто вогнем пече мені серце. Еге, це зосталось мені в грудях і пече мене, бо це страшна річ... Ці гроші... ці стражденні бідарі... І ось скоро я помру, мій брат продасть мої рукописи, а я не хочу, не хочу цього!

Його голос потроху дужчав, і в ньому чулося благання.

— Мадам! дивіться, ось о вони, на столі. Дайте мені їх, ми зв'яжемо їх у пачку, і ви винесете їх... Еге, ви винесете їх... О! Я вас кликав, я на вас чекав! Мої рукописи загинуть! Пропаде все моє життя, повне дослідів та праці!

Тому що Кароліна вагалася, Сігізмунд, благаючи, склав руки як на молитві.

— Молю вас! Перше ніж я вмиру, я хочу впевнитися, що вони всі тут... Мого брата нема, він не говоритиме, що я себе вбиваю... Я благаю вас!

Палке прохання зворушило Кароліну і вона згодилася.

— Я недобре роблю, бо ваш брат каже, що вам це шкідливо.

— Шкідливо, о, ні! Та хіба не однаково. Зрештою мені таки пощастило утворити оту громаду майбутності, після стількох безсонних ночей. Усе тут передбачено й розв'язано. Тут уся можлива справедливість, усе можливе щастя... Як жалько, що я не встиг видати цієї праці з потрібними додатками. Ну ось, усі мої нотатки. Вони готові і впорядковані. Ви їх збережете, правда ж? щоб хтось інший міг колись обробити їх і випустити в світ...

Він узяв папери своїми довгими безсилимими руками й почав з любов'ю перегортати їх. Його тьмяні вже очі знов засвітилися вогнем. Він говорив дуже швидко своїм підірваним монотонним голосом з правильністю маятника на дзигарях. У тому белькотінні виявлялася безупинна механічна мозкова робота, що супроводила Сігізмундове конання.

— Ах, як я добре бачу оту громаду справедливості й щастя!.. Всі там працюють і кожен робить свою особисту, обов'язкову й вільну роботу. Нація перетворюється на величезну кооперацію, знаряддя виробництва стають загальною власністю, вироби йдуть до великих громадських шпіхлів. Кожне має право на споживання громадських продуктів, відповідно до тієї кількості корисної праці, яку дає член громади. Робітний час є загальним мірилом. Річ коштуватиме лише стільки, скільки годин треба буде на те, щоб її виробити. Між виробниками обмін відбуватиметься за допомогою трудових чеків. Керуватиме цією справою громада. Податку не буде ніякого, крім як на виховання дітей, на годування старих, на поновлення засобів виробництва та на оплату громадських служб... Нема більше грошей, отже нема й спекуляції, нема більше злочинства, нема більше брудного гендлярства, нема злочинів,

що їх спричиняла б захланність. Ніхто не жениться задля посагу, не душить старих батьків задля спадщини, не вбиває людей за гаманця. Нема більше ворожих клас, підприємців та робітників, пролетаріату та буржуазії, отже так само обмежних законів та судів, озброєної сили, що охороняє награване майно одних проти скаженого голоду інших. Нема більше гулящих людей, отже нема власників, що годуються з найманої праці, нема рантьє, що одержують гроші, нічого не роблячи, як продажні жінки, нема ні розкошів, ні злиднів... Ах! Хіба ж це не ідеальна справедливість, не найвища мудрість? Нема ні упривилейованих, ні нещасних, кожне утворює собі щастя своєю працею, будуючи отак загальне щастя всієї людськості.

Він доходив до екзальтації, але голос йому все тихшав, немов би віддаляючись та гублячись на тій високості, в тій прийдешності, яку він віщував.

— Я розробив так само й подробиці... Ось подивіться: оцей окремих аркуш із нотатками на берегах — це організація родини, вільна умова, виховання й удержування дітей коштом громади... Проте, це зовсім не анархія. Подивіться ось на цю нотатку: я хочу, щоб були організовані розпорядчі комітети для керування кожною галуззю промисловости. На обов'язку їхньому лежатиме так скеровувати промисловість, щоб вона могла цілком задовольняти споживчі потреби. А потреби будуть достотно обраховані... А тут ось іще одна подробиця організації: по містах та на селах армії промислових робітників, як і армії хліборобів, працюватимуть за проводом отаманів, що самі їх оберуть, коритимуться регулямінові, що самі його собі складуть. Подивіться, я показав тут так само на підставі приблизних обрахунків, до якої кількості годин можна довести роботу через двадцять років. Через те, що працюватиме багато нових рук, а надто багато машин, кожна людина робитиме не більше як чотири, а може й три години. Уявіть собі, скільки лишатиметься вільного часу, щоб утішатися з життя. Адже це буде не касарня, а держава волі та веселощів, де

кожне вибиратиме розвагу собі до вподоби і матиме час, щоб задовольнити свої законні бажання: кохати, удосконалюватись в силі, красі, розумовому розвитку, брати свою пайку від невичерпної природи.

І він обвів рукою свою убогу кімнатку, так ніби володів цілим світом. Переживши життя в цій голій кімнаті бідарем, не мавши ніяких потреб, Сігізмунд, умираючи, ділив братньою рукою всі земні багатства. Він роздавав отак загальне щастя, все, що є найкращого на землі, з чого він сам ніколи не тішився і був свідомий того, що ніколи й не тішитиметься. Він прискорив свою смерть ради цього великого подарунку стражденному людству. Його руки блукали по розкиданих паперах, а очам його, що вже не бачили крізь полуду смерті, ввижалася безмежна досконалість за межами життя. Все лице йому світилося захватом, що доходив до екстазу.

— О! Скільки нової діяльності! Вся людськість при роботі! Руки всіх живих поліпшують світ. Нема більше ні болота, ні піску, ні необробленої землі! Протоки засипано. Гори, що перешкоджають, нищиться. З пустель стають плодючі долини. Води мають до потреби. Кожне чудо є змога здійснити. Колишні великі роботи тепер просто дрібничка, такі вони мізерні проти нових робіт. Земля, нарешті, залюднюється... Людина розвинулась й виросла. Вона задовольняє всі свої потреби і стає справжнім паном. Школи й майстерні працюють. Кожна дитина обирає собі ремесло, відповідно до своїх здібностей. Минули роки й відбувся добір завдяки найсуворішому контролю. Не досить вже того, щоб платити за освіту, треба з неї користуватися. Кожне дає користь відповідно до свого розуму, через те, громадські обов'язки розподілено як слід за приписами самої природи. Кожне працює на всіх, відповідно до своїх сил. О! Це буде така діяльна та радісна держава, ідеальна держава здорової експлуатації людськості, де нема більше старого упередження проти фізичної праці, де можна буде побачити великого поета — столяра й великого ученого — слюсара. О, щаслива переможна держава, якої людськість прагне

вже стільки віків! Її білі мури сяють там... де щастя, де сліпуче сонце!..

Очі йому затуманились, останні слова, вимовлені ледве чутно, завмерли в легкому зідханні. Голова йому впала. На губах лишилась усмішка захоплення. Сігізмунд сконав.

Кароліна дивилась на нього зворушена, її огорнув жах та ніжність. Раптом почула, що хтось як борвій ускочив до кімнати. То був Буш, що весь засапаний та тривожний прибіг без лікаря. Мешен, ішовши слідком, поясняла йому, що вона не зробила питва, бо вода перекинулась. Але Буш вже побачив, що його брат, його дитина, як звав він Сігізмунда, непорушно лежить на спині з розтуленим ротом і застиглими очима. Він зрозумів і заревів, немов ранений звір. Одним скоком він кинувся до брата, підняв його своїми великими руками, немов би хотів вдихнути йому життя. Отой страшний скнара, що міг убити людину за десять су, що стільки років порпався в багні Парижу, аж вив від тяжкого страждання. Його дитина, боже мій! Він же доглядав його, пестив як мати. Він ніколи вже не побачить свою маленьку дитину. Збожеволівши від розпуки, Буш схопив рукописи, розкидані на ліжку, подер, пошматував, немов би бажав знищити оту безглузду прокляту працю, що вбила його брата.

Кароліна почула, що серце їй розривається. Нещасний! Вона почувала до нього тільки жаль. Але, де вона чула отакий самий зойк? Уже одного разу крик болю людського примусив її так само здригнутися. Вона згадала, — це було в Мазо: голосіння матері та дітей над батьковим трупом. Немов би, не мавши сили піти від цього страждання, Кароліна лишилась ще на хвилинку, прислужуючись чим можна. Потім уже, опинившись разом із Мешен у маленькому діловому кабінеті, вона згадала, що прийшла довідатися про Віктора. Кароліна спитала в Мешен про нього. О, Віктор, не знати де, тиняється десь у місті. Вона три місяці нишпорила по Парижу, не знайшовши й сліду Вікторового, і тепер покинула шукати. Однаково, цей розбишака опиниться

колись на шибениці. Кароліна мовчки слухала її, леда-ніючи від жаху. Це вже край. Страховище никає, пішовши в світи, біжить назустріч своїй невідомій будучині, немов скажена тварина, що отруєна спадковою отрутою й сіє лихо щокроку.

Вийшовши на вулицю Вів'єн, Кароліна здивувалась, що повітря таке лагідне. Була п'ята година. Сонце спускалося на ясному небі, золотячи здаля високі вивіски бульвару. Отой квітець, що дихав новою молодістю, вплинув на неї, як ласка, що перейняла всю її істоту до глибини серця. Кароліна глибоко й легко зідхнула, почувавши себе щасливішою. Непоборна надія вернулась до неї і знов почала зростати в її серці. Певне, Кароліну розчулила прекрасна смерть цього мрійника, що віддав останнє зідхання химері справедливості й любови. Адже й вона марила про те, щоб людськість позбулася отого лиха — грошей. Її розчулило так само й Бушеве голосіння, ота несамоविта розпучлива ніжність страшного лихваря, що видавався їй людиною без серця та нездатною до сліз. Проте ні! Адже вона пішла не під утішним вражінням людської доброти, що виявляється серед горя. Навпаки, вона винесла з собою останню жахливу звістку про втечу малого, що блудить десь світом і сіє зародки гниття, якого людськість ніколи не позбудеться. Ба звідки ж оце нова веселість, що обхоплює її всю.

На бульварі Кароліна повернула ліворуч і стишила ходу серед жвавого тиску людей. Вона спинилась на хвилинку коло маленького возка з пучками бузку й гвоздик, від яких на неї так і повіяло ароматом весни. Коли вона пішла далі, хвиля радощів підносилась у ній немов із шумливого джерела, яке вона надаремне силкувалась спинити, заткнути своїми двома руками. Вона зрозуміла, але коритись тому не хотіла. Ні, ні! страшні катастрофи ще ж такі свіжі, вона не повинна бути весела, не повинна коритися відвічному кипінню життя, що захоплювало її. Вона силкувалась зберегти свою журбу, намагалась викликати в пам'яті оті тужні спогади. Як? Невже вона може ще сміятись після того, як все зруйнувалося, після такого тяжкого лиха? Хіба ж

вона забула про те, що й сама спричинилась до катастрофи? Вона пригадувала факти, один за одним, кажучи собі, що вона повинна оплакувати їх усе своє життя. Але хоч як вона стискала своє серце, життєві соки кипіли все дужче, джерело життя вирувало, усюваючи з шляху всі перешкоди, викидаючи уламки на берег і весело виблискуючи на сонці.

І тепер Кароліна мусіла скоритися непереможній силі вічного оновлення. Вона сама інколи казала в жарти, що не може бути сумна. Іспит відбувся. Вона щойно занурилась у безодню розпуки; аж ось розтрощена, скривавлена, проте жива надія, знов прокидалась у ній, щохвилини зростаючи. Звичайно, в неї не лишилось ніяких ілюзій, життя було таке саме несправедливе та гидке, як і сама природа. Чого ж ми так безглуздо любимо її та тягнемося до неї? Чого ми, як діти, яких дурять, обіцяючи дати цяцьку, уявляємо собі далеку невідому мету, до якої вона нас веде? Повернувши на вулицю Шосе д'Антен, вона покинула міркувати. Філософ та учений замовкли в ній, утомившись від марного шукання причин. У ній залишилась тільки щаслива істота, що раділа з гарного неба та лагідного повітря, що втішалася з здоров'я і з насолодою прислухалася до тупоту своїх маленьких міцних ніг. Та хіба ж існує якась інша радість опріч радости буття? Життя отаке, як воно є, з своєю силою, хоч би якою жахливою, з своєю вічною надією!

Повернувшись додому на вулицю Сен-Лязар, звідки оце повинна була виїхати, Кароліна взялася кінчати вкладання речей. Обходивши спорожнілу рисувальну залю, вона перебігла поглядом пляни та акварелі, що висіли по стінках. Вона поклала зв'язати їх в одну руру під останню хвилину. Але, перше ніж повиймати прищипильки з якогось рисунку чи малюнку, вона задумливо спинялась перед ним. Кароліна переживала далекі дні, що їх перебула на Сході, в тій улюбленій країні, якої яскраве світло немов залишилося в її душі. Вона переживала п'ять років, перебутих у Парижі, оту щоденну гарячку, оту несамовиту діяльність, отой страшний борвій мільйонів, що вдерся в її життя й зруйну-

вав його. І вона почувала, що на згарищі, яке ще не охолело, вже проростає й пишається проти сонця майбутній урожай. Коли Національний Турецький Банк упав разом із Всесвітнім Банком, то Компанія Сполученого Пароплавства заціліла й розцвітала. Вона собі уявляла чарівний берег Бейруту, де серед величезних гамазей вирізнялись будинки адміністрації, що з пляну їх вона оце обтирала пил. Марсель коло брами Малої Азії, Середземне море завойовано, нації зблизились і, може, замирились. А це Кармелське межигір'я, ота аквареля, яку вона здіймала з стінки — ще недавно вона мала звістки, що там виріс цілий нарід. Селище на п'ятсот душ, що постало спочатку коло копальні, виросло на ціле місто з кількома тисячами житців, з цілою цивілізацією, дорогами, виробнями, школами, що запліднюють цей мертвий та дикий куток. Далі пішли рисунки, нівельовання та перерізи, що стосуються до залізниці Брусса-Бейрут через Ангору й Алеппо.

Ціла низка великих аркушів, що їх вона згортала один за одним. Безперечно, минуть роки, перше ніж залізниця переріже Таврські гори. Але життя напливало звідусіль. Грунт стародавньої колиски народів засіяно новим засівом людей. Поступ зросте з незвичайною силою в тому чудовому підсонні, під тим яскравим сонцем. Хіба це не прокид світу? Хіба людськість не набуває більшого простору і не стає щасливіша?

Кароліна перев'язала пляни міцним мотузком. Брат, що чекав на неї в Римі, де обоє повинні були почати нове життя, просив її якнайкраще запакувати їх. Зв'язуючи папери, вона згадала про Саккара, що був у Голяндії, де знов розпочав колосальне діло висушування величезних боліт. Творив цілу маленьку державу, яку треба було відвоювати від моря за допомогою складної системи каналів. Він таки мав рацію. Досі гроші правили за гній, потрібний на розвиток людськості. Отруйні та згубні гроші були немов би ферментом всякого соціального зростання, чорноземлею, потрібною для великих робіт, що полегшують існування. Невже вона нарешті дійшла ясного розуміння? Невже її непереможна надія походила від її віри в те, що змагання

дають наслідки? Боже мій! чи не підноситься над усім цим брудом, над отими розчавленими жертвами, над усім отим страшним стражданням, яким платить людськість за кожен ступінь наперед — чи не підноситься над усім тим якась далека невиразна мета? Щось високе, добре, справедливе й остаточне, до чого ми йдемо, не усвідомлюючи цього, і що сповнює наші серця потребою жити й сподіватися?

І Кароліні весело стало на душі. Її обличчя, як і раніш, було молоде під короною сивого волосся. Немов би вона разом із природою поновлялася щовесни. Згадуючи за той сором, що його завдавала їй єдність із Саккаром, вона подумала про те, як страшно забруднили саме кохання. Навіщо ж винуватити гроші за ту гидь і за ті злочини, що вони їх родять? Адже й кохання, що творить життя, загиджено не менше від них.

